

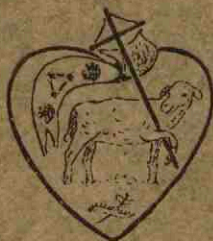

Het philadelphisch-oecumenisch streven der Hernhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/321347>

W. LÜTJEHARMS

HET
PHILADELPHISCH-OECUMENISCH
STREVEN DER HERNHUTTERS
IN DE NEDERLANDEN IN DE
ACHTTIENDE EEUW

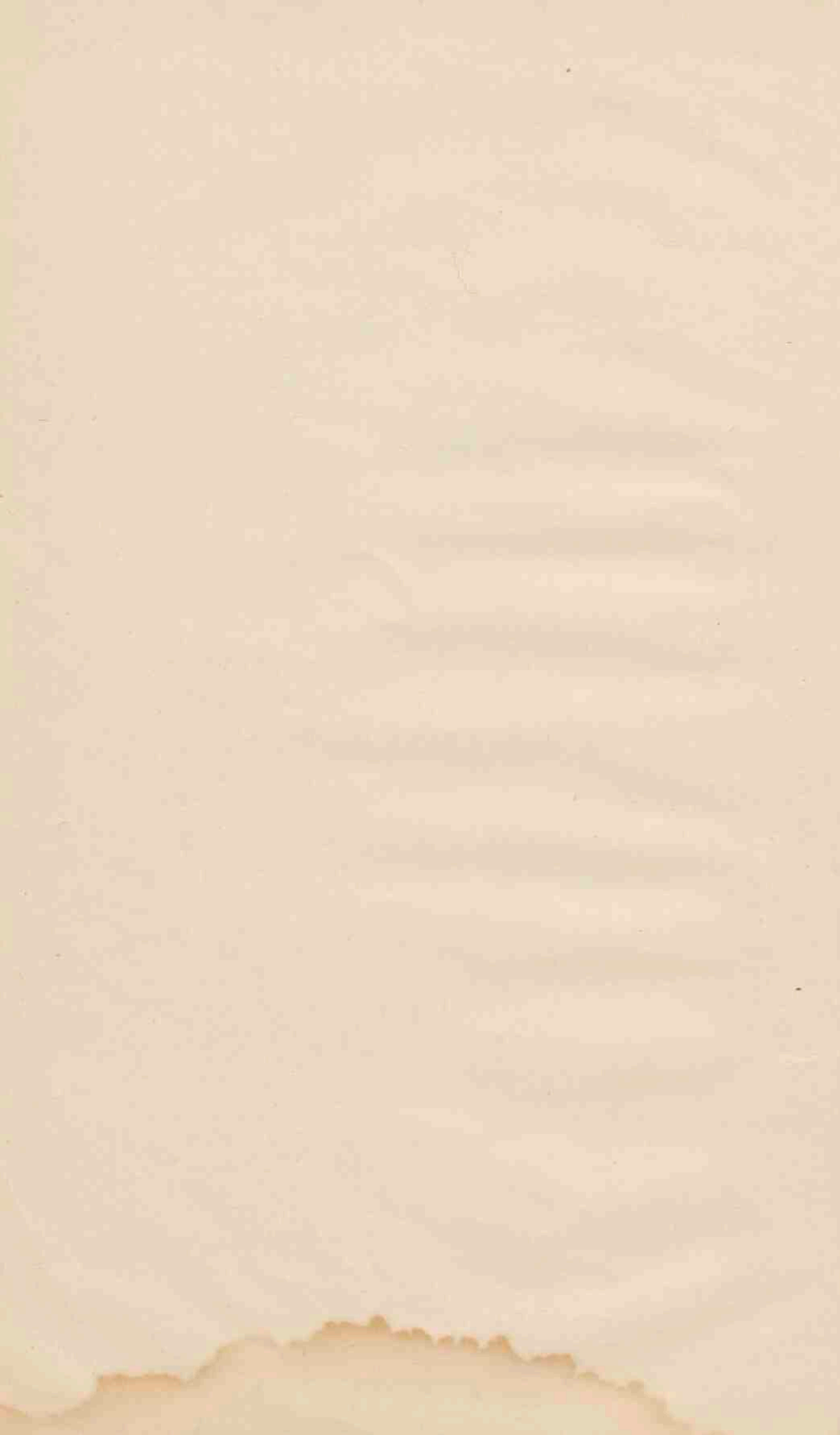

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

ZEIST — 1935

ZENDINGSGENOOTSCAP DER EVANG. BROEDERGEMEENTE

A. qu - 192 - 193 r

HET PHILADELPHISCH-OECUMENISCH STREVEN
DER HERNHUTTERS IN DE NEDERLANDEN
IN DE ACHTTIENDE EEUW

DE RECHTEN VAN DE VERBODEN
IN DE ACHTTIENDE EEUW

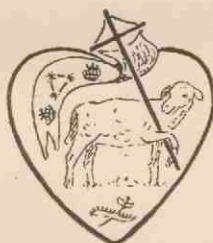

HET
PHILADELPHISCH-OECUMENISCH
STREVEN DER HERNHUTTERS
IN DE NEDERLANDEN IN DE
ACHTTIENDE EEUW

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD
VAN DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID AAN DE
RIJSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN
DEN RECTOR MAGNIFICUS Dr. C. W. VOLLGRAFF,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
SENAAT DER UNIVERSITEIT, TEGEN DE BEDEN-
KINGEN DER FACULTEIT DER GODGELEERDHEID
TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG 11 DECEMBER 1935
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

WILHELM LÜTJEHARMS
GEBOREN TE ALKMAAR

ZEIST — MCMXXXV
Zendingsgenootschap der Evang. Broedergemeente

BIBLIOTHEEK DER
RIJSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN MIJNE OUDERS

Aan het einde van mijn studietijd gekomen, acht ik het een groot voorrecht deze periode van mijn leven met een Proefschrift te mogen besluiten. Ik betuig nu bij deze gelegenheid gaarne mijn erkentelijkheid jegens allen, die tot mijn vorming hebben bijgedragen.

Allereerst U, Hooggeleerde Van Rhijn, mijn Promotor, ben ik veel verschuldigd. Gij hebt van meet af aan in mijn studie belang gesteld en waart terstond bereid de leiding over mijn onderzoekingen op U te nemen, toen ik daarmede tot U kwam. Dat mijn werk dezen vorm en omvang heeft verkregen, heb ik vooral aan Uw critisch inzicht te danken. Ik beschouw het als een eer Uw leerling te zijn, en ik hoop ook verder op Uw meelevens te mogen rekenen.

Het strekt mij tot vreugde U, Hooggeleerde Cramer, het resultaat van mijn vorschens te kunnen toonen. Onder Uw toezicht heb ik den stof voor dezen arbeid verzameld en, aangespoord door Uw onvermoeiden werklust, rijpte bij mij het plan eerst geheel af te studeeren, voordat de practijk mijn tijd en krachten zou vragen. Uw overtuigende en heldere uiteenzetting van het christelijk geloof heeft niet nagelaten grooten invloed op mij te oefenen.

Voorts waardeer ik ten zeerste, hetgeen ik van U ontvangen heb, Hooggeleerde Brouwer, Noordt zij, Obbink, Severijn, Visscher en De Hartog. Al is het mij niet mogelijk geweest de lessen van allen Uwer te volgen, toch heeft Uw aller hulp tot het bereiken van mijn doel wezenlijk bijgedragen. U, Hooggeleerde Berkelbach van der Sprenkel en De Vrijer, dank ik voor de vriendelijkheid, waarmee Gij mij tegemoet gekomen zijt. Met weemoed gewaag ik hier van het onderwijs van wijlen Professor Plooi j, dat door de oorspronkelijke en streng wetenschappelijke behandeling van den stof mij steeds boeide en tot zelfstandig denken prikkelde.

Ook is het mij een behoefte op deze plaats het Theologisch Seminarium te Herrnhut te gedenken, waar de liefde voor de Broedergemeente en haar geschiedenis bij mij werd opgewekt. De theologische grondslag, dien Gij, Zeergeleerde Docenten, bij mij gelegd hebt, werd voor mijn ontwikkeling van niet geringe beteekenis.

Verder breng ik aan allen, die mij bij het verzamelen van den uitgebreiden stof behulpzaam zijn geweest, en die mij met hun kennis op de een of andere wijze hebben voorgelicht en geholpen, mijn bijzonderen dank. Met name noem ik slechts Professor Loosjes, nu reeds overleden, wiens rijke kennis van de achttiende eeuw mij steeds ten dienste stond. De Universiteitsbibliotheek te Utrecht, het Doopsgezind archief te Amsterdam, vooral het Uni-tätsarchiv te Herrnhut, en bovendien talrijke andere archieven in binnen- en buitenland ben ik veel verplicht.

Een groet aan U, Zendingsdirector Steinberg, die zooveel daar-toe hebt bijgedragen, dat het schrijven en de uitgave van dit geschrift werd mogelijk gemaakt, mag hier niet achterwege blijven. Aan U, mijne Ouders, die dit werk van nabij hebt zien groeien, is het van harte opgedragen.

INHOUD

	blz.
Inleiding	1

De uitbreiding der hernhuttersche beweging in het algemeen, bl. 1 — Het tweeledig karakter der hernhutter broedergemeente, bl. 1 — De philadelphisch-oecumenische beweging in de Nederlanden, bl. 2 — Het verloop dezer beweging, bl. 2 — Literatuur en Bronnen, bl. 3.

HOOFDSTUK I.

Het philadelphisch-oecumenisch ideaal van Zinzendorf	5
---	----------

De philadelphische beweging omstreeks 1700, bl. 5 — De philadelphische gedachte en het piëtisme, bl. 6 — De beteekenis der broederliefde, bl. 7 — Het philadelphisch ideaal van den jeugdigen Zinzendorf, bl. 9 — De stichting van Herrnhut als een philadelphische gemeente binnen de luthersche kerk, bl. 10 — De verbinding tusschen Herrnhut en de Wetterau, bl. 12 — Zinzendorfs christocentrisch geloof als luthersch correctief op de philadelphische gedachte, bl. 13 — De kerkelijk-irenische pogingen van gereformeerde en luthersche zijde, bl. 15 — Zinzendorfs universalistische „hartetheologie”, een luthersch-philadelphisch geloof, bl. 16 — Zijn vrijheid van beweging door de hernieuwing der „Unitas fratrum”, bl. 18 — De broedergemeente in dienst van zijn ideaal, bl. 20 — De verhouding tusschen ideaal en werkelijkheid: Philadelphia en broederkerk, bl. 21 — Het tweeslachtige in de organisatie der broedergemeente: kerkelijk en bovenkerkelijk, bl. 22 — Zinzendorf als leider der hernhuttersche beweging, bl. 24 — Zijn maatregelen tegen het kerkelijk indifferentisme, bl. 25 — De verbinding der „hartetheologie” met de verschillende gezindten („tropen”), bl. 26 — De organisatie van drie gezindten in één gemeenschap, bl. 29 — De oecumenische grondslag der „moravische” broedergemeente, bl. 31 — Het hernhutter „diasporawerk” ten bate der volkskerken, bl. 33 — Het gevaar van een

eenzijdige toepassing der „hartetheologie“, bl. 36 — De philadelphische crisis in de broedergemeente, bl. 37 — De ontwikkeling van Zinzendorfs ideaal na diens dood, onder de leiding van Spangenberg en Loretz, bl. 38 — De oecumenische geloofshouding der „Unitas fratrum“, bl. 42. blz.

HOOFDSTUK II.

De opwekkingsbeweging 44

Het karakter en de omvang der opwekkingsbeweging, bl. 44 — De komst der Hernhutters in Nederland: Spangenberg in 1734, bl. 45 — Nitschmann in 1735, bl. 47 — Zinzendorf in 1736, bl. 48 — Het middelpunt der beweging hier te lande: 's-Heerendijk, bl. 50 — Sinds 1746 Zeist bl. 53 — De uitbreiding dezer beweging: Amsterdam, bl. 54 — Haarlem, bl. 56 — Hoorn en Enkhuizen, bl. 56 — 's-Gravenhage, bl. 57 — Leiden, bl. 58 — Utrecht, bl. 58 — Rotterdam, bl. 59 — Gouda en Woerden, bl. 59 — Gorinchem, bl. 60 — Middelburg, bl. 61 — Kampen en Zwolle, bl. 62 — Blokzijl, bl. 62 — Groningen, bl. 62 — Hoogezand, bl. 63 — Norden, bl. 63 — Akkrum, Terhorne, Oldeboorn, Leeuwarden en Heerenveen, bl. 64 — De crisis in de beweging omstreeks 1752, bl. 65 — De afscheiding te Zeist, bl. 66 — De verliezen te Amsterdam, bl. 67 — Het verval te Haarlem, bl. 68 — De ondergang der overige kringen, bl. 69 — De verwachtingen van Zinzendorf in Nederland teleurgesteld, bl. 69.

HOOFDSTUK III.

De gemeenschapsbeweging 71

De noodzakelijkheid eener algeheele reorganisatie omstreeks 1760, bl. 71 — De nieuwe plannen van de Zeister conferentie in 1765, bl. 72 — De groote verkenningstochten van de Broeders Danck, Aigler en Weiss van 1768—1771: de personen, bl. 74 — Hun reizen door Gooi- en Eemland, bl. 75 — En door het geheele land, bl. 77 — De belangstelling voor nieuwe opwekkingen hier te lande: de nawerkingen der Nijkerksche beweging in 1765, bl. 78 — De kinderopwekking te Rouveen in 1777, bl. 79 — De betekenis van Haarlem en Amsterdam voor de beweging, bl. 80 — De hernhutter sociëteiten in het noorden des lands: Harlingen, bl. 81 — Akkrum, bl. 82 — Blokzijl, bl. 84 — De gemeenschapskringen in het midden en zuiden des lands: het karakter dezer kringen, bl. 85 — De bezoekbroeders, bl. 86 — De kringen: 's-Hertogenbosch, bl. 87 — Middelburg, bl. 88 — Gorinchem, bl. 89 — Gouda, bl. 92 — Rotterdam, bl. 94 — Utrecht, bl. 95 — Het einde dezer kringen, bl. 95.

HOOFDSTUK IV.

De zendingsbeweging 97

De beteekenis der zending voor de uitbreiding der hernhuttersche beweging, bl. 97 — Het kerkelijk karakter der hernhutter zending, bl. 98 — De orde van het mosterdzaad, bl. 99 — De eerste nederlandsche hulp aan hernhutter zendelingen, bl. 102 — De oudste vorm der zendingssociëteit te Amsterdam, bl. 104 — De afwijzende houding der Gereformeerden, bl. 105 — Hun tegenwerking op het zendingsveld, bl. 106 — De latere reorganisaties der zendingssociëteit en haar ontbinding, bl. 108 — De zending onder de Joden, bl. 110 — Het zendingsgebed, bl. 111 — Het centrale zendingsbestuur in de tweede helft der achttiende eeuw, bl. 111 — De beteekenis der Zeister conferentie van 1765, bl. 112 — De medewerking van den kant der hervormde predikanten, bl. 113 — De werkzaamheden van Von Ranzau, bl. 115 — De hervatting van den zendingsarbeid in Zuid-Afrika, bl. 116 — De oprichting van de Zeister Zendingsociëteit, bl. 117 — De belangstelling der Nederlanders voor het hernhutter zendingswerk, bl. 118 — De oprichting van het Nederlandsch Zendinggenootschap te Rotterdam, bl. 121 — De verhouding tusschen de beide zendingsvereenigingen, bl. 123.

HOOFDSTUK V.

De aanraking met de verschillende gezindten 125

Het bezoek van Zinzendorf aan Amsterdam in 1736, bl. 125 — De philadelphische kring aldaar, bl. 126 — Zinzendorfs houding tegenover kerk en secte, bl. 127 — Weinig verbinding met de Lutherschen, bl. 127 — De samenwerking met gereformeerde predikanten, bl. 128 — Een gering aantal gereformeerde gemeenteleden tot de broedergemeente overgegaan, bl. 131 — De verhouding tot het Labadisme, bl. 132 — De aanraking met Hattemisten en Deurhovianen, bl. 133 — Geen verbinding met de Remonstranten, bl. 133 — De verhouding tot de Doopsgezinden in het algemeen, bl. 134 — Geen ingang bij de Oude Vlamingen en de Danzigers, bl. 134 — De hernhuttersche richting onder de Vereenigde Vlamingen en Waterlanders, bl. 134 — De ontvangst bij de Zwitsers, bl. 136 — De verwantschap met de Collegianten, bl. 137 — Het verschil met hen, bl. 139 — De hernhutter belangstelling voor deze beweging, bl. 140 — Enkele families te Amsterdam en Haarlem tot de broedergemeente overgegaan, bl. 141 — De aanraking met de Socinianen, bl. 144 — Geen omgang met de Rooms-Katholieken, bl. 146 — De algemeene houding der Nederlanders tegenover de hernhuttersche beweging, bl. 147 — Het aandeel der buitenlanders in deze beweging hier te lande, bl. 147.

HOOFDSTUK VI.

De verwickelingen met de heerschende kerk 149

De strijd van gereformeerde zijde tegen de sectarische richtingen in de achttiende eeuw, bl. 149 — Het optreden tegen de Hernhutters in het bijzonder, bl. 149 — De Zuidhollandsche synode sedert 1738, bl. 150 — Het antwoord van De Watteville, bl. 152 — De pastorale brief van den kerkeraad van Amsterdam, bl. 153 — De gevolgen van deze uitgave, bl. 157 — De aanvankelijk philadelphische houding der Hernhutters, bl. 158 — De uiteenlopende wegen van Zinzendorf en zijn medewerkers, bl. 159 — De mislukte pogingen om als een vrije kerk getolereerd te worden, bl. 161 — De onderhandelingen met de gereformeerde classis van Amsterdam in 1745, bl. 163 — De ontwikkeling der hernhutter kolonies tot zelfstandige gemeenten der broederuniteit, bl. 166 — De nadere waarschuwing van den kerkeraad van Amsterdam in 1750, bl. 168 — De memorie der Utrechtsche classes, bl. 170 — De kentering in de houding der synoden na 1750, bl. 173 — Het standpunt der Utrechtsche classis en synode sinds 1783, bl. 174 — De onderhandelingen der Utrechtsche synode met de broedergemeente op het laatst der achttiende eeuw, bl. 176 — Het weglaten van het synodale artikel tegen de Hernhutters, bl. 178.

HOOFDSTUK VII.

De polemië inzake het philadelphisch streven 179

De strijdschriften, bl. 179 — De bestrijders, bl. 179 — De gevolgen van Zinzendorfs eerste bezoeken aan Nederland, bl. 180 — De schriften pro et contra in 1738, bl. 181 — De controverse met De Watteville en Beyen, bl. 183 — De pennetwist van Kulenkamp met Müller, bl. 184 — met Beyen, bl. 187 — en met Petsch, bl. 189 — De strijd tegen de hernhuttersche wondentheologie, vooral van Peiffers, bl. 191 — Enkele gematigde bestrijders, voornamelijk Doopsgezinden, bl. 193 — Het einde van dezen pennestrijd en de Nijkerksche beweging, bl. 195 — De laatste aanvallen, bl. 196 — De broedergemeente in het oog der geschiedschrijvers, bl. 199 — En der romanschrijvers, bl. 200 — De aard der bestrijding, bl. 201 — De hernhuttersche „ketterijen”: het Socinianisme, bl. 202 — De „bedorven mystiek” in het hernhutter gezangboek, bl. 202 — Het protest van lutherschen kant tegen deze beschuldiging, bl. 203 — De zalving der geloovigen, bl. 204 — De bijbel als Gods Woord, bl. 206 — De leer der uitverkiezing, bl. 206 — der rechtvaardiging, bl. 207 — en der heiliging, bl. 208 — De wondenvereering, bl. 209 — De huwelijksethiek, bl. 209 — Het philadelphisch-oecumenisch geloof der Hernhutters, bl. 210.

Besluit 212

De ontvangst der Hernhutters bij de philadelphische kringen in Nederland, bl. 212 — De aanvankelijk afwijzende houding der Gereformeerden, bl. 213 — Het voorbereidend werk der hernhuttersche beweging voor het Nederlandsch Zendelingenootschap, bl. 214 — voor de evangelische opwekking op de Veluwe, bl. 214 — en voor het zendingswerk in Vlaanderen, bl. 215 — Geen verbinding met piëtistische en rationalistische kringen, bl. 215 — De dateering der hernhuttersche beweging, bl. 215 — Het Zeister traktaatgenootschap een mislukking, bl. 216 — De hernhuttersche beweging als voorbereiding voor het oecumenisch streven in Nederland, bl. 216.

BIJLAGEN.

I. De schrijfwijze van „Hernhutter” en de daarvan afgeleide woorden 219

II. De statuten voor den hernhutterschen kring te Amsterdam uit het jaar 1736 220

III. Banvloek, inhoudende de zes uitzonderingen van de absolutie op 13 November 1752 222

IV. Raadgeving van A. G. Spangenberg aan de Hernhutterschgezinden te Gorinchem in 1778 224

V. Lijst van Nederlandsche strijdschriften tegen de Hernhutters uitgegeven (1738—1802) 225

VI. Lijst van alle Nederlandsche geschriften, ter verbreiding en ter verdediging van de hernhuttersche gevoelens uitgegeven (1735—1818) 235

VII. Lijst van alle Nederlandsche literatuur over de Hernhutters 242

Register van persoonsnamen 245

TEEKENINGEN.

Het titelvignet, ontworpen naar motieven uit Zinzendorfs geschriften, is een symbolische voorstelling der „hartetheologie”. — De bakermat der oude en hernieuwde broedergemeente, bl. 11 — Het graafschap Ysenburg in de Wetterau, bl. 13 — Aantal Controversen van 1738—1752 pro et contra de Hernhutters in de Nederlanden, bl. 185.

12
13
14

CONTENTS

1. Introduction
2. The first part of the book
3. The second part of the book
4. The third part of the book
5. The fourth part of the book
6. The fifth part of the book
7. The sixth part of the book
8. The seventh part of the book
9. The eighth part of the book
10. The ninth part of the book
11. The tenth part of the book
12. The eleventh part of the book
13. The twelfth part of the book
14. The thirteenth part of the book
15. The fourteenth part of the book
16. The fifteenth part of the book
17. The sixteenth part of the book
18. The seventeenth part of the book
19. The eighteenth part of the book
20. The nineteenth part of the book
21. The twentieth part of the book
22. The twenty-first part of the book
23. The twenty-second part of the book
24. The twenty-third part of the book
25. The twenty-fourth part of the book
26. The twenty-fifth part of the book
27. The twenty-sixth part of the book
28. The twenty-seventh part of the book
29. The twenty-eighth part of the book
30. The twenty-ninth part of the book
31. The thirtieth part of the book
32. The thirty-first part of the book
33. The thirty-second part of the book
34. The thirty-third part of the book
35. The thirty-fourth part of the book
36. The thirty-fifth part of the book
37. The thirty-sixth part of the book
38. The thirty-seventh part of the book
39. The thirty-eighth part of the book
40. The thirty-ninth part of the book
41. The fortieth part of the book
42. The forty-first part of the book
43. The forty-second part of the book
44. The forty-third part of the book
45. The forty-fourth part of the book
46. The forty-fifth part of the book
47. The forty-sixth part of the book
48. The forty-seventh part of the book
49. The forty-eighth part of the book
50. The forty-ninth part of the book
51. The fiftieth part of the book

INDEX

A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M
N
O
P
Q
R
S
T
U
V
W
X
Y
Z

INLEIDING.

Wie zich met een bepaald onderdeel van de kerkgeschiedenis der achttiende eeuw bezig houdt, zal bijna altijd op de een of andere wijze met de Hernhutters in aanraking komen, want de hernhuttersche beweging is een van de belangrijkste en meest verbreide stroomingen dier eeuw geweest ¹⁾. Zij is omstreeks 1727 van Herrnhut uitgegaan en had binnen tien jaren in bijna alle protestantsche landen ingang gevonden. Toen Zinzendorf in 1736 uit Saksen werd verbannen, kreeg zij een tijdlang haar middelpunt in de Wetterau en omstreeks 1750 scheen het wel, alsof zij haar centrum uit Duitschland naar Londen had verlegd. Maar ten slotte bleek toch de eerste gemeente de oudste rechten te hebben, want in de tweede helft der achttiende eeuw verlegde de leiding opnieuw haar zetel naar Herrnhut. Wanneer men deze beweging in een bepaald land wil beschrijven, dient men met haar internationaal karakter rekening te houden en bij de ontwikkeling binnen de grenzen steeds op de invloeden van buiten af te letten. De behandeling van de hernhuttersche beweging in Nederland is echter op zichzelf zeer goed mogelijk, omdat zij hier een zekere mate van zelfstandigheid en een eigen voorkomen bezat.

Bijzondere aandacht verdient het tweeledig karakter van de broedergemeente in verband met de beweging, die van haar is uitgegaan. Aan den eenen kant was zij een sectarische gemeenschap, of zelfs een zelfstandige kerk, die vooral in de achttiende eeuw hoofdzakelijk in eigen, afgezonderde kolonies leefde. En aan den anderen kant werd zij het organisme, waardoor de philadelphisch-oecumenische beweging van Zinzendorf gestalte verkreeg. Daarom was de houding der Hernhutters tweezijdig: zij leefden buiten de wereld, afgescheiden van de kerkelijke en burgerlijke samenleving en stonden toch tegelijkertijd met hun oecumenische verkondiging midden in alle kerken. Wij achten het een eenzijdige beschouwing om het wezenlijke van de broedergemeente uitsluitend in haar gemeenten te zien en haar gemeenschaps- en zendingsleven enkel als „werk" te waardeeren. Met evenveel recht kan men de zaak omkeeren en het eigenlijke in

¹⁾ Over de schrijfwijze van *Hernhutter* en de daarvan afgeleide woorden, zie Bijlage I.

de gemeenschaps- en zendingsactie zoeken, waarvan de broedergemeente dan slechts de ruggesteun was. De geschiedschrijver moet in ieder geval beide kanten van het „hernhuttersch phaenomeen”, zooals Zinzendorfs tijdgenooten diens werk noemden, duidelijk onderscheiden.

Wij hebben ons bepaald tot de philadelphisch-oecumenische beweging, dus tot het hernhutter streven buiten eigen terrein, waarbij het doel, de eenheid der geloovigen, eveneens buiten de broedergemeente was gelegen. Derhalve zijn de interne aangelegenheden der hernhutter kolonies te IJsselstein en Zeist evenals die der op zich zelfstaande sociëteiten te Amsterdam en Haarlem buiten beschouwing gebleven. Deze gemeenten zijn slechts beknopt behandeld, in zooverre zij de steunpunten der beweging hier te lande waren. Wie zich ten doel stelt de zelfstandige ontwikkeling der broedergemeente te beschrijven, zal zich dus door andere motieven laten leiden en zijn stof ongetwijfeld geheel anders indeelen. Daarbij komt nog, dat een volledige beschrijving dezer aparte broedergemeenten ons verband dusdanig zou verbreken, dat alles, wat wij hier als hoofdzaak naar voren wilden brengen, te zeer als bijzaak op den achtergrond zou geraken. Immers, de aanleg der kolonies, het bestuur, het kerkelijk en maatschappelijk leven, vooral ook de ontwikkeling der scholen en handelszaken zouden een te breede beschouwing verlangen. Te meer hebben wij ons van deze taak ontheven gevoeld, omdat van andere zijde een afzonderlijke studie aan dit onderwerp zal worden gewijd.

In het verloop der beweging zijn drie perioden te onderscheiden. De Hernhutters kwamen naar Nederland als zendingsmannen. Zij wilden in de eerste plaats de christenen in ons land opwekken om hun zendingsarbeid te steunen, maar daarbij hoopten zij tevens iets voor het geestelijk leven van hun vrienden te beteekenen. Zoo groeide uit de zendingsactie een opwekkingsbeweging, die haar reveilkarakter weer verloor, toen zij zich in gemeenschapskringen een vasten vorm verwierf. Een voornaam doel der gemeenschapsbeweging werd echter later het zendingswerk, zoodat de beweging ten slotte tot het punt van uitgang terugkeerde. Deze cirkel-structuur: zending — opwekking — gemeenschap — zending is bij vele religieuze bewegingen duidelijk te herkennen en kan als de levenswet der kerk beschouwd worden. Het hernhutter opwekkings-, gemeenschaps- en zendingswerk had in alle deelen een philadelphisch-oecumenischen grondslag.

Dat wij ook aan de bestrijding der hernhuttersche beweging zulk een groote plaats inruimden, is begrijpelijk, want alleen in verband met dezen philadelphischen grondslag kan de felle bestrijding naar juiste waarde geschat worden. Zinzendorf en de broedergemeenten zouden in Nederland nooit zoo scherp aange-

vallen zijn, wanneer men hun optreden niet hoogst gevaarlijk voor eigen kerk had geacht. De achtergrond van alle hernhuttersche „ketterijen” vond men in het philadelphisch-oecumenisch standpunt der broedergemeente.

Helaas bestaat er over de hernieuwde broedergemeente nog geen volledig standaardwerk, zooals wij dit sinds enkele jaren over de Boheemsche Broeders bezitten²⁾. De bestaande uitvoerige werken over de hernhutter broedergemeente hadden vooral een stichtelijk doel en droegen gewoonlijk geen wetenschappelijk karakter³⁾. Daar sinds het begin dezer eeuw een aanzienlijk aantal monographiën zijn verschenen, die het algemeen inzicht hebben verruimd, zijn de eerstgenoemde werken zeer verouderd. In het bijzonder hebben de vele jubilea er toe bijgedragen, dat de aandacht opnieuw op de geschiedenis der broedergemeente werd gevestigd, zooals de tweehonderdjarige herdenking van den geboortedag van Zinzendorf in 1900, van de grondvesting van Herrnhut in 1922, van de stichting der broedergemeente in 1927 en eindelijk in 1932 van het begin der hernhutter zending.

Terwijl de hernhuttersche beweging in de angelsaksische en scandinavische landen, evenals in Zwitserland, Zevenburgen en andere streken, haar geschiedschrijvers vond, bleef in Nederland tot nog toe haar ontwikkeling onbeschreven. Er zijn in Nederland verscheidene geschriften over de broedergemeente uitgegeven, maar deze geven uitsluitend een overzicht over de broedergemeente in het algemeen en dienden voornamelijk om de vrienden der Suriname-zending ook met de zendingsgemeente zelve bekend te maken. Daarnaast hebben verschillende geleerden, hetzij in omvangrijkere werken of in tijdschriftartikelen, een aantal bladzijden aan de geschiedenis der Hernhutters hier te lande gewijd, doch het valt den lezer op, dat zij steeds van de bestrijding uitgingen en feitelijk weinig nieuws over de broedergemeente konden mededeelen⁴⁾.

Ten slotte nog enkele opmerkingen over de bronnen, waarop deze studie berust. In de broedergemeente heeft men van het begin af met voorbeeldigen ijver alle bescheiden verzameld en bewaard, die voor de kennis van haar geschiedenis van waarde konden zijn. Dit neemt niet weg, dat uit den eersten tijd veel ontbreekt, daar men later wel eens duchtig opruimde. Het materiaal wordt,

²⁾ Zie: J. Th. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder, Herrnhut 1922—1931*, 3 Bde.

³⁾ Het meest omvattend is: E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche, Gnadau 1853*, 3 Bde. Een wetenschappelijke, ofschoon eenzijdige beschouwing gaf A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, Bonn 1886, Bd. III, 2. Teil, die als buitenstaander de broedergemeente beschreef.

⁴⁾ Zie Bijlage VII, waar alle literatuur is genoemd.

wat Nederland aangaat, bewaard in het groote „Archiv der Brüderunität" te Herrnhut en in het „Predigerarchiv" der broedergemeente te Zeist, dat veel bescheidener van omvang is⁵⁾. Beide archieven bezitten ook een bibliotheek, waar de meeste oude en nieuwere werken van en over de broedergemeente zijn te vinden. Op deze twee archieven is men wel uitsluitend aangewezen, daar buiten de broedergemeente, afgezien van de bestrijding, uit den aard der zaak weinig gegevens meer zijn op te sporen.

⁵⁾ In het archief te Herrnhut zijn de volgende „Rubrike" (steeds afgekort Hhut R...) van belang: R 10, Holländische Gemeinen; R 15, Heidenmission; R 20, Zinzendorf und seine Familie; R 21, Personalien bedeutender Persönlichkeiten; R 22, Lebensläufe (± 8000). Het „Predigerarchiv" te Zeist is steeds afgekort: Zeist PA...

HOOFDSTUK I.

Het philadelphisch-oecumenisch ideaal van Zinzendorf.

„Het grootste gebod van onzen Schepper, (het welke is, de liefde teegens alle menschen) heeft my geleert, na de onzichtbaare algemeene Kerke om te zien, naamelyk, hoe zy, volgens de stelling der Godgeleerde, niet aan eene gewisse zichtbaare Sociëteit gebonden, maar door de gantsche weereld, onder alle volkeren en Gemeentens, verborgen en verstrooit is”, schreef Arnold in 1697 in de voorrede van zijn „Unparteiische Kirchen- und Ketzehistorie”¹⁾. Daarmede had hij de universeele, philadelphische gedachte duidelijk omschreven. De beweging, die in dezen tijd ontstond en door bovengenoemde opvatting werd gedragen, beleefde een bloeitijd van dertig jaren, waarna de hernhuttersche beweging haar overvleugelde.

De philadelphische beweging is van Londen uitgegaan²⁾. Hier hadden Jane Leade en John Pordage op het einde der zeventiende eeuw een kring van volgelingen om zich verzameld, die zich „Philadelphians” noemden. Deze kleine sociëteit beschouwde zich als de openbaring van het koninkrijk Gods op aarde en stelde zich boven de bestaande kerken, die naar haar oordeel zonder uitzondering aan de wereld gelijkvormig waren geworden. Haar bestaan was kort van duur, want na het overlijden van Leade in 1704 viel zij uiteen. Maar sinds 1695 stond zij door briefwis-

¹⁾ Zie G. Arnold, *Historie der Kerken en Ketteren*, Amsterdam 1701, dl. I, Voorrede.

²⁾ Vgl. over de philadelphische beweging in het algemeen: M. Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen evangelischen Kirche*, Coblenz 1860, Bd. III, S. 71 ff.; A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, Bonn 1884, Bd. II, S. 359 ff.; ook R. B. Evenhuis, *De Biblicistisch-eschatologische Theologie van Johann Albrecht Bengel*, Wageningen 1931, bl. 163 vgg.; zie voor de afzonderlijke groepen nog: M. Goebel, *Geschichte der wahren Inspirations-Gemeinden, van 1688—1850*, in: *Zeitschrift für die historische Theologie*, Gotha 1854, S. 267 ff.; 377 ff.; Jahrg. 1855, S. 94 ff.; 327 ff.; Jahrg. 1857, S. 131 ff.; C. W. H. Hochhuth, *Geschichte und Entwicklung der philadelphischen Gemeinden. I. Jane Leade und die philadelphische Gemeinde in England*, *ibidem*, Jahrg. 1865, S. 171 ff.; P. Wernle, *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert*, Tübingen 1923, Bd. I, S. 141 ff.

seling met vele geestverwanten uit het buitenland in verbinding. In Nederland vond zij te Amsterdam in de kringen der Collegianten, der mystieken, gelijk Pierre Poiret en diens volgelingen, en bij andere sectariërs, die voor chiliastische denkbeelden zeer gevoelig waren, spoedig ingang.

Over ons land plantte deze beweging zich naar Duitschland voort, waar zij weldra overal aanhangers verkreeg. Zoo was er in 1702 zelfs een inspector, die het verband tusschen Londen en de Duitschers in stand hield. Onder degenen, die met deze nieuwe beweging in aanraking kwamen, ontdekken wij vooraanstaande piëtisten, zooals G. Arnold, J. C. Lange, J. H. Michaelis, P. J. Spener en J. W. Petersen. Er ontstonden in de graafschappen Wittgenstein en Ysenburg-Büdingen ware verzamelpunten van philadelphische christenen. Bekend zijn de sociëteiten te Berleburg en Schwarzenau, waar o.a. J. S. Carl, J. H. Haug en J. C. Seitz een groote rol speelden. In de Wetterau was Büdingen een middelpunt. Van hier drong de philadelphische beweging over Württemberg ook in Zwitserland door. Ofschoon het zuiver philadelphische streven geen sociëteiten in het leven riep, die door vastgestelde vormen tot een gevestigde gemeenschap uitgroeiden, is men op een paar plaatsen wel tot sectenvorming overgegaan. Het belangrijkste is de groep der Geïnspireerden geweest, die, onder invloed van de uit Frankrijk verdreven Camisarden, in de Wetterau enkele georganiseerde gemeenten onder leiding van J. F. Rock stichtte. Ten slotte onttaarde deze beweging te Allendorf in Hessen onder Eva von Buttlar en te Elberfeld en Ronsdorf onder Elias Eller in chiliastische dweperijen. Het verwerpen van alle uiterlijke inzettingen leidde tot een overdreven antinomisme en libertinisme.

Het philadelphisch ideaal is door het piëtisme in breede kringen van het kerkelijk leven overgebracht. De piëtisten zagen in de gemeente te Sardes, zooals deze in Openbaring 3 wordt beschreven, het beeld der empirische kerk. In naam was zij levend, maar in werkelijkheid dood. Zij had het evangelie wel ontvangen en gehoord, maar er niet naar geleefd. Vandaar dat haar gepredikt moest worden: bewaar wat gij hebt en bekeer u. Eenige weinige namen uit haar midden waren echter in het boek des levens geschreven. Dit kleine aantal bekeerden, dat binnen de kerken bijna onopgemerkt leefde, verzamelden de piëtistische zielzorgers in de conventikels, en deze kringen beschouwden zich tezamen als het ware Philadelphia, waarvan in de Openbaring zulk een voorbeeldig getuigenis wordt gegeven. Tusschen het doode Sardes en het lauwe Laodicea heeft zij wel weinig kracht, maar zij heeft het woord van Christus bewaard en daarom een open deur ontvangen, die niemand kan sluiten. Zij is het uitverkoren deel, dat Hij liefheeft en in het lijden en de verzoeking zal bewaren. Haar

geldt de belofte, dat Christus haastelijk zal wederkomen om haar leden in het nieuwe Jeruzalem op te nemen.

De philadelphische gedachte is eschatologisch gericht, en staat indifferent tegenover de bestaande kerken. Men wilde volstrekt geen nieuwe kerk stichten maar alleen in geest en waarheid den Vader aanbidden (Joh. 4, 23). Het verbonden zijn kwam enkel tot uiting in de uitgebreide briefwisseling en in de geestelijke gesprekken en oefeningen, die door de rondreizende predikers werden gehouden. Philadelphia was geen gewone, gevestigde kerk, maar vanwege de geopende deur, die het overal vond, een bewegelijke pelgrimsgemeente („ecclesia ambulatoria”) in alle landen en onder alle kerkelijke gezindten. Men verwachtte de wederkomst des Heeren, daarom was de tijd voorbij, dat men zich aan aardsche banden vastlegde. Slechts de radicale separatisten wilden het Philadelphia buiten het kerkelijk verband bijeen brengen. Voor hen was de kerk niets anders dan het zondige Babel, zoodat zij de ware geloovigen in eigen kolonies afzonderden of in sociëteiten zelfstandig verzamelden. Deze groepen waren echter gewoonlijk weinig bestendig, want het individualisme deed aan de saamenhoorigheid te groote afbreuk. Bovendien was het in strijd met de eigenlijke philadelphische gedachte om een nieuwe gemeenschap te organiseeren, want zoodoende stichtte men in beginsel toch weer een uiterlijke kerk, dat wil zeggen Sardes of Babel, en niet het bovenkerkelijke Philadelphia.

De band, die allen in de philadelphische gemeente verbond, was uitsluitend de broederlijke (grieksch: philadelphia). Dit lag reeds etymologisch voor de hand. Maar ook in het N.T. meende men daarvoor voldoende aanwijzingen te hebben. De broederlijke wordt immers in verschillende brieven als het volstreckte kenmerk der wedergeboorte aangegeven. „Houdt de broederlijke in stand”³⁾, luidt de vermaning in den brief aan de Hebreëen (13, 1). De ongeveinsde broederlijke is het kostbare bezit van degenen, die uit onvergankelijk zaad zijn wedergeboren (1 Petrus 1, 22 vg.). Zij is het beslissende criterium: „Wij weten, dat wij overgegaan zijn uit den dood in het leven, wijl wij de broeders liefhebben. Die den broeder niet liefheeft, blijft in den dood” (1 Joh. 3, 14). Het was voor de philadelphische gemeenschap volkomen onbelangrijk tot welke kerk men behoorde, of

³⁾ Zinzendorf vertaalde Hebreëen 13, 1: „Haltet über der bruder-liebe”, zie: *Eines Abermahligen Versuchs zur Übersetzung der Lehr- und Prophetischen Bücher Neuen Testaments*, Büdingen 1746, S. 164. De luthersche vertaling luidt: „Bleibet fest in der brüderlichen Liebe”, en de statenvertaling: „Dat de broederlijke liefde blijve”. Philadelphia is meer dan „broederlijke liefde”; „broederlijke” geeft beter weer, dat daarmede niet slechts wordt bedoeld de liefde, die een broederlijk karakter draagt, maar een bepaalde soort liefde, die voortspruit uit de geestelijke verwantschap der wedergeborenen als leden van één lichaam.

welke belijdenis men aanhing. Men had den ouden broedertwist gestaakt en was weer tot de onpartijdige „eerste liefde” teruggekeerd. In het liefdemaal („agape”), een oudchristelijk gebruik, dat door de kerk reeds vroeg was afgeschaft, vond men een passende vorm voor den philadelphischen eeredienst.

De groote waarde van deze verbinding met den broeder of den naaste in het algemeen, verduidelijkte Arndt aan het beeld van den cirkel, waarin alle stralen elkander alleen in het middelpunt ontmoeten, en geen enkele het verband met de andere kan loslaten zonder van het middelpunt te worden afgesneden. Evenzoo zou iemand zich van God afscheiden, wanneer hij den band der liefde met den naaste verbrak ⁴⁾. De deemoed eischte, dat men zichzelf niets achtte en den naaste met volle overgave in liefde diende (vgl. Phil. 2, 3). In alle opzichten moest men met zijn broeders meeleven en lijden. Als leden van eenzelfde lichaam gevoelden de ware geloovigen, ook al kenden zij elkaar niet, toch voor elkander een wederkeerige sympathie (vgl. 1 Cor. 12). Er moest een geestelijke harmonie tusschen hen bestaan, die in de broederliefde tot uiting kwam. De liefde van God tot de broeders en van deze onderling, was de levensstroom, die in het mystieke lichaam hoofd en leden verbond. Door zelfverzaking en afsterfing moest de ziel van alle eigenliefde en persoonlijke neigingen worden gezuiverd („l'ame anéanti” ⁵⁾). De gelouterde broederliefde was dan feitelijk de goddelijke liefde, die door het menschelijk hart heenstroomde.

De broederliefde is voor den wedergeborene niet moeilijk in practijk te brengen, want zij is de genade, die als een vlam in het hart brandt en alle kwaad en zonde verteert ⁶⁾. „Een hert van liefde brandend, en Gode overgegeven, dat is het wezen des Christendoms, 't welk ten allen tyden is geweest..... In alle Religien, de Roomsche, Luthersche, Calvinsche, jaa ook onder de Heidenen zelve, zyn waarlyk Heilige geweest, en waaragtige kinderen Godts. — Wat elke party byzonder eigen heeft, en haar van andere partyen onderscheidt, zal ons voor Godt niet behouden of verdoemen, maar alleen het wezentlyke gedeelte van de Christelyke Religie, de vreze en liefde Godts, de haat van zig zelfs en de zonde, maakt de menschen zalig” ⁷⁾. De broederliefde is

⁴⁾ Zie J. Arndt, *Sechs Bücher vom Wahren Christenthum*, Erfurt 1767 ⁹⁾, S. 144.

⁵⁾ Vgl. Mme. de Guyon, *Lettres Chrétiennes et spirituelles Sur divers Sujets qui regardent la vie interieure, ou l'esprit du vrai Christianisme*, Cologne 1718, IV, p. 508 sq.

⁶⁾ Zie vooral het belangrijke lied der broederliefde van J. F. Rock: „Die bruderlieb hält wahre treu” (44 strophen), in: *Das Gesang Buch der Gemeine in Herrn-Huth*, Dasselbst 1735, no. 986.

⁷⁾ Aldus P. Poiret, zie: A. Voget, *Oorsprong en Voortgang van de Mystike Godtgeleerdheit*, Utrecht 1739, bl. 27.

„hartsgenade” en het wezenlijke geloof „harte-theologie” („Herzenstheologie”⁸⁾). Deze subjectieve „theologie van het hart” en de dogmatisch-confessioneele systemen verhouden zich als Philadelphia en Sardes, als de kern tot de schaal van het christelijk geloof. De leerstellingen, die de verschillende kerken van elkander scheiden zijn onvruchtbare ranken. De ware kerk is een universele, mystieke eenheid. Daarom moeten de zendelingen zoowel tot de christenen als tot de joden en de heidenen worden uitgezonden om de verstrooide kinderen Gods, namelijk alle belijders der „harte-theologie”, door den band der liefde aaneen te sluiten.

De luthersche kerkbeschouwing liet veel ruimte voor de philadelphische gedachte. Daar was vooreerst de opvatting, dat men de ware geloovigen niet kent, wijl zij over de wereld verstrooid wonen. Verder golden de kerkelijke organisatie en ritus als menschenlijke inzetten, zoodat men kerken met een ander karakter wegens haar verschillen niet mocht geringschatten. Ofschoon dit oecumenisch inzicht door de veelheid der landskerken uiterst weinig beteekende, was hier toch een aanknooppingspunt voor de philadelphische beweging. Derhalve konden luthersche piëtisten zich gemakkelijk in deze richting begeven.

Door het piëtisme is Nicolaus Ludwig Graf und Herr von Zinzendorf und Pottendorf (1700—1760) reeds zeer vroeg met de philadelphische gedachte vertrouwd geworden. Toen hij in zijn jongelingsjaren zijn eerste pogingen om door kerkelijke vereeniging de eenheid te bevorderen, schipbreuk zag lijden⁹⁾, vonden zijn wenschen bevrediging in de echt mystiek-getinte, philadelphische eenheidsgedachte. Dit blijkt ons het duidelijkst uit zijn briefwisseling met kardinaal Louis Antoine de Noailles (1651-1729). Deze was aartsbisschop van Parijs en stond bekend als iemand, die jansenistische gevoelens koesterde. Zinzendorf had hem op zijn studiereis door Nederland en Frankrijk in 1719 te Parijs leeren kennen. Hij wilde den kardinaal voor zijn philadelphisch ideaal winnen, maar deze, zeer gesteld op de vriendschap van den jongen rijksgraaf, liet duidelijk blijken, dat hij hem tot de roomsch-katholieke kerk hoopte over te halen. Dit gelukte niet, omdat Zinzendorf voor zijn persoon een overtuigd Lutheraan was. Zijn broederliefde berustte evenwel op het geloof aan het mystieke lichaam van Christus. Daarom wilde hij den kardinaal niet tot het protestantisme trachten te bekeeren. Zinzendorf bood hem de „universele en katholieke kerk” aan als den

⁸⁾ Vgl. Goebel, *a. a. O.*, III, S. 99, en G. Kulenkamp, *De Naakt Ontdekte Enthusiastery, Geestdryvery en bedorvene Mystikery*, Amsteldam 1739, bl. 68.

⁹⁾ Vgl. G. Reichel, *Die Anfänge Herrnhuts. Ein Buch vom Werden der Brüdergemeine*, Herrnhut 1922, S. 33 ff.; O. Uttendörfer, *Zinzendorfs Weltbe-trachtung*, Berlin 1929, S. 53 ff.

band voor hun broederliefde („fraternité”), en verklaarde, dat hij een ongelooflijk verlangen had om met alle leden van Christus' mystiek lichaam in gemeenschap te staan. Zijn liefde voor de leden der universeele kerk was zonder voorbehoud („sans réserve”). Dit universalisme, dat de scheiding tusschen Rooms-Katholieken en Protestanten van ondergeschikt belang maakte, wilde Zinzendorf metterdaad bevorderen. In 1723 waren met medewerking van den graaf de „Quatre Livres du vrai Christianisme de Jean Arndt” te Amsterdam gedrukt en te Wittenberg uitgegeven. Van deze uitgave nam hij twee jaren later driehonderd exemplaren over, verwijderde daaruit de eerste twintig bladzijden, die gedeeltelijk een antiroomsch karakter droegen, en voegde er slechts zestien nieuwe voor in de plaats. Zoo droeg hij deze „herziene” uitgave op aan De Noailles, wien zulks als roomsch-katholiek geestelijke, ondanks de verkorting, niet aangenaam kon zijn. De boekhandel Janssoons van Waasbergen te Amsterdam werd met de verzending belast, maar in Frankrijk was het boek terstond op den index geplaatst¹⁰⁾.

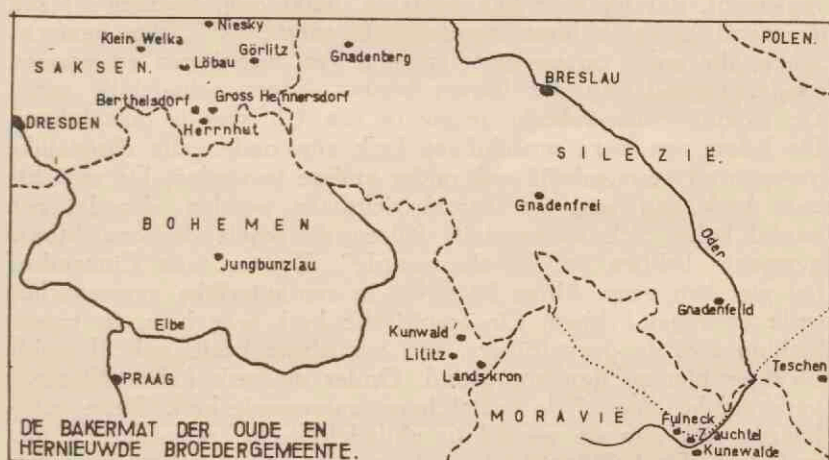
In de volgende jaren bleek steeds duidelijker, dat hij een trouw Lutheraan wilde zijn. Daarbij bleef hij ook een vurig verdediger der philadelphische gedachte¹¹⁾. Sinds 1722 nam hij op zijn landgoed binnen de parochie Berthelsdorf moravische emigranten op. Bij deze groep voegden zich een groot aantal separatisten van allerlei richting. Zoo ontstond de kolonie Herrnhut. Aangezien een ieder zijn eigen opvattingen had meegebracht, is het licht te begrijpen, dat er van eensgezindheid geen sprake was. Hier was voor Zinzendorf als piëtistisch-philadelphisch ambachtsheer een schoone taak weggelegd. Hij liet in 1727 zijn staatsbetrekking in Dresden geheel varen en vestigde zich op zijn slot te Berthelsdorf. Naar het voorbeeld van Spener's „ecclesiola in ecclesia” wilde hij Herrnhut binnen het verband der luthersche kerk organiseeren. Daarom stichtte hij een „Brüderlicher Verein und Willkür”, waarin de Herrnhutters hun geestelijk leven zelfstandig mochten regelen, door oudsten, vermaners en ziekentroosters te benoemen. Des Zondags gingen zij echter voor de predi-

¹⁰⁾ Zie A. Salomon, *La catholicité du monde chrétien d'après la correspondance inédite du comte Louis de Zinzendorf avec le cardinal de Noailles et les évêques appelants 1719—1728*, Paris 1929, p. 28 sqq.; 56; 71. — Vgl. W. Bettermann, *Theologie und Sprache bei Zinzendorf*, Gotha 1935, S. 216, Anm. 9; en te Hhut R 20 D 3 III 94—96.

¹¹⁾ Ritschl, *a. a. O.*, III, S. 195 ff., heeft Zinzendorf en de broedergemeente voor het eerst onder dit gezichtspunt beschreven. Hij zag echter in Zinzendorfs „tropenidee” geen ontwikkeling van een philadelphisch naar een oecumenisch ideaal, maar een onlogisch compromis, iets halfslachtigs, vgl. *a. a. O.*, S. 337 ff. Van herrnhutter zijde heeft men steeds geweigerd tusschen Zinzendorf en het philadelphisch streven verband te leggen. Zinzendorfs universeele broederliefde laat zich echter niet uit de behoefte aan religieuze „Freundschaften” verklaren.

king en het gebruik der sacramenten naar Berthelsdorf ter kerk ¹²⁾).

De statuten dezer vereeniging dragen een philadelphisch karakter. Herrnhut, een gemeente „op den levenden God gebouwd”, en organisatorisch tot de luthersche kerk behoorend, zou tot alle broeders en kinderen Gods onder alle gezindten in een verhouding van voortdurende liefde staan. Wie niet ernstig er naar streefde van alle eigenzinnigheid dagelijks meer gereinigd te worden, was geen waarachtig broeder. Dat iemand afwijkende of sectarische gedachten koesterde, mocht geen reden zijn om hem van de liefde uit te sluiten. Boven vermogen moesten de broeders bereid zijn om elkander in liefde te dienen en tegenover andere menschen moesten zij zich gedragen, zooals zij zelf

wenschten bejegend te worden. Daarbij moest men steeds zorg dragen, dat de broederliefde („die herzliche Bruderliebe”) niet verzwakt werd, doordat men de gemeenschap met enkele persoonlijke vrienden hooger schatte. Door intensieve zielzorg bereikte Zinzendorf, dat zijn gemeente, die eerst nog niet ontvankelijk was voor den geest der broederliefde, zich tot een levende eenheid aaneensloot. Na een avondmaalsviering op 13 Aug. 1727 te Berthelsdorf kwam de gemeente tot verandering. Menschen, die elkaar tot nog toe hadden gemeden, „vielen elkander nu om den hals en sloten een allerinnigst verbond”. „Zoo keerden alle gemeenteleden als nieuwgeboren kinderen naar Herrnhut terug” ¹³⁾. Van dien datum af vormden zij een „broedergemeente”. Voortaan

¹²⁾ Zie J. Th. Müller, *Zinzendorf als Erneuerer der alten Brüderkirche*, Leipzig 1900, S. 24 ff. Als bijlagen zijn op S. 106 ff. de oudste statuten van Herrnhut opgenomen. Vgl. vooral op S. 110 ff. artikel 1, 2, 3; 15, 17 en 42.

¹³⁾ Zie G. Reichel, *Die Geschichte des 13. August 1727*, Gnadau 1927, S. 36.

waren zij één van geest, maar dat beteekende volstrekt niet, dat allen gelijke denkbeelden hadden.

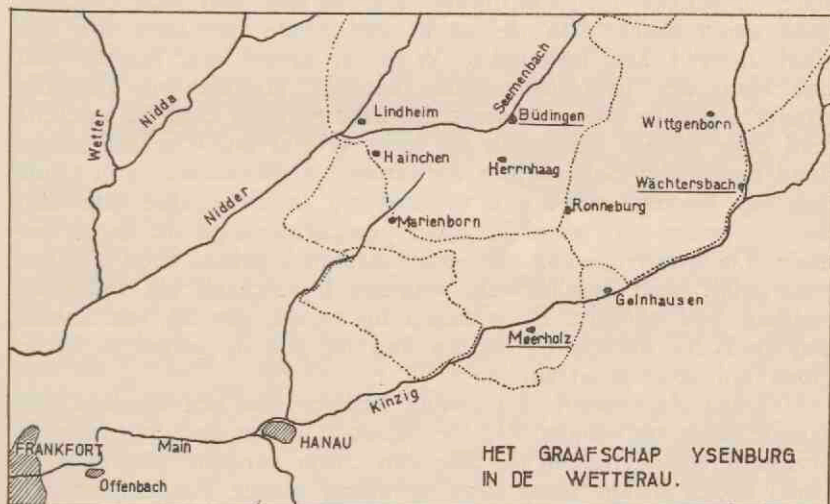
Het gerucht van deze nieuwe broedergemeente verbreidde zich door het geheele land. In 1730 bezocht Zinzendorf de philadelphische gemeenten te Berleburg en Schwarzenau, die hem uitgenoodigd hadden met hen kennis te maken¹⁴). Tevens vroegen de Geïnspireerden, die zuidelijker in de Wetterau woonden, ook hen tegelijkertijd te bezoeken. Zinzendorf heeft zich veel moeite getroost om met hen tot overeenstemming te komen, maar hij kon hun sectarisme en vooral hun goddelijke inspiraties niet aanvaarden. Dit leidde tot een breuk, waar veel vijandschap uit is ontstaan. Hij wilde hen zooveel mogelijk tegemoet komen. Maar uit het reglement, dat hij voor hen opstelde, blijkt ook, hoezeer hij een geordend kerkelijk leven noodzakelijk achtte¹⁵). „Elke gemeenschap, die enkel op overeenstemming van meeningen en vormen zonder verandering des harten berust, is een schadelijke secte. De eigenlijke en geheele gemeente van Christus is onzichtbaar. De leden van deze onzichtbare kerk zijn onder alle christelijke groepen en vermoedelijk ook onder andere te vinden. De onzichtbare kerk kan voor de wereld zichtbaar worden, doordat een aantal leden zich aaneensluit. Alleen de regels der onzichtbare gemeente hebben universele waarde”. Zoover was Zinzendorf het met hen eens. Maar hij wilde in een uiterlijke gemeenschap orde en regel hebben. De empirische kerk was hem, in tegenstelling met de geestdrijvers, een onmisbaar bezit, ook al stelde hij haar niet op den voorgrond. Onder de kerk („Die Kirche”) verstond hij meestal de onzichtbare, universele kerk. Deze openbaarde zich aan de wereld in philadelphische gemeenten („Gemeinen”). De belijdeniskerken, die tevens alle volkskerken waren, noemde hij als universeel christen nationale godsdiensten („Religionen”). Het begrip secte gebruikte hij gewoonlijk heel algemeen, dus zonder dogmatische kleur, als aanduiding voor iedere afzonderlijke kerkgemeenschap.

Zinzendorf had in zijn gemeente orde gebracht en wilde Herrnhut nog vaster in het verband der luthersche kerk brengen door een eigen predikant daarheen te beroepen. Toen hij F. C. Steinhofier hiervoor aanzocht, vroeg deze aan de theologische faculteit te Tübingen, of hij als luthersch predikant de gemeente te

¹⁴) Vgl. A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*. In den Brüdergemeinen 1775, S. 615 ff.; L. C. von Schrautenbach, *Der Graf von Zinzendorf und die Brüdergemeine seiner Zeit*, Herausgegeben von F. W. Kölbinger, Gnadau 1871², S. 112 ff.; en Goebel, a. a. O., in: *Zeitschrift für die historische Theologie*, Jahrg. 1855, S. 137 ff.

¹⁵) Zie: „Die Berleburg- und Schwarzenauische Verbindung 1730”, in: *Büdingische Sammlung Einiger In die Kirchen-Historie Einschlagender Sonderlich neuerer Schrifften*, Büdingen 1742, I, S. 40 ff.; vgl. ook S. 361 ff. Voorts: Goebel, a. a. O., III, S. 112 ff.

Herrnhut mocht dienen. Zinzendorf wist van deze faculteit in 1733 een verklaring, het zoogenaamde „Tübingsche responsum“ te verkrijgen, waarbij de broedergemeente te Herrnhut kon geacht worden binnen het verband der luthersche kerk te behooren, al bezat zij ook eigen statuten¹⁶⁾. Aangezien echter de saksische kerk Herrnhut ten opzichte van Berthelsdorf geen zelfstandigheid wilde verleenen, nam Steinhofer dit beroep niet aan en werd hij in het volgende jaar hofprediker te Ebersdorf bij Heinrich XXIX von Reuss, een zwager van den graaf¹⁷⁾.

In deze jaren kwam Zinzendorf de luthersche orthodoxie innerlijk veel nader te staan, doordat hij het subjectivisme in het geloof, dat de mystiek en het piëtisme eigen is, nadrukkelijk afwees. Tot deze verandering in zijn geestelijk leven heeft vooral zijn strijd met J. K. Dippel aanleiding gegeven¹⁸⁾. Deze, een geestverwant der Geïnspireerden, loochende de satisfactieeler, vol-

¹⁶⁾ De titel van dit voor Zinzendorf uiterst belangrijke document luidt: „Der Theologischen Facultaet zu Tübingen Bedencken über die Frage: Ob die Mährische Brüder Gemeine in Herrnhut, supposito in Doctrinam Evangelicam consensu, Bey ihren seit 300 Jahren her gehabten Einrichtungen, und bekannter Disciplina Ecclesiastica, verbleiben, und dennoch ihre Connexion mit der Evangelischen Kirche behaupten könne und solle?“ d.d. 16.4.1733. Hier werd Herrnhut reeds als een gemeente der Boheemsche Broeders aangezien. Vgl. I. Le Long, *Godts Wonderen met Syne Kerke*, Amsteldam 1738, dl. II, bl. 179—293, waar de nederlandsche vertaling is opgenomen.

¹⁷⁾ Ebersdorf, in zuidoostelijk Thüringen gelegen, sloot zich in 1746 bij de broedergemeente aan.

¹⁸⁾ Vgl. B. Becker, *Zinzendorf und sein Christentum im Verhältnis zum kirchlichen und religiösen Leben seiner Zeit*, Leipzig 1900², S. 272 ff.

gens welke het heil des menschen uitsluitend in Christus' dood is gelegen. Dippel leerde, dat God niet op de menschheid toornig kan zijn, daar Hij de volstrekte Liefde is. De gramschap bestaat alleen van den mensch uit beschouwd, omdat hij van God is vervreemd. Tot zoover was Zinzendorf het met Dippel eens, maar over de beteekenis van Christus' werk oordeelden zij verschillend. Volgens Dippel moest de mensch Hem navolgen en naar Zijn voorbeeld door lijden en afsterven zichzelf met God verzoenen. Tegenover deze subjectieve heiliging stelde Zinzendorf de lutherische, objectieve rechtvaardiging. De mensch kon zich evenmin door eigen kracht van de macht der zonde bevrijden, als een slaaf zichzelf kan loskopen. Want er moest een losprijs aan den vorst der duisternis worden betaald. Hiertoe was Hij, die zonder zonde is, alleen in staat. Daarom verlost God de menschheid door in den Zoon aan het kruis te sterven. Christus' zoen-dood bracht dus ook volgens Zinzendorf geen ommekeer in Gods houding teweeg, maar een verandering in de positie van den mensch, want deze werd hierdoor gerechtvaardigd uit louter genade. De geloovige kon de rechtvaardiging echter eerst als een persoonlijk bezit beschouwen, wanneer hij zichzelf als volkomen zondaar had ontdekt. Eerst moest hij weten, dat hij van nature een kind des duivels is, daarna kon hij pas de genadige liefde Gods ten volle beseffen.

Volgens Zinzendorf is niemand heiliger dan een zondaar, die genade heeft ontvangen¹⁹⁾. De deemoed is kenmerkend voor de hernhuttersche vroomheid. Als een „arm zondaar" is men in Gods oogen heilig. Door deze opvatting keerde Zinzendorf zich van het piëtisme af. De geloovige behoefde niet meer door mystieke overpeinzingen een reinigend proces door te maken om nader tot God te komen. Tegenover het „martelende" bekeeringswerk der piëtisten — men denke aan den „Busskampf" van Francke — plaatste Zinzendorf de „evangelische" bekeering, die het werk van een oogenblik is²⁰⁾. Immers God doet alles, de mensch heeft alleen zijn hart en het ja-woord te geven. Het was een lijfspreuk der Hernhutters: wien veel vergeven wordt, die heeft veel lief (vgl. Lucas 7, 47). De bekeering is de reactie op de schuldvergevende liefde van den Heiland. De broederliefde, de vrucht der wedergeboorte, is geen plicht, maar een natuurlijk gevolg der bekeering. Zinzendorf streefde wel naar een philadelphische

¹⁹⁾ Vgl. Becker, a. a. O., S. 296 ff.; Bettermann, a. a. O., S. 158 ff.; ook S. 62 f.; Zinzendorf, *Eine Sammlung Öffentlicher Reden, Mehrentheils In den Nordlichen Theil von America vor allerley Christlichen Religions-Meetings gehalten*, Leipzig 1744, I, S. 58.

²⁰⁾ Vgl. Zinzendorf, *Der Oeffentlichen Gemein Reden im Jahr 1747 Zweyter Theil* [1749], S. 66; G. Clemens, *Barbysche Samlungen Alter und Neuer, Lehr Principia*, Barby 1760, S. 108; voorts Th. Steinmann, *Der Pietismus und sein Problem*, in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 26. Jahrg. 1916, S. 57 ff.

gemeente van enkel wedergeborenen. Maar niet de subjectieve heiliging der afzonderlijke leden, doch het gemeenschappelijk geloof in het verlossingswerk van Christus was de grondslag van zijn gemeente. Bij hem concentreert zich alles op het kruis van Christus en niet op den mystieken Christus-in-ons. Zijn philadelphisch ideaal onderging den invloed van deze christocentrische theologie. Hierdoor stelde hij zich vanzelf op het standpunt, dat de luthersche orthodoxie innam bij haar streven naar kerkelijke eenheid.

Want het waren niet alleen piëtisten en sectariërs, die zich het ideaal der eenheid in Christus voor oogen stelden ²¹⁾. Vele Gereformeerden en Lutheranen, die van de leer hunner kerk in geen enkel opzicht wilden afwijken, waren toch zeer irenisch gezind tegenover andere zusterkerken. Het ging daarbij om de vraag, op welken grondslag men één van geest kon zijn. De Gereformeerden neigden in het algemeen tot de opvatting, dat de oud-christelijke geloofsbelijdenissen aangevuld met de belangrijkste stukken van hun eigen dogmatiek voor een mogelijke samenwerking noodzakelijk waren. Om met andere groepen in kerkelijke gemeenschap te treden, was dus allereerst noodig tot een kleinste-gemeene-veelvoud van geloofswaarheden te komen. Daartegenover stonden de Arminianen en minder streng confessioneele theologen, die op een wettisch-biblicistisch standpunt het gemeenschappelijke alleen zochten in het geloof, voor zoo ver het bijbelsch is en algemeen practische waarde heeft. De meeste luthersche theologen waren echter noch ultra-confessioneel, noch ondogmatisch biblicistisch, maar beperkten zich bij hun streven naar eenheid tot den grootst-gemeenen-deeler der erkende belijdenissen. Het kernstuk van iedere zuivere belijdenis vonden zij in de fundamenteele leer der rechtvaardiging. Het zaligmakend geloof in het zoenoffer, door Christus voor de geloovigen gebracht, en wat rechtstreeks hierop betrekking heeft, achtten zij voldoende. Daarbij onderscheidten zij drieërlei soorten van geloofswaarheden, zulke die men voor zijn zaligheid beslist noodig heeft, verder leerstellingen, die men niet mocht loochenen maar voor een eenvoudig geloof niet noodzakelijk waren, en ten slotte waarheden, die men zelfs wel mocht tegenspreken zonder zijn ziel schade te doen.

Bij dit streven naar interconfessioneele eenheid gingen alle drie richtingen in ieder geval uit van een gemeenschappelijk geloof

²¹⁾ Vgl. A. Eekhof, *De zinspreuk In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas*, Leiden 1931, bl. 61 vgg., en O. Ritschl, *Innerprotestantische Einigungsbestrebungen*, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1928², II, Sp. 78. De laatste richting, die de eenheid in het zaligmakend geloof zocht, noemt Eekhof de „piëtistische” en Ritschl juistere de „dogmatisch-konstruktive”.

en niet zooals de voorstanders der philadelphische gedachte van de subjectieve mystieke wedergeboorte. Beide opvattingen hielden rekening met de bestaande verschillen en splitsingen in het kerkelijk leven. Maar de philadelphisch georiënteerde christen beoordeelde deze verscheidenheid negatief, omdat hij er geen belang in stelde. Zijn mystiek-eschatologische kerkidee deed hem uitzien naar het nieuwe Philadelphia. Daarentegen erkende de irenischgezinde christen de waarde der pluriformiteit en achtte hij deze noodzakelijk, omdat de kerk op aarde geen volkomen gedaante kan verkrijgen, daar zij onder de zonde gebukt gaat.

Het is het kenmerkende van Zinzendorf, dat hij voortaan zijn philadelphisch ideaal met de dogmatisch-constructieve methode der luthersche orthodoxie verbond. In zijn zoogenaamde „hartetheologie“ („Herzenstheologie“) vond hij een norm, die tegen elk philadelphisch subjectivisme lijnrecht inging. Want deze „theologie van het hart“ omvat dezelfde leerstukken, die de irenischgezinde Lutheranen aan hun pogingen ten grondslag legden²²⁾. In haar zag Zinzendorf zoowel de fundamenteele belijdenis, het hart der theologie, als tevens het zaligmakend geloof, dat de theologie van het hart is. Opmerkelijk is hierbij vooral, dat hij voor zijn cardinale leer een naam uitkoos, die aan de mystiek is ontleend. Want de naam „hartetheologie“ gebruikten de philadelphische mystieken om het wezenlijke, innerlijke christendom aan te duiden, dat tegenover het leersysteem der kerk de essentiele zaak is, waarop het alleen aankomt. In zijn „hartetheologie“ ligt dan ook een gevoelswaarde, die bewijst, hoe afkeerig hij was van het rationalisme en van een verstandelijke, doode orthodoxie. In dit opzicht bleef hij het piëtisme trouw. Dat was van veel belang, want door het luthersch geloof in dezen vorm te kleeden, maakte hij het voor piëtisten en separatisten pasklaar.

Hij achtte de „redelijke religie“ der Gereformeerden een gevaar voor het meest wezenlijke van het christelijke geloof. Bij zijn „hartetheologie“ kon het verstandelijk-logische denken hem weinig steun bieden. Zelf sprak hij gaarne in paradoxen. Dat „onze Schepper onze Verlosser is“²³⁾ kon de rede niet vatten en moest dus kinderlijk geloofd en als bij intuïtie gevoeld en be-

²²⁾ Vgl. Clemens, *Barbysche Samlungen*, S. 109 ff.: „Sein Blut hat Er vergossen für mich arm's würmelein: das ist die ganze Herzens-Theologie..... Wer das Capitel vom Verdienst Christi und Seiner ewigen Liebe weg krigt, der hat alle Erkenntnis in nuce beysammen. Die Hauptsache ist das Lamm, das geschlachtet ist: alles andere sind vor die erste Zeit neben-ideen..... Und dahin gehört das Wort zur Philadelphischen Gemeine: weil du über dem Wort von meinem Leiden gehalten hast, so soll dir nichts geschehen.“ Aldus Zinzendorf in 1740. Voorts: Bettermann, *a. a. O.*, S. 102 f.

²³⁾ Naar aanleiding van Hebreë 1, 10 en Joh. 1, 3 en 10 leerde Zinzendorf in verband met zijn christocentrische theologie, dat de Heiland de wereld geschapen heeft.

leefd worden. Daarom was hij soms huiverig voor de theologische systemen, omdat hij steeds vreesde, dat zij den Heiligen Geest in Zijn vrijheid zouden belemmeren²⁴⁾. Bovendien vond hij het geloof op zich zelf genomen te zeer een zaak van het verstand, en voor iemand, die niet geleerd had abstract te denken, te vaag. Een ongeletterde kan misschien niet terstond antwoorden op de vraag: gelooft gij in den Heiland? Maar wie zich zou moeten bedenken als iemand hem vroeg, of hij het Lam, zijn Verlosser, werkelijk liefheeft, is nog geen kind van God. De liefde is de rechtstreeksche uiting van het hart. Levend geloof was voor Zinzendorf „liebhabender Glaube“ of „gläubige Liebe“²⁵⁾. De geloofsgemeenschap van ware kinderen Gods moet altijd een liefdesgemeenschap zijn.

Hoewel Zinzendorf de kerkelijke orthodoxie nader was gekomen, bleef hij toch de philadelphische gedachte trouw. Zijn opvatting was ruimer dan die van de Lutheranen. Want uit zijn christocentrische theologie vloeide voort, dat de groep der „non-necessaria“, der leerstukken, die voor de zaligheid niet noodzakelijk zijn, bij hem van zeer grooten omvang werd²⁶⁾. Het universalisme bleef in zijn ideaal behouden. Verwaarloosde de philadelphische beweging licht het geloof, door de mystieke liefde alleen in het middelpunt te plaatsen, het irenisch streven legde te eenzijdig den nadruk op het objectieve geloof tot schade van de broederliefde. Bij het laatste werd de liefde door de waarheid, die tot het confessioneele systeem beperkt bleef, van haar universeel karakter beroofd. Zinzendorf wilde ten slotte noch zijn persoonlijke vijanden, noch de tegenstanders van het evangelie haten, maar alle menschen liefhebben, omdat Christus voor de zonde der geheele wereld is gestorven en Zijn erbarmende liefde zich ook zoover uitstrekt. Den goddelooze te verachten vond hij een oudtestamentische houding, die niet christelijk is. Wanneer eenmaal op den dag van het laatste oordeel de beslissende scheiding zal plaats hebben, dan zal ook de liefde dienovereenkomstig haar grenzen ontvangen²⁷⁾.

²⁴⁾ Vgl. Zinzendorf, *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst gehaltene Reden*, S. 229. Deze geheele Rede, d.d. 24.5.1746, is in dit verband belangrijk. Zie ook Bijlage III B.

²⁵⁾ Vgl. G. Clemens, *Auszüge aus des Seligen Ordinarii der Evangelischen Brüder-Kirche sowol ungedruckten als gedruckten Reden*, Barby 1763, I, S. 307 f.; Zinzendorf, *Neun Oeffentliche Reden..... Gehalten zu London, Anno 1746*, S. 144.

²⁶⁾ Vgl. *Des Ordinarii Fratrum Reden über die Litaney Des Lebens, Leidens und der Wunden Unsers Herrn Jesu Christi, gehalten 1747*, Barby 1759², S. 297; voorts Becker, a. a. O., S. 82.

²⁷⁾ Vgl. L. v. Zinzendorf, *ΠΕΡΙ ΕΑΥΤΟΥ. Das ist Naturelle Reflexiones über allerhand Materien*, s.l. s.d. [1749], S. 357.

Het philadelphisch streven van Zinzendorf stuitte op ernstige moeilijkheden. De piëtisten bestreden hem hevig en werkten Herrnhut in de luthersche kerk tegen. Daarbij kwam nog, dat de meeste Hernhutters weinig voor deze kerk voelden en naar zelfstandigheid streefden. Bovendien had Zinzendorf voor zijn zendingswerk geen kerkelijke autoriteit gevonden, die haar zegel op zijn arbeid wilde drukken. Een sectariër, die zich wel zonder de kerk zou behelpen, wilde hij niet zijn. De eenige mogelijkheid, die er ten slotte voor hem overbleef, was de bisschopswijding van de Boheemsche Broeders over te nemen. Dit lag zeer voor de hand. De kern der kolonie bestond uit nakomelingen van leden dezer kerkgemeenschap, die door de contra-reformatie was vernietigd²⁸). Reeds in de hernhutter statuten van 1729, het „Notariats-instrument“, werd gewag gemaakt van de kerkorde der voorvaderen, de „ratio disciplinae“, waaraan zij wilden vasthouden²⁹). Sinds 1729 kende Zinzendorf Daniel Ernst Jablonski, die sedert 1699 senior der poolsche broedergemeente was en tevens als pruisisch hofprediker voor de belangen der broedergemeente in het buitenland ijverde. Hij bleek ten volle bereid David Nitschmann, wiens voorvaderen tot de broedergemeente hadden behoord, tot bisschop te wijden. Dit geschiedde te Berlijn in 1735 met schriftelijke assistentie van zijn collega C. Sitkovius, senior te Lissa in Polen. Jablonski en Nitschmann hebben wederom Zinzendorf in 1737 tot bisschop gewijd. Door deze overdracht der bisschoppelijke waardigheid en alle daaruit voortvloeiende rechten, was de hernhutter gemeenschap officieel als de hernieuwde broedergemeente gekenmerkt. Zij erfde een lange en roemrijke geschiedenis, zoodat Zinzendorf kon zeggen, dat zijn gemeente geen secte was, maar de oudste protestantsche kerk, de „Unitas fratrum“³⁰).

²⁸) De broedergemeente is te Kunwald in Bohemen in 1458 ontstaan, organiseerde zich in 1467 zelfstandig, los van Rome, door eigen voorgangers te kiezen en de priesterwijding van de Waldenzen over te nemen. Zij had zich voornamelijk over Bohemen, Moravië en Polen uitgebreid. Aan het hoofd stonden bisschoppen, die men in Polen seniores noemde. De moravische kolonisten te Herrnhut waren Duitsch sprekende afstammelingen van Waldenzen, die zich omstreeks 1480 in den omtrek van Zauchtel en Landskron hadden gevestigd, waar zij zich bij de broedergemeente aansloten. Vgl. J. T. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder*, Herrnhut 1922, I, S. 72 ff.; 113 ff.; 177 ff.

²⁹) Het piëtisme had groote belangstelling voor de geschiedenis der Boheemsche Broeders. J. A. Comenius liet de *Ratio disciplinae ordinis ecclesiastici in Unitate Fratrum Bohemorum*, anno 1633, voor het eerst drukken. Zij werd door J. F. Buddeus, Halle 1702, in het Latijn, en door J. J. Enderes, Schwabach 1739, in het Duitsch opnieuw uitgegeven.

³⁰) De benaming „Unitas fratrum“, zijnde een letterlijke vertaling van „Jednota bratrská“, is van 1553 af bekend. Jeden = unus, en jednota = unitas, of juister nog: societas. — De samenhang tusschen oude en hernieuwde broedergemeente bestaat daarin, dat de Hernhutters de oude bisschopswijding overnamen, dat zich

Zij noemden zich Moravische Broeders („Mährische Brüder”), omdat de overgeblevenen van de broedergemeente, die zich te Herrnhut hadden gevestigd, uit Moravië afkomstig waren. Toch was deze benaming voordien niet gebruikelijk, want men placht hen eertijds alleen Boheemsche Broeders te noemen, zoowel in Bohemen als in Moravië en Polen. Ten tijde van Comenius werden moravische Wederdoopers Moravische Broeders genoemd, terwijl Poolische Broeders een gewone benaming voor de Socinianen was. Door de buitenstaanders werden Zinzendorfs volgelingen uitsluitend als Herrnhutters aangeduid. Het eerst werd de broedergemeente in 1738 als een kerkelijk zelfstandige gemeenschap erkend door den rijksgraaf van Ysenburg-Büdingen, die gaarne zag, dat de nijvere Herrnhutters een nederzetting op zijn gebied vestigden ³¹⁾. Frederik de Groote van Pruisen erkende in 1742 en 1746 de kerkelijke zelfstandigheid der broedergemeente en begunstigde haar nederzettingen in Silezië ³²⁾ en de aansluiting aan Herrnhut van de tsjechische emigranten, die zich in en bij Berlijn hadden verzameld. In Engeland werd de broedergemeente door een parlamentsacte in 1749 als een bisschoppelijke kerk, die het recht had ook op de zendingsvelden zelfstandig te arbeiden, in bescherming genomen. Maar in Saksen bleef Herrnhut officieel tot de luthersche landskerk behooren, ook toen het in 1749 als een broedergemeente met een eigen karakter werd erkend.

De hernieuwing der broedergemeente was eigenlijk met het philadelphisch ideaal moeilijk te rijmen. Want Zinzendorf wilde de eenheid der kinderen Gods bevorderen en maakte toch de herleving van een zoo goed als uitgestorven kerk mogelijk. Bij hem lag echter niet de schuld van deze inconsequentie, want de omstandigheden hadden hem tegen zijn wil in deze richting gedreven. Persoonlijk had hij zich tegen het streven naar zelfstandigheid verzet, maar hij was niet bij machte deze ontwikkeling tegen te houden. Zijn leven lang heeft hij verzekerd, dat de moravische broedergemeente, in strijd met zijn oorspronkelijke bedoeling („gegen alle mein Dencken und Wünschen”) tusschen hem en zijn

te Herrnhut, Niesky, Berlijn en Rixdorf (Neukölln) Duitsche en Tsjechische afstammelingen uit de oude broedergemeente bij hen aansloten, en tenslotte, dat in beide gemeenschappen dezelfde geest leefde. Zinzendorf had echter geen belijdenis van de Boheemsche Broeders overgenomen. Zie Müller, *a. a. O.*, III, S. 368 ff.

³¹⁾ Herrnhag, in het gebied van Ysenburg-Büdingen, bestond van 1738—1752 en was een tijdlang het middelpunt der beweging. Marienborn, in het gebied van Ysenburg-Meerholz, was geen nieuwgebouwde kolonie, maar een voormalig nonnenklooster. Dit slot, waarin slechts een zeer beperkt aantal menschen woonde, had de broedergemeente van 1738—1773 in pacht. Toen trokken de Herrnhutters zich geheel uit de Wetterau terug.

³²⁾ Van 1743—1744 werden de volgende broedergemeenten gesticht: Gnadenberg, Gnadenfrei en Neusalz. In 1782 nog Gnadenfeld.

plannen was ingedrongen³³). Hij moest in het vervolg met de broedergemeente rekening houden en deed dit ook door haar als instrument in dienst van zijn ideaal te gebruiken.

De activiteit der Hernhutters, die overal heen trokken om van hun christocentrisch-philadelphisch geloof te getuigen, had een omvangrijke hernhuttersche beweging in het leven geroepen³⁴). Uit dit zoogenaamde „Diasporawerk” ontwikkelden zich binnen de verschillende kerken kleine kringen („Häuflein”) en soms grotere „sociëteiten”, die met de broedergemeente in een geregeld verkeer stonden, maar zich niet van hun kerkelijke gemeenten mochten afzonderen. Vandaar, dat liturgische gebruiken, die men in de broedergemeente zelf invoerde, in deze kringen niet werden overgenomen. Omdat Zinzendorfs philadelphisch ideaal niet sectarisch was, heeft hij in het algemeen het separatisme sterk tegengewerkt onder mensen, die op grond van hun piëtistische bekeering daartoe groote neiging vertoonden³⁵). De broedergemeente bleef beperkt tot een gering aantal kolonies, wier voornaamste beteekenis moest zijn, dat zij steunpunten voor de beweging waren. Het philadelphisch karakter der broedergemeenten, die na Herrnhut nog werden gesticht, blijkt vooral uit haar vrije organisatie, daar zij niet meer aan statuten werden onderworpen. Sinds 1736 had Zinzendorf geen vaste woonplaats meer, en was hij steeds met een geheelen staf van medewerkers op reis. Deze reizende gemeente, die zich geheel in dienst van de zaak van den Heiland stelde, heette de „Pilgergemeine” en sinds 1751 het „Jüngerhaus”.

Op de synoden te Ebersdorf en Gotha in 1739 en 1740 begon Zinzendorf theoretisch tweeërlei in de broedergemeente te onderscheiden: de hernieuwde moravische broederkerk en de philadelphische Heilandsgemeente („Gemeine Jesu”). De broederkerk, waartoe alleen de verschillende nederzettingen behoorden, stond

³³) Vgl. Zinzendorf, *Die gegenwärtige Gestalt des Creutz Reichs Jesu in seiner Unschuld*, Frankfurt und Leipzig 1745, S. 33; A. G. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, Leipzig und Görlitz 1752, S. 449; Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 152 ff.; en Becker, a. a. O., S. 486 ff.

³⁴) Zie: O. Steinecke, *Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland*, Halle 1905, I, S. 3 ff. Vgl. R.G.G.², I, Sp. 1916 ff.: *Evangelische Diaspora*. W. G. Addison, *The Renewed Church of the United Brethren 1722—1930*, London 1932, p. 58, omschrijft dit gemeenschapswerk als „extra-mural pastoral activity”.

³⁵) Vgl. Zinzendorf *Naturelle Reflexiones*, S. 361: „wie weit mein Respect gegen eine jegliche geordnete Religion gehe, und was für einen Abscheu ich für dem Prosclyten-machen habe, das ist meinen Brüdern bekannter geworden als ihnen oft lieb war”; *Zwey und Dreyssig einzele Homiliae Oder Gemein-Reden in den Jahren 1744—1746*: Rede, d.d. 12.5.1745, S. 24; *Des Ordinarii Fratrum Reden über die Litaney Des Lebens, Leidens und der Wunden Unsers Herrn Jesu Christi*, Barby 1759², S. 146 ff. De beschuldiging van Ritschl, a. a. O., III, S. 210 f. en Evenhuis, t. a. p., bl. 37: „Zinzendorf had de Luthersche Kerk: reeds lang als een hopeloos geval opgegeven. Hij trachtte de ware geloovigen rondom zich te verzamelen”, is beslist onjuist.

op één lijn met de overige kerken en was dus niets anders dan een „aardsch kleeft”. Daarnaast is de onzichtbare kerk, die aan geen tijd en plaats is gebonden, het Philadelphia, dat het woord van Christus' lijden, de „hartetheologie”, heeft bewaard ³⁶). Aangezien deze gemeente de ware kerk is, kan zij niet in haar eigen volkomen gedaante zichtbaar worden, omdat zij een kerk onder het kruis en niet de triumfeerende kerk is. Om deze reden zal zij steeds onder het masker der belijdeniskerken moeten leven. Maar in één bepaalde belijdeniskerk of een secte kan zij nooit zuiver werkelijkheid worden, daar geloofsformuleeringen hier scheidingen hebben veroorzaakt, die in het koninkrijk Gods niet gelden.

Zinzendorf wilde echter bij deze onzichtbare eenheid niet berusten, wyl hij de ware broederliefde zoo vurig wenschte te zien en te beleven. Was zijn houding aan den eenen kant anti-philadelphisch, omdat hij ook voor een gemeente van wedergeborenen de kerkelijke organisatie noodzakelijk achtte, aan den anderen kant wilde hij Philadelphia toch werkelijk aanschouwen. Het instrument om de ware kerk althans gedeeltelijk zichtbaar te maken vond hij in de „Unitas fratrum”. De hernieuwde broedergemeente was wel is waar een afzonderlijke kerk geworden, maar zij zou dan toch een dienende gemeente zijn, die haar bestaansrecht niet om haars zelfs wil handhaafde. Practisch behoefde hij geen scheiding te maken tusschen vorm en gehalte zijner gemeente, want God had, zoo meende hij, in de achttiende eeuw juist haar, gelijk zij was, uitverkoren om draagster der Heilandsgemeente te zijn. Doch dit wilde niet zeggen, dat hij zich aan deze bepaalde kerk gebonden voelde. Uit andere kerken nam hij leden in zijn gemeente op, zonder dat zij hun gezindte („religionsform”) behoeften te veranderen ³⁷). Daarom noemde hij de moravische broedergemeente het organisme, of met krachtige uitdrukkingen aan den krijg ontleend, den „Streitwagen”, het „bataille-Pferd”, dat de kerken voor de philadelphische gedachte moest winnen. Ook was zij het „Lazarett”, waar de vermoeiden en zwakken konden verpleegd worden en een „Herberge”, waar alle reizende Broeders mochten overnachten. Het behoorde derhalve niet tot het wezen der broederkerk de uitverkoren Heilandsgemeente te zijn, omdat dit pand haar slechts voor zekeren tijd was toevertrouwd ³⁸).

³⁶) Zie vooral Zinzendorf, *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst..... gehaltene Reden*, S. 108; 438. Voorts B. Becker, *Zinzendorfs Beziehungen zur römischen Kirche*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, 64. Jahrg., Gotha 1891, S. 346 ff. en H. Renkewitz, *Zinzendorfs Gemeindegedanke und seine Gegenwartsbedeutung*, in: *Neues Sächsisches Kirchenblatt*, d.d. 9.7.1933.

³⁷) Vgl. Zinzendorf, *Eine Sammlung Öffentlicher Reden, In dem Jahr 1742 Mehrentheils in dem Nordlichen Theil von America gehalten*, Leipzig 1744, S. 12. Zie ook Becker, a. a. O., S. 508: „Wir sind philadelphische Brüder mit einem lutherischen Maul und mährischem Rock”, aldus Zinzendorf in 1743.

³⁸) Zie Müller, *Zinzendorf als Erneuerer*, S. 94. Z. noemde de broederge-

Tijdelijk nam de broedergemeente dus een bovenkerkelijke plaats in, want zij was een tastbaar bewijs van de onzichtbare kerk, die van Henochs dagen af bestond. De reeds overleden broeders en vrienden der „hernhutter oeconomie" rekende men ook nog tot de gemeente. Wanneer zij in haar witte kerkzaal vergaderd was, beleefde zij deze verbondenheid met den verhoogden Heiland en de scharen, die reeds om Zijn troon juichten. Daarom was Zinzendorfs gemeente bovenal een zingende gemeente en elke kerkdienst een plechtige feestviering, die echter toch niet tot werkelijke geestdrijverij aanleiding kon geven, omdat men zich voortdurend indachtig maakte, dat men verbonden was met de „hoogere gemeente", het hemelsche Sion, waartoe de aardsche gemeente nog niet behoorde. Derhalve werden in tegenstelling met de philadelphisch-mystieke gemeenschappen geen enthousiastische, hemelsche zangen aangeheven. Maar ook zong men geen oudtestamentische lofliederen op de Heerlijkheid des Heeren gelijk in den gereformeerden eeredienst, doch in hoofdzaak kruisliederen, omdat men voornamelijk met den Heiland, den Heer der gemeente, in verbinding stond³⁹). Zinzendorf was de philadelphische gedachte getrouw gebleven en haar bovenkerkelijk karakter in den loop der jaren feitelijk nog nader gekomen, hoewel deze laatste ontwikkeling toch weer sterk beheerscht werd door de beteekenis van het kruis, dat al het aardsche onder het goddelijk oordeel plaatste.

Door zijn theoretische onderscheiding tusschen „kerk" en „gemeente van Christus" verkreeg ook het bestuur der broedergemeente iets tweeslachtigs. Dit leidde er toe, dat een bisschoppelijk en een christocratisch bestuur, dat wil zeggen een hoogkerkelijk en een bovenkerkelijk, naast elkander kwamen te staan en zoodanig in elkander grepen, dat de broedergemeente noch een pauselijke kerk, noch een Quakergemeente kon worden, maar een middenweg tusschen beide bewandelde. Het toenemend gewicht van het oudste-ambt bevorderde echter in sterke mate de ontwikkeling in bovenkerkelijke richting.

Oorspronkelijk was de leiding over de hernhutter kolonies aan „oudsten" opgedragen. Het werd langzamerhand zeer noodig, de verhouding tusschen de oudsten en de bisschoppen nader te omschrijven. Op de synoden van 1739 en 1740 werd daarom bepaald, dat de bisschoppen in dienst der moravische broederkerk zouden staan, maar dat de oudsten de „apostolische" broedergemeente moesten besturen. En de oudste van Herrnhut, die

meente „ein temporalisches Haus, bei Leibe nicht das Haus, das nicht mit Händen gemacht ist, sondern ein Gasthaus vor die Werke des Herrn" (S. 76).

³⁹⁾ Vgl. Bettermann, *a.a.O.*, S. 128 ff. Op het titelblad van de *Lofzangen en Geestelyke Liederen der Vereenigde Evangelische Broedergemeente*, Amsterdam 1773, staat als zinspreuk „Laus Agno Dei mactato".

tevens als algemeen oudste („General-ältester“) het oppertoezicht over alle andere gemeenten had, kreeg dus nu de hoogste verantwoordelijkheid der Heilandsgemeente te dragen. Sinds 1735 bekleedde Johann Leonhard Dober dit ambt, maar hij voelde de lasten en de verantwoordelijkheid steeds grooter worden, naar mate de hernhuttersche beweging zich uitbreidde over Duitschland, de Nederlanden, de Scandinavische landen, Rusland, Zwitserland, Engeland, West-Indië en Noord-Amerika. In 1741 maakte Zinzendorf zich gereed voor een reis naar Amerika. Daar hij geruimen tijd afwezig zou zijn en deze groote reis mede in verband met den Oostenrijkschen successieoorlog bovendien niet zonder levensgevaar was, riep hij in Sept. 1741 zijn medewerkers nog eenmaal te Londen samen, trad daar als algemeen bestuurder terug, en droeg zijn ambt over aan een tijdelijk bestuur, de „Generalkonferenz“. Zijn medewerkers voelden hun verantwoordelijkheid, maar zij verwachtten veel van den algemeensten oudste. Dober hield zich echter reeds lang voor dit ambt ongeschikt. Hij legde het nu met alle beslistheid neder en had geen vrijmoedigheid meer op zijn genomen besluit terug te komen. De Broeders wisten geen opvolger aan te wijzen en hierdoor geraakten zij in groote zorg. Uit dezen nood reddde hen de geloofsverzekerdheid, dat de Heiland het hoofd Zijner gemeente is. Sindsdien werd dit feit jaarlijks op 13 Nov. gevierd. Daarbij was niet aan een bijzondere band tusschen Christus en de broedergemeente gedacht. Men wilde tot uitdrukking brengen, dat de broedergemeente streng christocratisch zou worden bestuurd. Deze christocratie kwam practisch reeds tot uiting door het feit, dat de leiders immer het lot raadpleegden om te weten te komen, welke beslissingen geoorloofd waren⁴⁰). Toch droeg deze christocratie er toe bij, dat aan de broedergemeente als Heilandsgemeente een bovenkerkelijk karakter werd gegeven. Zij was geen kerk in den gewonen zin, maar beweging des Geestes, waarnaar alle menschelijke organisatie zich eenvoudig had te richten.

De conferentie moest, zoolang Zinzendorf afwezig was, de zaken waarnemen. Zij handelde echter geheel naar eigen inzicht en werkte de zelfstandigheid der broedergemeente zeer in de hand, aangezien zij er de voorkeur aan gaf om een eigen plaats naast de andere kerken te bezitten. Toen Zinzendorf in 1743 uit Amerika terugkeerde, was hij dan ook zeer misnoegd over de werkzaamheden der conferentie, en daar hij niet gewend was zelfstandige werkers naast zich te hebben, hief hij de conferentie weer op. Als gevolmachtigd leider („bevollmächtigter Diener“)

⁴⁰) Vgl. Von Schrautenbach, *a. a. O.*, S. 64: „Dinge, die die gesunde Vernunft, Gesetze, Bibel und das, was die Schrift Salbung nennt, oder jede verständige Induction von diesem Allen bestimmen, war kein Gegenstand des Looses. Es war ein alter Satz der Brüder: Gefühl geht über 's Loos“.

nam hij haar taak over. Op de voorjaars- en zomersynode van 1745 te Marienborn stelde hij ten slotte zijn medewerkers voor de keuze zich naar zijn wil te richten, of anders hem van alles te ontslaan, opdat hij zich zou kunnen terugtrekken. Daarop werd hij met den titel „Advocatus” of „Ordinarius fratrum” eigenlijk als „dictator ad vitam” erkend, en kon hij ongestoord zijn broedergemeente naar zijn ideeën verder uitbouwen. Het bestuur droeg nu feitelijk een monarchaal karakter. Zijn eenige zoon Christian Renatus werd als zijn opvolger beschouwd, en, na diens vroegen dood in 1752, was zijn oudste schoonzoon J. de Watteville degene, die na den Ordinarius den grootsten invloed bezat.

Voortaan waren de geestelijke leiders der broedergemeente de bisschoppen en de predikers. Wie een geestelijk ambt aanvaardde, werd eerst tot „diaconus” geordend. Kwam zoo iemand aan het hoofd van een belangrijken post te staan, als eerste predikant of director, dan werd hij tot „presbyter” geordend⁴¹⁾. Uit de presbyters werden weer de „episcopi” of bisschoppen gekozen. Vrouwen, die met een geestelijke verzorging belast waren, werden tot diaconessen ingezegend. Maar ieder, die een bijzonderen dienst in de broedergemeente te vervullen had, derhalve ook de geordende dienaar, was ingezegend tot akolouth (dienaar). Deze inzegening was van het begin af reeds gewoonte, maar werd voorheen „confirmatie” genoemd. De verzorging der uiterlijke zaken, het beheer over de bedrijven en de onderhandelingen met de overheid werden voortaan aan niet geordende oudsten, „seniores civiles”, opgedragen⁴²⁾. Zulke administrateurs in de enkele gemeenten heetten „voorstanders” („Vorsteher”). Zoo werd de broedergemeente een goed georganiseerde gemeenschap, die aan de steeds groeiende hernhuttersche beweging leiding kon geven.

Geheel vrij en boven alles stond Zinzendorf, die weldra met den titel „discipel des Heeren” („Jünger”) als de soevereine leider door de geheele gemeente werd erkend. Hij was een geboren leider, meer tot heerschen dan tot dienen geschapen. Zijn persoon viel terstond op door zijn groote en krachtige gestalte. Voor zichzelf was hij altijd sober, vaak zelfs zonder de juiste zorg gekleed. Maar hij had een voorname gelaatsuitdrukking door het hooge voorhoofd, de kleine doordringende, donkerblauwe oogen, de welgevormde neus en de rustig gesloten lippen. Hij was in zijn gemeente de ongeëvenaarde redenaar; door stem en gebaar wist hij steeds zijn toehoorders te boeien. Als liturg was hij onovertroffen. Wanneer hij bij een inzegening de handen ophief, ging er een beweging door de gemoederen. Toch was hij

⁴¹⁾ Men onderscheide dus den presbyter van den senior of oudste.

⁴²⁾ Vgl. Von Schrautenbach, a. a. O., S. 312. F. de Watteville en A. von Gersdorf waren de eerste Seniores, en C. H. von Peistel en J. Schellinger de eerste Conseniores civiles der broedergemeente.

als voorganger nooit „dierbaar”, maar altijd zakelijk en in zich zelf gekeerd. Gemiddeld tweemaal per dag hield hij een rede, die slechts voor zijn dagelijksch gehoor verstaanbaar was, omdat hij vele vreemde worden en zelfgevormde termen gebruikte. Op de synoden sprak hij meer dan alle overige leden te zamen. Een groot aantal geschriften heeft hij uitgegeven, vele zonder rustig overleg en derhalve tot schade van zijn eigen werk. Terwijl hij in zijn jeugd vele philosophische werken had bestudeerd, las hij op lateren leeftijd alleen nog zijn bijbel. In den gewonen omgang was hij buitengewoon vriendelijk en hoffelijk, altijd ongedwongen en natuurlijk, maar nooit familiaar of gemeenzaam, steeds „grafelijk” en eerbiedwaardig. Hij kon evenwel geweldig uitvaren tegen zijn medearbeiders, wanneer hij over hun werkzaamheden ontevreden was of met hun opvattingen niet instemde. Dan bleek eerst duidelijk welk een sanguinisch karakter hij had. Zijn gestel had waarschijnlijk zulke explosies noodig. Maar al had hij perioden, dat hij zeer prikkelbaar was, de goede stemming kreeg toch altijd weer de overhand⁴³). Het is echter een feit, dat deze moeilijke trekken in zijn karakter op de ontwikkeling der broedergemeente een ongunstigen invloed hebben uitgeoefend. Menig vereerder en medewerker kon zulke scherpe verwijten, die misschien niet eens gerechtvaardigd waren, niet verdragen en werd van een vriend een tegenstander der broedergemeente. Zinzendorf kon alleen soepele en verdraagzame naturen naast zich hebben⁴⁴).

Sinds 1744 had hij gelegenheid de broedergemeente geheel naar zijn eigen ideeën in te richten. Tot nog toe was zijn streven steeds philadelphisch gebleven, omdat hij in zijn gemeenten het ware Philadelphia tot openbaring wilde brengen. In de practijk wenschte hij zijn geestverwanten niet van hun eigen kerkgemeenschap te scheiden en theoretisch probeerde hij ook steeds te bewijzen, dat hij hen juist tot steunpilaren in hun kerk wilde opvoeden. Maar in principe moest zijn werk het kerkelijk indifferentisme bevorderen, omdat zijn Heilandsgemeente door zijn „hartetheologie” op een individueelen grondslag was gebouwd. In de jaren 1744—1745 stelde hij een nieuw programma op⁴⁵). Het doel was niet gering, namelijk de verschillende belijdeniskerken als zoodanig met elkan-

⁴³) De broederliefde noopte hem steeds tot zelfonderzoek: „ob die Liebe so ganz, zuverlässig und unveränderlich ist, dass sie durch alle Umstände aushält.” Vgl. J. C. Düvernoy, *Auszüge aus des seligen Ordinarii der evangelischen Brüderkirche... Reden über die vier Evangelisten*, Barby 1792, VI, S. 416 f.

⁴⁴) Zie vooral Von Schrautenbach, *a. a. O.*, S. 46 ff.

⁴⁵) Zie voornamelijk: Becker, *a. a. O.*, S. 496 ff.; Müller, *Zinzendorf als Erneuerer*, S. 85 ff.; Steinecke, *a. a. O.*, I, 20 ff.; O. Uttendörfer, *Zinzendorfs Weltbetrachtung*, Berlin 1929, S. 74 ff.; W. Betterman, *R.G.G.*², V, s. v. Zinzendorf, Sp. 2119; Ritschl, *a. a. O.*, III, S. 336 ff. en Addison, *l. c.*, p. 33 sqq.

der tot een groote broederschap te verbinden, waartoe de „Unitas fratrum” wegens haar bijzonder gunstige eigenschappen als „via media” uitstekende diensten kon bewijzen. Daar hij buiten de broedergemeente geen invloed bezat, moest hij zijn werkzaamheden tot deze gemeenschap beperken, om door haar de andere kerken te bereiken. In de broedergemeente zag hij verschillende groepen naast elkander staan, daar hij aan zijn Broeders geen eigen theologie of belijdenis had opgedrongen. Deze verscheidenheid wilde hij in zijn gemeente „conserveeren”. Ieder lid moest luthersch, gereformeerd, doopsgezind of moravisch blijven, terwijl onkerkelijke separatisten tot een der kerkelijke richtingen moesten worden opgevoed. In de ledenlijsten werd voortaan achter den naam eerst de kerkelijke gezindte aangegeven, alvorens de overige personalia volgden. Op deze wijze kon het verband met de belijdeniskerken eenigszins bewaard blijven en de afgedwaalden, naar men hoopte, tot hun kerk worden teruggebracht.

Zinzendorf ontwikkelde deze nieuwe theorieën in zijn zoogenaamde „tropenidee”. Tot recht begrip van deze opvatting verdient het aanbeveling in het kerkbegrip tweeërlei te onderscheiden en de kerk te beschouwen als instituut en als organisme. Als instituut bezit zij de heilsmiddelen, want zij bewaart het Woord Gods, reikt de sacramenten uit, en houdt zich in stand door de geestelijke ambten volgens een ritueele wijding aan het nageslacht door te geven. Onder dit gezichtspunt was de broedergemeente niets meer dan de moravische broederkerk met een eigen karakter. Daarnaast is de kerk als organisme in het bezit van het geloof, hetwelk zij door de werking des Heiligen Geestes in de harten der menschen plant. Dit geloof vindt zijn vaste uitdrukking in belijdenis, liturgie en kerkorde. Zoo beschouwd was de broedergemeente volgens Zinzendorf geen bepaalde kerk, maar een bond van moravische, luthersche en gereformeerde gezindten⁴⁶⁾. De gedaante van het geloof, zooals dit vastgelegd is in de verschillende symbolische geschriften, duidde hij aan met het grieksche woord „tropos paideios”. Het zuiverst wordt dit door hem gekozen woord weergegeven door gezindheid of gezindte. Onder „tropos” verstond hij ten eerste in abstracte beteekenis: methode van denken, denkwijze; ten tweede het resultaat van het denken: de geloofsovertuiging of het leertype; en ten derde de concrete kerkgemeenschap, die beide, vorm en inhoud der denkwijze, bezit.

Voor Zinzendorf bleef het waarachtige geloof een „gevoelen”, dat berust op een overtuiging, waarover in den grond der zaak niet valt te redeneeren⁴⁷⁾. De denkwijze of gezindte had dus geen

⁴⁶⁾ Vgl. Becker, a. a. O., S. 520 ff.; als ideaal blijft de „Unitas fratrum” het bovenkerkelijk Philadelphia.

⁴⁷⁾ Vgl. Zinzendorf, *Sammlung Einiger..... von Anno 1755 bis 1757 gehalten*.

wezenlijke waarde, want zij raakte niet het geloof zelf, maar alleen zijn vorm of gestalte. Er is maar één christelijk geloof, namelijk het zaligmakend geloof in den Christus, dat de Heilige Geest in de harten der menschen werkt⁴⁸⁾. Zinzendorf hield dus aan zijn „hartetheologie” als tevoren vast. Maar de werkingen des Geestes zijn niet aan één enkele methode gebonden, omdat de Geest zich in velerlei vorm kan openbaren. Deze individueele werkzaamheid van den Geest komt tot uiting in de verschillende „oeconomiae” en „tropoi”. Zinzendorf stond hier ongetwijfeld onder den invloed der verbondstheologie⁴⁹⁾. Hij sprak echter hoogst zelden over het verbond zelf, des te meer over de ontwikkelingstrappen van het koninkrijk Gods, zooals hij die in de kerkgeschiedenis waarnam. In de „tropenidee” komt dan ook de gedachte aan de goddelijke opvoeding van het menschelijk geslacht duidelijk tot haar recht. Naast deze historische ontwikkeling van het godsdienstige leven had hij een voor zijn tijd bijzonder open oog voor de physische factoren, die invloed oefenden op de denkwijze van een volk. Land en klimaat bepaalden mede de psychische gesteldheid van een volk en hadden derhalve ook beteekenis voor de gestedelijke houding van een volkskerk.

Ondanks zijn philadelphisch ideaal vond Zinzendorf de verschillen tusschen de nationale kerken natuurlijk en door God zoo gewild. Immers iedere kerk en elk volk had een bepaalde denkwijze, dus een eigen manier van uitdrukken en derhalve een aparte geloofstaal. Een universeele belijdeniskerk ging tegen de natuur in, het was dus onjuist door het samensmelten van kerken tot een unie te willen komen. Hij erkende de pluriformiteit der kerk en oordeelde, dat de algemeene eenvormigheid van het geloof gemakkelijk tot onverschilligheid kon leiden, want hij was in dit opzicht zeer bevreemd, het toenemende deïsme en rationalisme in de hand te werken. Buitendien kon later het geloofsbezit van die eenig overgebleven kerk misschien wel versteenen en dan zou er geen andere kerk meer zijn, waarin Gods Geest opnieuw tot openbaring kon komen. Want iedere kerk had een tijdlang

nen Kinder Reden, Barby 1758, S. 449: „wir müssen das wort Religion mit Gevoelen, Persuasion und Adhaesion übersetzen können.”

⁴⁸⁾ Zie Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, Beylagen, S. 60: „Die Tropi beziehen sich gar nicht aufs Herz, da ist kein Unterschied in Christo Jesu, da ist Ein Glaube, Ein Heiland, Ein Verdienst, Ein Leben und Seligkeit. Der Unterschied besteht nur in dem Ausdruck der Idéen, darinnen man erzogen worden.”

⁴⁹⁾ De verwantschap met Bengel is opvallend, vgl. Evenhuis, *t. a. p.*, bl. 94 vgg., waar de beteekenis van het begrip „economie” en de gedachte der „opvoeding” volledig zijn uitgewerkt. Vgl. Uttendörfer, *a. a. O.*, S. 75: „Tropi sind nichts anderes als verschiedene Grammatiken, die alle einerlei Zweck, aber nicht einerlei Methode haben”, aldus Zinzendorf in 1747. De *τρόπος παιδείας* is een „modus concipiendi et eloquendi”, zie Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 40 ff.; 436 ff.

het voorrecht, dat zij het helderste en zuiverste licht gaf, daar de Heiland gestadig met de kandelaar van zijn evangelie van de eene kerk naar de andere wandelde, wanneer hij op een bepaalde plaats niet langer kon blijven (vgl. Openbaring 2, 5). Deze verscheidenheid in het christelijk geloof was van het grootste belang, omdat waarheid en dwaling elkander steeds vergezellen. De grondbeginselen, die het gemeenschappelijk bezit van alle kerken zijn, vormen het oecumenisch geloof. Maar de menselijke toevoegselen, die bij de verschillende gezindten voorkomen, kunnen wegens de groote verdeeldheid geen universeele waarde verkrijgen. Dit zou wel het geval zijn, wanneer er maar een kerkvorm bestond. Door de confessioneele verschillen zoo scherp mogelijk te onderscheiden, hoopte Zinzendorf den grootst-gemeenen-deeler (de „General-Religion“) zuiver te houden. Daar had hij ten slotte alleen belangstelling voor, wanneer hij verklaarde, dat zijn tropenidee „dem Indifferentismo e Diametro opponirt“ was⁵⁰).

De „tropenidee“ past zeer goed in zijn gedachtenwereld en mag derhalve niet al te vluchtig als een compromis van slechts praktische beteekenis worden veroordeeld⁵¹). Wij kunnen den graaf in dit opzicht juist meer waardeeren, omdat hij niet bij theoretische bespiegelingen bleef staan, maar zijn philadelphisch beginsel getrouw blijvend bereid bleek zijn ideeën aan de werkelijkheid te toetsen en zoo noodig ook aan te passen.

Men gebruikte het begrip „tropus“ evenwel voornamelijk als aanduiding voor een bepaalde gezindte binnen het verband der broedergemeente. Daarvoor werd dit woord de geijkte term. De luthersche „tropus“ had dus betrekking op dat gedeelte der Hernhutters en Hernhutterschgezinden, dat de luthersche gevoelens aanhing. Er bestonden natuurlijk onder de christenen een groot aantal verschillende gezindten, doch niet alle konden in één verband worden vereenigd, want de norm voor de echtheid van een bepaalde denkwijze was haar verhouding tot Christus. Zij moest de „hartetheologie“ bezitten. Theoretisch dacht hij zeer ruim en hield hij een roomschkatholieke en een joodsche gezindte in de broedergemeente voor mogelijk, wanneer zij den Christus geheel wilden aanvaarden. Doch de roomschkatholieke was exclusief en sloot zichzelf in dit geval uit, een doopsgezinde gezindte in de broedergemeente was mogelijk, maar een sociniaansche in beginsel onmogelijk, omdat haar standpunt tegenover Christus onjuist was⁵²). En toch organiseerde Zinzendorf alleen maar de mora-

⁵⁰) Aldus Zinzendorf in 1750, vgl. Spangenberg, *a. a. O.*, S. 441. Een volledige verzameling van citaten over de „tropenidee“ bij Ultendörfer, *a. a. O.*, S. 79 f.

⁵¹) H. M. van Nes, *De Graaf van Zinzendorf*, Nijkerk (1903), bl. 155, meent, „dat hier van een principieele beslissing geen sprake kan zijn“, en noemt het geheel „een verwarde toestand van het begin tot het einde.“

⁵²) Zie Spangenberg, *a. a. O.*, S. 40, Quaestio 96.

vische, luthersche en gereformeerde gezindheden in de broedergemeente. Hij wilde niet gelijk zijn medebroeders, die naar een zelfstandige kerk streefden, één bisschoppelijke organisatie met eenzelfde eigen denkwijze, maar drie zelfstandige, kerkelijke „departementen” in een kerkinstituut.

Op de vraag, waarom hij slechts drie gezindten in de broedergemeente onderscheidde, antwoordde hij, dat hij niet de „uitvinder der tropen” was, wyl hij in de zestiende eeuw nog niet leefde⁵³). Hij wilde alleen maar de gezindten, die in de oude „Unitas fratrum” hadden bestaan, weer in eere herstellen. Zijn historisch voorbeeld was in het bijzonder het verbond van Sendomir, de „consensus Sendomiriensis” van 1570, waarbij de luthersche en gereformeerde kerken in Polen zich met de broedergemeente hadden vereenigd tot een geloofs- en strijdgemeenschap om gezamenlijk krachtiger tegenover de contrareformatie te staan⁵⁴). Dit was geen kerkelijke samensmelting of unie geweest, want ieder bleef in leer en ritus zelfstandig, maar er kwam een vriendschappelijke, ja broederlijke verhouding, men bezocht elkanders synoden, genoot de sacramenten gemeenschappelijk en vermeed alle leertwisten. Dat men het zoo eens was geworden, was voornamelijk aan de bemiddelende houding der broedergemeente te danken. De oude Boheemsche Broeders hadden geen eigen theologisch systeem ontwikkeld. Hun seminaria gaven meer een practische opleiding. De goed geschoolde theologen hadden aan de verschillende universiteiten in Duitschland en Zwitserland gestudeerd en vandaar hun luthersche en gereformeerde opvattingen medegebracht. Daarom had de gemeente van Zinzendorf zooveel overeenkomst met de oude broedergemeente, want zijn helpers hadden ook aan de meest verschillende universiteiten gestudeerd. Terecht mogen wij deze interconfessioneele houding als een wezenlijk stuk van de „Unitas fratrum” beschouwen.

Het is licht te begrijpen, dat de moravische en de luthersche gezindte in de hernhutter broedergemeente den gunstigsten bodem vonden om zich verder te ontwikkelen. De moravische gezindte was ook werkelijk een geloofstype, en volstrekt geen volkstype, al mogen wij niet vergeten, dat voor Zinzendorf in beginsel het een met het ander ten nauwste samenhang, want ieder geloofs-

⁵³) Zinzendorf antwoordde op de vraag, of hij de „inventor troporum” was: „Ich kans nicht seyn: weil ich im 16ten Seculo noch nicht da war: Da waren aber die Tropi schon. Und weil ich sie im 18ten noch fand, nur in Unordnung: so liess ich sie, und disponirte sie nur mit aller möglichen Conduite.” Zie Spangenberg, a. a. O., S. 39, Qu. 92.

⁵⁴) Zie J. T. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder*, Herrnhut 1931, III, S. 135 ff. Cf. H. A. Niemeyer, *Collectio confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum*, Lipsiae MDCCCXL, p. 553 sqq.: „Consensus mutuus..... factus in Synodo Sendomiriensi, anno 1570.”

type berustte op de geestesgesteldheid van een bepaald volk. Onder een gedeelte van de Hernhutters leefde inderdaad nog de geestelijke erfenis van de oude Boheemsche Broeders. Dit betrof niet zoozeer de leer, want de oude belijdenis van 1535 vond geen echte belijders meer⁵⁵). Maar er was met de organisatie der broedergemeente nog voldoende van het godsdienstig leven der „voorvaderen” overgenomen om voor de moravische gezindte in de hernieuwde broedergemeente een plaats in te ruimen. Tot deze groep werden ook de meeste separatisten gerekend, die noch luthersch noch gereformeerd wilden heeten, terwijl het zelfstandige zendingswerk, waarbij de Moraviërs sterk op den voorgrond traden, eveneens bij dit „departement” werd ingelijfd. Bij deze gezindte telde men ook de Doopsgezinden, die zich met de Moraviërs verwant gevoelden. Practisch hield men met hun eigenaardig karakter wel rekening door hen zelfs in hun opvatting van den doop vrij te laten⁵⁶). In de ledenlijsten werden zij als Menno-nieten ingeschreven. De overgrootste meerderheid der Hernhutters behoorde tot de luthersche gezindte, waartoe Zinzendorf zich zelf evenzoo rekende⁵⁷). De Duitschers, die zich bij de broedergemeente aansloten, waren hoofdzakelijk lutherschen. Verder was het van niet geringe beteekenis, dat de hernhuttersche geloofsopvattingen onder den machtigen invloed van den graaf in het algemeen beslist luthersch waren. Met de gereformeerde gezindheid stond het eenigszins anders. Zinzendorf kon zich met dit type niet vertrouwd maken en bleef er tamelijk vreemd tegenover staan. Daarbij kwamen slechts hoogst enkele Gereformeerden uit Nederland, de Palts, Zwitserland, Engeland en Polen tot de broedergemeente over. Wel had Zinzendorf Herrnhag, dat bij Frankfort a. d. Main geheel in een gereformeerde omgeving gelegen was, tot een asyl voor deze gezindte willen inrichten, maar die poging mislukte volkomen, omdat de rijke Doopsgezinden uit Nederland,

⁵⁵) Men onderscheide de Broederbelijdenis: „Confessio fidei ac religionis Baronum ac Nobilium Regni Bohoemiae, ... ecclesiae Picardorum, ut vocant, in Bohoemia et Moravia, anno 1535” (Niemeyer, *l. c.*, p. 771 sqq.) van de „Confessio Bohemica, hoc est, Confessio sanctae et christianae fidei, omnium trium Ordinum Regni Bohemiae, anno 1575” (Niemeyer, *l. c.*, p. 819 sqq.), die een navolging van de Augsburgsche belijdenis is.

⁵⁶) Toen de doopsgezinde J. v. Calker aarzelde zijn zoon, die tijdens zijn verblijf te Herrnhut in 1744 werd geboren, te laten doopen, werd het lot geraadpleegd. Daar dit voor den doop besliste, had Van Calker er vrede mee. Zie zijn *Lebenslauf* in de *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, Gnadau 1886, S. 617 ff. De Doopsgezinden werden ook wel als een afdeling van den gereformeerden tropus beschouwd, zie E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche*, Gnadau 1853, II, S. 183.

⁵⁷) Vgl. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 359: „Aus diesem Grunde [n.l. dat het geloof practisch en eenvoudig moet zijn] glaube ich zwar von dem mir so theuren Lutherischen Tropo Paedias modestissime, dass er für Kinder Gottes der beste und seligste ist”, maar ook de andere hebben hun goede zijde.

daar eenmaal binnengehaald, door hun invloed de zelfstandige moravische kerk bevorderen ⁵⁸). Toch heeft hij de gereformeerde gezindte formeel steeds in de broedergemeente behouden, voornamelijk met het oog op Nederland, ofschoon zij hier evenmin als elders praktisch ook maar eenige beteekenis had.

Was er van een gereformeerde gezindte in de broedergemeente heel weinig te bespeuren, de beide overige waren evenmin duidelijk van elkander te onderscheiden. Twee factoren hebben er toe medegewerkt, dat er weldra in de broedergemeente slechts één hernhuttersche gezindheid overbleef. Vooreerst de kerkelijke organisatie uit de oude broedergemeente, die den Lutherschen en Gereformeerden hun vrijheid van denken niet mocht ontnemen, evenwel toch een druk uitoefende ten gunste van een algeheele eenvormigheid. Belangrijker was echter de christocentrische theologie van Zinzendorf, die op de luthersche leer berustte en de andere gezindheden langzamerhand verdrong. Zoo waren de gereformeerde vrienden der broedergemeente innerlijk hernhuttersch en van hun oude beginselen tamelijk vervreemd. Deze ééne organisatie en ééne theologie absorbeerde de onderscheidene gezindheden volkomen, want er waren maar zeer weinig persoonlijkheden, die zich bij de broedergemeente nauwer aansloten en toch deze strooming konden weerstaan door geestelijk zelfstandig te blijven.

Dezen zoogenaamden „strikt moravischen tropus" kon Zinzendorf zelf een grondslag geven, omdat hij zich hiervoor aan geen bestaande belijdenissen gebonden achtte. Eigenlijk had hij de oude Boheemsche confessie moeten overnemen. Maar daarvoor had hij geen belangstelling. Hij maakte deze gezindte tot de draagster van zijn oorspronkelijke „hartetheologie". Op de algemeene synode, in 1748 te Grosskrausche bij Gnadenberg gehouden, werd door de episcopaalsche of moravische gezindheid het voorbeeld der beide presbyteriaansche (luthersche en gereformeerde) gezindten gevolgd, en de onveranderde Augsburgsche confessie zonder dogmatische gevolgtrekkingen („pure et simpliciter") als haar grondslag aangenomen ⁵⁹). Feitelijk was deze gezindte nu oecumenisch geworden, want haar fundamenteele leer was uitgedrukt in de Augsburgsche confessie (C. A. invariata), die voor de oudste protestantsche belijdenis gold. De juiste vorm voor haar

⁵⁸) Aldus oordeelde Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 339.

⁵⁹) Zie Zinzendorf, a. a. O., Beylage, S. 75 ff. en *Ein und zwanzig Discurse über die Augspurgische Confession gehalten 1747—1748 denen Seminariis Theologicis Fratrum zum Besten aufgefasst*, s.l. s.d., S. 1 ff. Daar er voor de gereformeerde gezindheid geen gemeenschappelijke belijdenis bestond en Zinzendorf niet wist, hoe hij hier een eenheid kon vinden, hield hij sedert 1746 de Augsburgsche confessie, volgens hem oorspronkelijk een algemeen protestantsche belijdenis, eveneens voor den grondslag dezer gezindte.

leer vond Zinzendorf in de leerparagrafen der Berner kerkorde van 1534, een gereformeerde belijdenis, ofschoon niet calvinistisch ⁶⁰). Hiernaast was een zelfstandig luthersch leertype niet meer mogelijk en een gereformeerd evenmin. Zoo vloeiden de verschillende gezindten in de broedergemeente gevoeglijk in elkander, en had de drieërlei onderscheiding slechts theoretische beteekenis om de buitenwereld te overtuigen, dat zij geen nieuwe secte wilde zijn en dat haar grondslag een ondogmatisch christendom was.

Van de Augsburgsche confessie werden alleen de eerste en twintig artikelen overgenomen. In deze artikelen is de positieve geloofsinhoud van de evangelische christenheid uiteengezet en gesteld tegenover de kettersche dwaalleer. Dit gedeelte wilde Zinzendorf aan zijn broedergemeente ten grondslag leggen, opdat hij verzekerd kon zijn, dat de broedergemeente zich op een gezonde basis zou ontwikkelen en geen bijkomstigheden in het middelpunt zou plaatsen. Het 21e artikel over de heiligenvereeering werd in de verschillende requesten gewoonlijk niet genoemd en de volgende zeven artikelen, die tegen de roomsch-katholieke misbruiken waren gericht, hadden voor de broedergemeente evenmin beteekenis. Zinzendorf noemde deze belijdenis een philadelphisch systeem, waarin alles is vervat, wat evangelisch kan heeten ⁶¹).

De noodzakelijke aanvulling vond hij in de Berner kerkorde van 1532, die hoewel geen belijdenis toch norm voor leer en leven der predikanten was ⁶²). Merkwaardig is, dat deze oude gereformeerde kerkorde, door Capito opgesteld, in een richting ging, die de latere gereformeerde theologie niet is opgegaan. Zinzendorf was met dit reformatorisch document zoo ingenomen, omdat

⁶⁰) Vgl. het request aan de Staten van Utrecht in 1749: „Verklaarende hierby met een aan U Edelmoegende uit naam van onze gezamentlyke Kerke, dat dezelve quoad Doctrinalia aan de onveranderde Augsburgse Confessie, et quoad Methodum in het voordragen der Leere aan de Stellingen van het Synode te Bern vergaadert Ao 1532 oprechtelyk zich houden”, te Zeist PAIR812b.

⁶¹) Vgl. Zinzendorf, *Ein und zwanzig Discurse*, S. 48: „Nun will ich sagen, was ich von der Augspurgischen Confession gläube. Ich gläube, dass es das Dessen von dem Philadelphischen Lehr Gebäude ist, und wer die Augspurgische Confession (wo sie nicht sowol Beschuldigungen ablehnet, sondern Theses formirt,) nicht von Herzen annehmen kan, der hat kein Philadelphisches Herz, und kan in den Versuchungen dieser Zeit nicht bestehen”. Voorts Becker, a. a. O., S. 333 ff.

⁶²) Een nederlandsche vertaling dezer kerkorde is met een inleiding uitgegeven door G. Aalbers, *De Synode van Bern in het jaar 1532*, in: *Geloof en Vrijheid*, Rotterdam 1889, 23. jaarg., bl. 425 vgg.; 515 vgg. De oorspronkelijke duitsche tekst in de *Büdingische Sammlung*, I, S. 705 ff. Opnieuw uitgegeven door A. Schädelin, *Berner Synodus; Ordnung, wie sich die Pfarrer und Prediger zu Stadt und Land Bern in Lehre und Leben halten sollen*, Bern 1932. Vgl. R.E.³, II, S. 619 ff.

het een volkomen christocentrische theologie huldigt. Dit komt vooral in de eerste achttien hoofdstukken uit, die door de broedergemeente werden overgenomen. Het overige deel van de vier en veertig afdeelingen is van meer practischen aard, meer kerkorde dan belijdenis, „Er is in deze Handelingen niets te vinden van den streng vormelijk-dogmatischen geest, die later zoo menig hart heeft beheerscht”⁶³). De dogmatische grondbeginselen zijn direct met Christus in verbinding gebracht: Hij is het eenige fundament, daarom moet den menschen God uitsluitend in Christus worden verkondigd. In Christus wordt alleen de genade aanschouwd en slechts door Hem verstaan wij onze zonden. In Hem is derhalve zonder behulp der wet onze zondenkennis te zoeken. Deze „methode” van leeren was niet calvinistisch, stond het luthersche geloof veel nader, en was geheel in de lijn van Zinzendorfs opvattingen.

Wij zouden intusschen Zinzendorfs „tropenidee” onrecht aandoen, wanneer wij beweerden, dat er binnen de grenzen der eigenlijke broedergemeente geen verschillende gezindten mogelijk bleken, en wij derhalve aan deze ideeën geheel geen werkelijke beteekenis zouden mogen toekennen. Om zijn „tropenidee” te kunnen begrijpen, moeten wij bedenken, dat dit uitgedachte systeem alleen beteekenis had voor een tijd, toen de belijdenis nog noodig was om een kerkgemeenschap rechtspersoonlijkheid te verleenen. Zinzendorf zocht naar een oecumenischen kerkvorm, die in het confessionalistische systeem van zijn eeuw paste. Door zijn „tropenidee” wilde hij theologisch en juridisch formuleeren, dat de grenzen der broedergemeente binnen het terrein der belijdeniskerken lagen, met andere woorden, dat de broedergemeente de kerkelijke vorm voor de hernhuttersch-philadelphische beweging was. Zijn gemeente moest een „open deur” vinden in de kerken van de luthersche en de gereformeerde religie. Bij andere kerkelijke groepen en secten kon hij gemakkelijker ingang vinden, omdat zij bij den vrede van Westfalen niet wettelijk erkend waren, noch van staatswege ondersteund werden. Tegenover de luthersche en gereformeerde kerken moest hij met wettelijke bewijzen kunnen aantoonen, dat zijn beweging met beide verwant was en dus in beide gezindten recht van bestaan had. Nadat aldus de grenzen tusschen de broedergemeente en deze kerken waren open gesteld, werden nu binnen de broedergemeente zelf nieuwe grenslijnen getrokken om de drie gezindten van elkander te onderscheiden. Het is duidelijk, dat de moravische gezindte een eigen karakter behield, zelfstandiger dan de beide andere, omdat alle „Moraviërs” hernhutterschgezind waren.

Door zijn zoogenaamd „diasporawerk” had Zinzendorf in lu-

⁶³) Zie: Aalbers, *t. a. p.*, bl. 566.

thersche en gereformeerde kerken de verstrooide Hernhuttersgezinden in kleine kringen verzameld en georganiseerd, zonder hen tot leden der broedergemeente te maken. Deze vrienden bleven hun eigen kerk zeer trouw, omdat de Hernhutters hun dit ernstig op het hart drukten, maar overigens lieten zij zich geestelijk door de broedergemeente verzorgen. Zinzendorf wilde door middel van deze vrienden indirect op het kerkelijk leven inwerken om dan het geheel door de philadelphische opwekking te kunnen dienen. Onder de Lutherschen vonden de Hernhutters alom ingang in Duitschland, Scandinavië en bij de Duitsch sprekende bevolking van Zevenburgen, Hongarije en Rusland. Onder de Gereformeerden, na een hoopvol begin in de Nederlanden, alleen slechts in Zwitserland, want de Hernhuttersgezinden in de Rijnstreek en den Elzas waren allen luthersch. In Zwitserland waren sinds 1745 en vooral na 1760 vele gereformeerde predikanten, die hernhuttersche bijeenkomsten leidden en met de broedergemeente in enge verbinding stonden ⁶⁴). Van een zuiver gereformeerde gezindte binnen de broedergemeente was hier evenmin sprake, het was juist omgekeerd een hernhuttersche richting in de gereformeerde kerken. Toch werd daar op voortreffelijke wijze tot werkelijkheid gemaakt, wat de bedoeling der „tropenidee” was. In de angelsaksische landen, waar de kerkelijke verhoudingen veel vrijer waren, werd de broedergemeente spoedig in de richting van eigen zelfstandigheid gevoerd.

Om deze verschillende gezindten binnen en buiten de eigenlijke broedergemeente, die gezamenlijk door de hernhuttersche beweging gegrepen waren, beter en voor de buitenwereld duidelijker te organiseren, werd voor elk der drie gezindten een leider benoemd, aanvankelijk in den vorm van een bisschop, die door de moravische broedergemeente als kerkinstituut werd aangesteld. P. Müller werd in 1744 tot moravisch bisschop gewijd en F. de Watteville tot gereformeerd bisschop. Deze laatste was oorspronkelijk gereformeerd Zwitser, maar door zijn opvoeding te Halle en zijn langdurigen omgang met Zinzendorf wel nauwelijks meer gereformeerd te noemen ⁶⁵). Reeds in het volgende jaar deed hij van zijn waardigheid afstand, omdat men liever een gereformeerden ambtsdrager daarvoor wilde werven. Deze zou geen bisschop zijn, omdat de Gereformeerden daar allicht aanstoot aan namen. Nadat Zinzendorf in Nederland geen predikant voor zijn ideeën had kunnen winnen, vond hij C. J. Cochius, die in de

⁶⁴) Vgl. Wernle, *a. a. O.*, I, S. 356 ff.; III, S. 62 ff.

⁶⁵) Zie over De Watteville (1700—1774): J. Grosse, *Studien über Friedrich von Watteville*, Halle 1914. Hij stamde uit een oud geslacht Von Wattenwyl te Bern. In Duitschland noemde hij zich Von Wattewille, maar elders verfranschte hij steeds zijn naam.

plaats van Jablonski hofprediker te Berlijn was geworden, bereid dit ambt over te nemen. Cochius ontving den titel „antistes" en verkreeg de koninklijke goedkeuring voor zijn nieuwe waardigheid. Hij overleed in 1749 en werd door den schotschen prelaat T. Wilson opgevolgd.

Voor het luthersche type noodigde Zinzendorf G. J. Conradi, generaal-superintendent in Sleeswijk-Holstein, uit. Toen deze wegens zijn hoogen ouderdom bedankte — hij stierf nog in 1747 —, nam Zinzendorf zelf de zorg voor deze gezindheid over, omdat hij eigenlijk niemand beter daarvoor geschikt achtte dan zich zelf. In 1748 kon hij zijn ambt aan den opperhofprediker van Dresden J. G. Herrmann (1707—1791) overdragen, want zijn bedoeling was, dat deze groepen onder de leiding van algemeen erkende persoonlijkheden der verschillende gezindten buiten de eigenlijke broedergemeente zouden staan. Daardoor bereikte hij, dat er een organisatorisch verband met de volkskerken tot stand kwam, en de gezindten binnen de broedergemeente en de gemeenschapskringen daarbuiten gezamenlijk onder een hunner hoogstgeplaatste voorgangers vergaderd werden. Deze leiders heetten „administratores troporum" en mochten als „honoraire leden" aan de synoden der broedergemeente deelnemen. Van 1764 af, dus na den dood van Zinzendorf, werden deze leiders weer uit den kring der broedergemeente gekozen. De laatsten zijn in 1789 benoemd. Toen reeds hadden zij geen beteekenis meer en moest de bejaarde Spangenberg op de synode aan de afgevaardigden eerst nog verklaren, wat de bedoeling daarvan was ⁶⁶⁾.

Door zijn „tropenidee" had Zinzendorf het kerkelijk indifferentisme in beginsel overwonnen en toch het universalisme behouden, omdat hij de pluriformiteit der kerk erkende. Zijn ideaal was tot volle ontwikkeling gekomen. Hij beperkte zich niet tot een interkerkelijk-irenisch program en stelde zich evenmin met een bovenkerkelijk, philadelphisch sectarisme tevreden. Zijn streven was binnenkerkelijk-universeel en daarom overeenkomstig het hedendaagsche, oecumenische ideaal, dat in tegenstelling met de philadelphische beweging niet de afzonderlijke geloovigen, maar de kerken als zoodanig tot een eenheid wil samenvoegen. Op dezen grondslag kon het verlangen naar eenheid wortel schieten en vruchten dragen, zonder dat men aan eigen beginselen ontrouw werd. Het geloof in „eene heilige, algemeene, christelijke kerk" was op dit standpunt in iedere empirische belijdeniskerk mogelijk.

⁶⁶⁾ Vgl. Müller, *Zinzendorf als Erneuerer*, S. 87 f.; Cröger, a. a. O., III, S. 408. — Zie over Spangenberg (1704—1792): G. Reichel, *August Gottlieb Spangenberg, Bischof der Brüderkirche, Tübingen 1906. Zijn Lebenslauf in de Nachrichten aus der Brüdergemeine, Gnadau Jahrg. 1872, S. 135—180.*

Het ideaal noemden wij zuiver oecumenisch. Maar in werkelijkheid leefde er in de broedergemeente nog een bedenkelijke rest van het philadelphisch sectarisme voort. In de moravische gezindte was de eigenlijke, typische, hernhuttersche religieusiteit geïsoleerd geworden. De „hartetheologie” was practisch de eenige norm gebleven, al waren er enkele belijdenisgeschriften officieel aangenomen. Vooral sinds 1746 ging het er steeds meer op gelijken, dat deze „theologie van het hart” haar eigen taal had, die speciaal voor de broedergemeente als het ware Philadelphia gereserveerd bleef ⁶⁷). Langzamerhand werden het verstand en de rede totaal van de hand gewezen en versmaad. In 1743 had men al een bond der verstandeloozen, de „Närrchenorden”, gesticht om deze opvatting in het dagelijksche leven door te voeren. Alle belijders der „Herzensreligion” waren „Herzeln” en werden met deze benaming aangesproken ⁶⁸). Een steeds krasser realisme nam de overhand. Men moest den Heiland in zijn martelaarsgestalte voortdurend voor oogen hebben en weten, hoe alle zonden in een zee van bloed verdronken waren. Dan wist men zich veilig geborgen in de wonden van het Lam. Bijzondere achting genoot de pleura („Seitenhöhlgen”), die weldra geheel in het middelpunt der vereering stond ⁶⁹). De geestelijke houding van den geloovige moest steeds kinderlijker worden. In de spreekwijze werd dit bevorderd door zooveel mogelijk verkleinwoorden te gebruiken. Deze kinderlijkheid liep echter op onnoozelheid uit. De hooggestemde geestelijke vreugde werd een gewoon vermaak. Het was religie in rococostijl. De eeredienst werd een spelen met het heilige ⁷⁰).

⁶⁷) Vgl. Zinzendorf, *Der Oeffentlichen Gemein-Reden im Jahr 1747 Erster Teil*, In den Brgn 1748, S. 6 ff.: „Das ist unsre religion, unsere sprache, davon ressentirt sich ein jedes, nemlich von dem verliebt seyn in seine vier Nägelein: unsere sprache verräth uns gleich... Das ist nun unsere bekentniss, das ist die herzen-religion, die alle libros symbolicos, die sie für wahr annimt, zu lauter herzens-confession macht... So bald aber bey uns alles wahr ist, so wird das endlich die bauer-sprache, und der idiotismus, was man vor diesem sublim genennt hat, und was eine gelehrten sprache gewesen, die kan dann ein kind von sechs jahren nachsprechen, weils so ist, es ist kein tropus, keine figur mehr, sondern es ist seine natur, es ist ein ordentliches tägliches wesen, es ist die simplicität der ersten anfänger, es gehört zu unserm buchstabiren, zu unserm reden lernen, zu der ersten formirung unserer gedanken... Da wird ein naïve confession draus... Man hat nicht zeit sich zu besinnen, das herz ist so voll, dass der mund davon überlaufft, ohne dass man weiter darauf sinnen darf... dann ist der Heiland Chef von einer religion... und der Heilige Geist ist Praeceptor”.

⁶⁸) Zinzendorf droeg zelf den titel „discipel” en nog lang na zijn dood werd hij aangeduid als „der selige Jünger”. Andere vooraanstaande personen ontvingen bijbelsche namen, zoo noemde August Gottlieb Spangenberg zich sindsdien altijd broeder Joseph en Johann Friedrich Reichel broeder Petrus.

⁶⁹) Vgl. de r.k. vereering van het H. Hart van Jezus.

⁷⁰) Zie over deze geestelijke afwijkingen: Von Schrautenbach, a. a. O., S. 276 ff.; G. Reichel, *A. G. Spangenberg*, Tübingen 1906, S. 161 ff.; O. Uttendörfer,

Het oorspronkelijke diepe besef van eigen zonden, dat als tegenwicht tegenover de vreugde der verzoening noodig was, ging grootendeels verloren. De Hernhutters waren dwepers geworden. Deze crisis was echter uitermate begrijpelijk. Een groot aantal personen waren in de piëtische levensbeschouwing opgegroeid. Tot de broedergemeente overgekomen, leerden zij daar hun gewetensangsten af. Dat als reactie op de zwaarmoedigheid thans de vreugde te ver doorsloeg, was een natuurlijk gevolg van eenzijdigheid aan beide kanten. Vooral het jongere geslacht gaf zich aan deze nieuwigheden geheel over. Zinzendorfs zoon „Christel”, een jongeling met een week, overgevoelig karakter, was de geestelijke leider. De liefde had van het begin af een voorname plaats in Zinzendorfs geloofsleven ingenomen. Ook deze werd door het naïeve realisme van haar zuivere hoogte afgetrokken. Door beelden aan het sexueele leven ontleend, werd de liefde tusschen God en de geloovigen niet meer voldoende van aardse verhoudingen onderscheiden. Op Zinzendorf persoonlijk had de fantasie geen vat, vandaar dat hij niet bemerkte, hoe gevaarlijk zijn beeldspraak voor anderen, inzonderheid het jongere geslacht, kon zijn.

De nuchtere, strijdvaardige geest uit den eersten tijd verdween wel is waar niet geheel, maar moest toch plaats maken voor een genietend, feestelijk leven. De gedenkdagen vermeerderden snel, telkens werden luisterrijke, liturgische bijeenkomsten georganiseerd, waarbij zelfs illuminaties niet ontbraken. De vruchten van het moeilijke pionierswerk der zendelingen werden in de gemeenten in vreugdevolle herdenkingen gevierd, en zendelingen uit Groenland, Noord-Amerika en West-Indië kwamen met hun bekeerlingen, de eerstelingen, naar Europa om de blijdschap te verhoogen. De broedergemeente had de grens tusschen kerk en secte overschreden. Zij was toch een philadelphische secte geworden. Door haar apart geloofsleven scheidde zij zich van de wereld buiten haar af en hield zij zichzelf voor de hoogste openbaring van den Geest. Zinzendorf zeide in 1746 te Zeist: „In de broedergemeente zijn en verloren gaan is absurd, want men is in de gemeente om zalig te worden. Wie een echte Broeder is, heeft recht daarop” ⁷¹). Hier kwam nog bij, dat men een omgangstaal had

Zinzendorf und das theologische Seminar der Brüderunität, in: Zeitschrift für Brüdergeschichte, XIII. Jahrg. 1919, S. 1—61; Bettermann, a. a. O., S. 55 ff.; O. Pfister, Die Frömmigkeit des Grafen Ludwig von Zinzendorf. Eine psychoanalytische Studie, 2. Aufl., Leipzig und Wien 1925, S. 27 ff.; G. Reichel, Zinzendorfs Frömmigkeit im Licht der Psychoanalyse, Eine kritische Prüfung des Buchs von Dr. Oskar Pfister, Tübingen 1911, S. 50 ff.; Van Nes, t. a. p., bl. 159 vgg.; 191.

⁷¹) Vgl. Zinzendorf, *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst gehaltene Reden*, S. 284 f.

ontwikkeld, die de buitenstaanders niet konden begrijpen. Deze houding was het tegenovergestelde van oecumenisch geworden.

Er bleef echter een richting, die aan deze dingen niet meedeed. Vooral de oudere medewerkers van den graaf konden er zich niet mede verzoenen. Zinzendorf had zelf het persoonlijk contact met zijn gemeenten eenigszins verloren en wist daarom niet precies, hoe het geestelijk leven zich ontwikkelde. Hij had zelf tot deze ontarding aanleiding gegeven, maar het gevaarlijke wilde hij niet inzien. Eindelijk in 1748 konden eenige Broeders hem overtuigen, dat het zoo niet langer meer ging. Toen greep hij in Febr. 1749 tamelijk streng en brusk in, riep enkele hoofdpersonen dezer richting, zooals zijn zoon, uit de Wetterau, het broeinest der ketterijen, tot zich naar Londen en richtte een zend-schrijven aan alle gemeenten. Hij eischte onmiddellijke gehoorzaamheid. Alle liturgische uitwassen werden verboden, evenals het gebruik van onbijbelsche uitdrukkingen, in het bijzonder van de verkleinwoorden. Een scherpe scheiding tusschen de beide geslachten werd bevolen. Het gevolg was, dat deze geestelijke crisis, die men zelf naar aanleiding van Lucas 22, 31 wel „Sichtungszeit“ noemde, merkwaardig snel was overwonnen. Libertinisme op zedelijk gebied was er nauwelijks mee gepaard gegaan. De broedergemeente had echter door deze sectarische afdwaling haar tegenstanders veel stof tot bestrijding gegeven. De financiële moeilijkheden, waarmede zij in de volgende jaren had te kampen, werden als een straf op deze zonde aangezien.

De broedergemeente was na haar schuldbelijdenis werkelijk deemoedig geworden. In haar optreden was zij voortaan voorzichtiger en zelfs iets angstvallig. Zij wist, dat zij geen Philadelphia was, dat hooger stond dan de overige kerken. Een maand voor zijn sterven zeide Zinzendorf heel duidelijk tot de vrienden uit de diaspora, die aan Herrnhut een bezoek brachten, dat het verkeerd was om alle kinderen Gods van het overige kerkvolk af te zonderen. Hij herhaalde nadrukkelijk, dat het leven in de broedergemeente God niet welgevalliger was dan elders. Bovendien erkende hij, dat de jeugd, die in de afgelegen gemeenten was grootgebracht, volstrekt niet in een gunstigeren toestand verkeerde. Want al kon zij een tiental jaren tegen het kwade beschermd worden, het bleek voor haar veel moeilijker te zijn om zichzelf als zondaar te ontdekken ⁷²).

Na den dood van Zinzendorf in 1760 bleef de leiding der broedergemeente bijna tot het einde der achttiende eeuw nog geheel in handen van personen, die tot de trouwste vrienden en

⁷²) Vgl. Zinzendorf, *Einige Reden... Anno 1756 in Bethel gehalten*, Barby 1766², Anhang, Rede d.d. 7.4.1760, S. 159 f.; 163.

medewerkers van den graaf hadden behoord. Zij werkten in denzelfden geest voort, misschien alleen met dit verschil, dat zij soepeler tegenover de werkelijkheid stonden en bovenal veel toegankelijker waren voor invloeden van buiten. Zinzendorf was een zelfstandig denker geweest, die de broedergemeente naar zijn ideeën had willen vormen. Zijn opvolgers leefden nog geheel in de geestelijke sfeer van zijn denken, maar trachtten zijn gedachten voor hun tijd pasklaar te maken. Op het gebied van belijdenis, liturgie en kerkorde werd veel herzien en zoo eenvoudig mogelijk uitgewerkt.

In 1777 werd aan den bejaarden Spangenberg opgedragen een samenvatting van het geloof der broedergemeente te schrijven. Het werd namelijk tot het weerleggen van de oude beschuldigingen en het bestrijden van het veldwinnend rationalisme, wenschelijk geacht, „als men der broederen inzicht in het Evangelium 't welk Paulus eene wetenschap in de verborgenheid Christi noemt, in eenen ongedwongen 't samenhang door den druk bekend maakte" ⁷³⁾. Spangenberg schreef in enkele maanden tijds een uitvoerig werk in vier en twintig hoofdstukken, waarin hij een volledige geloofsleer trachtte te geven. Het boek verscheen in 1778 onder den titel „Idea fidei fratrum of kort begrip der christelijke leer in de evangelische broedergemeenten" ⁷⁴⁾. Er werd vooropgesteld, dat dit werk geen belijdenis was, omdat de eenige belijdenis der broedergemeente de Augsburgsche Confessie bleef. Het boek werd alom geprezen om zijn vredelievend karakter, daar het geen dogmatisch en polemisch, doch uitsluitend een stichtelijk werk wilde zijn. Ypeij zeide in zijn uitvoerige bespreking ervan: „wat de vorm aangaat, is hetzelfde, als een systeme van populaire Bijbelsche theologie, schier onverbeterlijk. 't Is volkomen zuiver van alle wijsgeerige spitsvindigheden, zuiver van alle nietsbeduidende omslagtigheeden. Als zodaanig heeft het werk mogelijk zijne wedergaë niet" ⁷⁵⁾. De indeeling was echter niet van Spangenberg afkomstig. In 1774 was van de hand van Samuel Lieberkühn een catechismus voor de jeugd verschenen. Lieberkühn was een der weinige Hernhutters, die hun zelfstandige theologische opvattingen niet door Zinzendorf lieten beïnvloeden, zoodat in zijn catechismus de christocentrische eigenaardigheden van den graaf ontbreken. Ook

⁷³⁾ Zie het Voorbericht voor de *Idea fidei fratrum*. Vgl. vooral G. Reichel, *August Gottlieb Spangenberg*, Tübingen 1906, S. 223 ff.

⁷⁴⁾ Het werk vond een groote verbreiding en werd in zeven talen overgezet. A. Offers vertaalde het in het Nederlandsch, J. Petsch corrigeerde de drukproeven, en het verscheen in 1782 te Utrecht. Aangehaald is de nederlandsche uitgave, zie Bijlage VI 36.

⁷⁵⁾ Zie A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende eeuw*, Utrecht 1808, IX, bl. 407 vg.; vgl. ook J. Witkop, *De Evangelische Broedergemeente der Hernhutters in oorsprong, aard en werking beschouwd*, Groningen 1841, bl. 95 vg.

zijn indeeling herinnert niet aan Zinzendorf. Het werk van Spangenberg was feitelijk een bredere uitwerking van het geschrift van Lieberkühn, want de indeeling en de verzameling bijbelwoorden werden met slechts geringe omzettingen volledig overgenomen. Spangenberg hield zich streng aan het bijbelsche woord en vermeed opzettelijk alle gebruikelijke dogmatische termen, zooals Drieëenheid, erfzonde, sacramenten en andere. Uit dogmatisch oogpunt beschouwd is het geheel derhalve niet scherp omschreven. Daarbij was hij er steeds op uit de opvattingen van Zinzendorf door bijbelteksten met de algemeen geldende meeningen in overeenstemming te brengen. Eerst wordt de Heilige Schrift behandeld in den vorm eener beknopte verbondstheologie. Dan volgt de leer van God en Zijn handelen met de menschheid. Daarin is opmerkelijk de bijzondere nadruk, dien Spangenberg legde op de diepe verdorvenheid der menschelijke natuur. Wij vinden hier echter meer van den „bedroefden zondaar” uit het piëtisme dan van den „blijmoedigen zondaar” der hernhuttersche beweging terug. Vervolgens worden de leerstukken over de kerk en het christelijk leven behandeld en het geheel besloten met de eschatologie. Echt hernhuttersch is evenwel, dat eerst „van Jezus Christus onzen Zaligmaker” en daarna „van den Vader, Zoon en Heiligen Geest” in het algemeen en in het bijzonder sprake is.

Bij de behandeling der christelijke kerk treft den lezer de groote belangstelling van den schrijver voor de kleine kringen van geloovigen, die in de verstrooiing en verdrukking alle eeuwen door overal werden gevonden. Meer dan eens wordt het woord aangehaald: „waar twee of drie vergaderd zijn in mijnen naam, daar ben ik in het midden van hen” (Mattheus 18 : 20). De broedergemeente wordt voorgesteld als „een gering deeltje der Kerke van onzen Heere Jezus Christus hier op aarde” (§ 255). Zij wilde zich niet van de luthersche kerk afscheiden, omdat zij zich met deze kerk, voor zoover die ten minste nog niet door de Aufklärung verdorven was, wat de leer betreft verbonden gevoelde. Dat zij andere „Ceremonien” en gebruiken had, was geen bezwaar, daar de Augsburgsche belijdenis daarin veel vrijheid liet. De beteekenis der broedergemeente was, dat zij een bolwerk tegen het alles overstroomend verval in leer en leven moest zijn. Zij werd met een ziekenhuis vergeleken, waar iedere ziel zorgvuldig verpleegd werd. Maar het testament van Christus (Joh. 17) eischte van alle leden, dat zij zich beijveren zouden met alle kinderen Gods, die niet tot hun gemeenschap behoorden, in liefde en vrede te leven en met hen in gemeenschap des harten en des geestes te blijven (§ 256). Ten slotte moesten de leden der broedergemeente bedenken, dat zij zich niet op één lijn konden plaatsen met de gemeenten der apostelen, die als eerstelingen grootere geestelijke gaven hadden ontvangen. Daarmede had men het philadelphisch standpunt van Zinzendorf

officieel verlaten, die placht te zeggen, dat de „Unitas fratrum” van de dagen der discipelen af had bestaan in allerlei vormen en het laatst in de gedaante der moravische broedergemeente.

Gaf Spangenberg een voorstelling van de leer der broedergemeente in de tweede helft der achttiende eeuw, Johannes Loretz beschreef de kerkelijke inrichting in een werk, dat onder den titel der oude boheemsche kerkorde „Ratio disciplinae Unitatis fratrum A. C.” in 1789 werd uitgegeven ⁷⁶). Eerst wordt de geschiedenis der oude en hernieuwde broedergemeente beschreven, daarna het wezen dezer „maatschappij” behandeld, eindelijk het godsdienstig en kerkelijk leven met alle eigenaardige gebruiken besproken. De „tropen” werden hier nog aangevoerd om te bewijzen, dat de broedergemeente geen eigen geloofsvorm had, vooral „geen werk des verstands naar nieuw gevormde bezeffens, maar een werk des harten” was (bl. 142). Daarin kwam juist haar „broederlijke liefde” naar voren, dat zij lieden van verschillende gezindten vereenigde. Door deze gezindten naast elkander onvermengd te laten voortbestaan, werd het redetwisten tegengegaan en de vriendschap met de vele kerken bevorderd. De gemeenschap des geloofs werd door de verschillen, die de uiterlijke kerkinrichting raakten, volstrekt niet verstoord (bl. 217). Daarom konden ook personen, die in andere kerken geordend waren, in de broedergemeente als voorgangers aangesteld worden. De grondslag der gemeente was het levende geloof in Jezus Christus. De Augsburgsche confessie was een „zuivere en met de Heilige Schrift overeenstemmende belijdenis”, waarmede niets in strijd mocht zijn, wat in de gemeente werd onderwezen. Andere geschriften waren niet verbindend, trouwens hun eenige norm was de Heilige Schrift zelf.

Beoordeelen wij den grondslag der broedergemeente, zooals die tegen het einde der achttiende eeuw werd voorgedragen, dan is er wel eenige ontwikkeling vast te stellen sedert den dood van Zinzendorf. De kerkorde der Berner synode werd niet meer genoemd, men was tevreden met de Augsburgsche confessie als grondslag, en verbond daarmede een biblicistische methode van leeren. De zin der drie verschillende gezindten was dezelfde gebleven, maar hun beteekenis werd allengs geringer. Zinzendorf had zijn verschillende gemeenten in hun geheel bij een der drie gezindten ingedeeld. Nu hadden zij nog slechts een individueele beteekenis overgehouden, want het werd iedereen vrijgelaten zich persoonlijk aan een bepaalde denkwijze te houden. Zij duidden aan „de verscheidenheid in de wijze van voordragt van het een, en ander medelid onzer verbindtenis, ten opzichte van sommige waarheden in de heilige

⁷⁶⁾ De toevoeging „C(onfessionis) A(ugustanae)”, in tegenstelling met de oude „Ratio disciplinae” der Boheemsche Broeders, die een eigen belijdenis hadden gehad. Aangehaald is de nederlandsche uitgave, zie Bijlage VI 41.

Schrift, waarbij ons hart evenwel het zelfde gevoelt". Deze verscheidenheid was overigens zoo gering, dat zij niet terstond werd opgemerkt, „wijl de Broederen in hoofdzaak zoo vereenigd, en in verstandhouding zijn, dat zij in hunne redenvoeringen zoo veel mogelijk de woorden der heilige Schrift blijven gebruiken" ⁷⁷⁾. Spangenberg liet in de „Idea" de „tropen" onvermeld, omdat hij ze niet met bijbelwoorden kon staven. Langzamerhand berustte de oecumenische verbondenheid op een biblicistischen grondslag, in plaats van op den dogmatisch-constructieven, zooals Zinzendorf dien in zijn „hartetheologie" had ontwikkeld.

De broedergemeente was een kerkgenootschap geworden, dat een ondogmatisch luthersch christendom beleed. Dit was het einde van een veel bewogen ontwikkeling, want sindsdien is haar kerkelijke houding zoo gebleven, ofschoon zij sinds 1857 op aandringen van de engelsche en amerikaansche broedergemeente de Augsburgerse confessie niet meer met name als haar eenigen grondslag noemt ⁷⁸⁾. Omdat zij aan de Augsburgerse belijdenis vasthield, is zij niet in sectarisme vervallen. Wijn zij geen eigen dogmatisch systeem heeft uitgewerkt, bleef haar oecumenisch karakter bewaard.

De broedergemeente was als kerkinstituut een brug tusschen episcopaausche en presbyteriaansche kerken, omdat zij de bisschoppelijke successie en een synodaal bestuur bezat. Als kerkorganisme was zij een verbinding tusschen de verschillende belijdeniskerken, daar zij geen geloofsartikelen leerde, die haar van eenige protestantsche gezindte kon scheiden. De Hernhutters waren met allen één in het geloof en bereid deze eenheid door een gemeenschappelijk gebruik der sacramenten te vieren.

Zinzendorf had het zoogenaamde hoogepriesterlijke gebed van Johannes 17, dat hij het testament des Heeren noemde, in dichtvorm gebracht en geheel in roode letters in zijn liturgieboek laten afdrukken ⁷⁹⁾. De hernieuwing der „Unitas fratrum" was de overname van deze oecumenische prediking, welke Comenius, de laatste bisschop der oude broedergemeente, in 1650 had beschreven in het „Testament van de stervende Moeder der Broederunitet": „U, christelijke kerken alle te zamen, vermaak ik een verlangen naar eensgezindheid, naar verzoening en vereeniging tot eenheid des geestes in het geloof en in de liefde....., opdat gij ten minste een enkele maal datgene doet, waarover het hart van onzen Erbarmer jubelen zoude, die voor ons allen den Vader bad: dat „zij allen één zouden zijn" (Joh. 17 : 21), dat allen, die zich tot

⁷⁷⁾ Vgl. Loretz, *t. a. p.*, bl. 145.

⁷⁸⁾ Zie J. T. Müller, *Das Bekenntnis in der Brüdergemeine*, in: *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, III. Jahrg., Herrnhut 1909, S. 47.

⁷⁹⁾ Zie *Das Litaneyen Büchlein*, Vierte Edition, Barby 1757, S. 100 f.

het Huis der Kerk rekenen slechts één Huis Gods zouden zijn, een in zich zelf welingedeeld en samengevoegd huis, en één schare dienaren Gods in één woning, onder een en hetzelfde bestier Gods, in eendracht, liefde en wederkeerige hulpverlening staande als één lichaam" ⁸⁰).

⁸⁰) Zie J. A. Comenius, *Het Testament van de stervende Moeder der Broeder-Uniteit*. Uit het Tsjechisch vertaald en van eene Inleiding voorzien door R. A. B. Oosterhuis, Nijkerk 1928, bl. 32 vgg.

HOOFDSTUK II.

De opwekkingsbeweging.

Het eerste tijdvak der hernhuttersche beweging in ons vaderland kan men, door van een opwekkingsbeweging te spreken, gemakkelijk van de volgende perioden onderscheiden. Deze periode droeg duidelijk het karakter van opwekkingsbeweging. Want de kringen, waarmede de Hernhutters voornamelijk in aanraking kwamen, toonden in het algemeen weinig begrip voor het ideaal der broederliefde te hebben. En waar Zinzendorf wel ingang vond, zooals bij de Doopsgezinden en Collegianten, daar had hij met gezindten te doen, die reeds van het orthodoxe christendom vervreemden en voorloopers der Aufklärung waren. Daarom viel bij het hernhuttersch getuigenis de nadruk op het christocentrisch verzoeningsgeloof, dat eerst opgewekt moest worden, alvorens de grondslag voor de philadelphische gemeenschap kon worden gelegd.

Daar vele personen tot geen enkel kerkgenootschap behoorden, werden in deze eerste periode velen in de broedergemeente opgenomen, iets dat later hoogst zelden meer voorkwam. Aanvankelijk mocht een ieder, die toonde een waarachtig Broeder te zijn, zich bij de gemeente aansluiten. Daarbij werd de broedergemeente zuiver ideëel beschouwd als zichtbaarwording der ware Heilandsgemeente. Later begon men steeds meer Hernhutterschgezinden, die tot een bepaalde kerk behoorden, alleen als sociëteitsleden op te nemen, waardoor zij geen Hernhutters werden, maar toch aan het gemeenteleven mochten deelnemen. In de volgende perioden werden de Hernhutterschgezinden heelemaal niet meer opgenomen, omdat men zich later op een zuiver oecumenisch standpunt stelde, en alle kerken als gelijkwaardig met de broedergemeente beschouwde. De broedergemeente werd toen uitsluitend middel tot gemeenschap („Anstalt zur Gemeinschaft") en was niet meer tegelijk doel („Gemeine Jesu").

De leidende figuur in deze periode was Zinzendorf zelf. De beweging begon, toen hij in 1736 op vele plaatsen in Nederland

bijeenkomsten hield en met gelijkgezinden uit allerlei kerken vriendschap sloot. In de eerste jaren hebben de Nederlanders zelve de beweging sterk bevorderd. Daarna ging de drijfkraft meer van de Hernhutters uit. Zij toonden hun grootste activiteit in de jaren 1741—1744, toen volgens een vast plan verschillende hernhutter Broeders naar allerlei plaatsen werden uitgezonden, gewoonlijk om daar als werkman hun ambacht uit te oefenen, en dan tevens als evangelist met de bestaande conventikels in aanraking te komen. Het glanspunt dezer periode was ongetwijfeld de stichting van de Zeister gemeente in 1746, waar Zinzendorf terzelfder tijd een der belangrijkste synoden met een grooten staf van medewerkers hield. Na de crisis omstreeks 1754 verliep de beweging geheel en bij Zinzendorfs dood was er vrijwel niets meer over gebleven.

De kennismaking met de nederlandsche vrienden kwam eigenlijk ongezocht tot stand. De onzekere toestand, waarin Zinzendorf en de om hun geloof vervolgd, die op zijn landgoed een schuilplaats gevonden hadden, verkeerden, deed hem uitzien naar landen, die zulke emigranten wel wilden opnemen. Het land, dat hiervoor hoofdzakelijk in aanmerking kwam, was het uitgestrekte en vrije Amerika, en de man, dien Zinzendorf het meest geschikt achtte om met de bewindhebbers der verschillende handelsondernemingen te onderhandelen, was A. G. Spangenberg. In 1734 moest Spangenberg te Londen over kolonisatieplannen in Georgië spreken. Op zijn reis daarheen bezocht hij Amsterdam, waar hij een maand bleef, tot 21 December 1734, om met de Geoctroyeerde Sociëteit van Suriname, die ook kolonisten voor haar dun bevolkt gebied noodig had, te onderhandelen ¹⁾. Maar het bestuur dezer Sociëteit wilde allereerst nader ingelicht worden over de Hernhutters, vóórdat het op de zaak kon ingaan. Om deze reden liet Spangenberg toen een extract uit het „Notariats-Instrument“, de officieele verklaring over de gemeente Herrnhut, in het Nederlandsch vertalen. Daartoe verwees men hem naar Isaäc Le Long ²⁾. Deze was te Amsterdam bekend als bibliophiel en vertaler van kerkhistorische werken. In 1733 had hij juist een werk over de Salzburgers vertaald en uitgegeven onder den titel: „Gedenkwaardig en uytvoerig historisch verhaal van de verdreven

¹⁾ Zie den brief van Spangenberg aan Zinzendorf, Amsterdam s.d., te Hhut R10Aa6(1). Deze is met enkele lacunes in moeilijk te ontcijferen gedeelten afgedrukt bij F. Staehelin, *Die Mission der Brüdergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert*, Herrnhut s.d., I, S. 9 ff.

²⁾ I. Le Long, geboren in 1683 te Frankfort a. d. Main en overleden in 1762 te Hanau, woonde van 1718—1744 te Amsterdam. Hij werd in 1741 in de broedergemeente opgenomen. Te Hanau had hij geen verbinding meer met de Hernhutters. Vgl. voorts het uitvoerige artikel in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. VIII, kol. 1023—1028. Eenige aanvullingen van mijn hand verschijnen in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N. Serie, dl. XXVIII.

ballingen uit het aartsbisdom van Saltzburg" ³). Le Long toonde groote belangstelling voor de broedergemeente en werd met Spangenberg zeer bevriend. Niet alleen was hij bereid het bedoelde stuk te vertalen, maar ook wilde hij gaarne de andere documenten, die Spangenberg bij zich had, bestudeeren. Deze stelde ze hem ter hand. Le Long was zóó ingenomen met wat hij daarin vond, dat hij al deze stukken afschreef en daardoor, zonder dat Spangenberg zich hiervan voldoende rekenschap gaf, den inhoud van waardevolle documenten in zijn bezit kreeg.

Tijdens dit verblijf te Amsterdam leerde Spangenberg enkele personen kennen, die voor de hernhuttersche beweging van zeer groote beteekenis zouden worden. In den winkel van Jan Hartig, „boekverkoper ter zyden 't Stadthuys" en uitgever van enkele werken van Le Long, vroeg Spangenberg naar de Doopsgezinden en gaf hij te kennen, dat hij gaarne eens met een hunner voorgangers kennis wilde maken. Onderwijl trad Joannes Deknatel, een der predikanten van de „lamistische" gemeente te Amsterdam, den boekwinkel binnen. De kennismaking kwam op deze wijze ongezocht tot stand ⁴). Dat Spangenberg juist de Mennonieten wilde leeren kennen, was niet toevallig. De Schwenkfeldianen hadden, na hun verdrijving uit Silezië, bij de Doopsgezinden in Nederland om ondersteuning gevraagd. Het ging toen om de vraag, of zij als geloofsgenooten der Doopsgezinden konden worden beschouwd. In deze briefwisseling werden Zinzendorf en Herrnhut vaak genoemd, en het is zeer waarschijnlijk, dat men zelfs uit Amsterdam of Haarlem in 1726 aan Zinzendorf om inlichtingen over de Schwenkfeldianen heeft geschreven ⁵). De Doopsgezin-

³) Vgl. L. Knappert, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1912, II, bl. 50 vgg.

⁴) Aldus medegedeeld door H. Bruiningk, die een jongere tijdgenoot van Spangenberg was. Zie te Zeist PAIIR8.O.2. — J. Deknatel, geboren in 1698 te Norden en overleden in 1759 te Amsterdam, was sinds 1726 als een der drie predikanten bij de doopsgezinde gemeente „'t Lam" te Amsterdam werkzaam. Zie W. J. Leendertz, *Joannes Deknatel, een Piëtist onder de Doopsgezinden*, in: *Geloof en Vrijheid*, 1887, 21. jaarg., bl. 393—445. Verder C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1865—1866, passim, en het *Biographisch woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland*, dl. II, bl. 416 vgg. Van Deknatel is een geschilderd portret (59 × 48 cM) in het archief te Herrnhut. De correspondentie met hem is te Hhut R10Aa7 (24—29) en R21A25 (1—11).

⁵) De Schwenkfeldianen, die zich in Silezië, ondanks tijdelijke vervolgingen, tot een aanzienlijke secte hadden ontwikkeld, moesten sinds 1719 weer veel verduren. Sedert 1726 vertrokken zij in grooten getale naar Görlitz en Berthelsdorf, waar zij veel hulp van Zinzendorf ondervonden. Toch lieten zij zich geestelijk niet door de Hernhutters beïnvloeden. In 1734 emigreerden zij naar Pennsylvanië. Zie R.G.G. ², V, Sp. 355. Voorts C. Sepp, *Kerkhistorische Studiën*, Leiden 1885, bl. 240 vgg. Op bl. 249 is de brief afgedrukt, die aan Zinzendorf wordt toegeschreven. Deze fransche copie is in het Doopsgezind Archief te Amsterdam onder B 2910. Vgl. O. Kadelbach, *Ausführliche Geschichte Kaspars von Schwenck-*

den en de Hernhutters stonden dus niet meer geheel vreemd tegenover elkander, en een persoonlijke kennismaking lag voor de hand. Deknatel begeleidde zijn nieuwen vriend naar de oude weduwe Beuning, waar Spangenberg haar zoon Matthijs Beuning en haar schoonzoon Jacob Schellinger ontmoette. Hierdoor werden de Hernhutters met een familiekring bekend, welke geheel voor de broedergemeente en haar werk werd gewonnen ⁶⁾.

Op 30 December reisde David Nitschmann, de latere syndicus der broedergemeente, met de kolonisten voor Georgië door Amsterdam. Hij wist van Spangenberg's kennismaking nog niets af en trok even onopgemerkt door Nederland, als zijn naamgenoot, de latere bisschop, toen deze in 1728 op zijn reis naar Engeland in ons land omdoolde ⁷⁾. Maar na te Londen aan Spangenberg de kolonisten te hebben toevertrouwd, bezocht hij op zijn terugreis eind April 1735 de pas verkregen vrienden. Le Long vertelde hem nu zijn plan om de afgeschreven stukken in boekvorm uit te geven. Nitschmann kon hierin niet toestemmen, vooral niet, omdat daarin vele namen van personen voorkwamen, voor wie deze publicatie minder gunstige gevolgen kon hebben. Daarom nam hij het manuscript mee naar Herrnhut om het aan het oordeel van Zinzendorf te onderwerpen. Tevens vroeg Le Long in een brief om nog meer documenten. Zinzendorf was met de voorgenomen uitgave niet erg ingenomen, maar berustte er in ⁸⁾. Nog datzelfde jaar verscheen het boek te Amsterdam onder den titel: „Godts Wonderen met Zyne Kerke". Het werd opgedragen aan Zinzendorf en aangeprezen in een voorafgaand gedicht door Deknatel. De inhoud bevatte, behalve een historisch opstel, nog 22 vertaalde stukken. Het boek maakte grooten opgang. Het gevolg was, dat de Hernhutters spoedig in Nederland bekend werden en Zinzendorf zelfs brieven ontving van de prinses-weduwe Maria Louise en haar vroegeren hofprediker Hieronymus van Alphen, sinds 1733 gereformeerd predikant te Amsterdam, met het verzoek om nadere inlichtingen. De prinses, zelf van duitsche afkomst uit

feldts und der Schwenkfeldtianer in Schlesien, der Ober-Lausitz und Amerika, Lauban 1860, S. 58 ff.; 65 ff. De op S. 61 genoemde Ameldonk Leeuw uit Haarlem, die in 1727 met de Schwenkfeldianen correspondeerde, was later (na 1742) lid der broedergemeente.

⁶⁾ Zie Hoofdstuk V, waar deze familiekring in verband met de Collegianten wordt beschouwd.

⁷⁾ D. Nitschmann, J. Töltschig en F. W. Neisser zwierven in Juni en Juli 1728 te Amsterdam en Rotterdam rond zonder geld op zak, tot zij een gelegenheid vonden om naar Londen over te steken. Zie E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche*, Gnadau 1852, I, S. 148 ff. en G. A. Wauer, *Die Anfänge der Brüderkirche in England*, Leipzig 1900, S. 78.

⁸⁾ Vgl. de correspondentie te Hhut R6Aa19(8a) en het *Herrnhuter Diarium*, Bd. 2, d.d. 14.IX; 17.IX; 22.X.1735.

Hessen-Kassel, had den graaf al in 1719 ontmoet, toen hij als student in Nederland vertoefde ⁹⁾. Nu noodigde zij hem opnieuw uit haar nog eens in Leeuwarden te bezoeken.

De heftige bestrijding, die eenige jaren later de beweging hier te lande evenals het zendingswerk dreigde te vernietigen, heeft Zinzendorf aanleiding gegeven, vooral deze uitgave van Le Long als de oorzaak van dien tegenstand aan te zien, en Spangenberg beschouwde zijn toegeeflijkheid later bijna als een zonde ¹⁰⁾. Toen in 1738 een tweede druk verscheen, probeerde Zinzendorf het in uitzicht gestelde tweede deel nog tegen te houden; hiervan verscheen alleen het eerste stuk.

In Febr. 1736 kwam Zinzendorf zelf met een klein gevolg naar Nederland ¹¹⁾. Verschillende redenen hadden tot dit bezoek aanleiding gegeven. Verscheidene hooggeplaatste personen en enkele gereformeerde predikanten uit Amsterdam hadden aan hem uit eigen beweging voorstellen gedaan om zijn zendingswerk te bevorderen. De opgang, dien het boek van Le Long gemaakt had en de uitgave van een tweede deel, dat te verwachten was, waren eveneens redenen voor zijn bezoek. Bovendien had de prinses den wensch te kennen gegeven, dat in haar baronie IJselstein een kolonie voor moravische vluchtelingen zou worden ingericht. Daar hij een tamelijk gevolg bij zich had en geruimen tijd, namelijk van 4 Maart tot 8 April, te Amsterdam bleef, huurde hij spoedig een geheele woning. Hierin hield hij eveneens zijn gebruikelijke huiselijke godsdienstoefeningen, waarbij hij echter ook zijn Amsterdamsche vrienden toeliet. Deze diensten genoten zulk een belangstelling, dat hij spoedig niet meer alle bezoekers kon binnenlaten. Van toen af splitste hij de samenkomsten en hield hij afzonderlijke bijeenkomsten voor de mannen en de vrouwen. Toen hij mannen, die de vergadering voor de vrouwen wilden bijwonen, moest terugwijzen, kwam het zelfs tot een ooploop. Hij moest de menschen tevreden stellen door meerdere bijeenkomsten te houden. Deze gang van zaken beviel hem echter niet en de laatste dagen van zijn verblijf in Amsterdam verklaarde hij zich bereid op verschillende plaatsen, waar zulks gewenscht werd, te spreken, echter steeds in tegenwoordigheid van officieele ambt dragers. Er werd namelijk ook veel kwaad over zijn optreden verteld en hiertegen wilde hij gedekt zijn. In verband hier-

⁹⁾ Vgl. O. Steinecke, *Zinzendorfs Bildungsreise*, Halle 1900, S. 19.

¹⁰⁾ Vgl. zijn *Lebenslauf* in de *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, Gnadau, Jahrg. 1872, S. 146.

¹¹⁾ Zie het Reisverslag van de gravin, d.d. 15.II.—30.IV.1736, te Hhut R20B9(1). Voorts A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*. In den *Brüdergemeinen* 1775, S. 940 ff.; L. v. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones über allerhand Materien*, s.l. [1748], S. 230; 234 f.; vgl. *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, Herrnhut 1911, V. Jahrg., S. 59 ff.

mede gaf hij 2 April een openlijke verklaring, „Declaration”, uit, waarin hij zeide, dat zijn vergaderingen geen openbaar karakter droegen ¹²⁾. In geen geval wilde hij ten koste van de officieele kerk sectarische kringen, die door de overheid slechts geduld werden, in de hand werken. Zijn omgang met den oranjegezinden predikant Van Alphen en met de prinses-weduwe zelf bezorgde hem soms den naam van oranjeklant. Toch was de anti-stadhouderlijke overheid hem niet ongunstig gezind. De Amsterdamsche burgemeester Gillis van den Bempden, die het hernhutter zendingswerk gaarne bevorderde, ontmoette den graaf op 21 Maart persoonlijk.

Alvorens weer naar Duitschland terug te keeren, moest Zinzendorf eerst nog een bezoek brengen aan de prinses-weduwe te Leeuwarden. Zijn reisgezelschap verdeelde hij. Eenige personen bleven achter, velen gingen naar Herrnhut terug, zijn vrouw vertrok met haar gevolg rechtstreeks naar Leeuwarden, en zelf reisde hij eerst naar Kampen, waar hij Jan van Calker bezocht ¹³⁾. Deze was bevriend met J. Schellinger, die hem al in 1734 van Spangenberg's oponthoud had bericht en in 1736 de komst van den graaf meldde. Nadat Zinzendorf met Van Calker te Amsterdam had kennis gemaakt, bracht hij hem bij deze gelegenheid een tegenbezoek. Van Calker kwam den graaf tot Elburg tegemoet, begeleidde hem naar Groningen en Hoogezand, en vandaar naar Dokkum, waar zij van elkander afscheid namen. Te Groningen kwam Zinzendorf met vele predikanten in aanraking. Met eenige geleerden had hij een twistgesprek, waardoor zijn opvattingen in streng gereformeerde kringen verdacht werden. Maar hij ontmoette ook vrienden; zoo onderhield hij zich uren lang met een oud predikant op de meest aangename wijze. Tegenover predikanten van verschillende kerken, die van hem een predikatie wilden hooren, verklaarde hij bij den gewonen gang van zaken te blijven en daar liever van af te zien om aanmerkingen over zijn optreden te vermijden. Ten slotte liet hij zich overreden Donderdag 11 April 's middags in de luthersche kerk een toespraak te houden, waarbij menschen uit allerlei kerken, ook vele predikanten, aanwezig waren. Zijn prediking over „Mein Herr und mein Gott” maakte grooten indruk. Toen hij uit Groningen vertrok, reisde nog een doopsgezinde voorganger een eindweegs met hem mede en stortte voor hem zijn hart uit.

Te Hoogezand nam Zinzendorf zijn intrek bij Willem Ebbing, met wiens dochter Van Calker drie maanden later trouwde. Daar

¹²⁾ Afgedrukt in de *Büdingische Sammlung Einiger In die Kirchen-Historie Einschlagender Sonderlich neuerer Schrifften*, Büdingen 1742, I, S. 126 f., en bij C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1866, II, bl. 190 vg.

¹³⁾ Zie zijn *Lebenslauf* in de *Nachrichten a.d. Brg.* 1886, S. 617 ff.

werd de graaf met groote vreugde ontvangen. Van 12—16 April vertoefde hij te Leeuwarden en was hij de gast op het prinselijk slot. Veel spraken de prinses en de graaf over hun zieleheil. Verder hield hij samenkomsten, waarbij eenige predikanten aanwezig mochten zijn. Bij deze gelegenheid kon Zinzendorf persoonlijk het plan bespreken om in de baronie IJselstein een hernhutter nederzetting te vestigen. Zijn Amsterdamsche vrienden wilden hem gaarne het benoodigde geld ter beschikking stellen. Door vele vrienden uitgeleide gedaan, droeg Zinzendorf dicht bij Akkrum het geheele land nog eens aan den Heiland op. Over Bentheim verliet hij op 18 April de republiek der Vereenigde Nederlanden, in de overtuiging dat zijn woorden hier een grooten weerklank hadden gevonden.

Tijdens zijn verblijf te Amsterdam had Zinzendorf op 26 Maart 1736 met zijn beide rijke vrienden M. Beuning en J. Schellinger een bezoek aan IJselstein gebracht. Waarschijnlijk waren hem verschillende aanbiedingen gedaan, maar een terrein buiten IJselstein, in de baronie der prinses, scheen hem voor een hernhutter kolonie het meest geschikt te zijn ¹⁴⁾. Dit plan stelde allen tevreden. Het vriendelijk aanbod der prinses behoefde Zinzendorf niet af te wijzen, evenmin als den geldelijken steun, dien zijn Amsterdamsche vrienden hem bijna opdrongen. Bovendien kreeg hij hierdoor gelegenheid den bewoners van Pilgerruh, een hernhutter nederzetting in Holstein, die door de deensche regering niet langer geduld werd, een nieuwe woonplaats te geven. De ligging was bijzonder gunstig voor degenen, die van Duitschland naar Engeland reisden.

In Aug. 1736 kocht Schellinger van den schepen Jan Franco Beyen ¹⁵⁾ aan den IJseldijk vier morgen land, een koop, die 5 Sept. notarieel werd bekrachtigd. Reeds 29 April van dat jaar was Conrad Lange met een aantal bewoners uit Pilgerruh over Leeuwarden en Harlingen naar Amsterdam gekomen ¹⁶⁾. Zij werden door de vrienden aldaar buitengewoon gul ontvangen en geherbergd. Maar om met den bouw van een groot huis aan den IJseldijk te kunnen beginnen, was het noodzakelijk, dat de kolo-

¹⁴⁾ Andere voorstellen zijn ons niet bekend. A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende Eeuw*, Utrecht 1808, IX, bl. 334, noemt in dit verband Wijk bij Duurstede. Volgens E. von Ranzau, *Die Heerendytsche Historie*, ms., § 83, deed de magistraat dezer stad op 26.3.1744 een gunstige aanbieding met volledige vrijheid van godsdienst.

¹⁵⁾ J. F. Beyen sloot zich in 1741 bij de broedergemeente aan en werd in 1745 door de zoogenaamde confirmatie in den engeren kring der medewerkers opgenomen. Hij behoorde in 1752 tot de schuldeischers van Zinzendorf, en overleed kort daarop. Zie te Hhut R10Aa1 (28); Aa9(21—22) en R21B18.

¹⁶⁾ Lange kwam met 12 mannen en 3 vrouwen. Zie zijn brief, d.d. Amsterdam 1.5.1736, te Hhut R10Aa8(1).

nisten hier meteen werden ondergebracht. Daartoe kocht Schellinger nog een boerderij op Eiteren, een buurschap over den Hollandschen IJsel ¹⁷). Hier werden alle Hernhutters gehuisvest, en in dien zomer kwamen er nog meer bij. Toen in Augustus Melchior Zeisberger als de nieuw benoemde oudste verscheen, was de kleine gemeente zelfstandig georganiseerd. In December bezocht Zinzendorf zelf weer Amsterdam, en bracht hij voor de gemeente bij IJselstein Frederik de Watteville als bestuurder of „voorzitter” en Christian David als bouwmeester mede ¹⁸).

De inrichting dezer gemeente ging niet zonder moeilijkheden gepaard. De ingenomenheid der vorstin werd spoedig zeer bekoeld door de verdachtmaking van de zijde der tegenstanders. Maar de drossaard J. Vultejus, wiens houding van het grootste belang was, omdat hij het burgerlijk bestuur had te voeren, toonde zich geen tegenstander, al lette hij heel streng op het nakomen der bestaande verplichtingen. Het karakter der kolonie bracht evenwel mede, dat overtredingen niet altijd te vermijden waren, daar zij een vlottende bevolking had en telkens nieuwe bewoners en bezoekers kwamen en andere weer wegtrokken. De burgerlijke wetgeving der stad voorzag niet in de vele gevallen, waarin men een anderen maatstaf moest aanleggen om de ontwikkeling dezer nederzetting niet te schaden. De Hernhutters hadden veel te weinig vrijheid van beweging voor hun naar eigen inzicht geregeld leven. Met het oog op deze moeilijkheden ging Zinzendorf in Jan. 1737 op audiëntie bij den jongen prins van Oranje te 's-Gravenhage. Hij ontmoette daar ook den franschen gezant, markies De Fénelon, die door zijn internationale betrekkingen de broedergemeente menigen dienst heeft bewezen. De Watteville bezocht de prinses te Leeuwarden en vond een vriendelijke ontvangst, te meer wijl zijn familie de prinses niet onbekend was, omdat een tante van hem haar gouvernante aan het hof in Hessen-Kassel was geweest.

Daar de moeilijkheden eenigszins uit den weg waren geruimd, en Zinzendorf IJselstein wegens de gunstige ligging niet gaarne prijs gaf, ging men spoedig tot den bouw van een groot broederhuis over. Christian David begon 13 Mei 1737 daarmede, 23 Juni werd de eerste steen gelegd, en een jaar later, 28 Juni 1738, werd het groote huis feestelijk ingewijd. Hierbij waren ongeveer zeven-

¹⁷) De gegevens over de kolonie bij IJselstein zijn ontleend aan J. Grosse, *Studien über Friedrich von Watteville*, Halle 1914, Kap. VI, S. 62 ff. Zie ook E. von Ranzau, *Die Heerendykische Historie*, ms. 1784, te Zeist PAIR8.O.4.

¹⁸) David, zelf een Moraviër, had de eerste emigranten naar Zinzendorfs landgoed gebracht. Hij was veel op reis en bezocht zelfs driemaal Groenland. Vgl. zijn *Lebenslauf* in de *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, Gnadau Jahrg. 1872, S. 668 ff., en voorts Th. Bechler, *Christian David 1690—1751, Des Herrn Knecht, Der Erbauer Herrnhuts*, Herrnhut 1922.

tig menschen aanwezig, meest vrienden uit Amsterdam, die overigens vaak op bezoek kwamen. Deze kleine huisgemeente ontving den naam 's-Heerendijk, gegeven door Jacob Schellinger naar het voorbeeld van Herrnhut ¹⁹⁾. In een brief aan Christian David omschreef Zinzendorf nog eens de beteekenis van 's-Heerendijk. Het zou zijn: een pleisterplaats voor de Broeders, die een lange reis moesten ondernemen en zich daartoe in stilte wilden voorbereiden, een verblijf voor de emigranten, die in andere landen niet met rust werden gelaten, een tehuis voor de kinderen, die men moeilijk te Herrnhut kon opvoeden, waarbij ook ruimte zou zijn voor kinderen der nederlandsche vrienden, een middelpunt voor die vrienden in Nederland, die om bepaalde redenen geen verre reizen konden maken en toch een broedergemeente wilden leeren kennen, en ten slotte een rustoord ter verpleging voor zulke dwaalende zielen, die nergens anders zonder aanstoot te geven konden leven. Hieruit blijkt duidelijk, dat het niet in de bedoeling lag om een gemeente van Nederlanders te stichten. 's-Heerendijk was voornamelijk: zendingshotel, emigrantenasyll, kostschool, conferentieoord en rusthuis. Christian David kende aan deze eerste broedergemeente in Nederland een tweeledig doel toe. Zij zou een posthuis zijn, waar de heidenboden zich op hun heen- en thuisreis konden ophouden. Voorts moest deze gemeente als een kind onder de intellectualistische Nederlanders verkeereren. Want van dit kind zouden zij leeren den Heiland in eenvoudigheid des harten lief te hebben ²⁰⁾.

's-Heerendijk telde meer luthersche belijders dan Moraviërs. Severin Lintrup, een deensch theoloog, werd hier 4 Oct. 1738 tot predikant aangesteld. Woonden er in 1737 nog slechts achttien personen, in 1739 was het aantal reeds tot tachtig gestegen. Het groote huis was zóó vol, dat bezoekers er niet meer konden overnachten. In dezen toestand kwam verandering, toen Zinzendorf, zoo juist uit Amerika teruggekeerd, daar van 12—15 April 1743 vertoefde. De inrichting der gemeente werd uitvoerig besproken en er werd vastgesteld, dat 's-Heerendijk volgens het oorspronkelijke plan een huisgemeente zou blijven. Dit beteekende, dat de meeste kolonisten weer moesten vertrekken. Slechts 47 menschen, voornamelijk de ongehuwde broeders, mochten blijven, en een even groot aantal ging met De Watteville naar Duitschland terug.

¹⁹⁾ De oorspronkelijke, officieele schrijfwijze is in het Nederlandsch „'s Heerendijk". In duitsche geschriften staat echter steeds „Heerendyk", wat later nederlandsche geschiedschrijvers zoo hebben overgenomen. Dit is echter een germanisme. Ook Le Long schreef „'s Heerendijk". Vgl. P. H. Witkamp's *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, Nieuwe uitgaaf, Arnhem—Nijmegen 1895, bl. 345.

²⁰⁾ Zinzendorf beschouwde in dien tijd nog elken Gereformeerde als een „Raisonneur", voor wien het eenvoudige, kinderlijke geloof aan den Heiland niet voldoende was, cf. *Naturelle Reflexiones*, S. 235.

Het bleef nu nog een broederhuis, totdat, na de stichting van Zeist, in 1747 alle broeders daarheen gingen en te 's-Heerendijk tot 1752 alleen nog een kostschool voor meisjes werd gevonden.

De kolonie 's-Heerendijk werd een mislukking, maar de stichting te Zeist bleek spoedig geheel aan de verwachtingen te beantwoorden. Op 29 Aug. 1745 kocht Cornelis Schellinger de vrije heerlijkheid Zeist en Dribergen voor 155 duizend gulden van Willem Adriaan graaf van Nassau, om de broedergemeente daar de gelegenheid te geven een nieuwe kolonie te vestigen ²¹). Het was een feit van groot belang, dat nu de ambachtsheer van deze broedergemeente zelf een Hernhutter was. Men hoopte zoo verlost te zijn van de vele moeilijkheden, die een gezonde ontwikkeling van 's-Heerendijk onmogelijk hadden gemaakt. Schellinger betrok het slot, en Zinzendorf nam daar in April 1746 ook zijn intrek. Meer dan honderd medewerkers uit Engeland, Duitschland, Denemarken en Zwitserland kwamen eveneens ter synode naar Zeist. Groot was de ergernis der gereformeerde kerk, toen deze hernhuttersche gemeenschap, die nauwelijks getolereerd werd, het waagde openlijk en met veel uiterlijk vertoon een synode in het hart der Nederlanden te houden ²²). De talrijke redevoeringen, die Zinzendorf daar hield, werden in druk uitgegeven ²³). Een der hoogtepunten dezer synode was de inzegening van het huwelijk, dat voltrokken werd tusschen de oudste dochter van Zinzendorf, Benigna Henriëtte Justine, en Johannes Michael Langguth, den aangenomen zoon van F. de Watteville, op 20 Mei 1746.

Na dit feestelijk bijeenzijn vertrokken de synodale leden weer en slechts negen personen bleven te Zeist achter ²⁴). In 1747 kwamen hierbij vier echtparen, zeven ongehuwde zusters en de 37 ongehuwde broeders, die nog te 's-Heerendijk woonden. Toen 18 Dec. 1749 het broederhuis gereed was, namen hier honderd broeders hun intrek, en zoodra 1 Nov. 1751 het zusterhuis klaar kwam, vonden 44 zusters daar een woning. Ook de rijke Amsterdammers bouwden er hun huizen, „die naar de wyze van die der Heeren- en Keizersgragten te Amsterdam gesticht schynen” ²⁵).

²¹) Vgl. E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Utrechtsche Ridderhofsteden en Heerlijkheden*, 's Gravenhage 1912, II, bl. 467 vgl. Zie ook bl. 253 vgl. over het daarbij behoorende landgoed Blickenburg.

²²) Zie de *Memorie wegens de Herrnhuters, en hunne Leere zoo in 't gemeen, als in 't byzonder te Zeist, Opgesteld door de Gecommitteerden van de E. Classis van Utrecht* (1750), bl. 6. Als gereformeerd predikant stond te Zeist van 1745—1785 Th. B. W. Elsnerus, een groot tegenstander der Hernhutters. Zijn opvolgers waren evenwel allen den Hernhutters welgezind.

²³) Vgl. *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst von 11 May bis dem 21 Junii 1746 gehaltene Reden. Nebst noch einige andern zu gleicher Zeit in Holland geschehenen Vorträge*. Zu finden in den Brüder Gemeinen. s.d.

²⁴) Als stichtingsdag geldt 20.10.1746. Zie verder te Zeist PAIR8.O.7—8.

²⁵) Vgl. A. van Hardeveldt, *De zuivere Genadeweg van Godt in zyn Heiligdom*, Utrecht 1751, bl. 2.

Zoo had Zeist in 1758 al meer dan 300 bewoners, terwijl het ledental zijn hoogtepunt bereikte in 1768, toen het ruime kerkgebouw werd ingewijd, namelijk 457. Dit getal is later nimmer meer overschreden ²⁶⁾.

Wij willen trachten een overzicht te geven van alle hernhuttersche kringen, die er in deze eerste periode in ons land zijn geweest ²⁷⁾. Hiervan is de Amsterdamsche kring de oudste en verreweg de grootste en belangrijkste. Den grondslag legde Zinzendorf zelf, toen hij in Dec. 1736 behalve de leiders voor 's-Heerendijk nog een paar huisonderwijzers voor Amsterdam medebracht. Otto Barkhausen kwam bij de kinderen van Deknatel en Melchior Till was bij Beuning. Naast deze taak hadden zij ook de opdracht ontvangen aan het hernhuttersche evangelisatiewerk deel te nemen. Barkhausen schreef aan Zinzendorf uitvoerig over zijn werkzaamheden. Hij sprak nog geen goed Nederlandsch. De kinderen leerde hij vooral hernhuttersche liederen. Ook verheugde hij zich, dat Deknatel zoo krachtig het verzoenend bloed van Christus predikte. Het evangeliesatiewerk nam blijkbaar een belangrijker plaats in dan de opvoeding, want met het huisbezoek had hij het zeer druk en dikwijls kwam hij laat thuis. Natuurlijk vond Deknatel het minder aangenaam, wanneer hij de kinderen wel eens alleen liet, doch er werd nooit iets van gezegd ²⁸⁾. In verschillende huizen hielden zij soms wel viermaal per week samenkomsten. Zij zongen veel uit het gezangboek, dat Deknatel had uitgegeven, lazen een gedeelte uit het Nieuwe Testament, en baden overluid of stil, terwijl er vaak nog een stichtelijk woord werd gesproken.

Nog in 1736 werd een philadelphische gemeenschapsbond opgericht om aan de hernhuttersche beweging te Amsterdam eenige richtlijnen te geven ²⁹⁾. De Gereformeerden zou men weren en de Lutherschen op het hart drukken, zooveel mogelijk bij hun kerk

²⁶⁾ Vgl. *Kurzer Abriss der Geschichte des Chorhauses der ledigen Brüder zu Zeist, von seiner Gründung und dem ersten Jahrhundert seines Bestehens*, Kleinwelke 1850, 31 S.; [P. H. A. Roentgen], *Geschichte der Erbauung und Einweihung des Kirchensaales der Brüdergemeine in Zeist*, Gnadau 1869, 15 S.

²⁷⁾ Als bronnen voor dit gedeelte komen in de eerste plaats in aanmerking de brieven van De Watteville te Hhut R10Aa9 (vooral 55 en 137) en van G. Bezold te Hhut R10Aa11 (41—66). Voorts het protocol van de „Provincial Conferenz“ van Zeist 1754, te Hhut R10Aa26(7) en te Zeist PAIIR8B2. Belangrijk zijn vele *Lebensläufe* der genoemde personen. Vgl. ook E. von Ranzau, *Historie der Brüder-Diaspora*, ms., § 26, te Hhut NB.R3(148c, Bd. VII) en Von Ranzau, *Die Heerendytsche Historie*, ms., §§ 51, 54, 66 en 77.

²⁸⁾ Vgl. de brieven van Barkhausen te Hhut R10Aa11(35—40).

²⁹⁾ Zie Bijlage II. Vgl. over het ontstaan en het karakter dezer kringen: G. Schmidt, *Die Bänden oder Gesellschaften im alten Herrnhut*, in: *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, 1909, III. Jahrg., S. 145 ff.

te blijven. Het was dus een plan hoofdzakelijk voor de Doopsgezinden en onder dezen vooral voor degenen, die ook daar geen volle bevrediging vonden, zooals de Collegianten. Deze laatsten mochten in den geest der moravische broedergemeente georganiseerd worden, maar zonder eenig vertoon naar buiten, opdat aan buitenstaanders alles onbekend zou blijven. Wilden laatstgenoemden geheel tot de broedergemeente toetreden, dan zouden zij later in de kolonie buiten IJselstein een plaats kunnen vinden, doch Amsterdam mocht niet met een secte worden vermeerderd. Wel wilde men gemeenschap oefenen met vrienden uit andere gezindten. De geheele inrichting werd onder de leiding van de beide hernhutterschgezinde predikanten Franco de Bruin ³⁰⁾ en Joannes Deknatel geplaatst, opdat er geen onkerkelijke beweging uit zou ontstaan.

Intusschen was de ontwikkeling naar een zelfstandige broedergemeente toch moeilijk tegen te houden. Reeds in Jan. 1737 had Zinzendorf in besloten kring in de woning van Deknatel het avondmaal met de zijnen gevierd. Maar tijdens zijn verblijf in Nov. 1738 te Amsterdam, ging hij over tot de stichting van een officieele broedergemeente aldaar ³¹⁾. Met de reeds opgenomen leden vergaderde Zinzendorf op 24 Nov. 1738 in het huis van M. Beuning, en verklaarde hij bij die gelegenheid de Amsterdamsche sociëteit voor een gemeente met alle rechten. Daags daarop werd bij J. Schellinger het eerste avondmaal gevierd, werden de benoemde oudsten ingezegend en nieuwe leden opgenomen, tot wie ook Deknatel behoorde. De eerste oudsten waren: ds. De Bruin en Anna de Geus, de eerste „helpers”: Le Long, Deknatel, Van Alphen, Schellinger, Barkhausen en Till ³²⁾. In Jan. 1739 kwam Andreas Eschenbach als voorganger, spoedig opgevolgd door Johann Leonhard Dober (Aug. 1739—Oct. 1745) ³³⁾. Zoo was deze kring binnen enkele jaren een zelfstandige kerkgemeente geworden. Zinzendorf had dit niet kunnen beletten en hoopte ook zoo nog het philadelphisch karakter in zijn gemeente te kunnen bewaren. De scherpe afwijzing der gereformeerde kerk en het dringen der oorspronkelijke Collegianten naar zelfstandigheid hebben Zinzendorfs streven echter vrijwel lam geslagen.

³⁰⁾ F. de Bruin werd in 1726 van Deventer naar Amsterdam beroepen, waar hij in 1763 overleed. Van 1736—1740 was hij een ijverig verdediger der hernhuttersche beweging. Daarna trok hij zich geheel terug en bleef een algemeen gezien gereformeerd predikant, wien niemand meer van hernhuttersche „ketterijen” verdacht.

³¹⁾ Een chronologische beschrijving gaf J. Jordaan, *Algemeen Historisch Dagverhaal van Amsterdam van 1734—1765*, ms. te Zeist PAIR9A3.

³²⁾ Zie te Hhut R10Aa26(1). A. de Geus overleed te Marienborn in 1739, vgl. den brief van Zinzendorf, d.d. 15.12.1739, te Hhut R21A27(81).

³³⁾ Dober huwde hier na den dood zijner eerste vrouw in 1739 Anna Gertruid Engelen, van r.k. huize, werkzaam als kindermeyse bij Catharina Beuning.

Deknatel kwam dikwijls voor de Doopsgezinden te Haarlem preeken. Hij hield op 31 Mei 1739 bij Pieter Boon de eerste vergadering in hernhutterschen trant, waarbij dertig personen, hoofdzakelijk Doopsgezinden, aanwezig waren. Daaronder bevonden zich ook zijn ambtgenooten Daams en Nieuwenhuisen. In 1742 kwam Gabriël Brisky, na 30 April met Constantia Brand uit Haarlem in het huwelijk te zijn getreden, als voorganger daar wonen. Zoodra zij echter openlijk hunne vergaderingen hielden, werden zij door het volk lastig gevallen. Bovendien trad de overheid te Haarlem nog strenger op dan te Amsterdam. Op 2 Dec. 1744 werd Haarlem tot een gemeente verklaard en eerst op 7 Jan. 1746 werd zeer in het geheim het eerste avondmaal te Haarlem in de woning van Jacobus de Witt gevierd. Toch breidde de kleine gemeente zich onder de Doopsgezinden zóó snel uit, dat men besloot in Jan. 1748 de doopsgezinde kerk „Het Vlaamsche Blok” voor zeven duizend gulden aan te koopen. Er waren hier toen ongeveer zeventig avondmaalsgangers. Maar zoodra een volstandige gemeente met een nederlandschen en een Duitschen voorganger zou worden ingericht, maakte de overheid aan deze grootsche plannen een einde door alles te verbieden en de kerk in beslag te nemen. In stilte leefden zij voort ³⁴). Dat men zich ook hier niet met een philadelphischen kring tevreden stelde, maar op een zelfstandige gemeente aandrong, moet wel verklaard worden uit het feit, dat de hernhuttersche beweging hier geheel werd gedragen door vrijzinnige Doopsgezinden en Collegianten, die weinig voor hun oude kerkelijke bindingen meer gevoelden.

Te Hoorn had Zinzendorf reeds in 1736 onder de Doopsgezinden in Dirk Messchaert en zijn vrouw Janneke Beets warme vrienden, die hun zoon Peter ter opvoeding naar Herrnhut zonden, gevonden. Zinzendorf stuurde Peter echter in 1739 weer naar zijn ouders terug, omdat hij te lastig was ³⁵). Messchaert bezocht ook in 1740 nog de Amsterdamsche broedergemeente met zijn zwager Jan Beets. Laatstgenoemde wilden de Doopsgezinden te Hoorn in 1740 tot hun voorganger aanstellen, een keuze waarmede Deknatel ingenomen was. De hernhuttersche vrienden hielden hier geen afzonderlijke vergaderingen en trokken zich terug, toen Beets in 1749 een tegenstander der broedergemeente werd. Uit Enkhuizen berichtte men in 1741, dat daar een hernhuttersche „Nagtbyeenkomst” bij Jan Jacobsen door de Gereformeerden was gestoord ³⁶).

Het verblijf van Abraham von Gersdorf te 's-Gravenhage van

³⁴) Gegevens ontleend aan [P. J. Holland], *Kirchensaal Jubiläum der Brüdergemeine zu Haarlem, zum 2. April 1927*, 26 S. Vgl. te Zeist PAIR9B12—13.

³⁵) Zie te Hhut R10Aa10(25—27; 89; 92) en 7(56).

³⁶) Vgl. [P. Hofstede], *De Historie der oude en nieuwe Herrnhutsche Secte en van derzelve Grondlegger*, Amsterdam 1802, bl. 284. Het is echter de vraag, of men hier werkelijk met Hernhutterschgezinden te doen had.

Febr. 1742 tot April 1743 had geen evangeliseerend maar een politiek doel³⁷⁾. Hij huurde op de Prinsengracht een gemeubileerd benedenhuis om daar, zonder dat hij in het oog viel, rustig te wonen en vooral niet te laten blijken, dat hij Hernhutter was. De bedoeling was om met aanzienlijke overheidspersonen bekend te worden en langs dezen weg de regeering zoo mogelijk gunstig voor de broedergemeente te stemmen, opdat zij zoowel binnen de provinciën als in de koloniën ongestoord zou kunnen bestaan. Zijn optreden trok gelukkig niet erg de aandacht, omdat in de residentie vele vreemdelingen, vooral gezanten, woonden. Toen zijn huisbaas de reden van zijn verblijf trachtte te weten te komen, vertelde hij op voorzichtige wijze iets van zijn werkzaamheden, en wanneer er kwade geruchten over de Hernhutters werden verspreid, zeide Von Gersdorf, dat hij deze menschen zeer goed kende, aangezien zij in zijn eigen vaderland ook woonden, en kon getuigen, dat zij werkelijk brave menschen waren.

Op 13 April 1742 kon hij berichten, dat hij al veertien vrienden had, maar hoofdzakelijk eenvoudige lieden. Ook had hij toegang gekregen tot de conventikels der Gereformeerden. Er waren te 's-Gravenhage wel honderd kringen van acht tot tien personen, die wekelijks samenkwamen om over een of anderen tekst te spreken. Von Gersdorf beschreef deze oefeningen uitvoerig. Ieder deelnemer ontving op zijn beurt den kring bij zich aan huis, en moest met gebed beginnen en eindigen. Eerst werd thee gedronken, vervolgens werden twee psalmverzen gezongen, daarna bad de gastheer staande, terwijl de anderen bleven zitten. Het gebed was lang en tot den almachtigen God gericht, maar er kwam ook „allerlei van den Heiland en Zijn bloed" in voor. Daarna werden teksten ter bespreking opgegeven. De uitlegging geschiedde door dengene, wiens voorgeslagen tekst gekozen werd. Zoo kwam ook Von Gersdorf aan de beurt en moest hij zijn bekeeringsgeschiedenis vertellen.

Behalve met deze eenvoudige menschen kwam hij eveneens veelvuldig met aanzienlijken in aanraking. Zijn vrouw Helene Sophie von Landskron, bezocht 14 Juni de prinses-weduwe, en 18 Juni legde hij zelf een bezoek bij haar af. In stilte werkte hij aldus voort, tot er plotseling iets gebeurde, waardoor het algemeen bekend werd, dat hij een Hernhutter was. Een bengaalsche moor, die bij den bevrienden kapitein Schrijver in dienst was en Von Gersdorf daar wel ontmoette, had hem zonder het te weten verraden. De schoonmoeder van Schrijver had het groote nieuws snel te 's-Gravenhage verspreid. Gelukkig bleven de vrienden,

³⁷⁾ Wolf Caspar Abraham von Gersdorf (1704—1784) was van 1731—1741 in saksischen staatsdienst. Daarna werd hij „kanselier der Broederuniteit". Zijn brieven en berichten uit 's-Gravenhage zijn te Hhut R10Aa13(1—40). Vgl. ook Von Ranzau, *Die Heerendytsche Historie*, §§ 57—63.

hoewel er nu tegen hen gewaarschuwd werd, trouw. Het gevolg was, dat Von Gersdorf recht op zijn doel afging en 15 Augustus volgens opdracht de verschillende overheidspersonen begon te bezoeken, die zich bijna allen vriendelijk en tegemoetkomend toonden. Ten slotte kon hij niet anders berichten, dan dat er te 's-Gravenhage weinig viel te bereiken, want de openbare erkenning van een kerkelijke gemeenschap behoorde tot de bevoegdheid der afzonderlijke provinciën en wat het zendingswerk betrof, was men op de Oostindische Compagnie aangewezen. Toen Zinzendorf in de eerste dagen van April 1743 uit Amerika terugkeerde, werd Von Gersdorf van zijn post afgeroepen. Zinzendorf kon de pogingen om als een zelfstandige kerk erkend te worden niet billijken, want zij brachten zijn ideëele, philadelphische opvatting van de broedergemeente in gevaar. Von Gersdorf keerde 10 Mei 1743 naar 's-Heerendijk terug en vertrok drie dagen later naar Marienborn.

Te Leiden woonde de oude Isaäc van den Boogaard, een oom van M. Beuning, die vergaderingen in zijn woning hield. Hij nam de Hernhutters van meet af aan vriendelijk op. Von Gersdorf bezocht hem in 1742 van 's-Gravenhage uit dikwijls en zij hielden dan een bidstond („Singstunde”), waar ongeveer vijftien menschen aan deelnamen. Van 1741—1742 studeerde Samuel Lieberkühn, een geleerd Hernhutter, daar aan de universiteit in de medicijnen en zocht omgang met de Lutherschen. In 1746 werd Johann Heinrich Anton Dorié, een gereformeerd duitsch theoloog, die zich in 1744 bij de broedergemeente had aangesloten, naar de Leidsche hoogeschool afgevaardigd om de professoren met het werk der broedergemeente beter bekend te maken. Alleen met professor A. Schultens, hoogleraar in de oostersche talen, kwam hij in kennis ³⁸⁾.

In 1742 drong De Watteville er bij Zinzendorf zeer op aan, dat een Broeder naar Utrecht zou worden gezonden, om daar als student onder de theologen te werken. Eerst in het begin van 1743 werd deze wensch vervuld, toen Johannes Bez (of Beza), een luthersch student uit Giessen, naar Utrecht kwam met de opdracht vrienden te verzamelen en zoo mogelijk een predikbeurt te vervullen, wat hem een keer gelukte. Om het vertrouwen der menschen te winnen moest hij allen omgang met de Hernhutters beslist vermijden en hen zelfs in het openbaar niet groeten. Zijn verblijf te Utrecht was niet van langen duur.

Toen de Hernhutters in Amsterdam ingang vonden, bleken zij

³⁸⁾ In het *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV—MDCCCLXXV*, Hagae Comitum MDCCCLXXV, p. 1015, wordt zijn inschrijving vermeld: „23 Febr. 1747, Johan Henrich Antonius Dorrié, Westphalus 37, T. et Hist.”. Vgl. *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, 1918, XII. Jahrg., S. 68.

ook te Rotterdam spoedig vrienden te hebben. Doopsgezinden en Collegianten uit Amsterdam brachten hen daar met hun vrienden en bloedverwanten in aanraking. Tot de eerste Nederlanders, die door de Hernhutters werden gedoopt, behoorden de dochters van Blauw, een aanzienlijk timmerman te Rotterdam. Maria werd op 3 Dec. 1738 in de woning van Beuning en Agatha werd op den tweeden Pinksterdag, 18 Mei 1739, te 's-Heerendijk in een plechtige vergadering door Zinzendorf persoonlijk gedoopt³⁹⁾. De ouders wendden zich echter van de broedergemeente af en verboden hunne dochters allen omgang met de Hernhutters. Haar vriendin Catharina van Vollenhoven trof hetzelfde lot. Te Rotterdam vonden de Hernhutters blijkbaar niet de rechte vrienden, die geheel voor de beweging werden gewonnen. Alle pogingen om blijvenden ingang te vinden, mislukten. De bekende Collegiant J. de Koker had de Hernhutters wel terstond binnen gehaald, maar kon toch niet alles, wat Zinzendorf deed, zonder critiek goedkeuren. In Sept. 1739 schreef De Koker, dat zij met veel stichting een liefdemaal hadden gehouden, maar zich overigens zeer stil hielden⁴⁰⁾. Dikwijls kreeg 's-Heerendijk bezoek uit Rotterdam.

Deze eerste vrienden stonden in 1742 niet meer met de broedergemeente in verbinding, daar Von Gersdorf hen bij zijn bezoeken aan Rotterdam niet ontmoette. In 1742 was Paul Münster, een Moraviër, daar in dienst bij een roomskatholieken schoenmaker. Hij had in het bijzonder de opdracht gekregen om onder de Collegianten te werken. Een jaar later, in het begin van 1743, kreeg hij hulp van Abraham van Gammern. Iets van beteekenis hebben zij niet bereikt. Toen de schoenmaker Johann Michael Goets zich daar als evangelist vestigde, was de kring reeds zoo uit elkander gegaan, dat hij weinig meer kon bereiken en in 1748 naar Zeist terugkeerde. Latere bezoeken aan Rotterdam golden slechts enkele vrienden, die geen hernhuttersche oefeningen meer hielden.

Uit Gouda bezocht in 1742 een gereformeerd koopman, Kaas geheeten, enkele keeren 's-Heerendijk en later, toen hij te Rotterdam woonde, bleef hij den Hernhutters gunstig gezind. Op 7 Jan. 1743 bezocht J. H. Schneevogt uit 's-Heerendijk Gouda en werd daar door de vele „fijne" Gereformeerden hartelijk ontvangen en een paar dagen geherbergd. Op 9 Maart bracht daarop een oefenaar met een twintigtal geestverwanten een bezoek aan 's-Heerendijk. Deze wederkeerige kennismaking had echter geen blijvende beteekenis, omdat de dogmatische verschillen, voornamelijk bij de leer der uitverkiezing, te groot waren. Uit Woerden

³⁹⁾ Zie te Hhut R10Aa19(4); cf. 18(4a), en Ab1a.

⁴⁰⁾ Vgl. den brief d.d. 15.9.1739 te Hhut R10Aa10(19).

kwamen in 1738 ook wel menschen naar 's-Heerendijk om de vergaderingen bij te wonen.

De verbinding met Gorinchem is opmerkelijk, omdat hier de omgang met Gereformeerden veel sterker was dan elders. Johannes van Londen uit Leerdam, die door ds. Franco de Bruin met de broedergemeente bekend was geworden, bezocht hier dikwijls de geloovigen, die onder elkander oefeningen hielden ⁴¹⁾. Nadat hij in de broedergemeente was opgenomen, bleef hij hen bezoeken, vertelde veel van de Hernhutters, wees hen nadrukkelijk op den Heiland, en bracht ook wel Broeders uit 's-Heerendijk mede. Zoo kon De Watteville in 1738 reeds melden, dat ook te Gorinchem verbinding met de broedergemeente werd gezocht. Sophia Everts bezocht in 1739 de hernhuttersche samenkomsten aldaar van Oosterwijk uit ⁴²⁾. Langzamerhand vormde een gedeelte der „vroome luyden" een hernhuttersch conventikel ⁴³⁾. Het andere gedeelte begon toen met behulp der predikanten deze nieuwe richting te bestrijden en het gelukte ds. De Bruin, die daar een goede bekende was, niet de beide partijen weer te verzoeven ⁴⁴⁾. Maar de verbinding met de broedergemeente was zeer los, slechts zelden kwam er een Hernhutter op bezoek, en na 1747 scheen de band geheel verbroken te zijn. Zoo kon de gereformeerde kerkeraad in 1754 geruststellend berichten, dat er te Gorinchem geen leden meer onder censuur stonden.

Toch was deze kring nooit ontbonden. Zij hielden hun afzonderlijke oefeningen, maar geheel in gereformeerden trant. Hun groep telde ruim zeventig personen, waarover vijf mannen het opzicht hadden: Jan Snoek, Cornelis van Pommel, Teunis van Breda, Willem de Looy en Jan van Dam. Zij leidden de bijeenkomst des Zondagsavonds, waar ongeveer een dertig menschen kwamen. Een dezer voorgangers liet een psalm zingen, opende met gebed, las een tekst voor, waarover twee anderen ieder een half uur spraken. Daarna eindigde de eerste weer met gebed en het lezen van een psalmvers. Zoo wisselden zij elkander om de

⁴¹⁾ Zie de Nota van J. v. Londen te Hhut R10B1a(1). — Jan van Londen (1717—1781) leerde door ds. De Bruin in 1737 de broedergemeente te 's-Heerendijk kennen, waar hij in 1741 werd opgenomen. Hij was daarna hernhutter evangelist te Middelburg en te Norden. Sedert 1746 woonde hij te Amsterdam, waar hij zich van 1749—1759 van de broedergemeente afzijdig hield.

⁴²⁾ Zie te Hhut R10Aa11(75). — S. Everts (1713—1791), dochter van een pachter uit Reemst bij Arnhem, was in 1738 dienstbode bij ds. Coolaart te Oosterwijk. In 1740 werd zij te 's-Heerendijk opgenomen en tot oudste der zusters ingezegend. Zij huwde in 1741 met Melchior Till.

⁴³⁾ Vgl. een brief uit Gorinchem, d.d. 17.6.1768, te Zeist PAIR6(10a).

⁴⁴⁾ Zijn grootvader Franco de Bruin, gehuwd met Maria Verbeek, was schepen te Gorinchem geweest. Zijn vader Florentius de B., een vermaard hebraïcus, was van 1691—1724 predikant aldaar. Zie het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, kol. 328.

beurt af. Dinsdags, Woensdags en Vrijdags hadden ook zulke vergaderingen plaats. Donderdagsmiddags kwamen de vrouwen afzonderlijk samen, terwijl er dan 's avonds een bijeenkomst speciaal voor de jongelingen en jongedochters werd gehouden. Al deze vergaderingen waren niet naar den zin der Hernhutters ingericht, omdat men geen scheiding maakte tusschen de beide geslachten. Maar wel moet gezegd worden, dat zij veel van de broedergemeente hadden overgenomen en behouden. Ook dit beviel den Hernhutters niet, dat zij van de broedergemeente allerhand hadden afgekeken en naar eigen inzicht vaststelden, wat zij voor zich zelve passend achtten. Zij hielden zich voor gelijkstaand met de gemeente te 's-Heerendijk en Zeist, en wilden wel geestelijke hulp ontvangen, maar geen beslissingen over hun bestuur aanvaarden. In stilte bleven echter velen de broedergemeente liefhebben, en door buitenstaanders werden zij meestal voor Hernhutters aangezien. Enkele Broeders uit Zeist bezochten in 1750 en 1754 Gorinchem op hun zakenreizen; de Looy en Snoek kwamen nog eens naar Zeist. Een geregelde verbinding bestond er evenwel niet meer.

Naar Middelburg kwamen de Hernhutters niet op uitnoodiging van de eigenlijke Zeeuwen. Daar woonde Johann Adam Hendel, die uit Danzig afkomstig was, maar een tijdlang als lakei bij Zinzendorf in dienst was geweest. Hij kende dus Herrnhut en stond nog met Zinzendorf van 1735—1741 in briefwisseling ⁴⁵). In 1736 (23 Mei) vroeg hij aan Zinzendorf en zijn gemalin of zij peter en meter van het te verwachten kind wilden worden. Later (15 Oct.) meldde hij, dat een dochter was geboren en vernoemd naar de gravin Erdmuth Dorothea. In Sept. 1736 herbergde hij den hernhutter zendeling G. Schmidt. Hoewel Hendel oorspronkelijk luthersch was, had hij zich in Zeeland bij de gereformeerde kerk aangesloten. Toch voelde hij zich eenzaam in zijn armelijk bestaan, vooral toen zijn eenige vriend, een doopsgezind landgenoot, in 1739 naar Danzig terugkeerde ⁴⁶).

Door De Watteville was al in 1740 overwogen om een hernhutter Broeder naar Zeeland te zenden. Waarschijnlijk dacht hij eerst aan Lorenz, die later naar Friesland vertrok. Maar Hendel schreef, dat hier voor een vreemden kleermaker niets was te verdienen en het sterk moest ontraden worden den man naar Middelburg te laten gaan. Daarop werd besloten een Nederlander uit te zenden en op 4 Dec. 1741 vertrok Johannes van Londen daarheen. Doch 5 Febr. 1742 berichtte De Watteville,

⁴⁵) De brieven van Hendel zijn te Hhut R10Aa10(5—14); R15Ma3c; R20B17 (132).

⁴⁶) Van 1732—1740 woonden 15 gezinnen der doopsgezinde Danzigers op Walcheren. Zie S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, Amsterdam 1847, II, bl. 122.

dat Van Londen heimwee had te Middelburg en weggekwijsd zou zijn, ware hij niet weer eens te 's-Heerendijk op bezoek geweest. Hij had een kleine groep van vrienden verzameld, aan wie hij in een wachthuis het evangelie verkondigde. Zoowel bij „fijnen" als bij onverschilligen vond hij ingang, maar het waren allen zeer eenvoudige menschen. Hij hield het daar een jaar uit en werd toen naar Norden gezonden. In zijn plaats kwam in 1743 Johann Friedrich Dietrich, een kleermaker. Hij woonde bij Hendel en vond vooral ingang bij de Salzburgers in het land van Cadzand⁴⁷⁾. In Nov. 1743 werd Dietrich evenwel teruggeroepen, omdat hij zijn werk niet waardig en trouw had verricht en zich dit zoodanig had aangetrokken, dat hij ziekelijk was geworden. Sindsdien beperkte men zich slechts tot enkele bezoeken aan Zee-land, die overigens zeer zeldzaam waren.

In het begin van 1741 maakte Melchior Till, een Moraviër, een reis naar Kampen, Zwolle, Blokzijl en de noordelijke provinciën. Hij trad in dat jaar in het huwelijk met Sophia Everts, een Geldersche van geboorte. Zij bleef voorloopig nog te 's-Heerendijk wonen, tot zij beiden in 1742 hun intrek bij Jan van Calker te Kampen namen. Daar woonden zij nauwelijks een jaar. Toen ging Till naar Duitschland, en Van Calker, die in 1741 te Amsterdam in de broedergemeente was opgenomen, verkocht zijn bezit en vertrok op 23 Aug. 1743 met zijn gezin naar Herrnhut.

Daarentegen ontstond te Blokzijl een kring, die wel altijd klein bleef, maar van beteekenis was, omdat de Hernhutters er gedurende de geheele achttiende eeuw een steunpunt hadden. De doopsgezinde voorganger Volkert de Graaf, die geheel onder den invloed van Deknatel stond, sloot zich bij de broedergemeente aan, hield met acht personen hernhuttersche oefeningen en bovendien elken Maandagmiddag een openbare vergadering, waaraan Doopsgezinden van verschillende richtingen en Gereformeerden deelnamen⁴⁸⁾. In laatstgenoemde oefening werden ook hernhuttersche liederen gezongen, zoodat de tegenstanders alle bezoekers dezer vergadering als Hernhutters nawezen. Till was bij zijn bezoek in 1742 vol lof over deze groep, die een tiental jaren een vredig en ongestoord bestaan genoot. Zoolang Lorenz te Akkrum woonde, bezocht hij jaarlijks Blokzijl, waar hij de gast van De Graaf was en intusschen zijn ambacht uitoefende.

Zinzendorf kwam bij zijn bezoek aan Groningen in 1736 met vele personen in aanraking en bleef onder anderen in ver-

⁴⁷⁾ Vgl. Knappert, *t. a. p.*, II, bl. 50 vgg.

⁴⁸⁾ Over De Graaf vgl. Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 148. — In de 18e eeuw waren te Blokzijl drie verschillende richtingen onder de Doopsgezinden; zie het *Menonitische Lexikon*, hrsg. von C. Hege und C. Neff, Frankfurt a. M. 1913, I, S. 237.

binding staan met den doopsgezinden voorganger Albert Syrts (of: Sierts) Dijk. De Hernhutters kwamen daar, doordat Van Calker hen bij zijn familie en geestverwanten inleidde. Diens zwager Jan Berents Cremer uit Groningen liet zich in 1739 te 's-Heerendijk in de broedergemeente opnemen en kwam in 1743 naar Amsterdam. In 1743 werkte te Groningen de Hernhutter Friedrich Peter. Onder de Doopsgezinden verwierf hij enkele vrienden, die door hem de broedergemeente leerden waardeeren, maar veel ingang vond hij zeker niet. Op 1 Mei 1744 werd hij als voorganger naar Haarlem geroepen.

Te Hoogezand woonde de schoonvader van J. van Calker, Willem Ebbing, die Zinzendorf in 1736 zoo hartelijk ontving, dat deze van het gezin veel verwachtte. Inderdaad zijn alle kinderen tot de broedergemeente overgekomen. Ebbing werd in 1743 te Amsterdam in de broedergemeente opgenomen en vertrok in 1746 naar Zeist. Daarna hadden de Hernhutters geen betrekkingen meer met Hoogezand en Sappemeer, Peter Abraham uit laatstgenoemde plaats werd met Pinksteren 1743 door Dober te 's-Heerendijk gedoopt en bezocht vervolgens Herrnhaag, doch zonder er innerlijk zóó door gepakt te zijn, dat hij zich bij de Hernhutters aansloot ⁴⁹⁾.

De kring te Norden in Oost-Friesland, en dus feitelijk niet tot de Nederlanden behorend, mag hier niet onvermeld blijven, omdat hij van Nederland uit is ontstaan ⁵⁰⁾. Norden was de geboorteplaats van Deknatel. Deze kwam daar vaker op bezoek en hield er in 1738 in het huis van zijn zuster de eerste oefening. In 1741 kwam daar Marcus Arjes als voorganger van de Doopsgezinden. Hij kende de broedergemeente, werkte geheel in haar geest en huwde in 1743 met iemand uit den hernhutterschen kring te Haarlem. Als hernhutter evangelisten stonden hem eerst J. van Londen en daarna F. Peter terzijde. In Sept. 1744 vond de eerste opname plaats (Catharina Hopkes en haar dochter). In 1747 werd met ongeveer twintig personen een hernhuttersche sociëteit opgericht en in het volgende jaar werd voor het eerst het avondmaal gevierd. Toen kwam Peter Diehl als evangelist, tot hij in 1755 door Melchior Till werd opgevolgd. In dezen eersten tijd zijn de bezoeken van Amsterdam en Zeist uit talrijk geweest. Het zich terugtrekken van Deknatel had ook de breuk met Arjes ten gevolge. Sinds 1757 was er een meer geregeld, zelfstandig gemeentelven en eerst in 1768 mochten de Lutheranen als lid worden opgenomen.

Dat de Hernhutters bij de Doopsgezinden in Friesland ingang vonden, hebben zij eveneens grootendeels aan Deknatel te danken

⁴⁹⁾ Vgl. te Zeist PAIR8B2, en Von Ranzau, *Die Heerendyische Historie*, § 71.

⁵⁰⁾ Zie te Hhut R10Be16. — De gemeente te Norden bleef altijd klein en werd in 1898 opgeheven.

gehad ⁵¹). Deknatel was gewoon jaarlijks de gemeenten in Noord-Holland en Friesland, die van zijn richting waren, te bezoeken. Hij preekte daar dan doorgaans tweemaal per Zondag. De hernhutter huisonderwijzers, die hij voor zijn kinderen had, vergezelden hem op zijn reizen. Vooral Bernhard Adam Grube, die van 1740—1744 te Amsterdam was, ging verschillende jaren met Deknatel mede ⁵²). Toen hij nu de verschillende ambtgenooten van Deknatel kende, kwam hij somtijds op eigen gelegenheid die kleine doopsgezinde gemeenten bezoeken en werd dan wel eens verzocht in hun kerken te preeken, wat hij voor het eerst te Akkrum deed. Dat was ongetwijfeld niet naar den zin van Deknatel, want deze wilde, dat de doopsgezinde voorgangers bleven prediken, maar dat de Broeders zich uitsluitend aan de zielzorg zouden wijden. Grube kwam vooral gaarne te Akkrum, Terhorne en Oldeboorn ⁵³). Toen hij in de laatstgenoemde plaats eens vooringing, vond een der aanwezige predikanten zijn theologie zóó eenzijdig, dat hij uit protest de vergadering verliet en daarbij uitriep: „Is er dan geen God meer in den hemel, dat alleen maar van den Heiland gesproken wordt?”

In April 1742 kwam Johann Lorenz, een kleermaker, met zijn gezin naar Leeuwarden om Friesland verder te bewerken ⁵⁴). Na korten tijd daar een armoedig bestaan te hebben geleid, vestigde hij zich spoedig te Akkrum, waar hij behoudens enkele tusschenpoozen tot 1760 woonde. Hij voorzag daar in zijn onderhoud door als kleermaker rond te trekken. Zoo kwam hij met vele menschen in aanraking en was hij weldra algemeen bekend en bemind als „Johannesoom”, niet alleen om zijn opgewekt geloof, maar ook om zijn gulheid, daar hij gaarne weer iets van zijn karig loon teruggaf. Zinzendorf had gehoopt, dat Gerben Elerts, een schipper uit Leeuwarden, Lorenz zou ontvangen en opnemen. Maar diens liefde voor Zinzendorf en de broedergemeente was niet zoo groot, dat hij geldelijke verplichtingen op zich wilde nemen. Om deze reden zocht hij geen omgang met Lorenz. Toch bleef Elerts later nog een warm vriend der Hernhutters en gaf hij David Nitschmann op diens visitatiereis in 1768 een aantal gedichten ten geschenke, die, zooals de critiek der Hernhutters

⁵¹) Het bericht van Zander te Zeist PAIR9D4 is onvolledig en niet geheel juist. Dit is begrijpelijk, omdat het op mondelinge overleveringen berust.

⁵²) Zie zijn *Lebenslauf* (1715—1808) in de *Nachrichten a. d. Brg.*, 1857, S. 295. Hij had te Jena gestudeerd en vond later zijn levenstaak in de zending onder de Indianen van Noord-Amerika.

⁵³) In deze drie plaatsen, die tot de burgerlijke gemeente Utingeradeel behooren, vormden de Doopsgezinden verreweg de meerderheid der bevolking. Zie verder het *Mennonitisches Lexikon*, I, S. 15.

⁵⁴) Lorenz (1696—1765) bezat het burgerrecht te Augsburg.

luide, meer van een forschen geest dan van een verslagen zondaarshart („verwundetes Herz”) getuigen ⁵⁵).

De gebeurtenissen van omstreeks 1746 gaven aanleiding om van een hernhuttersche opwekking in Friesland te spreken. Verscheidene personen toonden het verlangen om zich bij de broedergemeente aan te sluiten. Met Paschen 1746 werden Jacob Broeks, doopsgezind voorganger en schoenmaker, en Sybema Claases, scheepstimmerman, beiden uit Terhorne, te 's-Heerendijk in de broedergemeente opgenomen. Zij hielden eenigen tijd met andere vrienden oefeningen, waar ook aan Lorenz de gelegenheid werd gegeven een getuigenis af te leggen. In 1747 kwam Pieke Tjommies, een koopman uit Heerenveen, tot de gemeente. Deze was in 1738 als doopgezind voorganger afgezet, omdat hij weigerde zijn sociniaansche gevoelens te verloochenen ⁵⁶). Nu scheen hij van opvatting veranderd te zijn. Enkele malen nam hij te Zeist aan het avondmaal deel. Aan Till werd in 1747 opgedragen een reis door Friesland te maken. Deknatel raadde hen toen aan, te Akkrum een boerderij te koopen en die als evangelisatiepost in te richten. Doch men wilde te Zeist nog geen besluit nemen, omdat het „Labadistenbosch” te Wieuwerd te koop scheen te zijn ⁵⁷). In 1749 visiteerde Johann Töltshig, een der voornameste Moraviërs, het werk in Friesland en nam verscheidene vrienden als zoogenaamde sociëteitsleden op.

In het midden der achttiende eeuw openbaarde zich vrij plotseling een hevige crisis in de broedergemeente, die voor haar verdere ontwikkeling van beslissende beteekenis zou worden. Wel ging de kritieke tijd spoedig voorbij en bleken de scheuringen niet van blijvenden aard te zijn, maar ernstige verliezen maakten, dat van uitbreiding voorloopig geen sprake meer was. Het religieuze leven in de broedergemeente, dat zich eerst had gekenmerkt door een eenvoudig bijbelsch geloof, ontwikkelde zich steeds eenzijdiger tot een eigenaardige vroomheid, die buitenstaanders niet konden waardeeren. Deze omstandigheid heeft aan de hernhuttersche beweging veel schade toegebracht, want er kwam

⁵⁵) Vgl. den brief van Elerts, d.d. Leeuwarden, 4.9.1746, waarin hij vertelt, dat hij voor ongeveer 6 jaren Christian David onderweg ontmoette, die hem den weg ter zaligheid wees. Het berouwde hem nu, dat hij zich voor deze weldaad niet dankbaarder had betoond. Zijn gedichten zijn te Zeist PAIR16(1a).

⁵⁶) Vgl. Sepp, *t. a. p.*, I, bl. 218, en J. C. van Slee, *Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*, Haarlem 1914, bl. 193 vg. — In 1776 werd de ongeveer 83-jarige grijsaard nog door de Broeders bezocht.

⁵⁷) Vgl. de Zeister conferentie van 14.11.1747, te Hhut R10Aa22(5). — De Labadisten hebben het slot Thetinga of Waltha, dat door een hoog geboomte was omgeven, tot 1732 bewoond. Daarna gingen zij uit elkaar. Het slot werd later afgebroken en de landerijen werden verkocht. Vgl. H. van Berkum, *De Labadie en de Labadisten*, Sneek 1851, dl. II, bl. 43.

verwijdering tusschen de Hernhutters en de verschillende richtingen, die hen tot nog toe broederlijk hadden bejegend. Oude vrienden trokken zich terug en werden zelfs tegenstanders. De pennestrijd tegen hen nam in omvang en heftigheid buitengewoon toe. Daarbij wekte de dictatoriale leiding van Zinzendorf en het niet altijd tactvolle optreden zijner medewerkers vooral in Nederland binnen den engeren kring der broedergemeente ernstig verzet op. De onmiddellijke aanleiding tot de crisis was in de financieele moeilijkheden, waarin Zinzendorf en zijn gemeente geraakten, gelegen.

De toestand nam in 1752 zulk een gevaarlijk karakter aan, dat de algemeene ondergang der broedergemeente in de Nederlanden waarlijk niet denkbeeldig kon heeten. Al was de ambachtsheer van Zeist zelf een Hernhutter, toch harmonieerde het niet erg tusschen Cornelis Schellinger en de leiding der gemeente. Zinzendorf wilde te Zeist de kolonie alleen laten voortbestaan, wanneer het Schellinger in de eerste plaats was te doen om de „zaak des Heilands” te bevorderen en niet om eigen eer en heerschzucht te bevredigen. Maar deze was vermoedelijk niet vrij van inbeelding en daarom ergerde de geboren rijksgraaf Von Zinzendorf und Pottendorf zich over de aangenomen houding van den ijzerhandelaar Schellinger ⁵⁸). Toch kon Zinzendorf de rijke kooplieden niet missen. Sinds 1736 hadden verscheidene Amsterdamsche vrienden, waarvan zich vele na 1747 te Zeist vestigden, Zinzendorf zeer aanzienlijke sommen geld voor de instandhouding en de uitbreiding der broedergemeente geleend. De schuldeischers werden echter ontevreden, toen zij bemerkten, dat de algemeene schuld onrustbarend toenam en Zinzendorf aan de verplichtingen niet meer kon voldoen ⁵⁹). Zij kwamen buitendien zelf in moeilijkheden, omdat zij geen rente meer ontvingen. Voorts toonden enkele bestuurders der gemeente door hun niet al te zuinig beheer, dat zij den ernst van den toestand niet begrepen. Een aantal geldschie-ters sloot zich met andere ontevredenen aaneen en hield zich te Zeist van het gemeentelijk leven afzijdig.

De verdeeldheid werd nog ernstiger, toen de eerste predikant van Zeist, Johannes Petsch, een zeer gezien redenaar, zich tot

⁵⁸) Vgl. een briefconcept van Zinzendorf uit 1752: „Herr Cornelius... ward aus einem wohlhabenden und geehrten Rentnier ein inconvenabler Baron”. Hhut R10Aa23(37).

⁵⁹) Vgl. over deze financieele aangelegenheden: L. C. von Schrautenbach, *Der Graf von Zinzendorf und die Brüdergemeine seiner Zeit*, Herausgegeben von F. W. Kölbinger, 2. Aufl., Gnadau 1871, S. 384 ff.; E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche*, Gnadau 1853, II, S. 204 ff.; A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, Bonn 1886, III, S. 348 ff.; Th. Müller, *Een blik in de geschiedenis der Evangelische Broedergemeente*, Zeist 1925, bl. 208 v.g.; W. G. Addison, *The Renewed Church of the United Brethren 1722—1930*, London 1932, p. 108 sq.

tolk der afgescheidenen maakte ⁶⁰). Hij was een bekend aanhanger van de filosofie van Leibniz en Wolff, en kon zich derhalve met de nieuwe geestesrichting in de broedergemeente moeilijk verzoenen. Zeer kwalijk werd hem genomen, dat hij op het slot te Zeist afzonderlijke godsdienstoefeningen ging houden en daardoor een openlijke scheuring in de gemeente bevorderde. Zinzendorf behandelde Petsch wel is waar tegemoetkomend, maar kon in hem geen goeden Hernhutter zien, omdat hij hem te filosofisch vond. Petsch wenschte echter niet langer te Zeist te blijven en verzocht voortdurend om ontslag. Toen hij beloofde geen aanhang in de Nederlanden te zullen vormen, werd hem het groote huis te 's-Heerendijk als voorloopige woonplaats aangewezen, nadat de kostschool vandaar naar Zeist was overgebracht. Van Juli 1752 tot Oct. 1754 woonde hij te 's-Heerendijk en daarna leefde hij teruggetrokken te IJselstein. De hoop der tegenstanders van de Hernhutters, namelijk dat de scheuring tusschen de Zinzendorfianen en Petschianen de hernhuttersche beweging zou verwoesten, bleek ongegrond ⁶¹). Petsch trok zich wel voor goed terug, maar bleef de broedergemeente gunstig gezind.

De crisis had in 1753 haar hoogtepunt bereikt. Zinzendorf was geheel van den Londenschen bankier Jacob Gomez Serra afhankelijk geworden. Zelf leefde hij in de grootste zorgen te Londen en telkens werd hij met gijzeling bedreigd. In het laatst van dat jaar klaagde M. Beuning hem bij het gerechtshof te Dresden aan. De graaf nam den Nederlanders deze ongeduldigheid, die van weinig vertrouwen in zijn persoon blijk gaf, zeer kwalijk, omdat zij zich indertijd als Broeders bij de gemeente hadden aangesloten en niet hij maar de gemeente hun alles schuldig was. Beuning stierf in 1754 te Amsterdam. Zijn vrouw „Kaatje”, die een trouw volgeling van den graaf was gebleven, zette het proces voort en nam alle schulden en verplichtingen over ⁶²). In Oct. 1753 had Zinzendorf te Londen een conferentie met alle leiders gehouden, waar de toestand grondig onder oogen werd gezien en de eerste grondslag voor een nieuwe bestuursregeling werd gelegd. Van nu af aan konden ook de geldzaken beter en overzichtelijker beheerd worden, zoodat het mogelijk werd langzamerhand tot schulddeeling over te gaan.

Te Amsterdam was in den loop der jaren de toestand voort-

⁶⁰) Petsch was in 1720 te Bergen in Noorwegen geboren en overleed in 1795 te IJselstein. Zie verder over hem: A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda 1824, III, bl. 606 vgg.; Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 205 vg., en Von Ranzau, *Die Heerendykische Historie*, §§ 103—109. Over hem verschijnt binnen kort een artikel van mijn hand in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N. Serie, dl. XXVIII.

⁶¹) Vgl. Hofstede, *t. a. p.*, bl. 292.

⁶²) Vgl. den *Lebenslauf* van Catharina Beuning te Zeist.

durend ongunstiger geworden. De Gereformeerden namen een steeds vijandiger houding aan en onder hun predikanten was in 1750 geen een meer hernhutterschgezind. Sinds 1748 was de verhouding tusschen Zinzendorf en den belangrijkste verdediger der hernhuttersche beginselen, Deknatel, koeler geworden. Laatstgenoemde had, evenals andere vrienden, zijn kinderen naar de hernhutter kostscholen in Duitschland gezonden⁶³). Zoolang de opvoeding duurde, had men feitelijk over de kinderen geen zeggenschap. Maar Deknatel wilde zijn beide zoons reeds eerder terug hebben, zijn oudsten zoon Jan om van diens hulp gebruik te maken en den jongsten, Jacob, omdat hij ziekelijk was en geestelijk leed onder het feit, dat hij nog niet gedoopt was. Kort voor zijn sterven (6 Juli 1748) werd Jacob naar Amsterdam teruggezonden, waar zijn vader hem nog kon doopen, zoodat hij in vrede heenging⁶⁴). Zinzendorf kon de onverzettelijke beslistheid der Nederlanders niet billijken, en deze vonden de houding van den graaf te despotisch. Van de broedergemeente te Amsterdam ging weinig kracht meer uit. Geestdriftige verdedigers van hun zaak bezaten zij niet meer. De voorgangers wisselden elkander snel af en de gegoede leden vestigden zich liever te Zeist.

Vervolgens braken te Haarlem de moeilijkheden uit. Deze waren vooral het gevolg van ontevredenheid over de geestelijke leiding der broedergemeente. Zinzendorf had ter gelegenheid van de jaarlijksche herdenking van Christus als Oudste der Gemeente op 13 Nov. 1752 uit Londen een algemeen zendschrijven aan de gemeenten verzonden, waarin hij den ban uitsprak over allen, die zich niet onderwierpen aan de opzieners en leeraars der gemeente en zich niet in overeenstemming met hun geboden gedroegen⁶⁵). Hij was ongetwijfeld geprikkeld door de zorgen, die zijn medebroeders hem hadden aangedaan, vandaar dat in deze bewoordingen een scherpe toon lag. Toen deze artikelen op 26 Nov. 1752 door den voorganger Conrad Lange te Haarlem werden voorgelezen, brak een storm van verontwaardiging los. Zulke „paapsche” manieren duldden zij zelfs van Zinzendorf niet. Twee dagen later schreven C. H. Bohn en N. van Kampen naar Zeist, dat ze de gemeenschap met de broedergemeente opzeiden⁶⁶). Weldra volgden anderen. Bijna alle vrienden scheidden

⁶³) In 1737 werden Daniel van der Last uit Amsterdam en Peter Messchaert uit Hoorn naar Herrnhut gestuurd. Zie te Hhut R10Aa10(4; 27). Eenige jaren later zonden de families Beuning, Deknatel, Van Laer en Verbeek hun kinderen naar de wijd en zijd bekende kostscholen in de Wetterau. Het „revers”, dat men moest onderteekenen, is afgedrukt in de *Büdingische Sammlung*, I, S. 376 f.

⁶⁴) Zie W. J. Leendertz, *Joannes Deknatel, een Pietist onder de Doopsgezinden*, in: *Geloof en Vrijheid*, jaarg. 1887, bl. 418 vgg.

⁶⁵) Opgenomen in Bijlage III.

⁶⁶) Vgl. te Zeist PAIR9B13 en R16(1d). — Christoph Henrich Bohn (1719—1784), geboortig uit Lübeck, werd in 1740 in de broedergemeente te 's Heeren-

zich af. Slechts een tiental bleef te Haarlem over. Na het vertrek van den voorganger in 1755 was zijn plaats tien jaren onbezet. Verscheidene trouw gebleven leden veranderden van woonplaats of overleden, zoodat de gemeente nog twee Broeders telde: de weduwnaar George Pieter Swertner ⁶⁷⁾ en de ongehuwde Gillis van Meeckeren. Swertner overleed 5 Juli 1762 en Van Meeckeren vertrok in 1768 naar Zeist, waar hij 27 Aug. 1770 stierf. Men kon er evenwel nog niet toe besluiten het werk te Haarlem geheel op te geven.

Van de vele verspreide vriendenkringen bleef bijna niets meer over. Op een conferentie, gehouden op 21—22 Aug. 1754 te Zeist, moest worden vastgesteld, dat de geheele beweging feitelijk reeds was verloopen. Men zag de wenschelijkheid er van in om een Broeder door het geheele land te laten rondtrekken, wilde men niet alles verloren laten gaan. Doch daar kwam niets van. Voornamelijk in Zuid-Holland waren nog bekenden, en de eenige nieuwe plaats, die in dit verband genoemd werd, was Den Briel. Een overzicht uit 1762 vermeldde, dat enkele vrienden woonden te Heerenveen, Harlingen en de omgeving van Akkrum en van Blokzijl; verder te Hoorn, Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Maarsse, Utrecht, Arnhem, Nijmegen, Hellevoetsluis, 's-Gravenhage, Dordrecht, Gorinchem en Middelburg. Slechts te Rotterdam, Leiden en Den Briel waren de vrienden iets talrijker, doch zij waren evenmin in bijzondere kringen vereenigd. Het waren grootendeels meestal meer kennissen dan werkelijke Hernhutterschgezinden ⁶⁸⁾.

In 1760 stierf Zinzendorf, de geniale en rusteloze leider der omvangrijke beweging. De laatste jaren zijns levens had hij zich heel eenzaam gevoeld en, wanneer hij aan zijn oecumenische idealen dacht, was hij droevig gestemd. Zijn hooge verwachtingen, die hij van de nederlandsche broedergemeenten had gekoesterd, waren in het tegendeel veranderd. Dat had hem bitter gemaakt. Nog in den winter van 1758 op 1759 woonde de graaf met zijn „Jüngerhaus" langen tijd op zijn geliefd 's-Heerendijk, dat al sinds jaren verlaten lag en in 1770 voor afbraak zou verkocht worden. Op het stille 's-Heerendijk vertoefde hij liever dan te Zeist, waar hij zooveel verdriet had beleefd. Zeist kon niet met

dijk opgenomen. Later vestigde hij zich als boekbinder en uitgever te Haarlem. In 1769 sloot hij zich opnieuw bij de broedergemeente aan.

⁶⁷⁾ G. P. Swertner, waarschijnlijk uit Polen afkomstig, werd 20.10.1738 door Deknatel gedoopt en 18.8.1742 in de broedergemeente opgenomen. Zijn zoons namen later een vooraanstaande plaats in: Pieter als „Gemeinmedicus" in Duitschland en Jan als predikant in Engeland.

⁶⁸⁾ Zie te Zeist PAIR8B2 en 19b („Duivenrust by Zyst vom 10. Aug. 1762 an").

Rijnsburg vergeleken worden, want het was geen oord geworden, waar Nederlanders van allerlei richting vrij samenkwamen, maar een buitenlandsche kolonie, die iedereen verreed. De afvalligen te Haarlem hadden door hun ontrouw den graaf het meest ontstemd. Hij zag in hun vrije houding opstand tegen de leiding Gods ⁶⁹⁾. Tegen zijn gemeenteleden van Amsterdam had hij eveneens ernstige grieven. Nog voor de algemeene crisis uitbrak, was de toestand aldaar reeds hachelijk, daar de overheid hun vele moeilijkheden in den weg legde. Zinzendorf meende echter, dat zij hun zorgelijk bestaan aan zich zelve hadden te wijten, want zij hadden de prachtige verbinding met de gereformeerde en doopsgezinde kerken verbroken en zich tot een separatistische gemeenschap vereenigd met lieden, die gedeeltelijk nog slechter waren dan degenen, die zij hadden verlaten. Voorts hadden zij niet openlijk het evangelie verkondigd, maar zich in conventikels teruggetrokken. Niet de liefde tot den Heiland en zijn zaak had hen tot hun gedrag bewogen, maar enkel familiebelangen. De „soliede sociëteit“ verviel tot een „desolaten boedel“ ⁷⁰⁾. De brieven, die Zinzendorf in zijn laatste levensjaren naar Nederland schreef, waren heftig en scherp van toon. Geen wonder, want hij was diep teleurgesteld, daar hij telkens weer bemerkte, dat hij zijn verwachtingen in den eersten tijd veel te hoog had gesteld. Zijn philadelphische opwekkingsbeweging was geslonken tot enkele conventikels, waarvan weinig kracht meer uitging.

⁶⁹⁾ Vgl. den brief van Zinzendorf aan Magdalena Schellinger, d.d. 's Heeren-dijk 11.11.1758: „Uns ist 's in Ansehung Hollands ein Tag schwerer als der Tag der Nahomi. Der Satans Gestanck von Haerlem her, auf welche Gemeine ich beynabe gerechnet hätte, wenn alles untreu werden sollte, sie würdens nicht. Und dass sie grade die Geistes Bezeugung des Tages zur Ursache ihrer Untreue genommen haben, das hat den Tag zu einem Buss Tage und Trauer Tage gemacht. Ich rede nicht gerne davon.“ Hhut R10Aa23(77). Zinzendorf doelt hier op 13 Nov., de herdenking van Christus als Oudste der gemeente („Aeltestenfest“).

⁷⁰⁾ Vgl. den scherpen brief van Zinzendorf, d.d. Londen Juni 1749, „An die geliebten Geschwister in Amsterdam, sonderlich aber die sämtlichen alten Mitglieder, namentlich Beunings Haus, Schellingens, Johann Deknadels und Grafmans“. Zie te Hhut R10Aa3(51), vgl. Aa19(3) en 7(2).

HOOFDSTUK III.

De gemeenschapsbeweging.

Na het verscheiden van den graaf werd het dringend noodig geacht, de algeheele reorganisatie der broedergemeente, waarmede men eigenlijk in 1754 al was begonnen, krachtig ter hand te nemen. Zoolang Zinzendorf leefde, bleef nog veel bij het oude, maar na 1760 ontbrak de gezaghebbende man, aan wien allen als vanzelf gehoorzaamden. Derhalve kwamen in Juli 1764 op het slot te Marienborn de voorgangers en andere vertegenwoordigers der verschillende broedergemeenten bijeen ¹⁾. Dit was nu de eerste synode, die werkelijk uit afgevaardigden der gemeenten bestond, daar Zinzendorf onder zijn bestuur altijd zelf de door hem aangestelde medewerkers voor besprekingen ter synode riep. Men bleef ook nu aan de oude beginselen, die door Zinzendorf waren aangegeven, vasthouden. Het behoorde tot de taak der broedergemeente de leer der verzoening over de geheele wereld te prediken, daarom mocht zij den menschen niet naar hun kerk vragen, doch alleen: hebt gij den Heiland lief? Hieruit vloeide voort, dat de hernhutter kolonies niet om haars zelfs wil bestonden en in een vreedzaam en ongestoord leven het hoogste goed mochten zien. Zij moesten in de eerste plaats steunpunten voor de oecumenische beweging zijn.

In verband hiermede werd ook de toestand in Nederland besproken. Men vroeg zich af, of het juist was, zich steeds nog zoo terughoudend te gedragen, daar de bestrijding sinds jaren geheel geluwd was. En de Heiland gaf nu door het lot de duidelijke aanwijzing, dat de tijd gekomen was om vooral met de Gereformeerden weer gemeenschap te zoeken en tevens de belangstelling voor de zending opnieuw aan te kweken. Aangezien het goed zou zijn dat eenige Broeders zich in het bijzonder met deze taak belastten, werd aan Beyer en Babelingk, die beiden te Amsterdam tot de

¹⁾ Vgl. E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche*, Gnadau, 1854, III, S. 21 ff.

gereformeerde kerk hadden behoord, opgedragen, dit werk aan te pakken ²⁾). Beyer was toen predikant te Zeist, en Babelingk, die te Herrnhut werkzaam was, kwam in Jan. 1765 naar Amsterdam als „zendingsagent”. In Sept. 1765 vertoefde J. F. Reichel, die in het bijzonder met de nadere uitwerking van deze plannen belast was, te Zeist, waar hij op 17 en 18 Sept. met de voorgangers en evangelisten van het nederlandsche werk een conferentie hield. Daarbij waren Babelingk, Beyer, Schulzer en Zander aanwezig ³⁾).

Reichel berichtte in de eerste zitting over de verhandelingen op de synode van het vorige jaar en zette vervolgens de plannen nader uiteen. Het was niet de bedoeling, dat Beyer en Babelingk alleen het zendings- en gemeenschapswerk opnieuw begonnen, want de geheele Zeister gemeente moest er werkzaam achter staan. Daarbij zouden broeders, die wegens hun ambacht door het land trokken, dit werk ten zeerste kunnen bevorderen, wanneer zij daartoe behoorlijk werden ingeleid. Van groot belang zou 't zijn, wanneer op geregelde tijden een conferentie werd belegd om het werk gemeenschappelijk te bespreken en alles volgens vaste methode uit te voeren. Het wekken van belangstelling voor het zendingswerk zou er toe kunnen bijdragen opnieuw met de vroegere vrienden in aanraking te komen. Men moest hen in alles behulpzaam zijn. Voor de vrienden, die Zeist wilden bezoeken, hetzij om een zegen te ontvangen, hetzij uit louter nieuwsgierigheid, zou voortaan in het logement der broedergemeente plaats voor overnachten gemaakt worden, opdat zij niet in de dorps-herberg hun intrek behoefden te nemen. Zulke overgekomen vrienden moesten ijverig bezocht worden. Hiertoe werden behalve de voorgangers nog verschillende broeders en zusters aangewezen.

Daar de Gereformeerden bij voorkeur over het leerstuk der praedestinatie wilden spreken, zette Reichel nog eens duidelijk het standpunt der broedergemeente uiteen. De reprobacie is niet gegrond op het onveranderlijke, absolute raadsbesluit Gods, maar op het ongeloof der menschen zelve, daar het Gods wil is, dat alle menschen zalig worden. De uitverkiezing tot eeuwige zaligheid schenkt aan bepaalde menschen voorrechten boven anderen, maar wie deze niet ontvangt, behoeft daarom de zaligheid niet te derven. Zoo moest een hernhuttersche broeder het met hart en mond belijden. Daar echter niet iedere broeder in staat zou zijn

²⁾ Zie den *Lebenslauf* van Carl Jacob Beyer (1723—1791) in de *Nachrichten aus der Brüdergemeine*, Gnadau 1876, S. 1084 ff. Hij had te Heidelberg gestudeerd en was vervolgens als proponent te Amsterdam werkzaam, waar hij de broedergemeente leerde kennen. — Barend Jan Babelingk (1722—1777) stamde van een zeer aanzienlijke, Amsterdamsche koopmansfamilie af.

³⁾ Zie: *Summarischer Extract der Diaspora Conferenz*, ms. van C. Beyer, te Zeist PAIR6(2).

deze theologische stof voldoende te beheerschen, werd dringend aangeraden elk twistgesprek zooveel mogelijk te vermijden en de menschen er steeds op te wijzen, dat zij zich hierin niet om anderen hadden te bekommeren, maar alleen van hun eigen uitverkiezing zeker moesten zijn ⁴). Verder werd van de prediking in het gemeenschapswerk gezegd, dat deze tot onderwerp enkel en alleen den Heiland en Zijn dood mocht hebben en dat er niet over de broedergemeente gepreekt mocht worden. Lieden tot de broedergemeente over te halen was een verkeerd werk („eine unselige Arbeit“). Doch wanneer iemand zich getroepen voelde tot de gemeente over te komen, zou dit voor de bezoekbroeders een vreugde zijn. Want wie zich tot de broedergemeente geroepen wist en gemakshalve verre bleef, die zou zijn eigen ziel schade doen. Het zou zeer wenschelijk zijn, wanneer overal in het Nederlandsch kon worden gepreekt; de voorgangers hadden zich ten minste zeer op het leeren van deze taal toe te leggen. Wanneer broeder Schulzer te Amsterdam zijn eerste rede in het Nederlandsch zou houden, zou hem ter eere een liefdemaal gegeven worden ⁵). Zeer goed was het, wanneer één of meer jeugdige broeders, die daartoe geschikt waren, hier een aanstelling kregen om eerst de nederlandsche taal te leeren en dan hier als voorganger werkzaam te kunnen zijn. Ook mocht de Heiland een broeder aanwijzen, die in allen eenvoud zonder opzien te baren, nu eens hierheen, dan weer daarheen gestuurd kon worden, om de boodschap van het evangelie te brengen. Voorts werd door velen de wensch geuit, dat er toch meer hernhuttersche geschriften in het Nederlandsch zouden vertaald worden, opdat anderen zelf konden lezen op welk fundament de broedergemeente gebouwd was.

In de tweede zitting werd nog over de houding van den evangelist gesproken en hierbij kwam ook het gebed ter sprake. Een ernstig bezwaar, dat door buitenstaanders dikwijls tegen de broedergemeente werd ingebracht, was, dat er in de bijeenkomsten te weinig gebeden werd. De Nederlanders waren gewend aan lange gebeden in plaats van korte liturgische vormen. Daarom moesten de broeders, die op reis waren, steeds voor hun maaltijd bidden om geen aanstoot te geven, en ook in eigen gezin zou men meer in plaats van de gebruikelijke liederen voor en na den maaltijd een gebed uitspreken, vooral wanneer vreemden, bijvoorbeeld personeel, er bij aanwezig waren. Ten slotte moesten de broeders, die voor anderen een getuigenis aflegden, dit doen met een oprecht gemoed en met de ootmoedige erkentenis van eigen onwaar-

⁴) Vgl. P. Wernle, *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert*, Tübingen 1925, III, S. 88; de Hernhutters „waren vielleicht die Friedlichsten unter allen verschiedenen Richtungen des Zeitalters“.

⁵) Christian Friedrich Schulzer was van 1760—1762 predikant te Zeist en van 1762—1766 te Amsterdam.

digheid, aangezien alles onverdiende genade was. Alle broeders, die van een reis terugkeerden, moesten steeds een bericht aan Reichel geven over hun wederwaardigheden. Het werk des Heiligen Geestes na te gaan en te bevorderen was echter niet alleen de roeping der voorgangers, aangezien de geheele gemeente een licht behoorde te zijn. Allen moesten te Zeist steeds gereed staan om bezoekers behulpzaam te zijn, of het vromen of goddeloozen, voornamen of armen, orthodoxen of ketters waren, want alle menschen waren gelijkelijk het voorwerp van Gods liefde en barmhartigheid. En dan zou ook het hoogste doel op aarde bereikt worden, namelijk de ware broederliefde: „wien wij tot zegen zullen zijn, die zal ons lief krijgen en daarna de gemeente liefhebben". Uit deze besprekingen blijkt ons duidelijk, dat, ofschoon Zinzen-dorf niet meer leefde, zijn geestelijk bezit in zijn broedergemeente bleef voortleven, misschien minder koen en zelfbewust, maar dan ook meer gelouterd en bezadigder.

Daar op deze Zeister conferentie voorgesteld was, dat enkele broeders, die daartoe de gave hadden, de provincies van Nederland zouden bereizen zonder door hun optreden al te zeer de aandacht op zich te vestigen als Hernhutters, werden in de volgende jaren eenige Broeders in het bijzonder daarmede belast. Het zijn drie Hernhutters geweest, die daarvoor hun tijd en krachten gegeven hebben. Zij moesten het land verkennen en onderzoeken, of de tijd gekomen was om het gemeenschapswerk opnieuw te organiseeren. In de eerste plaats Johann Heinrich Danck, geboren in het Land Hadeln (Hannover) en luthersch opgevoed. Van zijn achttiende jaar af was hij als koetsier werkzaam bij aanzienlijke personen. Toen hij in 1760 gedwongen werd dienst te nemen in het pruisische leger, dat het in den zevenjarigen oorlog (1756—1763) zwaar had te verantwoorden, deed hij pogingen om te ontvluchten, wat hem eindelijk gelukte. Zoo kwam hij naar Amsterdam. Daarna was hij bij verschillende boeren in dienst, het laatst te Bunnik. Toen hij daar met den boer op een Zaterdagavond nog laat op het land werkte, hoorde hij van verre een bekende melodie, die op bazuinen geblazen werd. Dit verkwikte hem bijzonder en hij vroeg zijn baas, waar deze klanken wel vandaan kwamen. De boer antwoordde: „dat is op Zeist bij de Hernhutters". Van deze menschen had hij nog nooit gehoord en de boer wist er niet veel goeds van te vertellen. Maar Danck dacht: zalig zijt gij, wanneer de menschen kwaad van u spreken. Zoodra hij gelegenheid had, bracht hij een bezoek aan Zeist. De evangelieverkondiging, die hij in dien vorm voor de eerste keer hoorde, greep hem machtig aan. Daarna mocht hij ook een kerstavond bijwonen en aan het eind van dat jaar 1760 werd hij als koetsier door Jan Verbeek te Zeist aangenomen. Toen kwam hij in het broederhuis en weldra in de

leer bij een meubelmaker. Hij werd in Mei 1761 in de broedergemeente opgenomen en in 1765 werd hem opgedragen de vrienden te Gorinchem, Gouda en op andere plaatsen te bezoeken. Dit werk deed hij met bijzonderen zegen, tot hij in 1768 als zendeling naar Egypte vertrok ⁶⁾.

Wij noemen in de tweede plaats Johann Jakob Aigler (1720—1783), geboren te Stammheim (Württemberg) en van lutherschen huize. Hij leerde te Frankfort a. d. Main de broedergemeente kennen, kwam in 1744 naar Herrnhag en vandaar in 1747 naar Zeist, waar hij in Mei in de broedergemeente werd opgenomen. Hij was van 1748—1750 in de kinderschool te Haarlem werkzaam, en toen in dat jaar de school naar Zeist verplaatst werd, ging hij mede daarheen, waar hij schoolmeester bleef. Hij was echter ook schoenmaker; als zoodanig werkte hij op zijn reizen. In 1759 werd hij in den engeren kring der arbeiders door inzegening (acoluthie) opgenomen. Zijn laatste levensjaren bracht hij als gouverneur bij de kinderen van een edelman in den Elzas door, en bezocht ook toen nog de hernhuttersche vrienden daar in den omtrek. De derde, die vooral ook als werkmán-evangelist rondtrok, was Sebastian Weiss (1707—1782). Hij was geboren te Hundwil (Kanton Appenzell), kwam in 1728 als schrijnwerker naar Berlijn, werd in 1730 beeldhouwer te Dresden, en reisde in 1733—1734 naar Hamburg, Kopenhagen en Danzig. Op reis naar Stockholm leed hij bijna schipbreuk en kwam hij tot inkeer. In 1740 bezocht hij zijn moeder in Zwitserland en vertrok daarna weer naar Potsdam, waar hij na een tijd van zwaarmoedigheid tot bekeering kwam. Hier leerde hij in 1745 de Hernhutters kennen, vond „den kinderlijken omgang met zijn Heiland”, en werd 22 Oct. in de broedergemeente opgenomen. Daarna kwam hij naar Niesky en in 1755 naar Zeist. In 1769 werd hij tot helper der gemeente ingezegend en bereisde hij tot 1772 het geheele land, toen hij wegens ouderdomsgebreken dit werk, dat hem zeer lief was geworden, moest opgeven.

Afgezien van kleinere bezoeken aan de bekende vriendenkringen, werden in de jaren 1767—1768 en 1770—1771 door de drie genoemde Hernhutters enkele grootere reizen gemaakt om meer bekenden te werven ⁷⁾. Zoo werd er in 1767 driemaal een reis door Gooi- en Eemland ondernomen, waarbij vooral te Eemnes,

⁶⁾ Zie den *Lebenslauf* van Danck of Danke (1734—1772) in de *Nachrichten a. d. Brg.*, 1822, S. 835—847. — Hij werkte samen met den zendeling-arts F. W. Hocker, en stierf daar, eerst 38 jaren oud.

⁷⁾ De berichten zijn gedeeltelijk te Zeist PAIR6(4) en te Hhut R10B1a. Uit deze berichten blijkt, hoevele menschen (vooral uit Loosdrecht) zich de moeite getroost hebben, door een persoonlijk bezoek aan Zeist met de veel besproken zaak der Hernhutters op de hoogte te komen. Opvallend is, hoe het verschil in taal en zeden een beter begrijpen van de broedergemeente ernstig belemmerde.

Huizen en Loosdrecht vrienden werden gevonden. Het eerste bezoek (9—13 Jan.) van Danck alleen gold vooral diens vrienden Frans Zeldenrijk te Huizen en Mijndert Zeldenrijk te Nieuw-Loosdrecht. Het tweede bezoek (21—28 April) van Danck en Weiss samen werd in omgekeerde richting ondernomen en gold het bezoeken van bekenden te Tienhoven, Loosdrecht, Hilversum, Huizen, Eemnes, Soestdijk, Baarn en Woudenberg. Een derde bezoekreis (25—29 Sept.) van Aigler volgde deze zelfde route. Meer bezoeken werden niet afgelegd. Uit de laatste reis bleek wel, dat zij niet zoo bijster welkom waren. Hoe zij aan die vrienden gekomen waren, is niet met zekerheid te zeggen. Vermoedelijk had Danck, voor hij naar Bunnik kwam, in deze omgeving gewerkt ⁸⁾. De Broeders trokken van de eene plaats naar de andere, bezochten allereerst menschen, die zij persoonlijk kenden of van wie zij iets gehoord hadden, en informeerden tevens naar andere geloovigen. De ontvangst was vaak hartelijk, vooral Danck was zeer gezien. Maar toch werden zij dikwijls met een kort woord weer weggezonden, omdat zij minder welkom waren. Dat voor menigeen zulk een bezoek niet aangenaam was, is zeer begrijpelijk, daar zij het gesprek terstond persoonlijk maakten door over den eisch der bekeering te spreken en te vragen, of men de genade reeds had ervaren. Lieden echter, die wilden redetwisten, lieten zij alleen staan. Dit beschouwden zij niet als hun zaak, want zij wilden vertellen, wat een arme ziel tot troost noodig had. Aldus konden zij ook menig nuttig gesprek voeren, door menschen, die aangaande hun geestelijk heil in de smartelijkste angst leefden, te wijzen op de werkelijke verzoening door het bloed van Christus. Verder hadden zij nog een belangrijke taak, door de vele kwade geruchten, die over de Hernhutters onder de menschen in omloop waren en overal zonder critiek geloofd werden, te ontzenuwen. Verhalen bij voorbeeld, dat een levend offerlam gepijnigd werd bij de viering van het avondmaal, konden op die wijze worden weerlegd. Anderen vertelden, dat de Hernhutters den Heiland „Manneken” noemden, ongetwijfeld een verbasterd woord uit den tijd vóór 1750, toen de verkleinwoorden nog zeer in zwang waren ⁹⁾. Tegenover deze onjuiste verhalen konden de Broeders wijzen op hun zendingswerk en hun zoo juist verschenen boeken, zooals de zendingsgeschiedenis van Groenland. Ook konden zij die boeken aanbevelen.

⁸⁾ In zijn *Lebenslauf* schrijft hij, dat hij eerst in een dorp, drie uren van Amsterdam verwijderd, werkzaam was. Hij is in ieder geval bij verschillende boeren in dienst geweest.

⁹⁾ In 1746 verklaarde Zinzendorf in de inleiding voor de eerste „Zugabe” tot het hernhutter *Gesangbuch*, dat zij niet alleen verkleinwoorden gebruikten: „so hat Johannes wohl gethan, dass er Lämmlein, unsre Alten, dass sie Jesulein, die Holländer, dass sie onze Lieve Heertje ... sagen”.

Nadat Aigler in 1768 de geheele maand Maart op reis was geweest naar Gorinchem, 's-Hertogenbosch en Middelburg, en in de eerste helft van Juni met Danck nog eens een bezoek aan Gorinchem en omstreken had gebracht, maakte hij van 18 Juli tot 1 Sept. 1768 een groote tocht door Gelderland, Overijsel, Groningen en Friesland. Hij kwam ook in het graafschap Bentheim en ontmoette daar vele vrienden. Te Gildehaus woonde de aannemer Petersen, die de nieuwe kerkzaal van Zeist gebouwd had en te Almelo las de doopsgezinde predikant Peter Beets met eenige kooplieden de „Historie van Groenland”. Rustpunten op zijn reis waren Norden, Akkrum en Blokzijl, waar hij in den kring der Hernhutters kon rusten. Zijn wederwaardigheden op deze reis zijn kenmerkend voor de verhouding tusschen de hernhutterschen en de Nijkerksche beweging. Reeds te Scherpenzeel en Renswoude werd de houding tegenover den vreemdeling minder welwillend toen men vernam, dat hij in de „nieuwe huizen” te Zeist woonde. Te Harderwijk kwam hij met eenigen in gesprek, die vroegen naar zijn „leiding”, hoe hij tot genade gekomen was. Tegen zijn „grond” hadden zij niets in te brengen, nadat hij verteld had, hoe Jezus Christus zijn eenige grond was, maar zij geloofden niet, dat de heele gemeente dezen grondslag deelde. Zij wilden hem een boek van W. à Brakel tegen de Labadisten ¹⁰⁾ geven, opdat hij gereformeerd zou worden. Te Nijkerk vertelde iemand een liefdemaal te Zeist te hebben bijgewoond, waar brieven werden voorgelezen en lofliederen gezongen, en noemde het een verfoeilijke godsdienst-oefening. Te Huizen gaf men de broedergemeente den raad zich bij de gereformeerde kerk aan te sluiten, om onder het toezicht van een synode en een classis te kunnen staan. Deze kringen wezen de Hernhutters af, omdat zij alleen binnen de gereformeerde kerk gemeenschap des Geestes mogelijk achtten.

Ook Weiss kon er zich op beroemen alle provinciën bereisd te hebben. Als evangelist-werkman vertoefde hij vaak langer op eenzelfde plaats, wanneer hij ten minste werk kon vinden. Zoo vertrok hij 10 Sept. 1770 uit Zeist naar Middelburg, waar hij als beeldhouwer werkzaam was tot 13 Nov., daarna reisde hij naar de vrienden te Gorinchem, waar hij veertien dagen bleef. Toen ging hij over Amsterdam naar Friesland en Groningen, waar hij enkele bekenden bezocht, en 23 Dec. keerde hij weer naar Zeist terug. Van 2 April—17 Mei 1771 bezocht hij de vrienden in Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant. Na enkele weken te Zeist te zijn geweest, vertrok hij 4 Juni weer voor een reis door Noord-Holland (Ipendam, Hoorn, Enkhuizen en Alkmaar), waar hij voornamelijk in doopsgezinde kringen vele oude bekenden der broedergemeente

¹⁰⁾ Vgl. W. à Brakel. *Leere en Leydinge der Labadisten ontdekt en wederlegt*. 2e dr. Rotterdam 1738.

opzoekt, zooals ds. Jan Beets, ds. Cornelis Ris, Nicolaas Mes-schaert, Matthijs Houuttuyn en Boendermaker, verder dr. Peereboom, die door de gereformeerde kerk was afgesneden wegens zijn bestrijding van de leer der uitverkiezing, en Jan Dijn, die de oudste Hernhutters, zooals Dober en De Watteville, had gekend, en die zich nu van alle kerkelijke gemeenschap had teruggetrokken om geheel buiten de zondige wereld te kunnen leven. Te Alkmaar ontmoette hij Jan de Bleeker, die, hoewel doopsgezind voorganger, ook onder de Lutherschen werkte. Daarna vertrok hij 18 Juni uit Amsterdam naar Zuid-Holland en Zeeland en bezocht hij vrienden te Leiden, Rotterdam, Gorinchem, Middelburg, Vlissingen, 's-Gravenhage en Gouda. Naar Gorinchem teruggekeerd, kreeg hij een sterk verlangen een bezoek aan Maastricht te brengen. Over 's-Hertogenbosch ging hij daarheen en bleef aldaar twee dagen (12—13 Aug.). Uit 's-Hertogenbosch had hij een brief meege-cregen voor een arts, die hem vriendelijk ontving, en hem, toen een officier van het garnizoen daarbij kwam, in de gelegenheid stelde een getuigenis af te leggen. Ook de organist C. Müller was hem een vriend geworden. Over 's-Hertogenbosch en Gorinchem kwam hij 17 Aug. weer naar Zeist terug. Zoo werd door deze Broeders in enkele jaren het geheele land systematisch bereisd. Maar nadat Danck en Aigler naar andere landen waren geroepen, en Weiss blind was geworden, waren er geen Broeders meer om dergelijke reizen te maken, vandaar dat in de volgende jaren zulke groote tochten niet meer werden ondernomen.

Hier kunnen tevens enkele bezoekreizen genoemd worden, die Hernhutters ondernamen om met nieuwe opwekkingen kennis te maken. Met de groote Nijkerksche beweging van 1750 waren de Hernhutters nauwelijks in aanraking gekomen ¹¹⁾. Zij stond met de hernhuttersche beweging in geen verband, al zagen de bestrijders in beide dezelfde gevaarlijke, enthousiastische uitingen. Maar de Hernhutters hadden toen geen belangstelling voor de Nijkerksche beweging, omdat zij van zulk piëtisme geheel afkeerig waren en bovendien met te veel moeilijkheden in eigen kring te kampen hadden. Wel werd deze opwekking van 1750—1751, die een geweldige uitbreiding had gekregen, zeer spoedig onderdrukt, maar in de latere jaren kwamen vooral op de Veluwe nog telkens nieuwe opwekkingen van meer bescheiden omvang voor. Na 1760 hadden de Hernhutters een open oog voor dergelijke opwekkingen, vandaar dat zij Broeders uitzonden om het geestelijk gehalte daarvan te toetsen en zoo mogelijk onder deze bekeerde menschen vrienden te zoeken, met wie zij als broeders in liefde gemeenschap konden

¹¹⁾ Vgl. Ypeij en Dermout, *t. a. p.*, IV, bl. 23 vgg.; Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 227 vgg.; Knappert, *t. a. p.*, II, bl. 37 vgg.; A. Eekhof, *Waar liggen de oorsprongen van de Nijkerksche beroeringen?*, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, dl. 20 (1927), bl. 296 vgg.

hebben. Ook hierbij kwam hun philadelphisch streven weer naar voren.

Danck bracht in 1765 driemaal een bezoek aan Woudenberg, waar pas een opwekking had plaats gevonden. Hij werd door de inwoners vriendelijk opgenomen, maar zoodra zij hoorden, dat hij uit Zeist kwam, veranderde hun houding plotseling en werd hij voor een boozen dwaalgeest gehouden. Toch ontmoette hij op zijn volgende bezoeken enkele werkelijke vrienden. Een vrouw vertelde hem van haar bekeering. Eerst meende zij wel reeds genade te hebben ontvangen, maar zij had er nog geen zeker gevoel van, dat Jezus voor haar zonden geleden had. Doch toen opeens, op een morgen terwijl zij aan het karnvat stond, was het haar alsof zij zich in Gethsemané bevond, zij haar Heer in zweet en bloed zag liggen, en Hem in al Zijn lijdensuren tot aan het kruis volgde. Toen liet zij alles liggen en kon zij enkel nog maar liefhebben. Deze liefde was niet uit te spreken en nergens mee te vergelijken. Onder het spreken weende zij gedurig. Danck strekte zijn reizen over de Veluwe in 1765 tot Zwolle uit, waar enkele bekenden woonden. Te Oldenbroek sprak hij over Jezus Christus, den Gekruisigde, wiens bloed en wonden onze gerechtigheid is. „Onze gemeente bestaat uit louter zulke begenadigden” zeide hij, en hiermede raakte hij een punt aan, dat door de gereformeerde piëtisten steeds betwijfeld werd, namelijk dat alle leden der broedergemeente bekeerde geloovigen waren. Doch hier ontmoette hij een Gereformeerde, die dit geloofde, en daarom ook gaarne wilde opgenomen worden. Maar Danck wees hem terug door te zeggen: „gij kunt ook in uw eigen kerk zalig worden, want daar wordt dezelfde Heiland gepredikt”. Deze man bleef aandachtig luisteren, omdat hij nog nooit zoo had hooren spreken, en meende dat men te Zeist wel zeer vergenoegd leefde, waarop Danck antwoordde, dat zij daar maar één genoegen hadden, namelijk dat „onze Schepper voor ons gestorven is”.

In het begin van 1777 kwam te Rouveen en Staphorst een opwekking voor onder ongeveer zeventig kinderen, waarvan het grootste gedeelte tusschen tien en veertien jaar oud was ¹²⁾. De Broeders J. L. Ohl en J. Niederstädtter kregen de opdracht daar eens een bezoek te brengen. Zij waren van 25 Nov.—2 Dec. onderweg, bezochten beide dorpen en lieten zich vooral te Staphorst door den schoolmeester alles vertellen, terwijl zij in diens school de kinderen zagen. De kinderen maakten een bedaarden, bijna schuchteren indruk, en hielden zich van de overige kinderen afzijdig. Zij kwamen liefst alleen in het bosch bijeen, gingen dan in een kring staan en spraken op hun beurt een gebed uit, waarin zij om verlossing en redding smeekten. Het kinderspel werd als

¹²⁾ Berichten te Zeist PAIR6(4) en te Hhnt R10Aa37(9), vgl. den brief van A. Offers, d.d. 21.11.1777 te Zeist PAIR2B2d.

ijdelheid der wereld veroordeeld. De Hernhutters kregen een goeden indruk van deze arme kinderen, maar wenschten wel, dat zij meer van de verzoening door het bloed van Christus hoorden, waarop de predikanten en onderwijzers hen niet schenen te wijzen. In 1780 was van deze opwekking geen spoor meer te vinden.

Alvorens over te gaan tot de bespreking van de eigenlijke hernhuttersche gemeenschapskringen, die als gevolg van de nieuwe actie sedert 1765 ontstonden, moeten wij met een enkel woord het philadelphisch karakter der broedergemeenten te Haarlem en Amsterdam beschrijven en een overzicht geven van de kringen, die zich in het noorden des lands te midden der Doopsgezinden handhaafden. Ofschoon er te Haarlem omstreeks 1765 feitelijk geen gemeente meer bestond, en de post van voorganger al tien jaar onbezet was gebleven, wilde men zich uit deze stad toch niet terugtrekken, te minder daar Swertner, een der laatste leden, reeds in 1753 op het Grootheiligland een huizencomplex voor de bijeenkomsten gekocht had, waar tevens een evangelist kon wonen. Dit vergaderhuis werd in 1776 eigendom der broedergemeente en daar woonden van 1764—1798 de voorgangers. Het aantal leden is steeds gering gebleven en bedroeg gewoonlijk ongeveer dertien. Maar van beteekenis was, dat de Hernhutters zich daar niet in een conventikel terugtrokken. Zij hielden openbare samenkomsten, waarin zij des Zondags, zoo mogelijk om de week, in het Duitsch en het Nederlandsch het evangelie verkondigden. Deze vergaderingen werden gemiddeld door 30—50 menschen regelmatig bezocht. De broedergemeente te Amsterdam was veel omvangrijker, daar zij langen tijd 60—70 leden telde. Hier werd elken Zondag 's morgens in het Nederlandsch en 's avonds in het Duitsch gepreekt. Meer dan vijftig soms zelfs honderd vrienden en vreemdelingen kwamen hier bij de Hernhutters ter kerk. Een enkele maal verscheen een heele groep matrozen, die zich in de hoofdstad ophield, in de vergadering. Toch waren de voorgangers weinig over het gehalte van hun gehoor te spreken. De vrienden, die het langst in hun bijeenkomsten kwamen, waren vaak de meest „droge” lieden en wanneer zij in hun eigengerechtigheid eens gevoelig werden getroffen, bleven zij in het vervolg weg. De gemeenteleden waren evenwel naar het oordeel van hun voorgangers in 1773 ook te zakelijk van aard, want men voelde, dat een herderlijk gesprek hun gewoonlijk ongelegen kwam bij het drukke zakenleven. Dat de broedergemeente, ofschoon de onkosten niet onbelangrijk waren, deze twee kleine stadsgemeenten niet ophief, vond zeker mede zijn oorzaak in het feit, dat men het contact met de vrienden niet wilde prijsgeven ¹³⁾.

¹³⁾ Zie het protocol van de „Provincial Conferenz”, d.d. Zeist 5—12 Mei 1773, te Zeist PAIIR8B4.

In Friesland was in de vredige ontwikkeling der hernhuttersche beweging langzamerhand verandering gekomen. De gereformeerde kerk en de overheid hadden het den Hernhutters nooit moeilijk gemaakt, omdat de Doopsgezinden en Roomsch-Katholieken de meerderheid der bevolking uitmaakten. Doch de welwillendheid der Doopsgezinden maakte plaats voor wantrouwen en zelfs vijandschap, toen Deknatel na zijn oneenigheden met Zinzendorf een weifelende houding aannam, en Jan Beëts van Hoorn aan zijn geloofsgenooten in Friesland in 1749 een „Brief tot vermaning en waarschuwing” richtte. Het eerst kwam er te Harlingen een ernstige verdeeldheid onder de Doopsgezinden. Hier stonden de richtingen van Stinstra en Deknatel aanvankelijk scherp tegenover elkander ¹⁴⁾. Enkele hernhutterschgezinde leden wilden, dat aan Deknatel ook de gelegenheid werd gegeven in het kerkgebouw te Harlingen voor te gaan, wat de voorganger Stinstra en zijn kerkeraad beslist weigerden. Deknatel kwam toch in 1750 en ging voor in een oude „keet”, een afgedankte vergaderplaats, wat de overheid weer verbood ter wille van de rust. Doch de volgelingen van Deknatel wisten van den magistraat de vrijheid te verkrijgen een nieuwe kerk te stichten, waarin zij de sacramenten mochten bedienen. Deze kerk zou dan ook den hernhutter voorgangers ter beschikking staan. Intusschen, het kwam zoover niet. Het bleef zuiver een afgescheiden doopsgezinde gemeente. Een gereformeerde vrouw uit Harlingen, die zich bij de broedergemeente wilde aansluiten, liet zich wijsmaken, dat deze nieuw ingerichte kerk een hernhuttersche kerk was en voorts, dat zij zich opnieuw moest laten doopen om lid te kunnen worden. Zij doorzag echter nog tijdig deze misleiding, en liet zich te Akkrum in de hernhuttersche sociëteit opnemen, nadat zij met Simon Claases aldaar in het huwelijk was getreden. Beiden werden daarop in 1757 te Zeist in de broedergemeente als volle leden opgenomen ¹⁵⁾. De nieuwe gemeente te Harlingen schijnt niet veel toekomst te hebben gehad. Met twee vooraanstaande leden dezer nieuwe gemeente, namelijk Itze Aalders en Jan Everts, stonden de Hernhutters nog eenigen tijd in gemeenschap. De eenige Hernhutter, die later nog te Harlingen woonde, was Lolke Sybrands, een gereformeerd separatist, die in 1754 te Zeist was opgenomen in de broedergemeente, maar later tegen den wil der Hernhutters als oefenaar zijn chiliastische denkbeelden verkondigde ¹⁶⁾.

De eenige plaats waar de Hernhutters, nadat zij den steun van

¹⁴⁾ Vgl. Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 153 vgg.

¹⁵⁾ Zie den *Lebenslauf* van „Fietje Simonin” te Zeist PAIIR7. Twee jaren later kwam zij tot het volle geloof, toen zij „op 27 Mei 1759 des namiddags 2 uur haren bloedigen Verzoener aanschouwde”.

¹⁶⁾ Zie te Zeist PAIIR8B2 en R9D4—5.

Deknatel verloren hadden, hun vergaderingen ongestoord konden voortzetten, was Akkrum ¹⁷⁾). Hier woonde nog steeds de kleermaker Lorenz. Doordat de Doopsgezinden zich ook daar in het algemeen terugtrokken, kwam de overgebleven groep geheel op zichzelf te staan. In 1752 liet G. Synes een huisje op de Kleef bouwen, waar Lorenz kwam te wonen en men de vergaderingen zeer geschikt kon houden. Dit evangelisatiehuis werd in 1756 door de gemeente van Zeist afbetaald en bleef tot 1790 in het bezit der broedergemeente. Des Zondags werden geen kerkdiensten gehouden, alleen kwamen de vrienden uit den omtrek des middags theedrinken en een oefening bijwonen. De kleine groep uit Terhorne bouwde een „gemeentescheepje” met drie zeilen voor tien personen, daar zij Akkrum slechts over het water konden bereiken.

Tot de verwijdering tusschen Deknatel en de Hernhutters hebben ook de gebeurtenissen in Friesland aanleiding gegeven. Deknatel was ontevreden over het optreden der Hernhutters, vooral over Lorenz. Hij wilde niet, dat de Hernhutters onder de Doopsgezinden kerkelijke ambtsbezigheden verrichtten, aangezien zij slechts als zielzorgers en opwekkingspredikers mochten werken. Lorenz was echter driemaal buiten zijn bevoegdheid gegaan, door kinderen te doopen. Wel is waar konden het noodgevallen genoemd worden, omdat deze jonge kinderen in levensgevaar verkeerden en inderdaad ook alle drie kort daarop stierven. Maar hij had alleen het recht om kinderen door handoplegging in te zegenen, een gebruik dat Deknatel ook handhaafde. Al werden de kinderen dus niet gedoopt, op deze manier werden zij toch plechtig aan God opgedragen ¹⁸⁾). Zinzendorf, die de vriendschap van Deknatel niet wilde missen, riep daarop in 1755 Lorenz tot zich naar Herrnhut. Zoo bleef deze post tot 1757 onbezet. Onderwijl werden de vrienden bezocht door Melchior Till in Juli 1755 en Carel Schröder in Sept.—Oct. 1755. Volkert de Graaf uit Blokzijl begeleidde Schröder door Friesland, bezocht met hem verschillende doopsgezinde ambtgenooten en preekte hier en daar, terwijl Schröder de kindersamenkomsten leidde.

Op aanhoudend verzoek van de vrienden te Akkrum keerde Lorenz in Dec. 1757 weer terug. Frederik de Watteville had 13 Mei 1757 tijdens een bezoek aan Friesland voor het eerst te Akkrum het avondmaal bediend en den kleinen kring tot een bijgemeente verklaard. Lorenz werd dus nu voorganger, doch bediende geen sacramenten. Hij bleef daar slechts kort, want in 1760

¹⁷⁾ Zie over Akkrum de acta, diaria en brieven te Zeist PAIIR9D; en voorts de protocollen der „Aeltesten-conferenz”, ibidem RIBI. — Het huis, waarvoor de vrienden zelf fl. 500 bijeenbrachten, kostte fl. 1100. Het ruilen en verbouwen in 1790 beliep op fl. 2200.

¹⁸⁾ Zie Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 153 over dit gebruik.

werd hij in het zendingswerk beroepen, waarna hij op St. Thomas, St. Croix en St. Jan werkzaam was, totdat hij daar in 1765 overleed. In zijn plaats kwam Johann Wilhelm Zander, die van 1741 af de zending in Noord-Amerika en daarna in Berbice en Suriname gediend had. Daar hij reeds bejaard was en bovendien voor zijn eigen onderhoud moest zorgen, ging er weinig invloed van hem uit. De kleine gemeente begon te kwijnen aangezien zij geen aantrekkingskracht meer bezat. Er sloten zich geen jongere menschen meer aan, zoodat Gerrit Synes het in 1773 maar het beste vond, dat zij weer tot de doopsgezinde gemeente terugkeerden. Maar hun hernhutter Broeder wilden zij niet missen, al konden zij hem niet onderhouden. Aan de hernhuttersche prediking was hun veel gelegen, doch overigens toonden zij weinig begrip van het oecumenisch streven der broedergemeente te hebben. Het ledenaantal was omstreeks 1770 het hoogst en bedroeg zeven mannen en een even groot aantal vrouwen. De mannelijke leden waren (met toevoeging van het jaar hunner opname): Sybern Claases (1746), Gerrit Synes (1748), Pieter Jentjes (1754), Bokke Yppes (1756), Simon Claases (1757), Jan Douwes (1768) en Willem Pieters (1769). Zander bleef te Akkrum tot 1776, met een afwezigheid van 1774—1775, toen hij te Amsterdam werkzaam was, en door Cornelis Green, een Noor van geboorte, te Akkrum werd vervangen. Hij werd opgevolgd door Menno Abels, geen buitenlander, maar een Groninger uit Appingedam. Deze had door de familie Ebbing uit Hoogezand reeds vroeg de broedergemeente leeren kennen, en was in 1747 te Zeist opgenomen. In 1776 werd hij tot „diaconus” geordend en naar Akkrum gezonden, waar hij tot zijn dood in 1780 bleef.

De laatste voorganger was Johann Gottlob Reimann, die van 1764—1778 in Suriname zendeling was geweest en van 1780—1797 de gemeente te Akkrum verzorgde. Omdat zijn huis in hooge mate bouwvallig werd, moest hij in 1790 naar een andere woning uitzien. Er werd besloten een passend pand te koopen en te laten verbouwen. Wybren Aukes verkocht zijn eigen huis met bijbehooren, dat naast de doopsgezinde pastorie was gelegen, en nam het oude evangelisatiehuis over. De koopers waren Willem Pieters en Simon Claases als administrateurs der broedergemeente. Maar de gemeente had geen levenskracht meer. Enkele leden waren al gestorven, andere naar Zeist vertrokken. Daar er van de zes overgebleven lidmaten twee wegens onverschilligheid onder censuur stonden, kwam het vaak voor, dat slechts twee toehoorders de vergadering bezochten. Aangezien Reimann als oud-zendeling iets van de geneeskunde afwist, had hij zich door zijn praktijk langen tijd een kleine bijverdienste kunnen verzekeren. Toen hij echter oud en ziekelijk werd, was hem dit niet meer mogelijk, en van zijn vast tractement, dat anderhalve gulden per week bedroeg, kon hij niet bestaan. Der-

halve keerde hij in 1797 naar Zeist terug, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht. Van de leden vertrokken enkele ook naar Zeist, terwijl de overige zich bij de doopsgezinde kerk aansloten¹⁹⁾. Het evangelisatiehuis werd aan W. Pieters verhuurd en in 1800 voor duizend gulden aan hem onderhands verkocht. Na diens overlijden werd in 1803 een officieele koopacte opgemaakt, waarbij de broedergemeente het pand aan zijn weduwe Elizabeth Gerits, en Johan Symons overdeed. De nagedachtenis der hernhuttersche gemeente werd hier nog lang in eere gehouden.

De hernhuttersche gemeenschap te Blokzijl is altijd kleiner geweest dan haar zustergemeente te Akkrum. Zoolang de doopsgezinde voorganger De Graaf den Hernhutters genegen bleef, bestond er eigenlijk geen afzonderlijke hernhuttersche kring. Maar De Graaf, die van Deknatel afhankelijk was, misschien ook wel in financieel opzicht, verbrak in 1755 den band met de broedergemeente²⁰⁾. Hij had lang gearzeld tot dezen stap over te gaan, daar hij dan een scheuring in zijn toch al arme gemeente vreesde. Daarom had hij steeds de hernhuttersche oefeningen en liefdemalen in zijn woning doen plaats vinden, opdat er nooit achter zijn rug gewerkt werd. In 1755 begeleidde hij Schröder nog op zijn visitatiereis door Friesland, maar ongetwijfeld met de bedoeling de Hernhutters niet al te zelfstandig te laten rondtrekken. Trouw aan de Hernhutters bleven Arie Stuurman, een oude doopsgezinde diaken, Harmen Berends, Jan en Hendrik Helder, en voorts Wycher Wycherts, die in de nabij gelegen Muggebeet woonde²¹⁾. In 1758 kwam Hendrik Berends uit Muggebeet naar Blokzijl. Hij kocht een eigen huis aan de Steenwijker kolk, waar Lorenz hem bezocht en voortaan de gewone vergaderingen hield. Nadat hij in 1761 naar Zeist was verhuisd, werden de vergaderingen bij de familie Helder gehouden, die de eenige Hernhutters te Blokzijl waren en met de familie Wycherts in 1770 de zes leden dezer broedergemeente uitmaakten. Deze kleine gemeente was geheel zonder leiding, want de oude Zander kwam slechts zelden op bezoek en zij woonden te ver van de andere broedergemeenten om dikwijls bezocht te worden. Gaarne hadden zij een hernhutter Broeder bij zich te Blokzijl, maar hij zou voor eigen onderhoud zelf moeten zorgen, omdat zij zeer arm waren.

Zoo bleef de toestand, tot de Zeister broedergemeente daar in 1776 een huis aan de Steenwijker kolk van de doopsgezinde diaconie kocht, dat op 30 Juni ingewijd werd, nadat Zander zich als

¹⁹⁾ Over deze laatste hernhutter families te Akkrum, vgl. G. ten Cate, *De Herenhuttersche Gemeente te Akkrum*, in: *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1885, bl. 77 vgg.

²⁰⁾ Vgl. den brief van Zinzendorf aan Deknatel, s.d. te Hhnt R10Aa7 (12).

²¹⁾ Zie voor Blokzijl ook de berichten over Akkrum en de *Lebensläufe* van de familie Berends en Helder.

voorganger daar had gevestigd. Hij verzorgde deze kleine groep tot zijn dood in 1782²²⁾. De vergaderingen konden in deze jaren regelmatig plaats hebben, des Zondags werd om 9 uur het hernhuttersche kerkgebed (litanie) gelezen, om 2 uur een openbare bijeenkomst, en om 8 uur een „Gemeinstunde“, alleen toegankelijk voor de leden, gehouden. Bovendien waren er op Woensdag en Vrijdag des avonds nog samenkomsten. Na den dood van Zander werd het huis weer verkocht. Nog in 1790 waren er een vijftal leden, allen bejaarde menschen. De voorganger van Amsterdam P. Treschow bezocht hen in Maart 1790. Zoodra men hoorde, dat een „hernhutter dominee“ in het land was, werd de belangstelling van alle kanten groot. Er werden openbare oefeningen gehouden, waarbij de doopsgezinde voorgangers van beide richtingen (de zonsche en de lamistische) aanwezig waren²³⁾. Zulke bezoeken kwamen echter hoogst zelden voor. Soms verliepen er twee jaren, voor deze hernhutter lidmaten den voorganger uit Akkrum weer eens zagen. Op diens brieven antwoordden zij niet vlug, zoodat hun aanhankelijkheid aan de broedergemeente niet bijster groot scheen te zijn. In 1796 bleek dat zij zich tot de Mennonieten rekenden, bij wie zij geregeld ter kerk gingen en ook aan het avondmaal mochten deelnemen. Het Zeister kerkbestuur besloot daarom deze menschen niet langer als gemeenteleden te behandelen, maar hen als vrienden te beschouwen²⁴⁾. Door dit besluit werd de kleine gemeente officieel opgeheven.

Een geheel ander karakter dan de hierboven genoemde broedergemeenten, hadden de gemeenschapskringen, die omstreeks 1770 te 's-Hertogenbosch, Middelburg, Gorinchem, Gouda, Rotterdam en Utrecht ontstonden. In deze plaatsen waren op verschillende wijzen enkele menschen met de broedergemeente in aanraking gekomen. Overeenkomstig de plannen der conferentie van 1765 wilde men te Zeist deze nieuwe verbindingen gebruiken om op die plaatsen in ruimeren kring ingang te vinden. In den eersten tijd zochten de Broeders Danck, Aigler en Weiss deze menschen op, en beproefden zij ook bij de kennissen hunner nieuwe vrienden belangstelling voor het werk der broedergemeente te wekken.

²²⁾ Zander overleed 19.6.1782 en werd bij zijn vrouw in de hervormde kerk te Blokzijl begraven. Zijn *Lebenslauf* (onvolledig) bij F. Staehelin, *Die Mission der Brüdergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert*, Herrnhut s.d., I. S. 114 ff. — Het huis werd voor 275 carolusguldens (rekenmunt ter waarde van fl. 2,50) gekocht en 21.6.1776 overgeschreven. Na Zander's dood stond het twee jaren onbewoond en werd het in Mei 1785 tegen een jaarlijksche aflossing van 30 gld. voor 250 gld. verkocht.

²³⁾ Zie te Hhut R10Bd14b(6). — Aldus genoemd naar de moedergemeenten te Amsterdam, de orthodoxe richting, die in „de Zon“ vergaderde en de meer vrijzinnige groep, die in „het Lam“ bijeenkwam.

²⁴⁾ Zie het *Protocoll der Aeltesten Conferenz in Zeist*, d.d. 13 Juni 1796.

Aanvankelijk nam men te Zeist nog even een afwachtende houding aan, maar toen de vrienden toonden, dat het hun ernst was met de broedergemeente in verbinding te staan, werden de gezelschappen volgens de hernhuttersche beginselen ingericht. Deze Hernhutterschgezinden werden niet meer in de broedergemeente opgenomen, zooals men ten tijde van Zinzendorf zeker zou gedaan hebben. Zij bleven gewoon leden van hun eigen kerk en de hernhuttersche conventikels mochten evenmin naar het voorbeeld der broedergemeente worden ingericht. Alle eigenaardige gebruiken werden geweerd en de bediening der sacramenten eveneens geweigerd²⁵). De Hernhutters wilden niet de plaats der kerk innemen, maar zij wilden de broederliefde tegenover alle verdeeldheid bevorderen, de prediking van de verzoening door het bloed van Christus verbreiden, en de belangstelling voor hun zendingswerk opwekken. De broedergemeente stond dus zelf geheel op den achtergrond en het werk, zooals Zinzendorf dit had gewild, kwam op den voorgrond.

De organisatie van deze gezelschappen was zeer eenvoudig. De vrienden kwamen bij één hunner aan huis geregeld samen. De leiding in deze bijeenkomsten berustte gewoonlijk bij een persoon, die zelf niet mocht „oefenen”, maar alleen de berichten, die hem uit Zeist waren toegezonden, mocht voorlezen. Deze berichten, „Gemeinnachrichten”, die voor dit doel in het Nederlandsch werden vertaald, bestonden uit predikaties, overzichten van het evangelisatie- en zendingswerk der broedergemeente, en levensberichten van overleden broeders en zusters. Het was een gewoonte, dat ieder zijn levensloop („Gang durch die Zeit”) opteekende en de daden Gods in zijn leven uitvoerig beschreef tot stichting van het nageslacht. Verder werd er gezongen uit den hernhutterschen gezangbundel van Loskiel, soms door muziekinstrumenten begeleid. Sedert 1778 was aan een bepaalden Broeder te Zeist opgedragen deze vriendenkringen te bezoeken²⁶). Hij werd tot dit ambt ingezegend en zijn taak was een paar maal per jaar een rondreis langs deze plaatsen te maken. Hij reisde gewoonlijk met zijn vrouw en was dan enkele weken onderweg. Des Zondags ging hij met zijn vrienden mede naar hun kerk en trachtte hij daarna ook wel eens met den predikant in aanraking te komen. Verder werden overdag de vrienden in hun woningen bezocht, en des avonds leidde hij natuurlijk de gewone bijeenkomsten. De eerste bezoekbroeder was Johann Emanuel Paul (1727—1798). Geboor-

²⁵) Vgl. vooral: H. Bauer, *Das Diasporawerk der Brüdergemeine*, in: *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, Jahrg. V, 1911, S. 144 ff.

²⁶) Zie te Hhut R10B1b en te Zeist PAIR6(4), waar men de berichten van deze bezoeken kan vinden. Vgl. verder E. v. Ranzau, *Historie der Brüder-Diaspora*, § 26, ms. te Hhut NBIR3, 148c, Bd. VII.

tig uit Löbau, werd hij in het nabijgelegen Herrnhut in 1751 opgenomen en in 1759 als wever te Zeist aangesteld. Van 1778—1789 was hem het bezoeken der vriendenkringen opgedragen, maar van 1786—1788 verrichtte Erick von Ranzau deze werkzaamheden, omdat Paul het wegens zijn zwakke gezondheid niet meer kon doen. Van 1789—1795 bezocht de koperslager Hermann Höver, die in 1778 te Zeist was opgenomen, de gezelschappen. Het eigenlijke toezicht over deze kringen lag echter steeds in handen van den Zeister predikant, die voortdurend in uitgebreide briefwisseling met de vrienden stond.

Te 's-Hertogenbosch woonde een beurtschipper Jan de Rover, die voor zijn zwakke dochter een goeden huisonderwijzer zocht. Toen hij op een keer met zijn broeder daarover sprak, zeide deze tot hem: „ge spreekt als een Herrnhutter, te Zeist zal een goede school voor haar zijn.” Daarop ging De Rover in 1766 eens naar Zeist kijken en opgetogen keerde hij terug. Bij een volgend bezoek nam hij zijn vrouw en kinderen mede. Vervolgens kwamen Danck en Aigler hem bezoeken, zoodat er weldra een kleine hernhuttersche kring was gevormd, die geregeld samenkwam ²⁷⁾. Hier waren het uitsluitend Gereformeerden. De leiding berustte bij den winkelier Hendrik Beyen, die als diaken der gereformeerde kerk een invloedrijk man was. Voorts noemen wij nog den barbier Joost Kam, wiens beide zoons later voor het Nederlandsch Zendelinggenootschap van beteekenis zouden worden, en den ongehuwden notaris Jan van den Oever, die de kinderbijeenkomsten leidde. De jaren 1766—1768 kenmerkten zich door een felle bestrijding van gereformeerde zijde. Een oud duitsch strijdschrift deed de ronde en bracht de gemoederen in beroering ²⁸⁾. Wanneer een Herrnhutter op bezoek kwam, werd dit terstond opgemerkt en verder verteld. Doch Beyen, die goed praten kon, trachtte de broedergemeente te verdedigen en de predikanten tot een zachter oordeel te brengen. Van dezen Beyen getuigde Aigler, „dat hij hernhuttersche kost op gereformeerde schotels aan de predikanten opdiende, wat zij gaarne lustten en des Zondags weer van den kansel aan de gemeente uitreikten”. In 1768 bereikte de bestrijding haar hoogtepunt, toen de bekende predikant Joachim Mobach van den kansel stukken uit den „Herderlijken Brief” van Amsterdam uit 1738 voorlas, en Cornelis de Witt, emeritus predikant en professor

²⁷⁾ Zie de *Lebensläufe* van de familie De Rover, te Zeist PAIR7, de brieven van Aigler PAIR6(4) en brieven van verschillenden, vooral van Beyen, uit 's Hertogenbosch R6(5).

²⁸⁾ Genoemd werd de naam Renjer(?), bedoeld zal zijn Regnier (Reynier). Zie: I. P. Fresenius, *Bewährte Nachrichten von Herrnhutischen Sachen*, Frankfurt 1746, II, S. 401 ff.: *Das Geheimnis der Zinzendorfschen Secte oder eine Lebens Beschreibung von Johann Franz Reynier*. Vgl. Staehelin, a. a. O., I, S. 79; 113 f.

aldaar, een nieuwen „Herderlijken Brief" schreef ²⁹⁾. Dit strenge optreden tegen de hernhuttersche beweging had ten gevolge, dat velen hun belangstelling voor de broedergemeente niet openlijk durfden uitspreken. De kring bleef klein en telde gewoonlijk tusschen twintig en dertig leden. De overheid maande de geestelijkheid tot kalmte, zoodat zij voortaan ongestoord hun vergaderingen bij een der vrienden aan huis konden houden. De kring, die eerst door J. L. Knoll officieel georganiseerd werd, breidde zich niet meer uit, bleef ook na de politieke moeilijkheden van 1795 nog bestaan, en verdween ten slotte geheel. Jan de Rover vertrok na het overlijden van zijn vrouw in 1790 naar Zeist, waar zijn schoonzoon Jacob van Calker woonde. Hij overleed in 1797. In dat jaar leidde Beyen nog een kleinen kring, waar gemeenschappelijk de zendingsberichten werden gelezen.

De Hernhutters waren geruimen tijd niet meer te Middelburg geweest. Met Hendel waren zij niet meer in verbinding gebleven en evenmin met kennissen uit lateren tijd. Nu kwamen zij er weer door Jan de Rover, die regelmatig op Walcheren voer. Daar woonde ook zijn broeder Arie de Rover, die zich echter van de Hernhutters afzijdig hield. Toen Aigler 24 Sept. 1766 met De Rover medekwam, bleek de schoenmaker Johann Müller, een bekende van den schipper, hem niet te kunnen herbergen. Maar op kosten van De Rover bleef hij er veertien dagen en keerde daarna met hetzelfde schip naar 's-Hertogenbosch terug. Tijdens dit eerste bezoek sloot hij vriendschap met Müller, die hem echter moeilijk in de verschillende kringen kon inleiden. Want Müller verdiepte zich in mystieke boeken en leefde tamelijk teruggetrokken. Toen Aigler in 1768 weer een maand te Middelburg vertoefde, had hij gelegenheid bij allerlei menschen een getuigenis van zijn Heiland af te leggen. Treffend is het eenvoudige optreden van den soberen Hernhutter. Aan een vrouw, die verklaarde, dat haar hart zoo hard was als een steen en maar niet wilde smelten, gaf hij den raad, haar hart aan den Heiland te geven. in wiens bloed het wel zou smelten. De mysticus, die in stilte mediteerde en niet meer werkte, omdat God hem uit deze wereld had uitgerukt, kreeg te hooren, dat de Heiland ook op aarde gewerkt had. En tot den Lutheraan, die de leer der praedestinatie verwierp en de trappen der wedergeboorte precies kende, zeide hij, dat de Broeders veel eenvoudiger uit den nood der zonde door genade tot Jezus kwamen. Maar deze hernhuttersche theologie vond bij de Zeeuwen weinig ingang.

Het meerendeel der vrienden bleef van duitschen oorsprong. Toen Weiss van 15 Sept. tot 13 Nov. 1770 als beeldhouwer te

²⁹⁾ De notulen van den Ned. Herv. kerkeraad vermelden niets hiervan. Blijkbaar werd de zaak toch niet al te ernstig opgenomen. Vriendelijke mededeeling van Dr. W. Meindersma.

Middelburg werkzaam was en met verschillende gezinnen in aanraking kwam, kreeg hij 22 vrienden, waarvan enkele met elkander oefeningen hielden. Daarbij was ook de kantoorbediende Johann Ludwig Molter, oorspronkelijk een Duitsch Lutheraan. Hij was een separatist, die zich voor een waar discipel hield, maar door Weiss tot inkeer kwam, toen deze hem tot kennis van zonden bracht door te zeggen: „gij moet voor den Heiland gaan staan en Hem vragen, dat Hij u een blik in uw eigen hart laat slaan en gij weet, hoe het daar uitziet.” In 1771 berichtte Weiss ook gunstig over de oefeningen, die de mannen en vrouwen afzonderlijk hielden. Dit werd echter geen hernhuttersche kring, die regelmatig door een Broeder uit Zeist werd bezocht. Alleen Müller en Molter bleven trouwe vrienden. Molter zond zijn kinderen in 1774 naar Neuwied ter opvoeding, omdat hij als weduwnaar hen niet genoeg kon verzorgen. Daar in de broedergemeente waren zij het best opgeborgen: „de beste opvoeding, dewelke se by my in de Waereld zynde, kunnen hebben is dog met veelvuldige hartverstoorende omstandigheden doorvlogten: Wil ikse in de schoole sturen, daar zienze en hoorenze meer kwaad als goed; siense het venster uyt, daar wordense niets als godloosheid gewaar; ja zelfs in de Kerke verstrikt de ydelheid haare sinnen: ook zoude ik my zelve nergens beter kunnen wenschen te zyn, als in den veyligen en gerusten schoot der Gemeente”³⁰). Sinds 1790, toen A. Offers predikant te Nieuwland bij Middelburg was geworden en de Hernhutters hem bezochten, ontmoetten zij ook weer meer de overgebleven vrienden Molter en Müller. Maar na het overlijden van Molter in 1800 werd Middelburg niet meer genoemd.

De verbinding met Gorinchem, die indertijd van 's-Heerendijk uit zeer levendig was geweest, had langzamerhand opgehouden. Dit was echter niet naar den zin van eenige oude vrienden, Willem de Looy en Beverloo Fundam (een gedoopte Jood), die in 1766 Zeist bezochten, juist toen Jan de Rover daar ook was. De Rover, die de Gorkummers wel kende, zeide tot hen, dat, vergeleken met Zeist, de zaak bij hen lang niet zoo goed stond. Dit bracht hen tot nadenken. In het volgende jaar kwamen J. van Dam en W. Groenberg naar Zeist en keerden vandaar in gezelschap van Danck terug. Daarna bezochten grotere groepen uit deze plaats de broedergemeente te Zeist, en omgekeerd reisden Danck en Aigler wel viermaal naar Gorinchem. In dien tijd waren de gereformeerde predikanten nog zeer welwillend, zoodat Danck kon schrijven: „Gorinchem is een vreedestad”. In 1770—1771 was Weiss driemaal op bezoek. Op de Zeister conferentie van 1773 werd de toestand te Gorinchem besproken en bepaald, dat de voorganger van Haarlem J. F. Klawe deze groep zou bezoeken.

³⁰) Brief d.d. Middelburg, 21.11.1773 te Zeist PAIR2B2.

maar er kon nog niet besloten worden om daar zelf het werk ter hand te nemen. De oude garde werd intusschen kleiner, in 1770 waren J. van Dam en C. van Pommel overleden, en in het jaar daarop stierf T. van Breda. Doch enkele vrienden uit Gorinchem bleven aanhouden en bezochten ook zelve Zeist. Eindelijk schreef De Looy, mede uit naam der anderen, in Maart 1774 een uitvoerigen brief naar Zeist met het officiëele verzoek om een hernhutter gezin in hun midden te laten wonen ³¹⁾.

Aan het verzoek werd voldaan. Door de directie der broederniteit, die te Barby (bij Maagdenburg) zetelde, werden toen Johann Leonhard Knoll en zijn vrouw daarvoor aangewezen. Knoll (1718—1791) was uit Ulm geboortig, leerde te Bazel in 1741 de broedergemeente kennen, en werd in het volgende jaar tot evangelist aangesteld. Hij werkte hoofdzakelijk in de Wetterau en in Zwitserland, en reisde soms ook in Zuid-Frankrijk. In Oct. 1774 kwamen Knoll en zijn vrouw uit Herrnhut en 14 Nov. werden zij door De Looy in zijn huis opgenomen, waar zij konden blijven wonen. De toestand was voor Knoll niet gemakkelijk. Als Duitscher kende hij geen Nederlandsch en wist hij van de toestanden alhier weinig af. Langzamerhand leerde hij de taal verstaan en ook eenigszins spreken, maar toen het eenmaal zoover was, bleek, dat hij in de gewone oefeningen niet als voorganger werd erkend. Hij gevoelde zich eigenlijk overbodig, want de oefenaars en voorbidders wilden „de baas” blijven. Daar Knoll als pruikenmaker niet veel kon verdienen, werd hij door De Looy, een welgesteld graanhandelaar, en Matthijs Teuling, een bakker uit het naburige Sleeuwijk, onderhouden. Teuling verklaarde echter, dat hij wel de broedergemeente liefhad, maar het niet noodig vond, dat een hernhutter gezin bij hen woonde om de zaak des Heeren te bevorderen. Dit gevoelen deelden feitelijk alle vrienden met uitzondering van De Looy (gehuwd met Anke van Breda) en de beide vrijgezellen Beverloo Fundam en Willem van Breda, die gaarne te Zeist wilden opgenomen worden. Van de Gereformeerden noemen wij nog Wouter Groenenberg en Jan de Moor. Alleen Pieter Schouten was luthersch. De oude Jan Valk, Jan van der Jagt, Fundam en Van Breda waren geen belijdende lidmaten van een kerk. Het conventikel telde in dien tijd nog 33 leden. Knoll kon terecht klagen, dat de meesten hem niet noodig hadden en dat hij er in moest berusten bij de oefeningen van De Looy en Snoek slechts een stil toehoorder te zijn. Hij was het niet met alles eens, vooral troffen hem de „geweldig lange gebeden, uit het hoofd of uit het hart, al naar het was, met groote uithalen”.

³¹⁾ Brieven en berichten uit Gorinchem te Zeist PAIR6(6) van Knoll; (7—9) van De Looy; (10) van verschillenden; zie ook PAIR2B2.

Maar op den eersten Kerstdag van 1774 kreeg Knoll onge-merkt een gelegenheid om een bijeenkomst te houden en van toen af aan kon hij dat meermalen doen. Daarna werden oefeningen voor mannen en vrouwen afzonderlijk ingericht en ook de berichten uit de broedergemeente gelezen. Dit ging drie maanden goed, toen plaatste de gereformeerde kerkeraad alle leden, die met Knoll omgang hadden, onder censuur en eischte, dat hij uit de stad zou worden gezet³²⁾. De magistraat scheen daartoe wel genegen, maar van hooger hand werd zulks belet. Het Paaschfeest vierde Knoll te Zeist, en toen hij drie weken later terugkeerde, was er veel veranderd. Aan alle vergaderingen was een eind gemaakt, en de Hernhutterschgezinden hadden liever gezien, dat hij niet weer terugkeerd was. De bijeenkomsten werden weer voortgezet onder De Looy en Snoek. Zij meenden zelf de gave daartoe te hebben en richtten zich niet naar het Zeister bestuur. Zij zeiden tot Knoll: „wij zijn Hollanders en gij zijt een Duitscher, gij zijt gewend U te onderwerpen.” Zoo kwam er van de bedoeling der Hernhutters om te Gorinchem een sociëteit in te richten, nog niets. Overigens had Knoll weinig omgang met andere menschen, omdat de predikanten hem en de broedergemeente zoo zwart mogelijk maakten. De Gereformeerden hadden er geen bezwaar tegen, dat de Hernhutters te Gorinchem een kleine, op zich zelf staande broedergemeente inrichtten, zooals te Amsterdam en Haarlem, doch wel, dat er Gereformeerden waren, die de hernhuttersche conventikels bezochten. Jan de Moor verklaarde echter aan ds. Ameshoff, toen deze bij hem op huisbezoek kwam, dat hij bij de Hernhutters steeds het merg der gereformeerde leer hoorde verkondigen, namelijk Christus, den gekruisigde. Met kerkelijke vraagstukken hield hij zich niet bezig en buitendien was hij een vrij burger, die gaan kon waar hij wilde. Als Gereformeerde bleef hij bij zijn kerk, maar de broedergemeente had hij lief. „Wat de predikanten zaaien, houdt Knoll nat,” zoo besloot hij. Vooral de leerpredikaties over den Heidelbergschen catechismus werden gebruikt om op het gevaar der Hernhutters te wijzen. Ds. Koning preekte tegen de „arme verdwaalde zielen”, die maar zeggen, dat de leer opgeblazen en „den kop warm maakt en het hart koud laat en 't bijgevolg beter is zich maar tot den lieven Heiland te wenden, om dien te leeren kennen en alzoo lief te hebben”³³⁾.

In Febr. 1777 keerde Knoll naar Zeist terug. Hij zelf wenschte dit en het scheen het bestuur der broedergemeente het beste

³²⁾ Zie A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende eeuw*, Utrecht 1808, IX, bl. 431. In 1778 stonden zij nog onder censuur. Als gereformeerde predikanten werkten in dezen tijd aldaar: E. Kappelhoff, W. J. Kalkoen, G. Koning, P. Ameshoff en A. J. Callenfels.

³³⁾ Zie te Zeist PAIR6(10).

toe. Vooral de vrienden, die tot geen ander kerkgenootschap behoorden, betuigden daarover hun leedwezen en verzochten tevergeefs op het besluit terug te komen. Paul bezocht hen 16 Nov. 1778 voor het eerst. In een schrijven uit Zeist, dat hij medebracht, werd den vrienden verzocht in de reis- en portiekosten bij te dragen en daarvoor steeds een bepaald bedrag over te zenden. Zoo zouden zij met de broedergemeente in gemeenschap kunnen blijven. Tevens werd een schrijven van het hoofdbestuur uit Barby overhandigd, waarin hun aangeraden werd, zoo lang mogelijk de verbinding met hun eigen kerk te bewaren³⁴). Langzamerhand keerde de rust weder. Zij hielden zich ook stil en konden ongestoord hun oefeningen voortzetten, terwijl zij zich telkens in het bezoek van een Broeder uit Zeist verheugden. In de eerste jaren na 1780 telde hun kring soms 24 leden, maar met den tijd werden de menschen ouder en werd hun aantal kleiner. Eenigen waren naar Zeist vertrokken, zooals Martinus van der Jagt (gehuwd met Geertruida van Breda) in 1775, en de oude Teuling met zijn vrouw in 1791. Na 1793 kon De Looy de oefening niet meer leiden, omdat hij te oud werd. Bovendien waren velen niet gediend van zijn chiliastische beschouwingen; hij had zelfs een uitvoerige verhandeling over de Openbaring van Johannes geschreven³⁵). Toen werd de leiding over de enkele oude getrouwen aan Willem van Breda opgedragen, maar na 1795 kwamen zij niet meer bijeen en las een ieder de berichten der broedergemeente in eigen huis. Dit was het einde van een conventikel, dat eigenlijk gedurende de geheele achttiende eeuw had bestaan.

De verbinding der Hernhutters met Gouda stond geheel in verband met den persoon van Joachim Hess (1732—1819). Hij was te Leeuwarden uit duitsche ouders geboren en ontving zijn godsdienstige vorming te Leeuwarden bij den lutherschen predikant C. A. Müller, die in 1736 persoonlijk met Zinzendorf had kennis gemaakt. Op zeventienjarigen leeftijd werd hij te Gouda als luthersch organist en muzikleeraar aangesteld, na vier jaar werd hij organist bij de luthersche kerk te Maassluis, maar nauwelijks was hij daar, of de burgemeester van Gouda riep hem terug als klokkenist en organist aan de gereformeerde kerk in zijn gemeente. Een beroep later naar Utrecht nam hij niet meer aan. Hij bleef verder te Gouda, tot hij pensioen kreeg. Als organist en orgelbouwer genoot hij groote vermaardheid, bovendien heeft hij zijn aandeel gehad aan de verzorging der melodieën voor den Evangelischen Gezangenbundel van 1805. Toen hij in geestelijke moeilijkheden geraakte en geen uitkomst zag, daar

³⁴) Afgedrukt in Bijlage IV.

³⁵) Ms. te Zeist PAIR6(9).

Lutherschen en Gereformeerden hem niet begrepen, zocht hij naar een predikant, die hem verder in zijn nood kon helpen. Op reis zijnde, ging hij ter kerk te Nijmegen, waar hij den lutherschen predikant Ritter uit Dordrecht op treffende wijze hoorde preeken³⁶⁾. Nadat hij teruggekeerd was, besloot hij over zijn moeilijkheden aan den Dordtschen predikant te schrijven. Ritter antwoordde hem niet, maar verzocht, toen hij zijn luthersche groep te Gorinchem het avondmaal moest bedienen, aan een Hernhutterschgezinde aldaar, vermoedelijk Pieter Schouten, Hess eens op te zoeken. Aldus leerde Hess tevens de broedergemeente kennen. Slechts enkele jaren was hij met de dochter van ds. Müller uit Leeuwarden gehuwd, daarna was hij 25 jaar getrouwd met Catharina Schouten uit Rotterdam. Na haar overlijden vroeg hij te Zeist een vrouw uit de broedergemeente te mogen ontvangen. Nog tweemaal trad hij in het huwelijk, eerst met de weduwe Spilman uit Haarlem en daarna met Hedwig Sundström uit Zeist. Het was in dien tijd, dat hij zich geheel bij de broedergemeente aansloot. In 1813 vertrok hij met pensioen naar Zeist, waar hij in 1819 overleed.

Toen Knoll te Gorinchem woonde, kwam hij dikwijls naar Gouda. Vermoedelijk is Hess in dien tijd begonnen met hernhuttersche oefeningen te houden³⁷⁾. Er brak echter spoedig tweedracht onder de vrienden uit. In 1778 werd de kring opnieuw georganiseerd door Paul onder leiding van Hess en Pieter Calis, een zwager van M. van der Jagt uit Gorinchem. Er waren ongeveer twintig vrienden en daar het voornamelijk Lutherschen waren, zijn te Gouda de luthersche predikanten heftig tegen de Hernhutters uitgevaren, vooral toen Hess zijn oudste dochter ter opvoeding naar Zeist zond. In 1785 waren er zelfs 25 vrienden, doch na 1789 nam het aantal snel af, en in 1793 heerschte er weer oneenigheid. Opmerkelijk is het feit, dat de drie steunpilaren van dezen kring allen van beroep organist waren. Hess was aan de gereformeerde kerk, Jan van Egen aan de waalsche kerk, en Calis aan de luthersche kerk verbonden. Toch waren alle drie ook luthersch. Misschien waren deze punten van overeenkomst wel mede de oorzaak van veel oneenigheid. In 1795 vervreemdden de vrienden wegens politieke verschillen zoo zeer van elkander, dat er sindsdien geen vergaderingen meer konden plaats vinden.

Uit dezen kring is de eerste hernhutter zendeling van neder-

³⁶⁾ J. R. Ritter stond te Nijmegen van 1762—1768, te Dordrecht tot 1774, te Utrecht tot 1784 en te Paramaribo tot 1791. Zie: J. Loosjes, *Naamlijst van Predikanten, Hoogleraren en Proponenten der Luthersche kerk in Nederland. Biographie en Bibliographie*, 's Gravenhage 1925, bl. 267.

³⁷⁾ Brieven uit Gouda te Zeist PAIR6(14); van Hess PAIR6(11—13) en PAIR2B2.

landsche nationaliteit voortgekomen. Het eenige gereformeerde gezin, dat de oefeningen van Hess bezocht, heette Marsveld. Ook de zoon Hendrik, oorspronkelijk een kleermaker, werd na een tamelijk lichtzinnig koetsiersleven in dezen kring tot inkeer gebracht. Hij uitte den wensch te Zeist opgenomen te worden, maar kreeg ten antwoord, dat hij zijn licht te Gouda moest laten schijnen. Dit was zeker niet gemakkelijk, daar de Hernhuttersgezinden te Gouda aan veel beschimping bloot stonden. Nadat zijn zuster te Neuwied bij Keulen in de broedergemeente was opgenomen, kwam hij in 1775 naar Zeist. In 1792 werd hij te Herrnhut tot diaconus geordend, vanwaar hij naar Zuid-Afrika vertrok en tot zijn dood in de zending diende ³⁸⁾.

Te Rotterdam hadden de Hernhutters vroeger geen blijvenden ingang gevonden. Wel hadden zij er enkele oude bekenden, doch er bestond tusschen hen geen gemeenschap des geloofs. Toen Von Ranzau in 1788 een bejaarde vriendin Anna Oudaen bezocht, vond hij bij haar en hare vriendinnen, M. Blauw en C. van Vollenhoven, mystieke gevoelens, die hem vreemd aandeden. Zij behoorden namelijk tot de volgelingen van Gerhard Tersteegen ³⁹⁾. De oude heer Kaas, die in den eersten tijd gaarne naar 's-Heerendijk was gekomen, ontving Von Ranzau nog altijd even hartelijk, maar voelde zich verder niet met de broedergemeente verbonden. Door Hess en Kaas hadden de Hernhutters echter een nieuwen vriend en verdediger van hun zaak gevonden in den hervormden predikant Jean Louis Verster, die sinds 1777 te Rotterdam stond. Toen Hess hem in 1780 leerde kennen, was hij nog een „allerstrikste gereformeerde leeraar en belyder", die zijn kerk voor de allerzuiverste hield, maar gaarne de broedergemeente en hare werken nader wilde bestudeeren. De lezing van de zendingsgeschriften, evenals van de werken van Zinzendorf en Spangenberg, bleek hem machtig aan te grijpen, al had hij in den beginne nog veel aanmerkingen. In 1781 kwam evenwel een andere toon in zijn brieven. Hij schreef niet langer over de broedergemeente, maar over de veranderingen, die in zijn geestelijk leven plaats grepen. Door de hernhuttersche prediking had hij een nieuwen blik op het evangelie van Jezus' kruisdood ontvangen.

In de volgende jaren richtte Verster in zijn gemeente een oefening in naar hernhuttersch voorbeeld. Een groep van vijftig personen, waaronder ook een paar Doopsgezinden, kwamen bijeen om de berichten der broedergemeente gezamenlijk te lezen en verzamelden dan ook geld voor de zending. Van kerkelijke verschillen wilden zij niet weten. In de lijdensweken hadden zij

³⁸⁾ Zijn *Lebenslauf* (1745—1822) in de *Nachrichten a. d. Brg.*, 1824, S. 451—467.

³⁹⁾ Vgl. M. Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen Kirche*, Coblenz 1860, III, S. 358 f.

bijzondere bijeenkomsten, en op Paaschdag vierden zij gezamenlijk bij Verster in de kerk het avondmaal. Uit den aard der zaak ontbraken de Doopsgezinden bij de avondmaalsviering. Maar des avonds hielden zij weer gemeenschappelijk een dankstond. Volgens hernhuttersch beginsel echter ging Verster ook de oefening voor mannen en vrouwen scheiden. De leden namen daar gelukkig genoeg mede. Zoo kwam het tot een intensieve zielzorg. Wel moest Verster aanzien, dat de schaar zijner toehoorders in de laatste jaren aanzienlijk was ingekrompen en dat vooraanstaande vromen hem den rug hadden toegekeerd, maar hij hield zich nu trouw aan zijn Heiland en predikte alleen over evangelische teksten. In het jaar 1784 was het erg woelig in de gemeente van Rotterdam. Verster werd uitgemaakt voor een „mennonistgezinde Hernhutter” en zijn ambtgenoot Johan Jakob Le Sage ten Broek voor een Arminiaan, die beiden de tolerantie wilden invoeren, waartegen hun ambtgenooten J. Habbema en P. Hofstede te velde trokken. Verster bezocht dikwijls Zeist en hield in 1798 nog eenmaal in de veertien dagen een bijeenkomst.

Dat de Hernhutters te Utrecht kennissen hadden, is niet te verwonderen, aangezien Zeist in de onmiddellijke nabijheid ligt. Er waren steeds wel enkele vrienden ⁴⁰⁾. Een hunner, Albert Wellmann, een duitsch Lutheraan, werd in 1754 te Zeist opgenomen en later tot helper der gemeente ingezegend. De Utrechternaren stelden echter weinig belang in deze beweging. Van 1772—1778 was hier een gezelschap van ongeveer zestien personen, dat wekelijks zijn hernhuttersche oefeningen hield. Deze bijeenkomsten werden eerst in de woning van J. D. Dooden gehouden, iemand, die vóór zijn huwelijk in het broederhuis te Zeist had gewoond. De toonaangevende personen waren de letterzetter Christoffel Weller en de boekbinder Johann Heinrich Köhler. In 1775 werd te Zeist met zeven vrienden uit Utrecht door het houden van een liefdemaal de gemeenschap des geloofs gevierd. Maar de gemeenschap had geen hechten grondslag, want tweedracht, vermoedelijk uit afgunst voortgekomen, maakte in 1778 aan de bijeenkomsten een einde. Wel werd de oneenigheid bijgelegd, doch ook in 1783 gelukte het niet opnieuw iets te beginnen. Alleen Köhler bezocht later nog dikwijls Zeist. De meeste vrienden waren hier Duitschers en bijna allen luthersch.

Uit de beschrijving dezer kringen is duidelijk gebleken, dat zij tegen het einde der achttiende eeuw langzaam verdwenen. Men kan zeggen, dat zij uitstierven, omdat zich bijna geen jeugdige menschen meer aansloten. Het jongere geslacht had voor deze conventikels, die zich van de wereld eenigszins afgetrokken hadden, geen belangstelling meer. In alle landen was trouwens de

⁴⁰⁾ Zie de Brieven uit Utrecht, te Zeist PAIR2B2d.

nieuwe tijdgeest, die door de „verlichte” denkbeelden van de Aufklärung en de revolutie werd gevoed, een dreigend gevaar voor de broedergemeente en haar werk. De Hernhutters werden teruggedrongen en speelden, voorloopig althans, geen rol meer in het openbare leven. De omwenteling van 1795 maakte aan deze gemeenschapskringen in de Nederlanden een einde. Sindsdien reisde ook geen bezoekbroeder meer rond. Dit gemeenschapswerk is hier te lande niet omvangrijk geweest. In Zwitserland, waar de broedergemeente ook onder de Gereformeerden had gewerkt, was haar vriendenkring grooter en duurzamer. Toch heeft dit werk ook hier in ons land beteekenis gehad. Want het heeft ten langen leste het oordeel der Gereformeerden milder gestemd, in het algemeen de irenische gezindheid tegenover andersdenkenden bevorderd, en bovenal de zendingsliefde belangrijk aangekweekt. Wat voor de houding der Hernhutters in Zwitserland gold, mag evenzoo hier gezegd worden: bij al hun eigen werk hadden zij ook het oprechte welzijn der volkskerken op het oog ⁴¹⁾.

⁴¹⁾ Vgl. Wernle, a. a. O., III, S. 174.

HOOFDSTUK IV.

De zendingsbeweging.

Waren de opwekkings- en de gemeenschapsbeweging geboren uit een philadelphisch streven naar interkerkelijke verbondenheid, in de zendingsbeweging kwam de universalistische opvatting van het christelijk geloof bij de Hernhutters nog sterker tot uiting. Hun zendingen trokken niet naar één bepaalde kolonie om daar hun kerkgemeenschap voort te planten. Neen, de heidenboden gingen overal heen, naar Groenland, Ceylon, Noord-Amerika, Zuid-Afrika, en vele daartusschen gelegen gewesten. In al deze landen zochten zij de eerstelingen voor het Lam te verzamelen. Hetzelfde geloof in de eenheid der verstrooide kinderen Gods (Joh. 17) verbond de verschillende vormen der hernhuttersche beweging tot het eene philadelphische streven. Er was daarbij een wisselwerking tusschen de gemeenschaps- en de zendingsbeweging. De eerste vond in het zendingswerk een middel om haar liefde tot den Heiland der wereld in daden om te zetten. En omgekeerd had de gemeenschapsbeweging aan de zendingsactie haar beteekenis te danken.

De verschillende pogingen om nieuwe gebieden voor het zendingswerk te openen, hebben ongetwijfeld tegelijk de sterke uitbreiding der hernhuttersche beweging in het algemeen mogelijk gemaakt. Juist door haar zendingswerk is de broedergemeente met landen, die niet tot het duitsche taalgebied behooren, in nauwere aanraking gekomen. Dit geldt bij uitstek van Denemarken, Engeland en Nederland. Reeds in 1727 richtte Zinzendorf zich tot de deensche overheid met de vraag, of men de hernhutter Broeders niet bij de zending op Groenland kon gebruiken, en uit Kopenhagen vertrokken in 1732 de eerste hernhutter zendingen naar de deensche bezittingen in West-Indië ¹⁾. In 1733 stelde Zinzen-

¹⁾ Vgl. K. Müller, *200 Jahre Brüdermission*, Bd. I: *Das erste Missionsjahrhundert*, Herrnhut 1931, S. 10.

dorf zich met de „Trustees for establishing the colony of Georgia in America” in verbinding en in 1734 onderhandelde Spangenberg met het bestuur van deze maatschappij te Londen over de opname van een groep kolonisten ²⁾. Op die zelfde reis besprak Spangenberg te Amsterdam met de „Geotrooyeerde Sociëteit van Suriname” de voorwaarden voor kolonisatie op haar gebied. De bedoeling van deze kolonisatieplannen was zich de gelegenheid te verschaffen met heidenen in aanraking te komen en aldus, zij het ook langs een omweg, den toegang tot het zendingsveld te banen.

Toen het piëtisme de zendingsgedachte weer meer in het middelpunt van het godsdienstig leven plaatste, wilde het daarmee geen nieuwe zendingsmethode invoeren. Men hield nog aan de oud-orthodoxe opvatting vast, dat de staat, of in zijn plaats de handelscompagnie, het recht en de plicht had de zendelingen uit te zenden, en dat het aan den anderen kant de plicht der kerk was daarvoor geordende dienaren aan te wijzen ³⁾. Aan deze beginselen hield zich ook het piëtisme van Halle, dat slechts geordende theologen aan de deensche regeering voor het zendingsveld ter beschikking stelde. Maar toch was hier reeds een verschil met de practijk der orthodoxie. Want volgens het oude standpunt stond achter dit zendingswerk de kerk, een kerkelijk orgaan, of wel een commissie, die daartoe officieel was benoemd. Het piëtisme bracht hierin theoretisch geen verandering, maar wel practisch, want achter het werk stond niet langer meer de kerk, maar het conventikel, dat wil zeggen, de menschen, die door de piëtistische opwekking bewogen waren. Daarbij zond men te Halle wel enkel theologen uit, doch slechts zulke, die uit eigen kring waren voortgekomen. Het was niet meer voldoende, dat zij geordend waren, want zij moesten zich daartoe ook in het bijzonder „geroepen” weten. Men ziet hier dus duidelijk de verschuiving van de kerk naar het conventikel, van de objectieve gemeenschap en haar wijding naar den subjectieven kring en zijn roeping. Doordat de broedergemeente een eigen karakter verkreeg, moest ook haar zendingswerk den invloed daarvan ondergaan. De zendende gemeenschap was hier niet het conventikel van bekeerden, maar een geloofsgemeenschap, een echte gemeente, een „verkirchlichtes Konventikel”, dat uitliep op een vrije kerk ⁴⁾. Zoo keerde de broedergemeente zich van de piëtistische opvatting af en ging zij tot het oude beginsel terug, dat de kerkelijke gemeente in haar geheel achter het zendings-

²⁾ Vgl. Müller, a. a. O., I, S. 201.

³⁾ Vgl. H. Frick, *Die evangelische Mission, Ursprung, Geschichte, Ziel*, Bonn und Leipzig 1922, S. 173 ff.

⁴⁾ Vgl. W. Bettermann, *Das Werden einer Kirche im 18. Jahrhundert*, in: *Zwischen den Zeiten*, 11. Jahrg. 1933, S. 514 ff.

werk moest staan. Doordat de broedergemeente zich een zelfstandig bestaan verwierf, kon zij haar zendingen zelf ordenen. Het piëtisme, ofschoon een leekenbeweging, was toch aan het kerkelijk orgaan gebonden en kon daarom geen geordende leeken afvaardigen. In dit opzicht stond de broedergemeente vrij, derhalve kon zij wel leeken ordenen en uitzenden. Ondanks de onderlinge verschillen moet echter nadrukkelijk gezegd worden, dat zoowel het piëtisme als de gemeente van Zinzendorf de oude opvatting van kerkelijke zending nog veel nader stonden dan de latere zendinggenootschappen en zendingsverenigingen, die zelf de rechten der zappende gemeente overnamen.

Het oude standpunt, dat de overheid eigenlijk degene is, die uit moet zenden, kon en wilde Zinzendorf niet geheel verlaten. Een bewijs hiervoor is de orde van het mosterdzaad, die aanvankelijk een persoonlijke aangelegenheid van den graaf was en met de broedergemeente niets had te maken. In zijn studietijd had Zinzendorf al beproefd met vrienden een bond te stichten, met het dubbele doel om de broederliefde en den zendingsijver te bevorderen. Daarop sloot hij in Juni 1719 te Amsterdam met zijn lateren zwager Heinrich XXIX, graaf von Reuss, dien hij daar ontmoette, een bond, waarbij in het volgende jaar Friedrich de Watteville, dien hij in Zwitserland opzocht, werd opgenomen⁵⁾. De statuten werden onderteekend, de naam „Senftkornorden” was nog niet gebruikelijk, maar het embleem, de gouden ring met inschrift: „niemand onzer leeft zichzelf”⁶⁾, werd toen reeds ingevoerd. Van deze orde, feitelijk een driemanschap, hooren wij dan niets meer, tot Zinzendorf in 1737 het ledenaantal uitbreidde door enkele engelsche begunstigers van zijn zendingswerk daarin op te nemen. Andere benoemingen volgden, zoodat op het einde van 1737 de orde reeds een internationaal karakter droeg. Daarbij waren de leden alle aanzienlijke personen in een staatskerk, een hooge regeering of een soevereine handelscompagnie. Omdat zij het hernhutter zendingswerk konden en wilden bevorderen, zag Zinzendorf in hen de officieele ambtsdragers, die zijn zendingen op wettige wijze moesten uitzenden. De buitenwereld merkte niets van deze orde, omdat alles zoo geheim mogelijk werd gehouden. De leden ontvingen de statuten „Ratio illustris Ordinis cui a Sinape nomen est”, die Zinzendorf in 1737 te Londen met de noodige omzichtig-

⁵⁾ Vgl. G. Reichel, *Die Anfänge Herrnhuts, Ein Buch vom Werden der Brüdergemeine*, Herrnhut 1922, S. 57 ff.; 72 ff. De studie van Reichel, *Der Senftkornorden Zinzendorfs*, I. Teil: *Bis zu Zinzendorfs Austritt aus dem Pädagogium in Halle 1716*, Leipzig 1914, behandelt alleen de oudste vriendenkringen, die de jeugdige graaf stichtte. Over den „Senftkornorden” schreef A. Glitsch in: *Der Brüder Bote*, Jahrg. 1882, S. 214—223, echter te weinig kritisch. Vgl. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, Beylagen, S. 6 f.

⁶⁾ ·ΘΥΣΕΙΣ·ΗΜΩΝ·ΕΑΥΤΩ·ΖΗ·

heid liet drukken, daar het afschrijven bij het toenemen van het ledental op den duur bezwaarlijk zou worden ⁷⁾.

De artikelen leggen een zeer duidelijk getuigenis af van het philadelphisch ideaal van den stichter, hoewel de kerkelijke verschillen aanvaard worden. De eerste zes artikelen omschrijven den grondslag, te weten Jezus en Zijn verdienstelijk lijden. De leden moeten zielen winnen voor Dien, die Zijn leven voor de zielen gelaten en verpand heeft (I). Daarbij zal men niet streven naar een gemeenschappelijke kerk en evenmin de heidenen, die reeds onder het kruis gebracht zijn, tot eigen groep trachten over te halen (III). Een ieder blijve echter bij zijn roeping, de vorst zal niet offeren en de bedienaar des Woords niet bevelen (V). Het zevende artikel somt de 13 punten op, welke het oudste reglement vóór 1737 bevatte ⁸⁾. Daarvan luidt het eerste: Dat de bondgenooten het menschelijk geslacht liefhebben. Voorts het derde: Dat zij zich bevlijtigen de zielen met den Schepper en, wanneer zij dien kennen, met den Verlosser te vereenigen. Ook het zesde punt noemen wij nog: Dat zij door de deuren, die God ter bevordering van zijn zaak kortelings geopend heeft, niet bezwaard zijn in te gaan en wat zij moeten ondernemen, kloekmoedig doen, dat zij zich echter wachten voor eenigen hartstocht, opdat de deuren, die tot nog toe geopend waren, door hun toedoen niet gesloten worden. De laatste acht artikelen beschrijven de uiterlijke gedaante van de orde: de teekenen, de kleeding en de bijeenkomsten. Dit alles zou overeenkomstig de waardigheid der orde niet van praal ontbloot zijn. In werkelijkheid had Zinzendorf alleen maar het ordekruis, dat de afbeelding van de mosterdplant droeg. Alle leden bezaten echter den gouden ring met het genoemde inschrift. Deze moesten zij na hun overlijden laten terugbezorgen aan den secretaris, die ring en statuten weer aan een opvolger doorgaf (XIV).

In 1737 werden de volgende leden opgenomen: J. E. Oglethorpe, engelsch generaal en gouverneur van Georgië in Amerika; J. Potter, aartsbisschop van Canterbury; Th. Wilson, bisschop van Sodor en Man; Tomo Chichi, koning der Indianen in Georgië; A. Romswinkel, groothandelaar te Amsterdam; D. E. Jablonski, hofprediker te Berlijn; Von Reichenbach, kerkpresident te Berlijn; en H. J. Bohn, russisch generaal te Reval. In 1738 kwamen I. Le Long, S. Radermacher en H. van Alphen er bij, in 1739 C. D. Schrijver en ten slotte in 1743 J. Erskine, staatssecretaris in Schot-

⁷⁾ Uitgegeven s.l., s.d., 4°, 8 pag. met een kopergravure, waarop de orde-teekenen zijn afgebeeld. In 1740 verscheen te Londen een herziene latijnsche uitgave en te Bidingen een duitsche vertaling daarvan met een voorbericht, dat ook in de *Büdingische Sammlung*, Bd. II, S. 677 ff. werd afgedrukt. In de uitgave van 1740 ontbreken art. XII en XV.

⁸⁾ Dit oudste statuut is ook opgenomen in de *Büd. Sammlung*, II, S. 651 ff.

land ⁹⁾. Het waren dus meest Engelschen en Nederlanders, wat niet te verwonderen is, aangezien zij tót de koloniseerende mogendheden, die de hernhutter zending in dien tijd op hun gebied toelieten, behoorden. Het is niet waarschijnlijk, dat nog meer personen lid van deze orde zijn geweest. Tot secretaris werd op 11 Nov. 1738 Le Long benoemd. Ds. Van Alphen zond in 1739 den ordering aan Le Long terug, omdat hij als gereformeerd predikant zijn verbinding met Zinzendorf niet langer kon aanhouden ¹⁰⁾. De bejaarde Abraham Romswinkel, groothandelaar in oostindische waren en sinds 1712 geheimraad en resident te Amsterdam van den koning van Pruisen, stierf reeds in 1738. Zijn schoonzoon, mr. G. P. Boudaen, zelf zoon van een gereformeerd predikant, gaf toen den ring met de statuten niet rechtstreeks terug, maar liet een afschrift dezer statuten in handen van de tegenstanders der broedergemeente komen, en professor Voget uit Utrecht drukte dit af aan het slot van zijn geschrift over de „Mystike Godtgeleerdheit” ¹¹⁾. Hiertegen verweerden de Hernhutters zich ernstig, verklarende, dat zij met deze orde niets gemeen hadden. De syndicus of advocaat der broedergemeente, J. G. E. Böhmer, zond zelfs een adres aan de Staten van Utrecht om te protesteeren tegen de handelwijze van Voget, met de verzekering, dat alle beschuldigingen onjuist waren en dat zij gaarne alles nader wilden verklaren, wanneer zulks zou gewenscht worden ¹²⁾. De opvolger van Romswinkel was Samuel Radermacher, magistraat van Middelburg en bewindhebber der Oostindische Compagnie ¹³⁾. Een invloedrijk lid was Cornelis Schrijver. Hij was kapitein ter zee onder de admiraliteit te Amsterdam en sinds 1744 vice-admiraal. Hij heeft den Hernhutters veel hulp verleend en bleef tot zijn dood in 1768 een trouw vriend. Veel beteekenis heeft deze orde overigens niet gehad, want het was inderdaad slechts een persoonlijke liefhebberij van Zinzendorf. Na 1743 liet de orde niets meer van zich hooren en in 1753 schreef Le Long uit Amsterdam, waar hij tijdelijk was, aan Zinzendorf, dat hij nog orderingen en eenige papieren in zijn bezit had, welke de graaf beter zelf kon bewaren en daarom maar door een vertrouwd persoon moest laten afhalen. Hierbij waren ook de ringen van Van Alphen, Radermacher en Schrijver. In den brief, dien Zinzendorf daarop aan Le Long schreef, liet hij uitkomen, dat hij in deze orde heelemaal geen

⁹⁾ De acten en correspondentie te Hhut R20A9.

¹⁰⁾ Zie te Hhut R10Aa7(3).

¹¹⁾ Vgl. A. Voget, *Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit*, Utrecht 1739, bl. 57—69.

¹²⁾ Zie *Brüder Sammlung*, I, S. 232 ff.; vgl. S. 258. Voorts: A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*. Zu finden in den Brüdergemeinen 1775, S. 1041.

¹³⁾ Ook Van Alphen wordt wel als diens opvolger genoemd.

belang meer stelde. Hieruit blijkt dus genoegzaam, dat de orde toen niet meer bestond en vermoedelijk ongemerkt al uiteen was gevallen ¹⁴⁾.

Het boek van Le Long had de broedergemeente en haar zendingswerk zoo bekend gemaakt, dat spoedig verscheidene personen hun hulp aanboden om de zending metterdaad te steunen. De twee tusschenpersonen, die de verbinding tusschen Zinzendorf en de nederlandsche beschermheeren tot stand brachten, waren Deknatel en Le Long. Zoo ontstond er in 1735 al een drukke briefwisseling tusschen Amsterdam en Herrnhut. Ook werden de door Nederland reizende zendelingen vriendelijk ontvangen en voortgeholpen. In Sept. 1735 verwijlden G. Piesch, G. Berwig en H. C. von Larisch op hun reis naar Suriname te Amsterdam, en in November van dat jaar F. Martin, J. Bönicke en dr. Th. Grothaus, die op weg naar St. Thomas waren. Een paar maanden later vroegen de Amsterdamsche predikanten Van Alphen en De Bruin, of Zinzendorf eenige zendelingen naar de Kaapkolonie wilde zenden, omdat daar nog niets voor het heil der Hottentotten werd gedaan. Als antwoord hierop kwam Georg Schmidt 9 Maart 1736 te Amsterdam aan. Maar daar hij nog moest wachten tot de „Vergadering van Zeventien” bijeen zou komen om zijn uitzending goed te keuren, werkte hij dien zomer op de buitenplaats Oud-Bussum van Scherenbergh. In September vertrok hij naar Middelburg, waar de heeren der O. I. Compagnie vergaderden. Op hun verzoek werd hij aldaar door eenige gereformeerde predikanten ondervraagd; van een officieel examen was echter geen sprake. Een der bewindhebbers, S. Radermacher, bevorderde de zaak ten zeerste. Maar nadat Schmidt de toestemming had verkregen om als zendeling naar Zuid-Afrika te vertrekken, moest hij toch nog van 13 Oct.—11 Maart 1737 te Middelburg wachten, voordat het schip, waarmede hij de reis zou maken, kon uitvaren ¹⁵⁾.

Zinzendorfs gedachten gingen echter nog verder. In 1738 wist hij van de O. I. Compagnie voor een paar zendelingen vrije overtocht naar Ceylon te verkrijgen, waarheen in Jan. 1739 D. Nitschmann en dr. A. C. F. Eller vertrokken. Hun verblijf aldaar was van korten duur, maar naar het getuigenis der vrienden te Colombo

¹⁴⁾ Zie den brief van Le Long, d.d. Amsterdam 30.3.1753 te Hhut R20A9b22 en dien van Zinzendorf, d.d. Londen, 13.5.1753 te Hhut R20C37 (207). Deze vier ringen worden nog in het archief te Herrnhut bewaart. K. H. von Peistel haalde deze zaken bij Le Long af. — In 1742 werd de „Orden vom Bekänntnis des Leydens Jesu” en in 1743 de „Närrchen Orden” gesticht, die uitsluitend uit leden der broedergemeente bestonden. Het stichten van orden was in dien tijd een algemeen geliefkoosde bezigheid, ook buiten de broedergemeente. Wij herinneren hier aan de vrijmetselarij, die toen mode werd.

¹⁵⁾ Zie K. Müller, *Georg Schmidt*, Herrnhut 1923, S. 24—36. Vgl. de acten en brieven te Hhut R15Ma2—3.

niet ongezegend, „Hoe nut en dierbaar deze twe geliefde Broeders aan onze zielen geweest zyn, 't zedert het den beminde Hyland behaagt hadde een kleen vonkje van liefde en genade in onze herten uyt te storten; zal de lieve en dierbaare Gemeynthe wel kunne nagaan: en wy hadde zo gaarne gewenst van haar, onder de genade des Hylands, nog meerder nut en hulpe in onze zwakheden te erlangen" ¹⁶⁾. De Nederlanders hielpen evenwel de broedergemeente niet alleen op het gebied van de Oost- en Westindische Compagnie. Toen Zinzendorf zich in 1736 te Amsterdam ophield, bezocht hij op 9 Maart met ds. Van Alphen Abraham Scherenbergh, een bemiddeld walvischvaarder, en gebruikte hij op diens groenlandsch schip een maaltijd, waarbij ongetwijfeld over de moeilijke positie der hernhutter zendelingen op Groenland werd gesproken. Deze hadden sinds twee jaren niets meer uit Europa gehoord en verkeerden in grooten nood. Daarop ontvingen de Broeders op Groenland in Mei 1736 bericht, dat een nederlandsch schip een vaatje levensmiddelen en brieven voor hen uit Amsterdam had medegebracht, en dat de schipper van hun toestand aan de vrienden in Nederland verslag moest uitbrengen. Le Long had deze verzending verzorgd en beloofde, wanneer de proefzending goed zou overkomen, zulks een volgend jaar te herhalen. De zendelingen vroegen dringend om een boot, die voor hen onontbeerlijk was. Het gevraagde vaartuig schijnt hun ook in 1737 toegezonden te zijn, doch het verongelukte evenals het schip, dat in het jaar te voren de levensmiddelen had overgebracht ¹⁷⁾. Scherenbergh hielp ook later nog de zendelingen op Groenland en de visitatiereis van Andreas Grasmann in 1740 naar dat afgelegen land werd door deze vrienden te Amsterdam mogelijk gemaakt. Ten slotte vermelden wij nog, dat met een aanbeveling van Schrijver A. E. Richter naar Algiers vertrok om daar onder de blanke slaven te werken ¹⁸⁾. De pogingen om in Perzië de zending te beginnen, waren voortgesproken uit de kennismaking tusschen Zinzendorf en den voorganger der Armeniërs te Amsterdam in 1738 ¹⁹⁾. Opmerkelijk is, dat de Nederlanders, die tot de broedergemeente overkwamen, zichzelf niet voor het zendingswerk beschikbaar stelden. Slechts bij uitzondering vernemen wij, dat iemand als de doopsgezinde voorganger van Blokzijl, Volkert de Graaf, een tijdlang den

¹⁶⁾ Zie den brief d.d. Colombo, 19.11.1740 in de *Büd. Sammlung*, II, S. 220. Vgl. Zinzendorf, *Der Oeffentlichen Gemein-Reden im Jahr 1747. Zweyter Theil*, In den Brüder Gemeinen 1749. S. 178.

¹⁷⁾ Vgl. D. Cranz, *Historie van Groenland*, II, Haarlem en Amsterdam 1767, bl. 54 vgg. Vgl. ook Spangenberg, a. a. O., S. 951. Zie voorts het Getuigenis van Scherenbergh, d.d. Amsterdam 14.8.1741, te Hhnt R10Aa20(1).

¹⁸⁾ Vgl. Spangenberg, a. a. O., S. 1209 f.

¹⁹⁾ Vgl. K. Müller, *200 Jahre Brüdermission*, I, S. 251.

wensch koesterde om als zendingeling naar St. Croix te gaan ²⁰⁾. Zulk een zelfverzakende geestdrift voor de broedergemeente was hier te lande zelden aan te treffen.

Terwijl de Hernhutters zelf bij IJsselstein 's-Heerendijk als een posthuis voor de heidenboden bouwden — hun laatste station in Europa, zooals Zinzendorf zich uitdrukte ²¹⁾, — ontstond uit de werkzaamheden der hulpvaardige Nederlanders te Amsterdam de eerste zendingssociëteit. Een datum voor de oprichting dezer sociëteit is niet bekend, wat zeer begrijpelijk is, daar in het begin een eigenlijke organisatie ontbrak en geen protocollen werden gemaakt. Er was zeker in den eersten tijd een aanzienlijke kring van gereformeerde en doopsgezinde vrienden, die door hun invloed en geld de zending der broedergemeente bevorderden. Hun voornaamste werk was, dat zij de toestemming voor het verblijf der zendingelingen in de koloniën bewerkstelligden, voor een kosteloozen overtocht zorgden, en voorts door het verzenden van levensmiddelen en andere benoodigdheden hen gedeeltelijk onderhiielden. Voor het overige moesten de zendingelingen in hun eigen behoeften voorzien, daar zij niet door de zending gemeente onderhouden werden. Maar ook bij allerlei andere moeilijkheden was de invloed van deze machtige bewindhebbers en rijke kooplieden van groote waarde. Zoo riep Spangenberg in 1741 hun tusschenkomst in, toen hij met een eigen schip de kolonisten naar Pennsylvanië wilde overbrengen ²²⁾. Een privilege stond namelijk niet aan iedereen toe passagiers te vervoeren. In 1742 voer het eerste zendingsschip naar Philadelphia, en in 1743 kwam door toedoen van Hutton te Londen en Deknatel te Amsterdam een volledig ingericht zendingsschip in de vaart, dat echter in het volgende jaar den Spanjaarden in handen viel ²³⁾.

Toen de beteekenis van dit zendingcollege steeds grooter werd en de werkzaamheden zich uitbreidden, werd het omstreeks 1738 langzamerhand gewoonte op geregelde tijden bijeen te komen, in den beginne viermaal per jaar, om de ingekomen berichten te lezen en de werkzaamheden te bespreken. Het eerste bestuur bestond uit: H. van Alphen, praeses, J. Deknatel, J. Schellinger, I. Le Long, secretaris en J. L. Dober en F. de Watteville als assessores ²⁴⁾. De beide laatsten vertegenwoordigden de broedergemeente in dit

²⁰⁾ Zie den brief van De Graat te Zeist PAIIR9D9G.

²¹⁾ Vgl. Zinzendorf, *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst vom 11 May bis den 21 Junii 1746 gehaltene Reden, Nebst noch einigen andern zu gleicher Zeit in Holland geschehenen Vorträgen*. Zu finden in den Brüder-Gemeinen, S. 446.

²²⁾ Zie den brief van Spangenberg, d.d. Londen 16.11.1741, te Hhut R10Aa6(13).

²³⁾ Zie Müller, a. a. O., I, S. 321.

²⁴⁾ Zie een aantekening van Le Long, s.d. te Hhut R10Aa26(1).

bestuur. Dober was als algemeen oudste de eigenlijke zendings-director der broedergemeente en De Watteville was de leider van 's-Heerendijk en van de geheele hernhuttersche beweging hier te lande. Men sprak in dien tijd van het „Collegium de propaganda fide". Het inrichten van een zelfstandige broedergemeente te Amsterdam en de heftige bestrijding door den gereformeerden kerkeraad aldaar hadden beide een ongunstigen invloed op de ontwikkeling der zendingssociëteit ²⁵⁾. Vele vrienden, vooral Doopsgezinden, gingen tot de broedergemeente over, zoodat de meeste zendingsvrienden tevens leden der broedergemeente werden. Daar deze menschen de zendingsberichten in de hernhutter bijeenkomsten hoorden voorlezen, waren zij altijd eerder en beter ingelicht dan de overige vrienden. Die voelden zich ten achter gesteld bij de gemeenteleden, alsof zij alleen goed genoeg waren om het benodigde geld bij elkander te brengen. En het geld speelde een steeds grootere rol, daar het zendingswerk zich snel uitbreidde en de lasten zwaar drukten. De sociëteit wenschte nu, dat alle broedergemeenten een gedeelte ter bestrijding der onkosten zouden bijdragen. De billijkheid van dezen eisch werd door Zinzendorf en de andere leiders wel erkend, maar dit voorstel kon moeilijk uitgevoerd worden, omdat de algemeene organisatie der broedergemeente nog te ontoereikend voor zulk een geregelde medewerking was. Zoo bleef dit voorstel hangende en het uitstel werkte verlamdend op de werkzaamheden der sociëteit. Want men vroeg zich af, van wien de uitbreiding van het zendingswerk afhing, van Zinzendorf als den geestelijken leider of van de sociëteit, die de gelden moest bijeenbrengen. Hierover bleven de meeningen verdeeld.

Daarbij kwam nog, dat de gereformeerde vrienden, ook Van Alphen, zich langzamerhand moesten terugtrekken. In het begin had de gereformeerde kerk de hernhutter zending welwillend beoordeeld. Maar de moeilijkheden konden niet uitblijven, toen de hernhutter zendelingen overgingen tot het verrichten van kerkelijke handelingen, zooals het doopen van hun bekeerlingen. Al lieten de gereformeerde predikanten zich weinig gelegen liggen aan de zending onder de inboorlingen, in alle koloniën waren toch predikanten, die voor zich alleen de uitoefening van het kerkelijk ambt opeischten. Zij beschouwden al spoedig de nieuwe zendelingen, die niet eens theologen waren, als ongewenschte indringers. De Gereformeerden zagen in de broedergemeente niets anders, dan wat zij oorspronkelijk ook was, namelijk een piëtistisch conventikel. Doch dat zij door de overname van de bisschopswijding een zelfstandige kerk was geworden, wilde men niet aanvaarden, omdat de Hernhutters met deze wijding niet de officieele belijdenis

²⁵⁾ Vgl. de acten te Zeist PAIR5A1—2 en B3.

van de oude boheemsche Broeders hadden overgenomen. Zoolang de Hernhutters dus de rechten van een conventikel niet te buiten gingen en onder de heidenen slechts evangeliseerden, kon men hen dulden, maar zoodra zij kerkelijke bedieningen verrichtten, deden zij de kerk, die in de betrokken kolonie gevestigd was, afbreuk.

Op grond van dit gevaar klaagde de gereformeerde predikant J. Borm op St. Thomas den hernhutter zendeling Friedrich Martin bij den gouverneur aan, wat tot Martin's gevangenschap leidde. Een trouw verdediger vond Martin echter in den planter J. L. Carstens, directeur van de deensche W. I. Compagnie, die een goed getuigenis van de Broeders gaf, toen hij op zijn reis naar Denemarken door Amsterdam kwam ²⁶⁾. De gedoopte Negers wendden zich zelf tot den koning van Denemarken om zijn tusschenkomst en schreven in het Creoolsch over hun toestand: „Ons staan vast tot noch toe, als het God den Heere gelieft, schon ons seer gedrukt word van all, en komen ons slagen en kappen, as ons by den Heyland leert, en Boek verbranden, en doop Honde-Doop noemen, en Broeders Beesten, en Neger moet niet zaalig worden, een gedoopt Neger is Brandhout in de Hell. En hebben ons Broeders, sonderlyk Bas Martinus, die God aan ons al had gebruikt, en die van twentig Broeders overgebleven is, (die gestorven zyn,) met syn Broeders, over drie Maant op de Fort gesett, en wil sy van de land bannen”. En een negerin schreef aan de koningin van Denemarken: „mi ben bedroev na min herte, voor dat Negrinne no kan dien die Heere Jesus in Thomas, die Blanke no wil dien die Heere. Lat so as sili wil, maar soo de povre swarte Broeders en susters wil dien de Heer Jesus, so moet zilli doen, as si bin maron volk” ²⁷⁾. Zinzendorf reisde persoonlijk naar St. Thomas om zijn Broeders te helpen, waar hij 29 Januari 1739 aankwam. Hij kon hen uit de gevangenis bevrijden, maar met Borm kwam hij niet tot overeenstemming. De deensche koning besliste ten gunste van de Hernhutters door te verklaren, dat ook de Gereformeerden op St. Thomas slechts getolereerd werden, daar de luthersche kerk in de deensche bezittingen de staatskerk was ²⁸⁾. Van deze dingen bleef men intuschen in Nederland niet onkundig. Twee brieven uit St. Thomas van tegenstanders der broedergemeente werden door professor Van den Honert in zijn „Aanmerkingen” op een brief van De

²⁶⁾ Ook in de *Büd. Sammlung*, II, S. 196—215 (Duitsch). Zie voorts de notarieele verklaring over de verhandelingen tusschen Zinzendorf en Borm in de *Büd. Sammlung*, III, S. 971 ff. (Nederlandsch).

²⁷⁾ Vgl. *Büd. Sammlung*, I, S. 483 en 486.

²⁸⁾ Vgl. *Büd. Sammlung*, I, S. 177 f., d.d. Hirschholm 7.8.1739. Zie over Zinzendorfs reis: Spangenberg, a. a. O., S. 1161—1178.

Watteville gepubliceerd²⁹⁾). De Watteville antwoordde daar weer op door de verklaring van Carstens uit te geven en die twee brieven van een ander standpunt toe te lichten.

In Zuid-Afrika, waar de gereformeerde predikanten inderdaad de alleen heerschende kerk vertegenwoordigden, kwam Georg Schmidt eveneens in ernstige moeilijkheden. Wel moesten de predikanten toegeven, dat Schmidt zijn doopelingen meer kennis had bijgebracht, dan zij voor mogelijk hadden gehouden, maar het verdachtmakende gerucht, dat de hernhutter zendelingen zonder grondige voorbereiding hun aannemelingen doopten, had gretig ingang gevonden³⁰⁾). De „Herderlyke en Vaderlyke Brief” van Amsterdam nam dan ook gaarne uit de notulen der zuidhollandsche synode van 1738 het gezegde, hetwelk een zeker iemand uit den mond van den graaf zou vernomen hebben, over, namelijk, dat de Hernhutters „onder de naaktlopende Wilden rechte Abrahamieten gevonden” hadden³¹⁾). Zij werden er dus van beschuldigd menschen gevonden te hebben, die zonder in den catechismus onderricht te zijn konden gedoopt worden. Het kan ons niet verwonderen, dat de synode van Zuid-Holland in 1740 de bediening van doop en avondmaal door „Hernhutsche Emissarissen” als onwettige handelingen veroordeelde³²⁾). Hierdoor was het voor de Gereformeerden onmogelijk geworden het zendingswerk der broedergemeente langer te steunen. Men kan de vraag stellen, of de Hernhutters niet verstandiger gedaan hadden hun doopelingen aan de gereformeerde predikanten over te geven, opdat deze hen door den doop in de gevestigde kerk opnamen. Wij kunnen daarop echter antwoorden, dat de Hernhutters hun bekeerlingen niet tot leden der broedergemeente doopten, maar, gelijk de Collegianten, tot leden van de algemeene christelijke kerk, of naar hernhutter spreekwijze: tot leden van de Heilandsgemeente. Zij konden geen propaganda maken voor de gereformeerde kerk³³⁾). De hernhutter zendelingen gingen naar apostolisch voorbeeld te werk, en doopten bijvoorbeeld hun „eerstelingen” in de rivier, wat de Gereformeerden verkeerd achtten, omdat er geen gemeente bij aanwezig was. Voor de heidenwereld bleef het parool der hernhutter zendelingen: „Niemandt, dan alleen Jesus, en die gekruyst, bij haar te noemen; ook haar, soo veel mogelyk, in de zaalige onwetenschap te houden, dat de Christelyke Religie soo verdeelt is; en waar zy yets daar van merken, in dit deel ons onzydig

²⁹⁾ Zie J. v. d. Honert, *Aanmerkingen op sekeren Brief, door ... De Watteville geschreeven*, Leyden 1739, bl. 37 vgg.

³⁰⁾ Vgl. K. Müller, *Georg Schmidt*, S. 96.

³¹⁾ Zie *Herderlyke en Vaderlyke Brief*, Amsterdam 1738, bl. 16.

³²⁾ Vgl. [P. Hofstede], *De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche Secte*, Amsterdam 1802, bl. 283.

³³⁾ Vgl. Müller, *a. a. O.*, S. 100 ff.

te houden, van elk het beste te spreken, en 't onderscheydt meer te verminderen, dan te vergrooten" ³⁴).

Het onvermijdelijk gevolg was, dat er te Amsterdam in de zendingssociëteit, sinds 1741 „Heyden Conferentie" geheeten, waf den vriendenkring betrof, vele veranderingen plaats vonden. Op 5 Febr. 1744 werd de sociëteit opnieuw georganiseerd, vermoedelijk meer naar het voorbeeld van haar jongere zustersvereniging te Londen, de „Society for the Furtherance of the Gospel", die 27 April 1741 opgericht was. De naam zou voortaan luiden: „Conferentie tot voortplanting des Evangeliums". Besloten werd eenmaal in de maand een kleine conferentie en om de maand een groote conferentie, waar brieven werden voorgelezen, te houden. In het vervolg zouden alle besluiten geprotocolleerd worden. Daar Le Long Amsterdam metterwoon verliet, droeg hij al zijn werkzaamheden aan Isaïc Graafman over, die dus de tweede en tevens de laatste secretaris was. Een der eerste daden van deze nieuwe Conferentie was, dat zij op 1 April besloot aan de sociëteit te Londen veertig pond sterling over te maken „tot een blyk van Liefde en Gemeenschap om dezelve een weinig te hulp te komen in het draagen van haare kosten, door sommige van dezelve meer als na vermogen gedaan in 't bevorderen van de voortplanting des Evangeliums onder de Heydenen in Pennsylvania" ³⁵).

Een laatste en geheel volledige reorganisatie van deze zendingssociëteit vond 28 Maart 1746 plaats ³⁶). Uitsluitend leden der broedergemeente, tezamen 29 personen, onderteeekenden de statuten en stonden daardoor borg voor de uitgaven der sociëteit. Het „Oogmerk dezer Sociëteit" was: „Om het Evangelium van Jezus Christus, die vrolyke Boodschap onzes Heils, na vermogen door de gantse Wereld te bevorderen; dat is: Om van onze zyde, de Getuigen en Booden des Heeren, die onze Zalighyd is, en die het Woord van zyn Lyden aan de Natien brengen en daar toe Lyf en Bloed aanbieden, op alle wyzen te assisteeren". Het devies luidde naar Hebreë 13, 2: „vergeet de herbergzaamheid niet". Uit de statuten leeren wij den aard en de organisatie van de nieuwe sociëteit kennen. Het reglement telde 30 „pointen" en begon aldus: „1. 'T is wel te Observereen, dat deze Sociëteit in 't geheel geen andre van gelyke Natuur tegengesteld word. Ook is het de Intentie niet, eenige andre Aanstalt die Weldaaden geniet zig tegen te stellen. 2. De Leden dezer Sociëteit mogen bestaan uyt Mans- en Vrouwspersoonen. 3. De Leden dezer Sociëteit,

³⁴) Vgl. J. L. Dober, *Eenvoudig Opstel der Evangelisch-Moravische Kerke, aangaande derselver Arbeidt, tot hiertoe, en vervolgens, onder de Wilden, Slaaven en andere Heydenen. 1740*, bl. 3 (h).

³⁵) Protocol te Zeist PAIR5A1.

³⁶) De grondslag en het reglement te Zeist PAIR5B1—2.

merken deze dienst ter bevordering des Evangeliums aan, als eene Genade, als een Privilegium en als een Zegen voor hunne eygene Zielen." Het dagelijksch bestuur, dat nu conferentie genoemd werd, bestond uit een voorzitter, voorstander genaamd, een vice-voorzitter, een secretaris, die tevens penningmeester was, en zes medegecommitteerden, te weten drie mannen en drie vrouwen. Uit de laatsten werden een dienaar en een dienaars gekozen. Deze conferentie zou minstens eenmaal per week samen komen om de zaken te behartigen (§ 6). De geheele sociëteit kwam dan elke maand een keer bijeen om de ingekomen berichten te lezen en de conferentie gelegenheid te geven van haar beleid verantwoording af te leggen (§ 5). Voorzitter werd krachtens zijn ambt de „Generaal Diakonus der Pilgergemeente", die natuurlijk niet altijd te Amsterdam was om aan de vergaderingen deel te nemen. Een paar leden uit den kring der voorgangers hier te lande zouden mede in het bestuur zitting hebben (§ 7). De meest vooraanstaande leden waren M. Beuning, J. Deknatel en K. van Laer. Secretaris bleef I. Graafman. Leden, die buiten Amsterdam woonden, waren J. F. Beyen en G. P. Swertner. Alleen „dugtige subjecten" werden tot leden aangenomen (§ 21). Voorts wilde de sociëteit door corresponderende medeleden de andere broedergemeenten en de verstrooide vrienden opwekken en in de gelegenheid stellen „deel te neemen aan het werk des Heeren" (§ 11). De conferentie mocht nooit een bedrag hooger dan vijfhonderd gulden uitgeven zonder de sociëteit daarin te kennen en, wanneer het kasgeld ontbrak, hoogstens een crediet van vijfhonderd gulden opnemen (§ 16). Behalve de zorg voor de eigenlijke zendingsexpeditie, wilde de sociëteit ook het drukken van stichtelijke geschriften en predikaties tot „nut der zielen" bevorderen (§ 18). Wat vorm en inhoud aangaat, kwamen deze statuten vrijwel overeen met het reglement van de gelijknamige sociëteit te Londen.

Op 14 Mei van het jaar 1746 hield Zinzendorf bij een liefde-maal tijdens de synode te Zeist een groote rede, waarin hij onder meer zeide: „Amsterdam is de eigenlijke moedergemeente van het zendingswerk. Vandaar zijn vele zendelingen en visitatoren uitgegaan, geholpen door de sociëteit. Want die is de kweekschool der zending, Londen en Kopenhagen zijn daar slechts helpers bij" ³⁷). De sociëteit deed inderdaad belangrijk werk tot 1748, daarna nam zij zeer in beteekenis af, tot zij in het midden van 1750, voornamelijk ten gevolge van de financieele moeilijkheden der broedergemeente, haar werkzaamheden staakte. Evenmin als een vaste datum voor de oprichting was te noemen, is een datum

³⁷) Rede tijdens een „Sabbaths Liebes Maal", d.d. Zeist 14.5.1746, te Hhut R10Aa37(2).

voor haar ontbinding aan te geven. Dit geschiedde feitelijk pas in 1772, toen na den dood van den voormaligen secretaris Graafman alle bescheiden en rekeningen aan de broedergemeente overgingen, en de oude onderteekenaars, voor zoover zij nog leefden, en de erven der overledenen verklaarden, dat zij voor geen enkele vordering, die nog mocht inkomen, meer borg stonden, „wordende deze Sociëteit dus ten volle geëindigt zonder iets te reserveeren of open te houden”³⁸).

Naast de heidenwereld deelden de Joden in Zinzendorfs bijzondere belangstelling. Toen hij in 1739 van St. Thomas terugkeerde, vergezelde hem een portugeesche Jood, Daniel Nunnez da Costa, die zich wel tot de broedergemeente voelde aangetrokken, maar toch niet tot het christendom overging. Na een verblijf van vier maanden te Marienborn, woonde hij in 1740 te Amsterdam en 's-Gravenhage, en keerde hij in het voorjaar van 1741 weer naar Jamaica terug. Nog jarenlang stond hij met Zinzendorf in briefwisseling³⁹).

In 1738 was J. L. Dober naar Amsterdam gekomen om daar onder de Joden te gaan evangeliseeren. Hij betrok een woning in de jodenbuurt om geheel onder hen te leven. Het was een moeilijke tijd voor hem en veel zegen zag hij op zijn werk niet, omdat het hem aan bijzondere kennis op dit gebied ontbrak. Daarom noodigde hij reeds tegen het einde van 1738 den kundigen Samuel Lieberkühn uit om dit werk over te nemen. Deze kwam een half jaar later en was weldra een goede bekende, die als Rabbi Schemuel veler achting genoot. Zijn werkzaamheden bleven niet tot Amsterdam beperkt, daar hij veel rondtrok. Te Groningen liet hij zich een keer overreden in de synagoge te spreken, wat hij anders nooit deed. Van Sept. 1740 af woonde hij nog een jaar te Leiden en daarna vertrok hij naar Londen. Te Amsterdam nam Otto Wilhelm Hasse, die aldaar reeds 18 April 1745 overleed, zijn werk over⁴⁰). In den tijd, dat Lieberkühn predikant te Zeist was (1751—1759), kwamen vele Joden, soms een heel gezelschap van oude bekenden, daarheen om zijn prediking te beluisteren. Sommigen ergerden zich aan zijn verkondiging van het kruis en liepen gedurende den kerkdienst weg. Behalve te Amsterdam, zocht hij ook te Amersfoort en elders

³⁸) Zie te Zeist PAIR5B1.

³⁹) Onze gegevens zijn ontleend aan G. Dalman und A. Schulze, *Zinzendorf und Lieberkühn, Studien zur Geschichte der Judenmission*, Leipzig 1903, passim. — Lieberkühn had te Halle en Jena grondig Hebreeuwsch gestudeerd, werd in 1733 Magister, maar nam een benoeming als professor in de oostersche talen naar Koningsbergen niet aan.

⁴⁰) Hasse overleed niet in 1743, zooals Dalman, *a. a. O.*, S. 35 opgeeft, maar wel in 1745; vgl. te Hhut R21B70a, de acten over zijn nalatenschap.

de Joden op. Dit werk onder Israël werd echter niet voortgezet en heeft daarom geen blijvende resultaten opgeleverd.

Een schoon getuigenis van den universalistischen zendingsgeest der broedergemeente vinden wij in haar kerklitanie, die elken Zondagochtend werd gebeden: „Regeer en leid uwe heilige christelyke Kerk! Vermeerder ons verstand in de verborgenheid van Christus, en verminder het misverstand! Leer ons aanneemen die geene, die zwak zyn in 't geloof, maar niet tot twistige zamensprekingen. Maak het woord des Kruices algemeen by de geene, die naar uwen naam genoemd zyn; Wilt de verstrooide kinderen Gods vereenigen en byeenvergaderen; Blyf hun eenige Herder, Hoogepriester en Heiland; Zend getrouwe arbeiders in uwen oogst;..... Geef uwen volke steeds overwinning tegen de vyanden van U, van uw Kruis en van uwe wonden; Help ons, dat wy uw Testament (Joan: XVII) ten vollen uitvoeren! — O Gij, die het Licht en de Troost aller Heidenen zyt! Waak over uwen gezanten te lande en ter zee; Geef geest en vuur tot het woord hunner getuigenisse van uwen bloed! Zegen onze geliefde gemeenten uit de Heidenen; Bewaarze als het zwart uwes oogappels; Gelyk gy deze Negers en wilden bezocht hebt, zoo bezoek ook alle de overige Heidenen; Verlos het volk Israëls van zyne verhardinge; Bekeer nog veele van hen tot U, en zegen ze onder ons; Totdat de volheid der Heidenen zal ingegaan zyn, en alzoo geheel Israël zalig worde; Och dat ook Ismaël [de Mohammedanen] mogte leven voor uw aangezicht! Verhoor ons, o Heere God!"⁴¹⁾.

De hachelijke toestand, waarin de broedergemeente omstreeks 1750 in organisatorisch en financieel opzicht verkeerde, bracht het zendingswerk eveneens in een kritiek overgangstijdperk. De bestaande bestuursvorm was onvoldoende en de geldelijke ondersteuning veel te zwak. Derhalve werd in 1754 in plaats van de locale comité's een centrale „Heidendiaconie" ingericht, die voortaan de belangen der geheele hernhutter zending behartigde. De eigenlijke zendingsdirectie bleef als te voren de „Pilgergemeine", die de geheele broedergemeente bestuurde. Vooral Zinzendorf stond steeds persoonlijk met de zendelingen in verbinding. Na diens dood berustte de leiding bij de synode, maar de „Heidendiaconie" zorgde voor het benodigde geld. Langen tijd was Johannes de Watteville de uitvoerende zendingsdirector. Tot algemeen penningmeester met den titel „Archidiakonus" werd Kornelis van Laer benoemd. Onder hem stonden weer de zen-

⁴¹⁾ Zie *Het Kerken Gebed der Evangelische Broeder-Gemeente*, Haarlem 1771, bl. 8 vgg. Dit kerkgebed, oorspronkelijk een navolging van het luthersche, werd steeds meer uitgebreid. In 1742 werd een bede voor de Mooren, Wilden, Zigeuners, Slaven en Joden ingevoegd, vgl. het *Herrnhuter Gesangbuch*, lied no. 1740.

dingsagenten in de verschillende landen. De vertegenwoordiger voor Nederland was Chr. H. Saalwächter te Amsterdam⁴²⁾. Terwijl de vroegere sociëteit haar werkzaamheden niet tot een bepaald zendingsgebied beperkt had, werd nu aan Nederland speciaal de zorg voor Berbice en Suriname opgedragen. Hier werd van 1755—1760 toch nog bijna 8500 gulden bijeen gebracht, welk bedrag hooger was dan dat in een der andere landen. In 1765 werd door de synode te Herrnhut een „Missions-Deputation” van vier leden ingesteld, die in het vervolg de zaken behartigde, doch geen zelfstandige directie was. De binnenlandse actie moest echter krachtiger worden aangepakt, daar na 1760 de zendingsschuld bedenkelijk aangroeide.

Op de reeds genoemden Zeister conferentie van 1765 werd dan ook ernstig overwogen, hoe men de vriendenkring kon vergrooten⁴³⁾. In dat jaar 1765 was B. J. Babelingk, een Nederlander van geboorte, als zendingsagent naar Amsterdam gekomen. Naar aanleiding van den wensch van twintig vrienden, vroegere volgelingen van ds. Brünings te Amsterdam, die daar een zendingskring wilden hebben, waar Babelingk vooral zendingsberichten zou kunnen voorlezen, werd over de methode voor dergelijke kringen uitvoerig gesproken. In zulke bijeenkomsten zouden predikaties en berichten uit de broedergemeente, in het bijzonder zendingsberichten, worden voorgelezen. De nadruk werd gelegd op de oorspronkelijke bedoeling van deze kringen, namelijk de personen, die er aan deelnamen, met den Heiland nader bekend te maken, zoodat zij werkelijke deelgenooten aan Zijn verdienstelijk werk zouden worden. Dan zouden zij zeker ook een indruk krijgen van het groote werk, dat God de broedergemeente had toevertrouwd. Het moest evenwel geheel aan hen worden overgelaten, in hoeverre zij dan metterdaad aan dit zendingswerk wilden deelnemen. Ook vrienden, die zich minder met de broedergemeente verbonden gevoelden, maar toch belangstellend waren, moest men hartelijk liefhebben en dienen, opdat zij eveneens, wanneer zij zich daartoe gedrongen voelden, iets konden bijdragen tot het werk onder de heidenen. Met het oog op een dergelijke ondersteuning van de zending was men van plan de oude sociëteit te Amsterdam weer in het leven te roepen. Daarom moesten vooral onder de Gereformeerden zoowel de oude kennissen als de nieuwe vrienden opgezocht worden. Deze vrienden moest men verder bewerken door hen „extracten” van belangwekkende zendingsberichten toe te zenden, die C. Beyer

⁴²⁾ Vgl. K. Müller, *200 Jahre Brüdermission*, I, S. 317. — Op 9.7.1762 werd door Saalwächter te Amsterdam een „college van dienaren tot bezorging van de uitwendige behoeftens der zending onder de heidenen in Amerika”, bestaande uit elf Broeders, benoemd.

⁴³⁾ Zie het Protocol te Zeist PAIR6(2).

zou uitzoeken en gereed maken. Aldus meende men op de Zeister conferentie de algemeene belangstelling, die de zending echter ten goede zou komen, te kunnen vergrooten.

Heel veel werd echter in Nederland nog niet bereikt, de bodem was ten minste nog niet voldoende voorbereid om de zendingssociëteit weer in het leven te roepen. Te Londen werd in 1768 wel de oude sociëteit opnieuw ingericht, grootendeels door de vroegere leden. Nieuwe leden traden toe, de statuten werden eenigszins herzien, en een „committee” van zes personen vormde wederom het bestuur. Alleen lidmaten der broedergemeente werden opgenomen, terwijl vrienden uit andere kerken als honoraire en corresponderende leden aan de vergaderingen deelnamen⁴⁴). Deze vereeniging kon zich sindsdien handhaven. Voor de werkzaamheden in Nederland was het een feit van belang, dat in 1767 de nederlandsche vertaling van de „Historie van Groenland” in drie deelen, met kopergravures verrijkt, verscheen. Dit lijvige werk was door David Cranz enkele jaren tevoren in het Duitsch uitgegeven en werd spoedig bovendien in het Engelsch, Zweedsch en Deensch vertaald. Daarna kwamen meer werken van de drukpers, die de zendingsliefde bevorderden en de broedergemeente in een juister licht plaatsten. In 1773 verschenen de „Lofzangen en Geestelyke Liederer der Vereenigde Evangelische Broeder Gemeente”, die in ons land weinig aftrek vonden. Deze bundel werd later het gebruikelijke gezangboek voor de broedergemeente in Kaapland.

Van groote beteekenis zijn in dit verband de gemeenschapskringen geweest, die omstreeks 1780 onwillekeurig den grondslag voor een bredere zendingsbelangstelling legden. Immers door deze kringen kregen de Hernhutters in de gereformeerde en luthersche kerken een aantal vrienden, die zich innerlijk met de broedergemeente verbonden voelden, en zich met liefde achter haar zendingswerk stelden. Bovendien was het aan deze menschen te danken, dat de Hernhutters langzamerhand onder de predikanten vrienden en bekenden verkregen. Een predikant, die overigens vrijwel onbekend is gebleven, was zelfs uit dezen kring voortgekomen. Wij bedoelen Abraham Offers, die zijn liefde voor de broedergemeente als hervormd predikant tegenover zijn gemeenteleden en ambtsbroeders niet verborg⁴⁵). Hij was uit 's-Hertogenbosch afkomstig en huwde daar met de oudste dochter van Jan de Rover. Toen hij nog student was, bezocht hij reeds

⁴⁴) Het reglement is opgenomen bij: A. G. Spangenberg, *Arbeid der Evangelische Broederen onder de Heidenen*, Gouda 1790, bl. 146 vgg. Vgl. W. G. Addison, *The Renewed Church of the United Brethren 1722—1930*, London 1932, p. 87 sq.

⁴⁵) De brieven van Offers, te Zeist PAIR2B2b—d.

vaak de broedergemeente te Zeist. Vervolgens was hij van 1773-1790 predikant te Zegveld. In 1781 richtte hij in zijn gemeente een hernhuttersche kring op, en steeds verzocht hij den Zeister bezoekbroeders op hun dienstreizen bij hem aan te komen. Wanneer hij te 's-Hertogenbosch zijn familie bezocht, ging hij daar gaarne in hernhuttersche samenkomst voor. Het is dus zeer begrijpelijk, dat hij weldra als een Hernhutterschgezinde in een verdacht licht kwam te staan. Maar in zijn preeken kon men geen ketterijen ontdekken, zoodat hij verder met rust werd gelaten. In 1790 nam hij een beroep naar Nieuw- en St. Joosland aan en vandaar vertrok hij in 1805 naar Ritthem, waar hij in 1813 overleed. Vooral van Nieuwland uit bewerkte hij al zijn ambtgenooten op Walcheren, zoodat hier vele trouwe zendingsvrienden werden gewonnen.

In 1794 kon Offers onder de predikanten de volgende lezers van de hernhutter zendingberichten noemen: H. J. Krom, J. Henry, J. de Roy, J. de Fremery, F. Reytsma en A. Drijfhout allen te Middelburg, A. Wanders en J. Cremer te Veere. Twee jaren later kwam J. Hoek te Arnemuiden daar nog bij. Krom zond de berichten ook aan zijn zoon, die predikant te Poortvliet was. Bij professor J. Heringa, die van 1791—1794 predikant te Vlissingen is geweest, werd ook daar ongetwijfeld warme belangstelling voor de broedergemeente gewekt. Deze groep van belangstellende predikanten was inderdaad iets buitengewoons. Terwijl de meeste provinciale synoden nog jaarlijks de artikelen, waarin de Hernhutters als een gevaarlijke secte veroordeeld werden, overnamen, waren er hier op Walcheren vele predikanten, die de broedergemeente en haar werk hoogachtten. Zij leverden van hun sympathie in 1793 zelfs een openlijk bewijs door de Voorrede, die Krom, professor honorarius, voor de nederlandsche vertaling van de „Ratio Disciplinae” schreef, kerkelijk goed te keuren ⁴⁶⁾. Deze voorrede was geen apologie voor de hernhuttersche beweging, maar toch een waardeerende schets van de broedergemeente en haar zending. Zij werd uit naam der classis van Walcheren door Drijfhout en Cremer op 23 Oct. 1793 geapprobeerd. De classis hechtte haar goedkeuring wel is waar niet aan het hernhutter boek zelf, maar door deze inleiding van haar zegel te voorzien, werd ook indirect dit hernhutter geschrift van Loretz onomwonden aanbevolen tot groote verbazing en ergernis van menig streng gereformeerd predikant. Door deze daad was het gereformeerde front tegen de broedergemeente voor het eerst en voor immer officieel doorgebroken ⁴⁷⁾.

⁴⁶⁾ Zie [J. Loretz], *Ratio Disciplinae Unitatis Fratrum A.C. of Grondschets van de Inrichtingen der Evangelische Broeder Gemeenten*. Vooraf gaat eene Voorrede van Herm. Jo. Krom [cix blz.], Dordrecht 1793.

⁴⁷⁾ Vgl. Hofstede, *f. a. p.*, bl. 306 vg.

Offers stond ook sinds 1777 in verbinding met de zoogenaamde „Prediger-konferenz” te Herrnhut. Sedert 1754 kwamen jaarlijks zeer vele predikanten uit de verschillende duitsche landskerken te Herrnhut bijeen om enkele dagen te vergaderen en daarbij de broedergemeente en elkander te leeren kennen⁴⁸⁾. Vooral vraagstukken uit de practische theologie werden er besproken. Predikanten, die echter te ver af woonden en bezwaarlijk persoonlijk konden komen, schreven een groet, waarop hun als antwoord het uitvoerige verslag van de conferentie werd toegezonden. Weldra had deze conferentie haar vrienden ver buiten de duitsche grenzen, bovenal in Zwitserland. Maar Offers was de eerste gereformeerde predikant, die met de conferentie in verbinding stond. Omstreeks het begin der negentiende eeuw kwamen hier uit Nederland nog bij: Heringa, Krom en Wanders, voorts W. van Vloten uit Barneveld, P. Ris, doopsgezind voorganger te Hoorn en M. Jorissen, hoogduitsch predikant te 's-Gravenhage⁴⁹⁾.

Een Hernhutter, die in dezen tijd veel voor de broedergemeente in de Nederlanden heeft gedaan, was Erick baron von Ranzau (of Rantzau). Gesproten uit deenschen adel, diende hij eerst in het fransche regiment in de Elzas, voor hij te Halle ging studeeren. Te Ebersdorf sloot hij zich in 1746 bij de broedergemeente aan en trad hij vervolgens in haar dienst. Van 1764 af was hij met uitzondering van de jaren 1775—1779 archivaris van het uniteitsarchief, dat toen in het slot te Zeist was ondergebracht. Op 2 Oct. 1782 werd hij geordend. In dien tijd leerde hij ook de nederlandsche taal spreken. Nu kon hij de gemeenschapskringen bezoeken en bij het vertalen van de hernhutter berichten helpen, terwijl hij voortaan de aangewezen man was om met de overheidspersonen te onderhandelen. Hij bepaalde zich bij zijn bezoeken niet alleen tot de bestaande kringen, maar zocht daarnaast in de groote steden met invloedrijke menschen bekend te worden. Daarbij liet hij geen gelegenheid voorbij gaan om predikanten, wier „evangelische” gezindheid hem bekend was, te bezoeken. Vooral in de jaren 1786—1792 was hij veel in Zuid-Holland op reis.

⁴⁸⁾ Zie: O. Steinecke, *Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland. Ein Beitrag zu der Geschichte der evangelischen Kirche Deutschlands*, I, Halle 1905, S. 183 ff., vooral S. 187.

⁴⁹⁾ De berichten van deze „Konferenz” als ms. te Zeist PAIR9A, gedeeltelijk in nederlandsche vertaling van 1786—1834. Zie overigens te Hhut R18A27b. Tusschen 1812—1826 stonden met de „Predigerkonferenz” te Herrnhut in verbinding: A. L. Augustini (t Waal), G. v. d. Byllaardt (Neder Langbroek), H. J. Eykmans (Maartensdijk), A. Goedkoop (Zonnemaire, later in België), prof. G. v. Oordt (Utrecht), J. C. W. Quack (Zetten), P. R. A. Saltes (Leersum) en D. ter Veer (Maarssen). Voorts H. W. Witteveen (Ermelo) in 1863 en 1867, de hoogduitsche predikanten van Amsterdam en 's Gravenhage van 1864—1866 en het N.Z.G. bijna regelmatig van 1812—1844; 1862 en 1864. De „Predigerkonferenz” kwam in 1871 voor het laatst bijeen.

Voorts hielp hij Hess bij het vertalen van verzen voor het gezangboek, dat de Zeister predikant Loskiel uitgaf, en leverde hij een beknopte vertaling van het leven van Zinzendorf, zooals Spangenberg dat had beschreven⁵⁰).

De synode in 1789 te Herrnhut gehouden, gaf aan Von Ranzau een zeer belangrijke opdracht. Op deze synode werd ten eerste in de directie van het zendingswerk eenige verandering gebracht, doordat de „Missions-Deputation”, die slechts een administratieve bevoegdheid had, in een „Missions-Departement” met zelfstandig beleid werd omgezet, en aldus onmiddellijk in het algemeen opperbestuur der broedergemeente, de „Unitäts Aeltesten Conferenz”, werd opgenomen. Ten tweede besloot de synode het werk onder de Hottentotten in Zuid-Afrika weer opnieuw ter hand te nemen. J. F. Reichel had in 1787 van Tranquebar komend de Kaap bezocht, waar hij onder de predikanten een veel gunstiger stemming jegens de inboorlingen vond dan vroeger het geval was. Sinds 1785 werkte daar ds. H. R. van Lier, wien het geestelijk welzijn der inboorlingen zeer ter harte ging. Dit was ook het geval met M. C. Vos, een Zuidafrikaner van geboorte, die tot 1793 in Nederland predikant was geweest. In 1789 werd nu aan Von Ranzau en Rothe, den predikant van Zeist, opgedragen, in Nederland bij de O.I. Compagnie den weg te banen voor de zending in Zuid-Afrika. Daar de toestemming om zich in de Kaap te vestigen zeer moeilijk was te verkrijgen, raadden gediensstige vrienden aan, enkele zendelingen als ontdekkingsreizigers uit te zenden, die dan ongemerkt met de Hottentotten in verbinding konden komen. De broedergemeente wilde echter zóó niet handelen en de zaak bleef hangende tot mr. M. Temminck, een der directeuren van de O.I. Compagnie, in 1791 Zeist bezocht en bij deze gelegenheid uitvoerig door de Herrnhutters werd ingelicht. Op 17 November waagden zij een verzoekschrift bij het bestuur der O.I. Compagnie in te dienen, dat 3 Dec. 1791 toestemmend werd beantwoord. De zendelingen moesten echter onder streng toezicht der Compagnie blijven en mochten zich niet op plaatsen vestigen, waar reeds christelijke gemeenten bestonden. In het begin van 1792 werden drie ongehuwde Broeders Hendrik Marsveld, uit Gouda afkomstig, Daniel Schwinn uit Hessen en Johann Christian Kühnel uit Saksen, voor dit werk beroepen. Op 11 Juli gingen zij in den Helder aan boord van het schip „t Duifje” en 23 November kwamen zij te Kaapstad aan⁵¹).

⁵⁰) Zie zijn *Lebenslauf* (1719—1795) in de *Nachrichten a. d. Brg.*, 1834, S. 451—483. Zijn briefwisseling te Hhut R21A134b.c. Vgl. ook te Hhut R10Aa34(58), R10B1b en R15Ma8.

⁵¹) Zie Müller, a. a. O., I, S. 183 f., en [E. A. Kleinschmidt], *Geschiedenis van het Zeister Zendingsgenootschap*, in: *Berichten uit de Heidenwereld*, jaarg. 1918, bl. 136 vg. Voorts te Zeist PAIR5E3.

Om dezen arbeid beter te kunnen ondersteunen, werd in het volgende jaar weer een hulpgenootschap in Nederland opgericht. De oude Spangenberg had op het laatst van zijn leven in 1792 zijn medewerkers nog aangespoord de voormalige sociëteit weer te doen herleven⁵²). Nu werd door Von Ranzau, Rothe en Renatus van Laer een nieuw reglement opgesteld en door het hoofdbestuur, dat te Berthelsdorf bij Herrnhut zetelde, goedgekeurd. Zij hadden de statuten van het genootschap te Londen overgenomen, in zoover de omstandigheden dat noodig maakten, gewijzigd⁵³). Het verschil was dus betrekkelijk gering. Overigens had dit nieuwe reglement ook veel overeenkomst met de statuten van 1746, daar er dezelfde beginselen aan ten grondslag lagen. Evenzoo had het hulpgenootschap, dat in 1787 te Bethlehem in Pennsylvanië gevestigd was, in hoofdzaak dit reglement overgenomen⁵⁴). Er werden 26 „Regelen der Broeder-Sociëteit in de Vereenigde Nederlanden ter Uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen” vastgesteld. Deze sociëteit zou enkel uit leden der broedergemeente bestaan (§ 1). Alle dienaars der gemeente zouden krachtens hun ambt lid zijn, terwijl de overige leden er bij werden gekozen (§ 2). Vrienden en begunstigers, die niet tot de broedergemeente behoorden, konden „tot honoraire Leden dezer Sociëteit verkooren worden”. Zij ontvingen de berichten en mochten de vergaderingen bijwonen, maar hadden „nochtans geen stem” (§ 3). De bedoeling was zendelingen in de nederlandsche koloniën te ondersteunen; doortrekkende zendelingen naar andere gebieden zouden echter ook geholpen worden (§ 4). Men zou in overleg met het hoofdbestuur handelen en verwachtte veel bijstand van den corresponderenden zendingsagent in dit land (§ 6—7). De gewone vergadering zou een- of tweemaal per jaar te Zeist samenkomen (§ 10). Het bestuur berustte bij een Commissie, die een secretaris en twee dienaars uit haar midden benoemde (§ 11). Deze commissie bestond uit den algemeenen opziener, de overige opzieners, voorgangers en voorstanders hier te lande, den zendingsagent en nog zes leden, die steeds voor één jaar gekozen werden (§ 12; 18). De commissie mocht nieuwe leden voorstellen, maar de geheele sociëteit koos hem (§ 19). Ook deze commissie mocht evenmin als de vroegere besturen meer dan vijfhonderd gulden tegelijk uitgeven zonder de sociëteit daar in te kennen (§ 15).

Het ontwerp werd op 23 Mei 1793 aan 35 leden uit Zeist en

⁵²) Zie E. W. Cröger, *Geschichte der erneuerten Brüderkirche*, Gnadau 1854, III, S. 455.

⁵³) Vgl. de *Berichten van de Zendingen der Evangelische Broedergemeente onder de Heidenen*, Zeist 1798, I, bl. 3—19. De statuten ook te Zeist PAIR5D2.

⁵⁴) De statuten in: G. H. Loskiel, *Geschichte der Mission der evangelischen Brüder unter den Indianern in Nordamerika*, Barby 1789, S. 776 ff.

één uit Haarlem, die in het zusterhuis te Zeist waren bijeengekomen, voorgelegd. Bijna allen verklaarden tot het genootschap toe te treden en op 28 Mei vond de eerste vergadering op plechtige wijze plaats. De eerste leden van het bestuur of de commissie waren ambtshalve: C. D. B. Rothe, opziener van Nederland, C. Suter, opziener van Zeist, H. Zaeslein, predikant van Amsterdam en J. Schmidt, zendingsagent. Gekozen werden: C. M. Brouwer, B. C. van Calker, J. Fridlezius, C. Ljungberg, C. A. Schlegel en G. M. Schneider. Buitendien werden nog Von Ranzau en M. Beuning, die de doortrekkende zendelingen altijd herbergde, wegens hun verdiensten in de commissie opgenomen. Rothe werd voorzitter, Zaeslein secretaris, Ljungberg penningmeester; Brouwer en Fridlezius werden tot dienaars gekozen. De eerstvolgende vergadering vond 3 Oct. 1793 plaats, maar de eerste algemeene jaarvergadering werd op 9 Juli 1794 gevierd. Sinds 1801 werd die vergadering in Augustus en sedert 1808 steeds in September gehouden. Het genootschap nam de zorg voor Zuid-Afrika en Suriname op zich⁵⁵⁾.

Langzamerhand had de broedergemeente een uitgebreiden kring van belangstellende zendingsvrienden en berichtenlezers gekregen. Oorspronkelijk werden de „Gemeinnachrichten“, waartoe ook de zendingsberichten behoorden, alleen in de broedergemeente gelezen. Later ontvingen ook de vrienden, die zich onder toezicht der broedergemeente in de gemeenschappen organiseerden, deze berichten, maar het was beslist verboden aan buitenstaanders iets hieruit mede te deelen. Van het eenmaal door Zinzendorf ingenomen standpunt week men nog niet af. Men wilde geen propaganda onder de christenen voor het zendingswerk maken, om zelf den tijd der groote heidenbekeering voor te bereiden. Liever wachtte men Gods tijd geduldig af. Daarom werden de eerstelingen enkel als een goedheid („douceur“) Gods op het zelfverloochenend werk der zendelingen beschouwd⁵⁶⁾. Dat de broedergemeente ondanks de uitbreiding van den lezerskring in beginsel nog op haar oude standpunt bleef staan, ondervond professor Heringa van Utrecht, die te goeder trouw een stuk overnam en in de „Letterbode“ plaatste om velen deelgenoot te maken van zijn blijdschap over het voorspoedige zendingswerk. Toen men den hoogleraar er opmerkzaam op maakte, dat het buitenstaanders niet werd toegestaan deze berichten te lezen, beloofde hij niets meer „aan het Publiek“ bekend te maken, maar voegde hij er aan toe: „Laat het Uwe vrienden maar vrij zeggen, wie Gij zijt en wat Gij voor Christus en het Christendom doet. Het is genoeg, zoo gij zelve het maar niet verbreidt“⁵⁷⁾. De berichten,

⁵⁵⁾ Zie de protocollen der sociëteit van 1793 af te Zeist PAIR5D1.

⁵⁶⁾ Vgl. *Büd. Sammlung*, I, S. 253 f.

⁵⁷⁾ Zie den brief d.d. Utrecht 21.3.1797 te Zeist PAIR2B2c.

die in de broedergemeente in het Duitsch werden voorgelezen, moesten later bij kwamen, vertaald worden. In den beginne had Offers zich daarmede zeer verdienstelijk gemaakt. Toen Von Ranzau het Nederlandsch machtig was, nam hij dat werk voor een belangrijk deel over. Hess en later vooral Van Wieringen behoorden mede tot de vertalers, die dezen arbeid jaren lang hebben verricht.

Omstreeks 1780 werden de berichten in deze volgorde rondgezonden: Zeist, Gorinchem, Sleeuwijk, 's-Hertogenbosch, Middelburg, Gouda en vandaar naar Zeist terug⁵⁸). Behalve in deze plaatsen werden de vertaalde berichten ook te Utrecht en Zegveld gelezen, evenals te Akkrum en Blokzijl. Buitendien waren er nog enkele lezers. Voorts zond Hess uit Gouda aan eenige vrienden te Rotterdam en Dordrecht geregeld iets ter lezing. Tegen het einde der achttiende eeuw waren de leesgezelschappen sterk achteruit gegaan, maar het aantal afzonderlijke lezers, uitsluitend meelevende zendingsvrienden, was toegenomen. In 1796, het jaar waarin Von Ranzau overleed, werden de berichten aldus doorgezonden: Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Nieuwland, Middelburg, Dordrecht en Rotterdam⁵⁹). Te Gorinchem waren De Looy, W. van Breda en nog enkele lezers; te 's-Hertogenbosch had Beyen een kleinen kring, en ds. H. H. ten Oever, een vriend van Offers, was apart lezer. Te Nieuwland las ds. Offers ze en zond alles volgens een afzonderlijke lijst aan de bevriende predikanten van Walcheren rond. Daarna ontving Molter te Middelburg de geschriften en zond ze door naar Dordrecht, waar in dezen tijd de meeste lezers werden gevonden. Eindelijk las ds. Verster ze in zijn gezelschap voor. Sedert 1778 zond Hess naar Dordrecht aan P. Driesprong de berichten, welke daar door verschillende vrienden werden gelezen, echter niet gezamenlijk, ieder las ze in zijn eigen gezin. Hiertoe behoorde ook ds. W. Kock te Papendrecht. Later ontvingen zij de berichten uit Middelburg en na ze gelezen te hebben gaf Driesprong ze aan mevrouw C. F. Karsseboom-Verster, een zuster van den Rotterdamschen predikant. Deze dame zond de berichten weer door naar Rotterdam. Naast de afzonderlijke lezers ontstond er echter ook nog een klein leesgezelschap te Dordrecht. Voordat J. Th. van der Kemp zich in dienst van het Londensch zendelingenootschap stelde, woonde hij van 1793-1797 meestentijds te Dordrecht. Hij toonde zich zeer behulpzaam bij het drukken der in het Nederlandsch vertaalde geschriften van de broedergemeente, en stond Von Ranzau met raad en daad ter

⁵⁸) Vgl. het Vragenblad aangaande de circulatie der berichten te Zeist PAIR6(6a).

⁵⁹) Vgl. den brief van Offers, d.d. 10.1.1797 te Zeist PAIR2B2.

zijde ⁶⁰). Aldus leerde hij de broedergemeente kennen, maar de persoon van Zinzendorf kon hem weinig boeien. Hij las de zendingsberichten in een klein gezelschap voor, en na zijn vertrek zette zijn oude hospita, juffrouw Valk, dit werk voort. Buiten deze organisatie noemen wij nog de volgende lezers: te Utrecht ds. G. Masman, wiens vrouw J. Masman-Uden een ware vriendin der broedergemeente was ⁶¹). Masman gaf de berichten nog aan andere personen door, zooals aan professor Heringa. Laatstgenoemde had in 1798 te Utrecht een zendingskring voor vrouwen en één voor studenten, waar ook de hernhutter berichten werden gelezen. Mevrouw A. 's Gravesande-van der Aar de Sterke te Delft, een bijzondere vriendin van Von Ranzau, ontving de berichten geregeld uit Zeist. De jeugdige predikant van Zuilen A. Bonebakker las de verslagen van de predikantenconferentie uit Herrnhut. Andere lezers waren J. de Kanter te Zierikzee en F. Rijgerbos te 's-Gravenhage. Wanneer wij deze groep van zendingsvrienden, die de broedergemeente in Nederland had, nader overzien, kunnen wij zeggen, dat hun aantal op het einde der achttiende eeuw waarschijnlijk beneden de vijftig bleef en dat deze vrienden allen persoonlijk met de Hernhutters in verbinding stonden, zoodat de Broeders te Zeist ten allen tijde precies konden weten, wie hun berichten lazen.

Maar al was het aantal lezers betrekkelijk gering, toch waren de organisatorische moeilijkheden bij de circulatie zeer groot. Wanneer lezers de geschriften niet tijdig weer doorzonden of als er zelfs gedeelten verloren gingen, kwam de geheele verdere verzending in de war. Vooral de predikanten op Walcheren werden van ernstige nalatigheid beschuldigd. Om nu toch een breederen kring van lezers te bereiken en daardoor meer giften voor het zendingswerk te verkrijgen, werd op 19 Nov. 1797 eindelijk besloten met toestemming van het hoofdbestuur een zendingstijdschrift te laten drukken, Schneider uit Haarlem moest de stukken uitzoeken en vertalen, W. Pluym, een vriend der broedergemeente, verzorgde de correctie. Alle leden en begunstigers van het genootschap ontvingen het zendingsblad gratis. In 1798 verschenen drie afleveringen van deze „Berichten van de zending der Evangelische Broedergemeente onder de Heidenen”, maar lang niet voldoende exemplaren werden verkocht, zoodat in 1799 de uitgave met het vierde nummer gestaakt werd. Voor zulk een uitgave was de bodem nog veel te weinig bereid en de kring van belangstellenden te gering ⁶²).

⁶⁰) Zijn brieven aan Von Ranzau, te Hhut R21A134(196—230); de oudste d.d. 5.1.1793.

⁶¹) Haar brieven uit 1797—1798 te Zeist PAHR2B2.

⁶²) Vgl. *Ons Suriname, Zendingsblad uit de Ev. Broedergemeente*, jaarg. 101 (1935), bl. 6 vgg.

Uit dezen vriendenkring koos men ook de honoraire leden van de zendingssociëteit. De eersten waren: de predikanten Offers en Verster en verder Th. van der Aar de Sterke te Zeist, M. 's Gravesande te Delft, A. J. van der Voort te Breukelen, P. C. Burman te Utrecht en van Verster's volgelingen G. van den Berg, C. Rijnbach en W. van Loo te Rotterdam. Jan Deknatel uit Amsterdam werd ook uitgenoodigd, maar bedankte en wilde liever iets metterdaad doen, derhalve schonk hij 150 gulden en vroeg om lectuur. Ook Van der Kemp wilde men uitnoodigen, maar daar hij zich toen juist bij het leger bevond, ontving hij nog geen schrijven. In 1794 kwamen er een aantal predikanten bij: Krom, De Roy, Henry, Wanders, voorts J. Scharp te Rotterdam en C. J. van Noorden te Delft. In 1797: J. Amersfoort uit Amsterdam en ds. Masman. In 1798: J. Weppelman uit Amsterdam, W. Pluym en J. G. de Bruin uit Haarlem en dr. J. A. Schmidt uit Zeist. Verder volgden in dat jaar professor Heringa, Pieter Ris, dr. G. van Oordt uit Haarlem en J. M. Denzel uit Amsterdam. Langzaam groeide het aantal honoraire leden. Uit 1800 noemen wij nog ds. Bonebakker en ds. I. J. Dermout van Zeist, en uit 1803 Driessprong. De predikanten van Walcheren waren eerst met hun honoraire lidmaatschap niet bijzonder ingenomen, maar hadden er ten slotte toch vrede mee, dat zij geen gewone leden konden worden ⁶³).

Naast de Zeister sociëteit die tot nog toe de eenige zendingssociëteit in de Nederlanden was, werd op 19 Dec. 1797 te Rotterdam het Nederlandsch Zendeling-Genootschap opgericht ⁶⁴). Degenen, die den stoot tot de oprichting van dit genootschap gaven, waren allereerst de vrienden der Hernhutters, zooals Van der Kemp, Krom, Heringa, Masman en Verster, in wiens woning de stichtingsvergadering plaats vond. Een sterke engelsche invloed werkte hier mede. Verster was reeds vóór zijn toenadering tot de broedergemeente met het geestelijk leven in Engeland vertrouwd en las later in zijn hernhuttersche vergadering eveneens berichten uit Engeland voor. De eigenlijke stichter van het nieuwe zendelinggenootschap, Van der Kemp, had in Engeland gestudeerd, waar hij in 1782 te Edinburg in de medicijnen promoveerde. Hij voelde zich blijkbaar tot het Londensch zendelinggenootschap, dat in 1795 gesticht was, meer aangetrokken dan tot de Zeister sociëteit. De lezing van de leerredenen, die bij de inwijding van dat genootschap te Londen waren uitgesproken, greep Van der Kemp in 1797 zóó aan, dat hij zich terstond te

⁶³) Vgl. de protocollen der sociëteit. — In den tijd van 1798—1813 bedroeg het aantal honoraire leden gemiddeld twintig tegenover een vijftigtal gewone leden.

⁶⁴) Zie E. F. Kruyf, *Geschiedenis van het Nederlandsch Zendelinggenootschap en zijne Zendingsposten*, Groningen 1894, bl. 3 vgg.

Londen als zendeling aanmeldde. Het bestuur aarzelde dezen avonturier, die niet onbesproken van gedrag was, aan te nemen. Van der Kemp wist echter zijn doel te bereiken, en toen in Nov. 1797 uit Londen een „Adres aan de godsdienstige ingezetenen der Vereenigde Nederlanden" om hulp en medewerking werd uitgezonden, drong hij er op aan te Rotterdam een soortgelijk genootschap als te Zeist tot ondersteuning van het engelsche zendingswerk op te richten. Het nieuwe genootschap droeg evenmin als de Zeister sociëteit een democratisch karakter. Het bestuur bestond uit een aanzienlijk aantal directeuren of bestuurders, die binnen en buiten Rotterdam woonden. Deze bestuurders vormden tezamen de Buitengewone Vergadering, een lichaam dat zich zelf aanvulde uit de medewerkende leden, die met de contribueerende leden weer de Algemeene Vergadering vormden. Men vergete echter niet het principieele verschil tusschen de vereenigingen te Zeist en te Rotterdam. De Zeister sociëteit bleef slechts hulpgenootschap, omdat de broedergemeente alleen „kerkelijke" zending kende en dus als kerk zelf de zendende gemeenschap was. Daarentegen werd de zending van het N.Z.G. „genootschappelijk", daar het genootschap, weldra zelfstandig geworden, zelf alle beslissingen trof en zijn zendingen niet kerkelijk liet ordenen, maar in opdracht van het bestuur liet inzegenen. Deze independente houding had men uit Engeland overgenomen.

De eerste nederlandsche zendeling van het Londensch-Rotterdamsch genootschap was dus Van der Kemp ⁶⁵). Hij wist bij het zendingsbestuur door te zetten, dat men hem naar Zuid-Afrika uitzond. Zijn belangstelling voor de Kaap was ongetwijfeld opgewekt door het lezen der hernhutter berichten. Want terstond na zijn aankomst te Kaapstad vervolgde hij op 5 April 1799, alle gevaren trotseerend, zijn reis naar de Baviaansklouf. Hij had blijkbaar een groot verlangen met eigen oogen deze historische plaats, waar de hernhutter zendelingen zoo veel hadden beleefd, te aanschouwen. Onwillekeurig rijst de vraag, waarom hij niet in dienst der broedergemeente naar Zuid-Afrika was gegaan. Maar wie het vrije, zelfstandige karakter van dezen man eenigszins kent, kan licht begrijpen, dat hij nooit een hernhutter zendeling had kunnen worden. Al had de broedergemeente bij hem de zendingsliefde opgewekt, het genootschap te Londen opende hem de mogelijkheid zelf als zendeling uit te gaan. Evenzoo verging het Joseph Kam, wiens vader Joost „Christelijk vriend der Broedergemeente" was geweest ⁶⁶). Geboren in 1770 te 's-Hertogenbosch, werd hij daar

⁶⁵) Zie: D. C. van der Kemp, *Levensgeschiedenis van den Med. Doctor Johannes Theodorus van der Kemp*, Amsterdam 1864, bl. 26 vgg.

⁶⁶) Zie: L. J. van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel, in het belang der Evangelische Zending*, Rotterdam 1851, bl. 443 vgg.

in de lederzaak zijns vaders opgeleid. Minstens eenmaal per jaar bezocht hij Zeist, waar hij gaarne verbleef. In dien tijd wilde hij reeds zending worden, maar zijn ouders hielden hem daarvan terug. Na hun dood in 1795 overlegde hij opnieuw de mogelijkheid aan zijn vurigen wensch te voldoen. Maar in de broedergemeente scheen voor hem geen kans te zijn. Hij bleef rustig afwachten, totdat hem, na vrouw en kind verloren te hebben, de weg tot het zendingsveld gebaad werd. In 1807 werd hij te Rotterdam als zendelingkweekeling aangenomen en in 1813 vertrok hij naar Ambon, waar hij zich den naam „apostel der Molukken” verwierf. Zijn broeder Samuel Kam, predikant te Berkel, behoorde ook tot de invloedrijke personen van het N. Z. G. en had een tijdlang de opleiding der kweekelingen op zich genomen.

Wanneer wij de personen, die in den eersten tijd van het N. Z. G. een vooraanstaande plaats in dat genootschap hebben ingenomen, nader leeren kennen, blijkt ontegenzeggelijk de groote invloed van de hernhuttersche beweging op het tot stand komen en de krachtige ontwikkeling van het N. Z. G. De genootschappen te Rotterdam en te Zeist hadden veel gemeenschappelijks, want grondslag en doel waren bij beide gelijk. Immers ook het N. Z. G. was algemeen-christelijk en volstrekt niet alleen gereformeerd georiënteerd. Zijn grondslag was dus ook ruim evangelisch en oecumenisch. Voorts had beiden vereenigingen bij hun oprichting een engelsch voorbeeld voor oogen gezweefd, en vonden beide hun voornaamste arbeidsveld aanvankelijk in Zuid-Afrika. Het sprak bijna vanzelf, dat zij naar een vriendschappelijke samenwerking streefden en hun jaarvergaderingen wederkeerig bezochten. Men zou de vraag kunnen stellen, waarom de Hernhutters en de nederlandsche predikanten niet samen één genootschap gesticht hebben, wanneer zij toch uit eenzelfde beweging zijn voortgekomen en aan de zelfde beginselen bleven vasthouden. Toch is het goed te begrijpen, dat de Nederlanders hun eigen weg gingen. Van der Kemp had menschen van verschillende gezindten uitgenoodigd aan het nieuwe genootschap deel te nemen, maar bij de oprichting te Rotterdam had hij de Hernhutters niet gevraagd. Als reden gaf hij op het vermoeden, dat zij de uitnoodiging toch niet zouden hebben aangenomen. De Zeister sociëteit stelde haar vrienden in de gelegenheid voor de zending te offeren en haar arbeid in het gebed te gedenken, waarvoor zij deelgenooten van de zendingsberichten werden. Maar de Nederlanders konden geen bestuursleden, hoogstens „honoraire” leden van de sociëteit worden. De Hernhutterschgezinden werden noch in ons land, noch op het zendingsveld in de gelegenheid gesteld zelfstandig te werken. Het Londensch genootschap was wel bereid Van der Kemp en andere Nederlanders uit te zenden en hen hier te lande in hun propaganda geheel vrij te laten.

Zoo overvleugelde in weinige jaren de veel breeder georganiseerde beweging der Nederlanders de oude hernhuttersche beweging. Er waren wel vrienden, die in het N. Z. G. een minder vriendelijken mededinger van Zeist zagen, maar dit was onjuist. De meesten bleven als altijd de broedergemeente vriendschappelijk gezind, hun toon bleef hartelijk en dankbaar, doch zij beschouwden de hernhutter zending als hun voorbeeld, dat zij nu zelfstandig navolgden. Dat hier te lande het zendingswerk in den geest der oecumenische gedachte werd voortgezet, was de vrucht der hernhuttersche beweging.

HOOFDSTUK V.

De aanraking met de verschillende gezindten.

„Wij hebben de nederlandsche vrienden niet gezocht, maar zij wel ons”, schreef Zinzendorf, toen hij er van beschuldigd werd in Nederland propaganda te hebben gemaakt¹⁾. Inderdaad hadden de Gereformeerden de moravische ballingen met groote bereidwilligheid opgenomen om hun hier in eigen kolonies een ongestoord leven te geven. De Doopsgezinden zagen in hen vervolgde broeders, die zij gaarne voorthielpen. Bovendien prezen alle kerkelijke gezindten hun voorbeeldigen zendingsijver. Doch de Hernhutters waren meer dan vervolgde ballingen en toegewijde zendelingen. De eigenlijke achtergrond van hun bedrijvigheid was het philadelphisch streven. Zij wilden met alle kerken in aanraking komen en deze opwekken zich met hen tot een oecumenische geloofsgemeenschap aaneen te sluiten.

Het eerste bezoek van Zinzendorf aan Amsterdam in 1736 stond geheel in het teeken van de philadelphische gedachte. In een brief aan zijn neef L. von Castell gaf hij een uitvoerige beschrijving van de vrienden en kennissen, die hij daar ontmoette: van de Gereformeerden ds. De Bruin, de Mennonieten ds. Deknatel, de Collegianten Crell en Van den Bosch, de Mystieken Van Pad, de Fantasten Lestefanen, de Wederdoopers Henkels²⁾, de Remonstranten ds. De Goede en prof. Wetstein, de Lutherschen Weinberg, de Separatisten Hasselman, wiens vrouw tot de Labadisten behoorde. Onder de Roomsch-Katholieken had hij nog geen kennissen gevonden en de Joden schenen hem zeer lichtzinnig

¹⁾ Vgl. L. v. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones über allerhand Materien*, S. 230.

²⁾ Vermoedelijk Johann Henkels, die zich van de gereformeerde kerk afscheidde, toen hij zich in 1714 door een Crefelder Dompelaar in de Wupper liet wederdoopen. Wegens zijn sectarische gezindheid werd hij in 1717 met enkele geestverwanten gevangen gezet. Door bemiddeling van den Rotterdamschen Collegiant De Koker hebben de Generale Staten op hun vrijlating aangedrongen, welke zij in 1720 verkregen. Vgl. M. Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen Kirche*, Coblenz 1860, III, S. 238 ff.

toe³⁾). Naar alle groepen ging zijn belangstelling uit, niet enkel de kerken, maar ook de ketters en de Joden deelden daarin. Het gerucht van de merkwaardige gemeente Herrnhut had Zinzendorfs werk al voorbereid en gaf hem een open deur en een luisterend oor, waar hij ook kwam.

Reeds in 1731 had Zinzendorf te Herrnhut een brief uit Amsterdam ontvangen, die ongetwijfeld uit dien philadelphischen kring afkomstig was. In dezen brief, in sierlijk Duitsch geschreven en door Wouter Bierman ondertekend, werd hem gevraagd hun mede te deelen, wat voor genadegaven hij ontvangen had, en welk evangelie aan de wereld moest verkondigd worden om de menschen van slaven des Vaders tot onderdanen van Gods koninkrijk te maken. Daarna beschreef de schrijver hun eigen standpunt: God had ons Zijn Woord als testament gegeven. Zijn wil was schenkend en niet eischend. Voor de redding van den mensch moest men zijn vermogen over hebben. Zij noemden zich evangelisten en werden door de meeste dienaren der kerk gehaat en vervolgd, maar de goddelijke goedheid en liefde hadden zij rijkelijk ontvangen, want God had hun de gemeenschap met zijn Zoon Jezus Christus geschonken. Hun doel was het koninkrijk Gods te bevorderen en door briefwisseling elkander te versterken⁴⁾.

Deze philadelphische groep te Amsterdam bestond uit volgelingen van Poiret, die na zijn overlijden (1719) waarschijnlijk geen leider meer hadden. Omstreeks 1730 kwamen zij in aanraking met Gerhard Tersteegen, die Amsterdam sinds 1732 jaarlijks bezocht. Wanneer zijn komst bekend werd, reisden de vrienden van buiten naar de hoofdstad om met hun geestelijken leidman te spreken. Tersteegen had dus al op dezen kring beslag gelegd, toen Zinzendorf in 1736 naar Amsterdam kwam. Aanvankelijk werd de graaf broederlijk ontvangen, te Amsterdam door juffrouw d' Orville, te Groningen door Sierts, en te Leeuwarden door Schrader⁵⁾. Maar Zinzendorfs denkbeelden vonden bij hen geen ingang. Uit degenen, die met Tersteegen in briefwisseling stonden en tot de Herrnhutters zijn overgegaan, kennen wij alleen J. Schellinger⁶⁾. De groep van Tersteegen bleef klein,

³⁾ Vgl. zijn brief, d.d. Amsterdam 24.5.1736 te Hhut R10Aa7(21).

⁴⁾ Deze brief, groot drie foliokanten, d.d. 30.1.1731, is te Hhut R10Aa10(3). Hij werd op 27.2.1731 te Herrnhut voorgelezen; vgl. O. Steinecke, *Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland*, Halle 1905, I, S. 70.

⁵⁾ J. H. Schrader, hervormd predikant te Leeuwarden, verzamelde een groepje volgelingen om zich heen, de Schraderianen, die terstond opvielen door hun ingetogen leefwijze en zedige kleding. Verder is hij bekend om zijn irenische pogingen. Zie te Zeist PAIR9D4. Vgl. ook A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda 1827, IV, bl. 90, en S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, Leeuwarden 1839, bl. 243.

⁶⁾ Vgl. Goebel, a. a. O., III, S. 355 ff.

leefde stil en teruggetrokken, en deed dus weinig van zich spreken. Zinzendorf heeft veel moeite gedaan om Tersteegen en diens volgelingen voor zijn werkzaamheden te winnen. Maar alle pogingen stuitten af op den onwil van Tersteegen, die als een echt philadelphisch christen de hernieuwing der broederkerk ten zeerste afkeurde. Hij wilde met Zinzendorf, wiens antinomisme hem als mysticus bedenkelijk toescheen, zelfs niet correspondeeren.

Zinzendorf behandelde de kerken en de secten verschillend. Met de eerste zocht hij uitsluitend door middel van de predikanten in verbinding te komen. Hij wilde de kerken dienen, maar met medewerking van de officieele ambtsdragers om het aanzien en den invloed van de kerkelijke organen niet te schaden. Hoezeer hij kerkplitsingen veroordeelde, blijkt uit een brief, dien hij aan ds. Deknatel schreef, toen deze zich van de Hernhutters afwendde⁷⁾. Hierin smeekte hij den doopsgezinden predikant om toch de oude samenwerking te hernieuwen, opdat er vooral in Friesland geen breuk kwam en de hernhutter evangelist genoodzaakt zou zijn de hernhutterschgezinde Mennonieten in de broedergemeente op te nemen. Zinzendorf wilde hun afscheiding tot het laatste toe verhinderen, en als Deknatel niet wilde helpen, zou hij zich tot de hogere instanties in de doopsgezinde broederschap richten. Maar wanneer die hem ook afwezen, dan zou hij tot den Heiland zeggen: „deze zielen hebben geen dak en kunnen geen tehuis vinden, dus moeten wij ze in de broedergemeente opnemen”.

Zijn werk mocht de secten niet begunstigen of vermeerderen. Was hij dus in dit opzicht een bondgenoot der predikanten, in de practijk behandelde hij de secten geheel anders. Hij maakte de verwijdering tusschen kerk en secte niet grooter door de laatste te bestrijden, maar paste zich zooveel mogelijk bij de sectariërs aan om hen met de kerk te verzoenen en den weg daarheen te banen. Ondankbaarder werk heeft hij niet op zich kunnen nemen, omdat beide partijen zijn onbaatzuchtig streven niet konden of wilden begrijpen. Zij beschouwden hem als een onoprecht en beginselloos mensch, en meenden, „dat men Zinzendorff in Zinzendorff moet zoeken, dog al zegt men hondert jaaren nooyt zoude kunnen vinden, zynde volmaakt gelyk den Chameleon, dewelke alle verwen aanneemt, naar de plaatsen, alwaar hij zig vertoont”⁸⁾. Wat de predikanten vreesden, het ontstaan van een nieuwe kerkelijke gemeenschap, de broedergemeente, is voornamelijk door hun tegenwerking werkelijkheid geworden.

Daar de Hernhutters ondanks hun eigenaardigheden, toch be-
slist luthersche opvattingen huldigden, zou het voor de hand

7) Vgl. zijn briefcopie aan J. Deknatel, s.d. (1757?) te Hhut R10Aa7(29).

8) Vgl. A. H. Stompwijk, *Licht uit Duysternis*, Hoorn 1764, bl. 9.

hebben gelegen, dat zij ook in Nederland het gemakkelijkst bij de Lutherschen ingang vonden. Zij werden aanvankelijk dan ook als geloofsgenooten beschouwd, vandaar dat Zinzendorf in 1736 in hun kerk te Groningen kon optreden. Verder hadden S. Lieberkühn 8 Mei 1740 te Bodegraven en J. Bez vermoedelijk in Jan. 1743 te Utrecht voor de Lutherschen gepreekt⁹⁾. Maar over het geheel hielden de Lutherschen de Hernhutters op een zekeren afstand. De eenige predikant, die Zinzendorf in 1736 opnam, was Christoph Anton Müller te Leeuwarden, die te Halle had gestudeerd en Zinzendorf te Ebersdorf had leeren kennen. In het hernhutter „Gesangbuch” van 1735 kwamen vijf liederen van zijn hand voor¹⁰⁾. Later stond hij met de broedergemeente niet meer in verbinding. In afwijking van de houding der Lutheranen in Duitschland, was er in Nederland van een bestrijding der Hernhutters van lutherschen kant niets te bespeuren. Waarschijnlijk kwam dit door de geringe aanraking, die er verder tusschen beide groepen bestond. In 1750 schreef Zinzendorf, dat het toch wel iets bijzonders mocht heeten, dat zij in een stad als Amsterdam, waar vrijheid van godsdienst was en waar zooveel Lutherschen woonden, geen één proseliet hadden gemaakt¹¹⁾. Inderdaad had geen enkel predikant hen in de luthersche kerk binnengehaald. Na 1775 waren er in de gemeenschapskringen te Gouda en Utrecht enkele Lutherschen, maar ook hier is dit niet van veel beteekenis geweest¹²⁾.

Onder de Gereformeerden vonden de Hernhutters wel bevriende predikanten, die hen welkom heetten. Aan deze relatie was Zinzendorf bijzonder veel gelegen, omdat zij tot de volkskerk behoorden. Twee pogingen zijn er in de eerste periode van gereformeerde zijde gedaan om de Hernhutters op te nemen. Maar het zijn niet meer dan pogingen geweest, de groote meerderheid der gereformeerde theologen heeft er zich van meet af aan beslist tegen verklaard en elke inwerking van hernhuttersche invloeden afdoende bestreden. De eerste poging werd in 1738 ondernomen door de Amsterdamsche predikanten H. van Alphen en F. de Bruin, gesteund door eenige andere ambtgenooten. De tweede poging deed de hoogduitsche predikant van Amsterdam D. Brünings in 1749. De Amsterdamsche kerkeraad antwoordde daarop door in 1738 een „Herderlyken en Vaderlyken Brief” en in 1750 een „Nadere trouwhartige Waarschouwinge” tegen de „verleidingen” der Hernhutters uit te geven¹³⁾.

⁹⁾ Zie te Hhut R10Aa11(98) en 9(138).

¹⁰⁾ Zie *Das Gesang Buch der Gemeine in Herrn Huth. Daselbst Zu finden im Waysen-Hause 1735*, Lied 268, 565, 623, 687 en 904.

¹¹⁾ Zie Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 246.

¹²⁾ Zie Hoofdstuk III.

¹³⁾ Zie Bijlage V en VI, waar de volledige titels zijn afgedrukt.

De eerste predikant, die de Hernhutters ontving en hun vele diensten vooral op zendingsgebied bewees, was H. van Alphen te Amsterdam ¹⁴). In 1739 moest hij zich terugtrekken, omdat hij anders met zijn kerkeraad in moeilijkheden kwam. Zijn ambtgenoot F. de Bruin liet zich niet zoo spoedig afschrikken. Hij waagde het schriftelijk tegen de uitgave van den „Herderlyken Brief” te protesteeren. Met Deknatel organiseerde hij de Hernhuttersgezinden, zelfs werd hij als hun „oudste” beschouwd. Zijn positie werd echter steeds moeilijker: de kerkeraad had de Hernhutters scherp afgewezen en vele leden der broedergemeente wilden vrijer en zelfstandiger optreden dan de oorspronkelijke bedoeling was. De Bruin moest ten slotte ook wel kiezen en trok zich terug. In 1741 en de volgende jaren schreef Zinzendorf lange, bijna hartstochtelijke brieven aan De Bruin om hem voor zijn philadelphisch werk te behouden. Deze brieven liet hij persoonlijk overhandigen, maar het mocht niet baten. In 1756 schreef De Watteville: „De Bruin is uit beginsel van ons weggegaan” ¹⁵).

De twee andere predikanten, die tegen de uitgave van den „Herderlyken Brief” geprotesteerd hadden, waren W. Schiphout en J. Plantinus. De oude ds. Schiphout, dien Zinzendorf na diens dood in 1747 nog eerde als een vader, die over de bestrijding der broedergemeente bitter had geweend, was evenmin krachtig genoeg om zijn verzet te handhaven, al stond hij in 1740 nog met de Hernhutters in verbinding ¹⁶). De beide predikanten van IJselstein S. C. 's Graeuwen en J. Hooykaas hadden met ingenomenheid de stichting der hernhutter kolonie 's-Heerendijk begroet, maar werden weldra in 1739 geduchte tegenstanders van Zinzendorf. Zoolang De Bruin nog omgang met de broedergemeente had, waren ook zijn broeder F. A. de Bruin, predikant te Nieuwland, en zijn zwager H. Coolaart, predikant te Oosterwijk, trouwe bezoekers te 's-Heerendijk. De Bruin, die op een keer in 1737 te voet daarheen ging, werd door de bevolking nagelopen en uitgejouwd ¹⁷). Coolaart wilde in 1739 gaarne een Hernhutter in zijn huis opnemen ¹⁸). Zinzendorf had de beide zwagers in 1737 op hun standplaatsen bezocht.

Van groote beteekenis voor de hernhuttersche beweging is David Brünings geweest, die van 1741 tot zijn dood in 1749 hoog-

¹⁴) Vgl. Zinzendorf aan Van Alphen, d.d. Marienborn 2.9.1739: „Nous ne serions pas à Heerendyk, si vous ne nous aviez pas invité au nom de la Princesse”, te Hhut R10Aa7 (3). Hij was predikant te Nieuw-Loosdrecht van 1724—1726, te Leeuwarden tot 1733, en te Amsterdam tot 1757. Zie: *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek*, Leiden 1911, I, kol. 87 vg.

¹⁵) Vgl. te Hhut R10Aa4 (26).

¹⁶) Vgl. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 241.

¹⁷) Vgl. de brieven van De Watteville te Hhut R10Aa9 (5; 47).

¹⁸) Vgl. den brief van Coolaart, *ibidem* 10(67), en dien van C. Lange, 8(8).

duitsch predikant te Amsterdam was ¹⁹⁾). Reeds zijn voorganger J. G. E. Alstein had Spangenberg in 1734 vriendelijk ontvangen en twee jaren later den graaf tijdens diens verblijf in de hoofdstad bezocht. In 1745 leerde Zinzendorf ds. Brünings kennen en in de volgende jaren ontstond er een hartelijke samenwerking tusschen Brünings, Deknatel en de Hernhutters. Velen gingen zoowel bij den hoogduitschen als bij den doopsgezinden predikant ter kerk, omdat beide mannen geheel in den zelfden geest predikten. Een kleine bundel gezangen, „Troostryke Lamsliederen”, dien Brünings uitgaf, verried sterke verwantschap met de „Evangelische Liederer” van Deknatel ²⁰⁾). Brünings vond bovendien onder de hulppredikers aanhangers, wat voor den kerkeraad van Amsterdam een goede aanleiding was om velen onder censuur te plaatsen. In 1749 werden de proponenten E. A. Kruymel en C. J. Beyer, een neef van Brünings, en de catechiseermeester E. Schutter gecensureerd en uit hun werkzaamheden ontslagen. In den kerkeraad werden lange verhandelingen met Brünings, die toen reeds ziekelijk was, gevoerd. Zijn dood verlostte hem van verdere onderzoekingen ²¹⁾). Op zijn sterfbed sprak hij den wensch uit, dat geheel Amsterdam met het evangelie van Jezus' bloed en wonden mocht vervuld worden. Beyer, die reeds in 1748 in de broedergemeente was opgenomen, scheidde zich in 1750 van de gereformeerde kerk af en vertrok naar Herrnhut. Schutter ging in 1750 naar Zeist.

Van 1740—1780 hadden de Hernhutters slechts twee gereformeerde predikanten, die met hen in verbinding stonden, namelijk ds. Brünings tot 1749 en ds. Offers vanaf 1773. In dien tusschentijd kwamen zij dus ruim twintig jaren niet met gereformeerde ambtsdragers in aanraking. Aan A. Offers heeft de hernhuttersche beweging veel te danken gehad, want door hem is hoofdzakelijk in Zeeland een groep invloedrijke predikanten met de broedergemeente in verbinding gekomen, wat vooral voor het zendingswerk van belang was ²²⁾). Daarnaast dient ds. J. L. Verster van Rotterdam met name te worden vermeld. Zooals De Bruin en Brünings in de eerste periode, waren Offers en Verster in lateren

¹⁹⁾ Vgl. de brieven van Zinzendorf te Hhut R10Aa7(17—19). — Zijn zoon Christian Brünings, de beroemde waterbouwkundige, was na zijns vaders dood van 1751—1753 op het paedagogium te Grosshennersdorf bij Herrnhut, dus niet in Bohemen, gelijk het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. I, kol. 498, vermeldt.

²⁰⁾ Zie C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1866, II, bl. 211. De volledige titels zijn in Bijlage VI, no. 4 en 25, vermeld.

²¹⁾ Zie Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 210, en J. Loosjes, *De ontvangst der Herrnhutters in de Nederlanden in de 18e eeuw*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, jaarg. 59, Utrecht 1922, bl. 891.

²²⁾ Zie Hoofdstuk IV.

tijd niet enkel belangstellende vrienden, maar met hart en ziel Hernhutterschgezinden. Zij hadden in hun geestelijk leven den invloed van Zinzendorfs verkondiging ondergaan. Verster getuigde hiervan in een brief, waaruit wij om den zuiver hernhutterschen toon een gedeelte aanhalen: „Ik schyn thans geleid te worden in eenen weg, die ik te voren nog niet bewandeld hebbe en nader en dieper te worden ingeleid in myne oorspronkelyke ellende. Nu gevoele ik eerst regt den tegenstand van myn zelvslievend en hoogmoedig hart, hetwelk zig zoo snood en zoo afschuwelyk vuyl niet zien wil als ik in den grond ben. De wet brengt my by veele kinderagtige verkeerheden, lossigheden en quade practyken der jeugd en jongelingsjaaren en toont my by de stukken aan, dat ik in my zelven een gantsch godloos en verloren mensch ben: Het evangelie roept my van de wet af tot onsen gekruisten God en Hyland en tot zijn dierbaar zoenbloed als het ynde der wet en de bron van rust en hyligheid. Maar ach! de quade consciëntie, de vloek, de inwoonende zonde, de grouwelyke ongelooov en de aangeborene wettisch-gezindheid maaken zulk een geraas om my heen, dat ik de vriendelyke nodigende stem van het stervende Godslam niet horen kan om in zyn dood myn leven te vinden. Ik wil evenwel by zyn kruys blyven staan en weenen, totdat Hy my genadig zy. Och myn arm hart heevt zulk een onuitsprekelyk belang in den Heere Jesus! Zyn bloed, ja Zyn bloed alleen moet de bron zyn van de vergeving myner zonden, van mynen vrede, van myne aanneming, van myne hyliging, van myn leven, van myne zaligheid. Och, Heere Jesus, neemt my tog tot eenen loon van uwe smart! laat my zyn de prys van uw bloed en dood!"²³⁾.

Zinzendorf zocht in de gereformeerde kerk uitsluitend omgang met de predikanten, vandaar dat in de eerste periode weinig andere leden met de Hernhutters nader in aanraking kwamen. Het aantal, dat zich bij de broedergemeente aansloot en daardoor gedwongen was met de volkskerk te breken, is uiterst gering. Wij noemen nog behalve B. J. Babelingk, J. F. Beyen, J. van Londen, I. Le Long en anderen, die reeds ter sprake kwamen, uit Amsterdam: P. Arnoe, W. Baars, W. Hasselman, J. Otten en G. van Wees, en uit IJsselstein: C. W. Mos en J. van Oosten. Uit het dorp Zeist sloot alleen Albertina Enkelaar zich bij de Hernhutters aan. In de tweede periode stonden velen door de gemeenschapskringen met de broedergemeente in verbinding, maar slechts enkelen, in hoofdzaak bejaarden, verlieten hun kerk, doordat zij naar Zeist verhuisden. Wel hebben zich verscheidene gereformeerde Duitschers, die in dezen tijd te Amsterdam woonden, bij de Hernhutters aangesloten. Maar de nederlandsche Hernhutterschgezinden hebben zich zelden uit eigen beweging uit de gereformeerde kerk terug-

²³⁾ Vgl. zijn brief aan J. Hess, d.d. Rotterdam 7.11.1781, te Zeist PAIIR2B.

getrokken. Beyen, de schepen van IJselstein, voegde zich in 1740 bij de broedergemeente en probeerde tien jaren lang als Hernhutter lid der gereformeerde kerk te blijven. De kerkeraad hield hem echter onder censuur en daar hij de predikanten niet kon overtuigen, dat hij nog steeds „rechtzinnig in de leer” was, bedankte hij ten slotte voor het lidmaatschap der kerk²⁴⁾.

De verhouding tusschen de gereformeerde secten en de broedergemeente was meestal ongunstig, omdat men elkander van beide kanten weinig waardeerde. De verschillen waren in het algemeen te groot. Meer dan eens is de broedergemeente met het Labadisme vergeleken²⁵⁾. Inderdaad zijn er vele punten van overeenkomst in hun gemeentelijk leven aan te wijzen, ook wat de rol betreft, die de leiders De Labadie en Zinzendorf in hun gemeenschap speelden. Beiden wilden eigenlijk een apostolische gemeente opbouwen. De hernhuttersche beweging deed haar intrede in de Nederlanden in den tijd, toen de labadistische gemeente te Wieuwerd bijna uitgestorven was. Het is daarom gemakkelijk te begrijpen, dat menschen, die het betreurden, dat zij zich niet meer te Wieuwerd uit de wereld konden terugtrekken, de komst der broedergemeente met vreugde begroetten. De Watteville schreef nog in 1737, dat hij te Leeuwarden den laatsten leeraar of spreker der Labadisten (Coenraad Bosman) had ontmoet. Maar omdat deze gemeenschap reeds was opgeheven, behoeften de Hernhutters hun houding ten opzichte van haar niet meer te bepalen. In 1739 beoordeelde Zinzendorf het Labadisme tamelijk gunstig en vond hij, dat er zegen op hun werk had gerust, voordat de gemeente uit elkander ging en de laatste leden zich geheel aan de mystiek overgaven. Zes jaren later meende hij, dat hun eenzijdige leer der reprobation hun ondergang had veroorzaakt, want het was onmogelijk dit „principium” met een waar gevoelen van de wonden des Heilands en zijn genade in één hart te vereenigen²⁶⁾. Daar lag het diepgaande

²⁴⁾ Vgl. [P. Hofstede], *De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche Secte en van derzelver Grondlegger*, Amsterdam 1802, bl. 284.

²⁵⁾ Vgl. H. v. Berkum, *De Labadie en de Labadisten*, Sneek 1851, II, bl. 164; M. Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen Kirche*, Coblenz 1852, II, S. 271 f.; M. Bajorath, *Jean de Labadies Separations-gemeinde und Zinzendorfs Brüderunität*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, 66. Jahrg., Gotha 1893, S. 125 ff.; W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der Reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig 1911, S. 270; J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's Gravenhage 1929, bl. 375 vgg.

²⁶⁾ Vgl. N. L. v. Zinzendorf, *Sonderbare Gespräche zwischen einem Reisenden und allerhand andern Personen von allerlei in der Religion vorkommenden Wahrheiten*, Neue Ausgabe van Dr. A. Petersen, Jena 1850, S. 111 f.; Zinzendorfs *Zwey und Dreyssig einzelne Homiliae oder Gemein Reden in denen Jahren 1744, 1745, 1746*, Rede d.d. 12.5.1745, S. 15; G. Oorthuys, *Het Labadisme*, in: *Onder eigen vaandel*, jaarg. 1935, bl. 13 375 vgg., en herdrukt in: *Kruispunten op den weg der Kerk*, Wageningen 1935, bl. 105 vgg.

verschil tusschen de Labadisten en de Hernhutters. De labadistische broederschap was op grond van de praedestinatie een gemeente van uitverkoren heiligen. Daarentegen was de broedergemeente op het geloof in de rechtvaardiging uit enkel genade gebouwd. Zij was en bleef een gemeenschap van zondaren, die zich van hun Heiland en zijn verdienstelijk werk voortdurend afhankelijk gevoelden.

Voorts kwamen de Hernhutters nog een enkele maal met die secten in aanraking, waarmede zij in de acta der gereformeerde synoden betreffende de afdwalende kettters steeds in één adem werden genoemd. In 1743 bezochten achtereenvolgens aanhangers van de Hattemisten en de Deurhovianen 's-Heerendijk²⁷⁾. Maar eerstgenoemden werden voor vleeschelijkgezinden gehouden, en de laatsten voor verstandsmenschen, die slechts wilden redetwisten. Inderdaad stonden de Hattemisten om hun antinomiaansche en de Deurhovianen om hun speculatieve denkbeelden bekend, zoodat de Hernhutters hen niet anders beoordeelden dan de Gereformeerden. De broedergemeente voelde zich met geen van beide secten verwant. Alleen Pieter Bakker, een bekend Deurhoviaan te Amsterdam, was de broedergemeente vriendelijk gezind. Hij schreef zelfs een verdediging voor haar, waarin hij Kulenkamp scherp aanviel, maar hij durfde deze niet te laten drukken²⁸⁾. Dit bondgenootschap ging blijkbaar niet verder dan de strijd tegen den vervaarlijken polemist ds. G. Kulenkamp.

Met de broederschap der Remonstranten hebben de Hernhutters geen verbinding gehad. Een paar leden dezer gezindte zijn tot de broedergemeente overgegaan. Jacobus Jordaan, een Amsterdamsch diamantslijper, leerde de broedergemeente reeds in 1737 kennen. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de geschiedenis van de Amsterdamsche gemeente te boek te stellen. Een ontwikkeld man, die zich bij de Hernhutters aansloot, was Jan van Wieringen. Hij had aan het remonstrantsch seminarie te Amsterdam gestudeerd. Maar de vrijzinnige theologie, die daar onderwezen werd, gaf hem zoo weinig bevrediging, dat hij, na als proponent een keer gepreekt te hebben, zich terugtrok. Te Gouda kwam hij met de Hernhutterschgezinden in aanraking, in wier gemeenschapskring hij zich thuis voelde. In 1779 werd hij te Zeist opgenomen, van 1785—1792 was hij hulpprediker te Amsterdam en daarna werd hem te Zeist kantoorwerk opgedragen²⁹⁾.

²⁷⁾ Zie E. v. Ranzau, *Die Heerendykische Historie*, § 75, ms. te Zeist. Vgl. ook J. Severijn, *Spinoza en de Gereformeerde Theologie zijner dagen*, Utrecht 1919, Hoofdstuk III.

²⁸⁾ Vgl. Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 93 en 193. Voorts: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, kol. 79—80.

²⁹⁾ Vgl. de *Lebensläufe* dezer beide Broeders te Zeist PAIIR7.

De Doopsgezinden stelden in de broedergemeente meer belang ³⁰⁾. Dit behoeft ons niet te verwonderen, wanneer wij bedenken, dat er vele punten van overeenkomst tusschen beide gemeenschappen waren, die op zichzelf al een zeker gevoel van samenhoorigheid konden opwekken. De Hernhutters waren in Nederland ontvangen als moravische Broeders. Bij den vrede van Westfalen in 1648 waren de Doopsgezinden en de oude Broederuniteit geen van beide als een afzonderlijke religie officieel erkend, zoodat zij dus slechts getolereerd werden, en van de goedgunstigheid hunner overheden volkomen afhankelijk waren. Zoo hadden zij dikwijls veel moeten lijden en dit had tot gevolg, dat zij later een open oog behielden voor de moeilijke omstandigheden van kleine verdrukte secten en gaarne de behulpzame hand boden aan zulke groepen. Wel hadden de Hernhutters er geen bezwaar tegen de wapens te dragen en den eed af te leggen, maar velen werden er toch nog in de broedergemeente gevonden, die deze oude beginselen in eere hielden. Vervolgens was geen van beide gemeenschappen een eigenlijke kerk, maar elk was een sociëteit van gemeenten, een broederschap, wier voorgangers, ten minste in de kleinere gemeenten, geen academisch gevormde theologen behoeften te zijn. Er bleef echter bij alle verwantschap een zeer belangrijk verschil bestaan, namelijk bij de leer der sacramenten, waar het onderscheid tusschen de luthersche en de doopsgezinde theologie niet was te overbruggen ³¹⁾.

Bij de „fijne” Doopsgezinden, zooals de Oude Vlamingen en de Danzigers, vonden de Hernhutters hoegenaamd geen ingang. Zoo-wel Abraham van Gammern te Haarlem in 1741, als Carel Schröder te Amsterdam in 1739, werden terstond uit de gemeenschap der Danzigers uitgesloten, toen zij hun hernhuttersche gezindheid toonden ³²⁾. Het is voornamelijk de groep der Vereenigde Vlamingen en Waterlanders geweest, die zich met de hernhuttersche beweging inliet. Deze leefden ook op zeer goeden voet met de Remonstranten, en zagen er in beginsel geen bezwaar in zelfs met andere gezindten het avondmaal te vieren. Toch is het merkwaardig, dat deze vrijzinnige Doopsgezinden in zoo nauwe aanraking met de orthodoxe Hernhutters kwamen. De persoonlijke betrekkingen tusschen de broedergemeente en deze doopsgezinde richting waren reeds in 1734 tot stand gekomen, toen Spangenberg zich te Amsterdam ophield. Bij dit bezoek ontmoette hij J. Deknatel, een der voorgangers aldaar, en leerde hij hem kennen

³⁰⁾ Vgl. J. Th. Müller, *Die Berührungen der alten und neuen Brüderunität mit den Täufern*, in: *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, IV. Jahrg., Herrnhut 1910, S. 180 ff., vooral S. 214.

³¹⁾ Bij dit fundamenteele verschil liep de scheiding tusschen de Doopsgezinden en de Boheemsche Broeders eenerzijds en de Hernhutters aan den anderen kant.

³²⁾ Zie te Hhut R10Aa3(1).

als een „onpartijdig”, dat wil zeggen philadelphisch man. Deze was zoo met de broedergemeente ingenomen, dat hij zich geheel in dienst der hernhuttersche beweging stelde en voor haar uitbreiding van de grootste beteekenis is geworden. Na den dood zijner eerste vrouw Jacoba van der Heyden, huwde hij in 1736 Elisabeth van Almonde (overleden 1789). Door dit huwelijk werd hij nog vaster met de broedergemeente verbonden, daar haar familie ook zeer hernhutterschgezind was.

Heeft de broedergemeente veel aan Deknatel te danken, in een brief aan Dober verklaarde hij later, wat zij voor hem en zijn vrouw was geweest: hierdoor waren zij den Heiland nader gekomen, en hadden zij veel van hun eigenliefde en zelfgemaakte vroomheid afgelegd³³). Deknatel was waarschijnlijk voor zijn omgang met de Hernhutters niet van sociniaansche gevoelens vrij te pleiten. Ook het gedicht dat hij schreef voor het boek van Le Long in 1735, en waaruit enkel lof over Herrnhut sprak, was nog allerminst hernhuttersch. In zijn bundel gezangen, „Evangelische Liederen”, van 1738, had de navolging van Jezus reeds geheel plaats gemaakt voor de verzoening door des Heilands bloed en wonden. Toen eerst was de zelfgemaakte vroomheid geheel afgelegd en predikte hij tot veler zegen enkel het genadewerk Gods. Deknatel bleef zijn kerk in alle opzichten trouw, al liet hij zich 25 Nov. 1738 bij de stichting der hernhutter gemeente te Amsterdam meteen in de broedergemeente opnemen. Bij een liefdemaal op 17 April 1745 te 's-Heerendijk gehouden, werd hij door Zinzendorf ingezegend tot een „getuige van Jezus in zijn doopsgezinde kerk”. Zijn huis stelde hij steeds voor de bijeenkomsten ter beschikking, waarbij hij zelf dikwijls voorging. Maar een voorstander van den kinderdoop werd hij niet, en zijn kinderen liet hij ook niet in de broedergemeente doopen, al werden zij ter opvoeding naar Lindheim in de Wetterau gezonden.

Wanneer zijn ambtgenooten Bremer en Stinstra de Hernhutters bestreden, dan was hun verweer in de eerste plaats tegen den invloed van Deknatel gericht, hoewel zij zijn naam daarbij opzettelijk verzwegen om hem te sparen. Aan Deknatel hadden de Hernhutters het te danken, dat zij niet alleen in Amsterdam, maar ook in Haarlem, Hoorn, Blokzijl, Akkrum, Oldeboorn, Terhorne en Norden ingang vonden. De voorgangers dier gemeenten, J. Daams, J. Beets, V. de Graaf, J. Broeks en M. Arjes bevorderden deze zaak. Deknatel had de bedoeling, die Zinzendorf met de broedergemeente had, juist begrepen, en beproefde die nu te verwezenlijken, door de hernhuttersche beweging als een evangelisch-philadelphische richting in zijn vrijzinnige gemeenschap op te nemen.

³³) Vgl. den brief van Deknatel aan L. Dober, d.d. Amsterdam 30.12.1749, te Hhut ibidem 18 (5e).

Hij wilde de hernhutter Broeders gebruiken als zielzorgers en opwekkingspredikers en zijn gemeenschap dus laten bevruchten door nieuw geestelijk leven. Door zijn uitgave „Menno Simons in 't kleine", een bloemlezing uit de werken van den grooten doopsgezinden reformator, heeft Deknatel de hernhuttersche richting in zijn kerk als zuiver in de leer willen verdedigen³⁴). De preeken van Deknatel hadden niet dien hernhutterschen stijl, zooals zijn „Evangelische Liederen", maar waren wat den inhoud aanging wel in Zinzendorfs geest. Het eenige thema was de rechtvaardigmaking van den armen zondaar louter uit genade. Zijn catechiseerboekje. „Aanleiding tot het Christelyk Geloove, met de woorden Gods", dat veel opgang heeft gemaakt, was in den trant van Zinzendorfs „Proeve van een Leerboekje"³⁵). Hoezeer de hernhuttersche beweging onder de Doopsgezinden aan zijn persoon was verbonden, bleek ten duidelijkste uit het feit, dat er weinig vrienden trouw bleven aan de broedergemeente, toen Deknatel sinds 1751 zich meer en meer terugtrok. Zijn kinderen hebben zich niet bij de Hernhutters aangesloten. Zijn dochter Sara (1738—1796) bracht haar laatste levensjaren te Zeist door, en werd op de begraafplaats der broedergemeente begraven, omdat zij, hoewel geen lid, toch „in den geest" met de gemeente vereenigd was.

Zoolang Deknatel zijn invloed deed gelden, kwamen er weinig Doopsgezinden, die niet tevens tot de Collegianten behoorden, geheel tot de broedergemeente over. Wij noemen uit 1748 Anna Boendermaker uit Hoorn en J. Jansen uit Harlingen. Na 1753, toen Deknatel zich had teruggetrokken, voegden er zich te Amsterdam nog enkele bij: Jeronimo de Bosch, een bekend apotheker, gehuwd met Catharina van der Heyden en daardoor verwant met Deknatel; voorts J. J. Hartman, J. Lugt en M. Schaap. Te Haarlem bleef G. van Meeckeren bij de Hernhutters. Ten slotte sloten zich in de tweede helft dier eeuw enkele gezinnen te Akkrum, Blokzijl en Norden bij de broedergemeente aan.

Verder hebben de Hernhutters bij de Zwitsers eenigen ingang gevonden. In 1711 waren ruim vierhonderd doopsgezinde Zwitsers naar Nederland gekomen, die te Deventer, Groningen, Kampen,

³⁴) Zie J. Deknatel, *Menno Simons in 't kleine, Behelzende Verscheide merkwaardige Verhandelingen en woordelyke Litterkzels uit zyne Werken. Benevens drie Predikationen van den Uitgever* Tweede Druk, Amsterdam 1758. Uit de Voorrede: „Vraagt gy, wat ik 'er mede beöoge?... dengeenen die het Koningryke Gods zoeken, de rechte Deure aan te wyzen om in te gaan in den Stal der Schaapen. En deeze Deure is Jesus Christus en dien gekruisigt." Vgl. Sepp, t. a. p., II, bl. 152.

³⁵) Zie *Aanleiding tot het Christelyk Geloove, met de woorden Gods; Voornamelyk geschikt voor de kinderen en opwassende Jeugd*, Amsterdam 1746. Vgl. bl. 59, vraag 278 over de „zywonde" van Jezus en vraag 279—281 over de vijf groote wonden.

Sappemeer en Hoogezand een woonplaats hadden gekregen³⁶). Zij gingen niet in de overige Doopsgezinden op en bleven zelfstandig, omdat zij wegens verschil in taal en zeden een geheel eigen karakter vertoonden. De leiding der gemeente was aan een oudste opgedragen. Zij leidden een sober en wettisch leven. Er waren echter ook Nederlanders, die zich tot deze van de buitenwereld afgezonderde groep aangetrokken voelden, en er zich bij aansloten. Zoo iemand was Jan van Calker, die zich later weer van hen afwendde en tot de broedergemeente overging. Zijn vader, een koopman te Deventer, had in 1711 enkele Zwitsers opgenomen, en toen hij zelf in 1716 bij zijn familie te Groningen vertoefde, liet hij zich daar door Hans Anken, oudste der vereenigde Paltzers en Zwitsers, doopen en in die gemeenschap opnemen. Hij leefde zeer ascetisch en vroom, wilde niet in den handel gaan en zocht een werkkring op het platte land³⁷). In 1736 leerde hij Zinzendorf kennen en begeleidde hem ook naar zijn schoonvader W. Ebbing. Deze was schout te Harfsen bij Zutphen geweest. Hij was toen gereformeerd, doch werd in 1717 „opgewekt”, verliet zijn landgoed, en trok zich met zijn gezin te Hoogezand terug. Ongetwijfeld sloot hij zich daar bij de Zwitsers aan. Zijn eerste kind was toen reeds gedoopt, maar de overige kinderen, die te Hoogezand werden geboren, bleven ongedoopt tot zij in de broedergemeente werden opgenomen³⁸). Verder vonden de Hernhutters betrekkelijk weinig ingang onder de Zwitsers, al behielden zij nog een tijd lang eenige bekenden en vrienden.

Verreweg van de meeste beteekenis is de groep der Collegianten voor de vestiging der hernhuttersche beweging hier te lande geweest. De Collegianten vormden in de achttiende eeuw geen secte meer, die veel van zich deed spreken³⁹). Zij leefden nog uitsluitend binnen de doopsgezinde gemeenschap en wel voorna-

³⁶) Vgl. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost Friesland*, Leeuwarden en Groningen 1842, I, bl. 183 vgg.; 206 vgg. en 217.

³⁷) Vgl. zijn *Lebenslauf* (1696—1773) in de *Nachrichten a. d. Brg.* 1886, S. 617 ff. Zijn geslacht heette eigenlijk Van Calcar. In 1736 huwde hij reeds voor de derde maal.

³⁸) Hendrika Ebbing (1724—1768), genaamd Caritas, bekleedde in verschillende gemeenten het ambt van Oudste der ongehuwde zusters en werd in 1760 „Generalältestin der ledigen Schwestern”. Een geschilderd portret van haar (81 × 68 cM) bevindt zich in het archief te Herrnhut.

³⁹) Vgl. J. C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten*, Haarlem 1895, bl. 288 vgg.; C. B. Hylkema, *Reformatours, Geschiedkundige Studien over de Godsdienstige bewegingen uit de Nadagen onzer Gouden eeuw*, Haarlem 1900, I, bl. 140 vgg.; W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig 1911, S. 46 ff.; R. M. Jones, *Geistige Reformatoren des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts*, Berlin 1925, uit het Engelsch vertaald door E. C. Werthenau, S. 144 ff.; J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's Gravenhage 1929, bl. 340 vgg.

melijk onder de Vereenigde Vlamingen en Waterlanders. Op de plaats van Deknatel was een halve eeuw vroeger Galenus Abrahamsz. de Haan voorganger geweest. Deze had den invloed der Collegianten in vele gemeenten van zijn richting bevorderd, zoodat zij ten slotte weer als een bijzondere richting onder de Vlamingen en Waterlanders konden beschouwd worden. In deze gemeenten kwamen nu ook de Hernhutters door toedoen van Deknatel. Daarom is het niet aan de activiteit der Collegianten zelf toe te schrijven, dat omstreeks 1740 op bijna alle plaatsen, waar de Collegianten werden aangetroffen, ook Hernhutters verschenen. Al leefden de Collegianten ook onder de Doopsgezinden voort, toch hadden zij te veel eigenaardigheden om geheel voor doopsgezind door te gaan. Zij waren met de bestaande kerken niet meer tevreden, en zochten daarom gemeenschap met allerlei secten, die er naar streefden de kerk van het wereldsche christendom te bevrijden. In de practijk waren zij tamelijk anti-kerkelijk, terwijl zij gaarne ketterische persoonlijkheden, bijvoorbeeld Socinianen, die door de officieele kerk vervolgd werden, opnamen.

Er zijn evenwel merkwaardige punten van overeenkomst tusschen de Collegianten en de Hernhutters aan te wijzen. Beiden hechtten geen uitsluitende waarde aan een officieele belijdenis, maar wilden iedereen als broeder erkennen, die toonde een waarachtig christen te zijn. Alleen de bijbel was voor hen normatief, verder wilden zij niemand binden. Noch de Collegianten, noch de Hernhutters hielden hun gemeenschappen voor kerken, want zij wilden juist lieden, die tot verschillende kerken bleven behooren in één gemeenschap bijeen brengen boven alle geloofsverdeeldheid. Daarom maakten zij nooit propaganda voor hun eigen zaak. Het avondmaal werd gevierd als een bewijs der eenheid in Christus, afgezien van elke kerkelijke schakeering, en de doop beteekende niet een opgenomen worden in een bepaalde kerk, maar een intrede in de algemeene christelijke kerk. Vele Collegianten vonden den waterdoop voor christenen van geloovige ouders zelfs tamelijk onnoodig. Hieruit zal het te verklaren zijn, dat Jacob Schellinger, ofschoon reeds dertig jaar oud, nog niet eens gedoopt was, toen hij met Zinzendorf in aanraking kwam. Daarna liet hij zich doopen te Ebersdorf door den lutherschen predikant Steinhof, en sloot hij zich als een „doopsgezinde” Broeder bij de Hernhutters aan. De Collegianten hadden hun middelpunt in Rijnsburg, waar zij een paar maal per jaar samenkwamen om het avondmaal te vieren en den doop te bedienen. Evenzoo hadden de Hernhutters spoedig in 's-Heerendijk een plaats, waarheen alle vrienden op de maandelijksche gemeentedagen en avondmaalsdagen optrokken om de eenheid der geloovigen te beleven ⁴⁰⁾. Zelfs in de inrichting hunner ver-

⁴⁰⁾ Uitvoerig beschreven door L. C. von Schrautenbach, *Der Graf von Zinzendorf und die Brüdergemeine seiner Zeit*, Gnadau 1871², S. 199 ff.

gaderingen en in het houden van vele huisoefeningen stemden zij met elkaar overeen. Beiden hadden in plaats van een kerkgebouw een vergaderzaal, waar kansel en altaar ontbraken. Maar terwijl de Collegianten heelemaal geen vaste plaats voor een voorganger bezaten, hadden de Hernhutters een „Liturgistisch”, waarachter de voorganger zat of stond.

Bij alle gelijkheid valt echter een diepgaand onderscheid waar te nemen. Het duidelijkst blijken de verschillen uit de briefwisseling tusschen den bekenden Collegiant uit Rotterdam Jan de Koker en de Hernhutters⁴¹⁾. De Koker was Zinzendorf en de broedergemeente zeer genegen en liet zich aanvankelijk ook door de hernhuttersche beweging meevoeren. Maar toch kon hij zich met verschillende hernhuttersche gewoonten niet vereenigen. Verscheidene dingen, zooals de orde van het mosterdzaad, achtte hij in strijd met „het eenvoudige evangelie”, zelfs wenschte hij „minder complimenten in de Brieven: oprechtheid en eenvoud zie ik zo gaarne.” Zinzendorf was hem te fanatiek, want ook een Sociniaan moest men in liefde oordeelen en geen „duivelsgezant” noemen. Daarbij was hij hem nog veel te veel de graaf, want Zinzendorf had zich ten minste eens tegen hem laten ontvallen: „alwaar ik come, moet ik gehoorzaamt zyn”. Dat achtte De Koker „geen taal van een ootmoedig kindje Jesu”. Ook had hij bezwaar tegen den bisschops-titel van Zinzendorf en schreef hij in verband hiermede: „als wy met zulke veders voor de werelt pryken, verliezen wy ongevoelig meer van den edelen verciersel eenes stillen, zagten en verbryzelden geest als wy denken”. Tusschen den rijksgraaf Von Zinzendorf en den republikein De Koker openbaarde zich een ernstig verschil, ook in geestelijk opzicht.

De Collegianten hadden zich weinig georganiseerd en verdroegen andersdenkenden, ook de steeds vervolgde Socinianen, gaarne. Zinzendorf daarentegen organiseerde zijn broedergemeente met oudsten en bisschoppen aan het hoofd, aan wie de ondergeschikten volkomen gehoorzaamheid verschuldigd waren. Alleen wie daartoe aangewezen was, mocht in de gemeente voorgaan, en alleen het zuivere evangelie van Christus' zoendood mocht worden verkondigd. Tegenover een gemeenschap van vrije menschen, die in theologisch opzicht sociniaansch of remonstrantsch dachten, was de broedergemeente gegrondvest op het kruis; daarom was zij in Christus gebonden⁴²⁾. De leidende personen der Hernhutters waren evenmin vrij bij hun beslissingen, daar zij bij alles het lot moesten raadplegen. De broedergemeente werd aldus christocratisch bestuurd, en de gemeenteleden legden zich daarbij een-

⁴¹⁾ Zie te Hhut R10Aa10(16—24).

⁴²⁾ Vgl. B. Becker, *Zinzendorf und sein Christentum im Verhältnis zum kirchlichen und religiösen Leben seiner Zeit*, Leipzig 1900², S. 133.

voudig neer als bij den wil van Christus. Evenals de gereformeerde bestrijders der broedergemeente, vonden de Collegianten dit een paapsche dictatuur van Zinzendorf. De Collegianten hechtten, gelijk de Kwakers, een bijzonder gewicht aan de persoonlijke werking van den Heiligen Geest. Vandaar, dat zij alle vaste gebruiken en formulieren als doode gewoonten verwierpen. Zinzendorf had wel oog voor de werking des Geestes, doch was bang voor seclarische neigingen, zoodat elk individualisme uit de godsdienst-oefening werd verbannen, en de liturgie naast de prediking de hoofdzaak moest blijven.

Over de aanraking tusschen Hernhutters en Collegianten bezitten wij alleen berichten — eigenlijk slechts terloops genoemde opmerkingen — uit Amsterdam, Haarlem en Rotterdam. Duide-lijk hield de hernhuttersche sociëteit, door Zinzendorf in 1736 te Amsterdam opgericht, bijzonder rekening met de Collegianten, die de graaf wel met de „vrijloopers” in het achtste artikel van de statuten bedoelde⁴³⁾. Daar het de bedoeling dezer sociëteit was de verschillende kerken voor de eenheid in Christus werkzaam te maken, lag een vergelijk met Rijsenburg in het zevende artikel voor de hand, doch het verschil zou niet onbelangrijk zijn: de sociëteit mocht slechts uit verschillende gebedskringen bestaan, die geen kerkelijk karakter droegen. Vandaar dat de sacramenten hier niet werden bediend, zooals te Rijsenburg. En wie in een „apostolisch-ingerichte” gemeente wilde leven, moest wachten tot te 's-Heerendijk de moravische broedergemeente was gevestigd. Deze raad gold voornamelijk den Collegianten. In 1738 werd uit Amsterdam bericht, dat het werk onder de Collegianten goed ging. De Watteville schreef in 1739 uit 's-Heerendijk, dat vooral de Collegianten op bezoek kwamen, dat hij goed met hen opschoot, en zij ontroerd weer vertrokken⁴⁴⁾. In 1737 had De Watteville hun oefening in „de Oranjeappel” te Amsterdam een enkele keer bijge-woond, doch J. van Rooyestein, die daar veelal voorging, hield hij voor een gevaarlijken Sociniaan⁴⁵⁾. Bezold schreef in 1742 uit Amsterdam, dat, in tegenstelling met de Gereformeerden, de Menisten en Collegianten nader kwamen⁴⁶⁾. In 1743 werd op de conferentie te 's-Heerendijk besloten ook onder de Collegianten

⁴³⁾ Afdrukt in Bijlage II. In een duitsch afschrift: „zu keiner Sekte gehörende”. De Collegianten toch beschouwden zich als leden der „algemeene christelijke kerk” en behoorden derhalve tot geen belijdeniskerk of secte.

⁴⁴⁾ Zie de brieven van De Watteville, d.d. 9.4.1738 en 26.7.1739, te Hhut R10Aa9(55; 83).

⁴⁵⁾ Volgens P. Bakker, *Twee Ontdekkingen der Hernhutters*, Middelburg 1746, bl. 23, uitte De Watteville zich aldus: „Roojestein is een vuile Sociniaan, die wy met de Turken gelyk stellen, maar niet al die Kollegianten.”

⁴⁶⁾ Vgl. den brief van Bezold, d.d. 2.11.1742 te Hhut R10Aa11(59).

te Rotterdam te gaan werken. Tien jaren later, toen Zinzendorf met de ontwikkeling der hernhuttersche beweging in de Nederlanden buitengewoon ontevreden was, schreef hij, dat hij volstrekt geen broedergemeente van Nederlanders had gewenscht, maar een philadelphische opwekkingsbeweging in de Nederlanden en dan een soort Rijnsburg, waar men vrij kon samenkomen, van welke gezindheid men ook was⁴⁷⁾.

Men is geneigd te vragen, waarom Zinzendorf zulk een bijzondere belangstelling voor de Collegianten had, en hen anders behandelde dan de tot dusver besproken gezindten. Wij willen trachten deze vraag te beantwoorden. De Collegianten vormden de eenigste onkerkelijke beweging, waarmede de Hernhutters in aanraking kwamen. Zinzendorf beoordeelde het kerkelijk standpunt der Lutheranen, Gereformeerden en Doopsgezinden zeer positief, maar de beginselen der Collegianten niet, zoodat men geen Collegiant en Hernhutter tegelijk kon zijn. Immers Zinzendorfs „hartetheologie“ was niet het kernstuk van de vrijzinnige leerstellingen der Collegianten, die overigens als gemeenschap heelemaal geen geloofsbelijdenis bezaten. Hier ziet men duidelijk, dat de graaf een gezindte zonder normen niet erkende. Daar de hernhutterschgezinde Collegianten zich niet lieten bewegen tot een der kerken over te gaan, was hij genoodzaakt hen terstond in de moravische broederkerk op te nemen⁴⁸⁾. Dit is de reden, waarom een groot aantal Collegianten zich bij de broedergemeente heeft aangesloten en de kern der nederlandsche Hernhutters vormde. Omdat zij bijna allen zeer rijk waren, hebben zij bovendien grooten invloed op de ontwikkeling der broederkolonies uitgeoefend.

Het is derhalve van belang dezen Amsterdamschen familiekring iets nader te beschrijven⁴⁹⁾. Opmerkelijk is de nauwe betrekking tusschen Deknatel en deze beweging. Christiaan Beuning, wiens

47) Vgl. den brief van Zinzendorf, d.d. 4.5.1753(?): „Was mir Holland bisher schwer und bitter gemacht, ist nicht Zeyst, noch Heerendeyk, denn ich habe eigentlich niemals eine Gemeine von Holländern intendirt, sondern einen Brüder Ort in diesem lande gewünscht um der religionsfreyheit willen von allerley nationen, von Holländern am wenigsten; aber eine Erweckung und Societas, und aus allen diesen eine Art eines brüderlichen Rhynsborg irgendwo in den vereinigten Niederlanden.“ Hhut R10Aa23(61).

48) Vgl. A. G. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrifft*. Leipzig und Görlitz 1752, S. 38: Op de vraag, quaestio 88: „Ist aber der Bericht wahr, den die Gegner geben, dass in Holland verschiedene so wol Collegianten, als Wiedertäufer in die Kirchen-Gemeinschaft der Brüder aufgenommen worden; ohnerachtet dieselbe zu gleicher Zeit Glieder ihrer bisherigen Kirche geblieben, und derselben Lehrbegrif beybehalten?“ antwoordde Zinzendorf: „Nein meines Wissens Niemand. Und wäre dieser oder jener mit untergekommen; so wäre es unrecht.“

49) Men vergelijkte ook het register bij Van Slee, *t. a. p.*, bl. 443 vgg., waar deze familienamen grootendeels voorkomen. Zie verder de *Lebensläufe* te Hhut en Zeist. In het archief te Herrnhut is een geschilderd portret van J. Schellinger en een silhouet van C. Schellinger.

grootvader te Nijmegen als martelaar voor zijn geloof was gestorven, stierf in 1717 te Amsterdam. Zijn weduwe Gertruid van den Bosch hield ook daarna de huisvergaderingen der Collegianten in haar woning. In 1727 bezocht zij met haar beide dochters Wieuwerd, waar toen nog slechts dertien meest bejaarde Labadisten woonden, en vertoefde zij aldaar een veertien dagen. Deknatel bracht Spangenberg met deze vrouw in aanraking, toen laatstgenoemde in 1734 te Amsterdam geloovige menschen begeerde te ontmoeten. Haar dochter Cornelia, die Deknatel in 1730 had gedoopt, en daarna eenige jaren met Kool was gehuwd, werd in 1739 te 's-Heerendijk opgenomen in de broedergemeente⁵⁰⁾. Haar zoon Matthijs Beuning ontmoette Zinzendorf in 1736, bezocht daarna Herrnhut, en werd in 1741 te 's-Heerendijk als Broeder aangenomen. Hij was eerst gehuwd geweest met Christina Luiken en trad in 1730 opnieuw in het huwelijk met Catharina Oudaen. Zijn tweede vrouw was geboortig uit Rotterdam als dochter van Frans Oudaen en Maria Bredenburg. Van haar derde tot haar een en dertigste jaar, toen zij met Zinzendorf in aanraking kwam, was zij trouw tweemaal per jaar naar Rijnsburg gegaan. Zij was op haar zeventiende jaar door den bekenden David van Heyst gedoopt. Een zwager van Christiaan Beuning was Isaïc van den Boogaard, gehuwd met Sara van den Bosch. In 1694 was hij van Haarlem naar Leiden verhuisd en hield daar ook met een kleine groep huisvergaderingen. Toen hij de Hernhutters had leeren kennen, stond zijn huis steeds voor hen open, tot hij in 1743 in den ouderdom van 81 jaren overleed. Zijn beide dochters Gertruid en Magdalena werden leden der broedergemeente. Gertruid bestudeerde de doopleer der Mennonieten en der Collegianten en liet zich 27 Nov. 1710 te Amsterdam door onderdompeling doopen. In 1717 huwde zij Gerard Vygh. Zij woonde te Rotterdam tot zij in 1728 weduwe werd. In 1752 hertrouwde zij met Willem Ebbing jr. Zij was in 1741 te 's-Heerendijk opgenomen.

Een andere familie, die van de Collegianten tot de Hernhutters overging, heette Graafman. Isaïc Graafman was gehuwd geweest met Anna Schaapharder uit Rotterdam. In 1724 huwde hij met Marie Vollenhoven. Zijn zoon Isaïc was reeds in 1738 leider van de ongehuwde broeders der kleine hernhuttersche gemeente te Amsterdam. In 1744 werd hij tot secretaris der zendingssociëteit benoemd en in 1746 tot diaconus geordend. Hij trouwde in 1740

⁵⁰⁾ De doopplechtigheid van haar twaalfjarige dochter is opgenomen in: *Der Oeffentlichen Gemein Reden im Jahr 1747 Erster Theil*. Zu finden in den Brüder Gemeinen 1748, S. 87 f., d.d. Herrnhag 10.1.1747. De doopeling verscheen in doopgewaad en werd driemaal rijkelijk met water overgoten. Was de dompeldoop een enkelvoudige handeling, hier werd de doopeling driemaal overstroomd („überschwommen“). Maar de gebruikelijke doopsbediening bij de Hernhutters was natuurlijk de gewone kinderdoop.

met Suzanna van Almonde en was door zijn huwelijk met Deknatel verwant. Jan Graafman, wiens oude vader Abraham op 68-jarigen leeftijd te 's-Heerendijk door Zinzendorf 22 Aug. 1741 werd gedoopt⁵¹⁾, was gehuwd met de reeds genoemde Magdalena van den Boogaard en bekleedde later te Zeist het ambt van schout. Een belangrijke plaats onder de nederlandsche Hernhutters hebben de beide zonen van Rutger Schellinger en Maria van Laer ingenomen. Jacob Schellinger was in 1734 met Spangenberg bekend geworden; hij was gehuwd met Magdalena Beuning en ontmoette Spangenberg bij zijn schoonmoeder. In 1738 was hij oudste van 's-Heerendijk, in 1740 werd hij bestuurder van Herrnhag, en zijn vrouw was een tijdlang algemeen oudste over de zusters der broedergemeente. Zijn broeder Cornelis Schellinger liet zich in 1736 te Ebersdorf doopen, en huwde kort daarna Sophia Centen. Hij kocht in 1745 de heerlijkheid Zeist en liet de groote broeder- en zusterhuizen bouwen. In 1767 deed hij afstand van Zeist, door de heerlijkheid te verkoopen aan een dochter van Zinzendorf, Maria, gehuwd met den graaf Von Dohna. Tot dezen Amsterdamschen familiekring behoorden ten slotte ook nog de families: Van Laer, Van der Vliet en Verbeek. Kornelis van Laer, de zoon van Willem van Laer uit Hamburg en Levina Coppenol uit Amsterdam, ontmoette Spangenberg in 1734, maar liet zich eerst in 1746 te Amsterdam in de broedergemeente opnemen, en was later algemeen penningmeester der hernhutter zending. Hij was gehuwd met Cecilia van der Vliet. Tot de trouwste vrienden van Zinzendorf behoorden de zonen van Jacob Verbeek en Maria van Raat, dochter van den doopsgezinden voorganger Adam van Raat. Jan Verbeek was gehuwd met Johanna Fuller uit Abingdon en Pieter Verbeek met Cornelia van der Vliet. Jan van der Vliet, zoon van Jan van der Vliet sr. en Cornelia van Laer, scheidde zich in 1752 weer van de broedergemeente af en ging te IJselstein wonen.

Van de doopsgezinden te Haarlem, die zich bij de broedergemeente aansloten, waren eveneens verscheidene personen bekend als Collegianten. Joost Daams, doopsgezind voorganger en spreker op het Rijnburgsch college, en Assuerus de Haan, die 24 Aug. 1726 te Rijnsburg was gedoopt, werden in 1742 in de broedergemeente opgenomen, doch scheidten zich beiden in 1753 weer af⁵²⁾. Eindelijk noemen wij uit Haarlem nog Maria Voorhelm, die in 1742 J. H. Scheevogt huwde. Eerst spotte zij met de „opwekking van Deknatel”, tot zij in 1740 tot inkeer kwam. Zij werd 8 Dec. 1740 's avonds om elf uur in haar ouderlijke woning, te midden van een klein gezelschap, door Deknatel gedoopt „en

⁵¹⁾ Zie Hhut R10Aa19(6).

⁵²⁾ Vgl. Van Slee, *t. a. p.*, bl. 187 en 437.

opgenomen in de algemeene Christelijke Kerke" ⁵³). Daarna werd zij 18 December te Amsterdam in de broedergemeente opgenomen, en terstond tot het avondmaal toegelaten. In Rotterdam heeft „vrind" Joannes de Koker, een neef van Catharina Oudaaen zich niet nader bij de Hernhutters aangesloten. Wel voerde hij met Zinzendorf een briefwisseling over exegetische vraagstukken, maar in zijn laatste levensjaren had hij geen verbinding meer met de broedergemeente. Hij overleed in 1752.

In de tweede helft der achttiende eeuw nam de beweging der Collegianten sterk af en verdween deze op de meeste plaatsen geheel en al. Op de conferentie der voorgangers, die in 1773 te Zeist gehouden werd, kwam nog eenmaal de verhouding tusschen Collegianten en Hernhutters ter sprake. De broedergemeente had er namelijk niet in toegestemd, dat in de woning van Pieter Huurkamp van der Vinne, een lid der broedergemeente te Haarlem, een doopplichtigheid zou plaats vinden met de zoogenaamde opname in de algemeene christelijke kerk. De weigering had veel beweging en afkeer tegen de broedergemeente veroorzaakt. Deze menschen dreigden de hernhuttersche vergaderingen niet meer te bezoeken, maar de meesten keerden toch weer terug ⁵⁴). Hoewel de eigenlijke Doopsgezinden sinds 1752 vijandig tegenover de broedergemeente bleven staan, blijkt hieruit dat de Collegianten met de Hernhutters in verbinding bleven, echter zonder lid van de broedergemeente te zijn. Misschien is de groote overgang tot de broedergemeente te Amsterdam voor de verdere ontwikkeling der Collegianten aldaar fnuikend geweest, maar overigens kan men niet zeggen, dat de hernhuttersche beweging aan de Collegianten groote afbreuk heeft gedaan. Laatstgenoemde groep had reeds weinig levenskracht meer.

De houding der Hernhutters tegenover het Socinianisme is niet zonder beteekenis geweest. Zinzendorf ontmoette onder de Doopsgezinden velen, die sociniaansche gevoelens voorstonden, of met bekende Socinianiërs omgang hadden. Dit gaf buitenstaanders vaak aanleiding om Zinzendorf ook van sociniaansche dwalingen te verdenken. Doch geheel ten onrechte, want Zinzendorf was een beslist tegenstander daarvan. Bij de opening van de synode te Zeist hield hij tijdens het liefdemaal op 14 Mei 1746 een groote rede over de houding der verschillende kerken en secten. Hij noemde het de fout der Kwakers, Labadisten en Separatisten, dat zij hun verbinding met de groote volkskerken („Religionen") verwaarloosden, want men mocht het niet tot „Religionsbankrout" laten komen. Ook de broedergemeente was wel een gewone kerk

⁵³) Dus blijkbaar door Deknatel door onderdompeling gedoopt. Vgl. A. Ypeij, *Geschiedenis van de kristelijke kerk in de achttiende eeuw*, Utrecht 1808, IX, bl. 125, over den dompeldoop bij de Doopsgezinden.

⁵⁴) Zie te Zeist PAIIR8B3: Provincial Conferenz in Zeist, d.d. 5—12.V.1773.

als „mährische Kirche", maar met een zeer bijzondere taak. Deze moravische broedergemeente had een groote schuld, omdat uit haar midden in Polen het Socinianisme was opgestaan. Daarom was de oude broedergemeente er schuldig aan, dat de Doopsgezinden nu met het Socinianisme besmet waren. Thans echter, zoo besloot hij zijn rede, had de broedergemeente een heerlijke taak gekregen om als werktuig van het Lam Gods het verkeerde weer goed te maken⁵⁵). Enkele jaren later kon Zinzendorf met voldoening schrijven, dat overal, waar de doopsgezinde voorgangers hernhutterschgezind waren, Socinianisme en Arianisme moesten wijken.

De meest bekende Unitariër, die den invloed der broedergemeente ondervond, was Samuel Crell, wiens vader om dezelfde gevoelens uit Polen was gevlucht⁵⁶). Hij had aan het seminarie der Remonstranten te Amsterdam gestudeerd, en was langen tijd in Duitschland predikant, tot hij, na veel gereisd te hebben, in 1727 te Amsterdam tot rust kwam, en door de Collegianten werd ondersteund. Hij woonde daar met zijn beide dochters Theophila, de jonge weduwe van dr. Leddin, en Dorothea. Toen Zinzendorf in 1736 te Amsterdam was, werd Crell een trouw bezoeker van diens huisvergaderingen. Hij voelde zich blijkbaar zeer tot den graaf aangetrokken, maar moet ook hevig met hem geredetwist hebben. In 1737 scheen hij geheel voor de broedergemeente gewonnen te zijn, want ofschoon hoogbejaard, maakte hij toch nog plannen om een reis naar Herrnhut te ondernemen. Zijn beide dochters sloten zich in dezen tijd bij de broedergemeente aan, doch hij zelf werd door Zinzendorfs tegenstanders weer geheel van de broedergemeente afgetrokken. Wel kon hij niet ontkennen door Zinzendorf tot andere gedachten te zijn gekomen, maar dit was slechts van ondergeschikt belang, daar hij een overtuigd Unitariër bleef⁵⁷). Geheel verbrak hij de betrekkingen niet met de Herrhutters, ofschoon anderzijds vele leden der broedergemeente het voor henzelve niet gunstig achtten in het openbaar met dezen beroemden ketter omgang te hebben. Dit bleef zoo vele jaren tot Johannes de Watteville in 1746 ernstig met den ouden grijsaard sprak. Het gevolg was, dat hij de broedergemeente innerlijk nader

⁵⁵) Vgl. „Sabbaths Liebes Maal in Zeist" te Hhut R10Aa37(2).

⁵⁶) Zie J. C. van Sleen, *Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*, Haarlem 1914, bl. 227 vgg.; Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 191; A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*, In den Brüdergemeinen 1775, S. 946 ff.; Von Schrautenbach, *a. a. O.*, S. 174 f.; 185. Voorts te Hhut R10Aa7(21; 55) en 8(10).

⁵⁷) In 1738 schreef hij een brief aan Zinzendorf, waarin hij zijn unitarisch standpunt verdedigde. De graaf veroordeelde in zijn antwoord diens opvattingen beslist, zie Zinzendorf, *Theologische und dahin einschlagende Bedencken*, Büdingen 1742, S. 121 ff.

kwam. In de armen van zijn dochters stierf hij in 1747 als een arm zondaar, die door het bloed van Christus verlost was.

Terstond na zijn dood verbreidde zich het gerucht, dat hij op zijn sterfbed over zijn unitarische dwalingen berouw had getoond, maar later werd dit bericht weer krachtig tegengesproken⁵⁸). Duidelijk is, dat hij als een Hernhutter stierf, dat wil zeggen zich zonder eigengerechtigheid geheel overgaf aan het Lam Gods⁵⁹). Maar of hij zijn unitarisch standpunt werkelijk heeft verloochend, is zeer twijfelachtig. Daarom moet de schijnbare tegenstrijdigheid tusschen deze twee berichten iets nader verklaard worden. Crell wilde geen Sociniaan genoemd worden. Als Unitariër loochende hij de praëxistentie van Christus. Maar tegenover de echte Socinianen geloofde hij wel, dat de verzoening in Christus onze eenige gerechtigheid is. Deze opvatting had hij reeds, voor hij de broedergemeente leerde kennen⁶⁰). Zinzendorf oordeelde echter, dat iemand, die zoo geheel op het verzoenend sterven van Christus pleitte, gelijk Crell deed, voor een Broeder kon worden gehouden, omdat zijn antitrinitarische leerstellingen eenvoudig met wat zijn hart aanhing, in strijd waren, en dus waardeloos moesten zijn. Ofschoon Zinzendorf hem deze dingen uit het hoofd wilde praten, schijnt hij toch wel altijd Unitariër te zijn gebleven. Nochtans reikte Zinzendorf hem de broederhand, in de hoop dat hem deze zonden „van het verstand” zouden vergeven worden (vgl. Matth, 12, 32).

Dat Zinzendorf zijn eerste aanhangers ook onder de Roomsch-Katholieken gevonden zou hebben, is onjuist⁶¹). Terwijl hij tijdens zijn verblijf in 1736 te Amsterdam onder bijna alle gezindten vrienden ontmoette, maakte hij met geen enkelen Roomsch-Katholiek kennis. In April van 1738 berichtte De Watteville, dat een paar Kartuizers uit Parijs hadden vernomen, dat hij zich met een sociëteit nabij IJselstein had gevestigd. Zoo kwam een drietal hunner eens op 's-Heerendijk kijken in de hoop daar geestverwanten te vinden. Daarna bracht De Watteville een tegenbezoek aan hun kloosters te Nieuwersluis en te Utrecht. Hier werd in aller aanwezigheid gediscussieerd; men kon het echter niet eens worden over de autoriteit van Rome. Maar het twistgesprek had een aangenaam verloop, omdat volgens De Watteville de Fran-

⁵⁸) In 1747 heette het, dat Crell gestorven was, inter filiarum binarum amplexus, agnitus erroribus suis, probabilibus signis poenitentiae editis”, maar in 1749 weer: „ad ultimam vitae suae halitum perstitisse Unitarium”. Zie Van Slee, *t. a. p.*, bl. 233.

⁵⁹) Zie de *Lebensläufe* zijner dochters te Herrnhut en te Zeist. Vooral ook Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 247 ff. en Becker, *a. a. O.*, S. 82 f.

⁶⁰) Zie W. J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland*, Leiden 1912, bl. 256 vq.

⁶¹) Vgl. H. M. van Nes, *De Graaf van Zinzendorf*, Nijkerk s.d., bl. 158.

schen hoffelijk bleven en geen grove woorden gebruikten gelijk de duitsche en nederlandsche theologen ⁶²).

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat de Hernhutters in de eerste jaren met vertegenwoordigers van ongeveer alle gezindten en richtingen in aanraking kwamen. Maar het was nergens de groote massa, die door de hernhuttersche beweging werd gepakt. Al was het aantal Hernhutterschgezinden te Amsterdam en Haarlem niet zonder beteekenis, ook daar kan men niet zeggen, dat breede lagen der bevolking in de broedergemeente belangstelden. De aanraking droeg in het algemeen meer het karakter van een gereserveerde belangstelling voor deze nieuwe en veelbesproken beweging. Aldus bleef de kennismaking tot enkele personen en families beperkt. Het is daarbij opmerkelijk, dat de vrienden uit de officieele kerkelijke kringen zich spoedig terugtrokken en de Hernhutters bij de secten meer ingang vonden. Het zijn waarschijnlijk tezamen nauwelijks honderd Nederlanders, die zich in de geheele achttiende eeuw blijvend bij de broedergemeente hebben aangesloten. Wij kunnen ons afvragen waarom de algemeene houding der Nederlanders ten opzichte van de hernhuttersche beweging zoo afwijzend was. Het is voornamelijk de groote tegenstelling tusschen het nederlandsche en het duitsche volkskarakter geweest, die deze scheiding veroorzaakte. De Nederlanders konden zich moeilijk schikken in het hernhutter bestuur, dat geheel tegen hun democratischen vrijheidszin inging. De geschiedenis heeft dit zeer duidelijk geleerd, want honderden personen zijn langeren of korteren tijd met de Hernhutters in aanraking geweest, maar het autocratisch beleid van Zinzendorf en de zijnen stootte hen af ⁶³). Een tweede oorzaak was in het religieuze leven der broedergemeente gelegen. Zoowel de Gereformeerden als de Doopsgezinden hechtten buitengewoon veel waarde aan een min of meer wettisch leven. In de broedergemeente leefde een echt luthersche vroomheid zonder wettische heiliging. Daardoor bleef er altijd een deur geopend voor antinomiaansch enthousiasme, wat den nuchteren Nederlander een bedenkelijk gevaar toescheen. Bij dit alles kwam ten slotte nog het verschil in taal, daar de broedergemeente een duitsche gemeenschap bleef.

Het kan dan ook niet verwonderen, dat de buitenlanders, in hoofdzaak Duitschers, die hier te lande woonden, een grooter aandeel aan de verbreiding der hernhuttersche beweging in Nederland

⁶²) Zie het bericht over 's Heerendijk van De Watteville, d.d. April 1738, te Zeist PA11R80 en te Hhut R10Aa1(31), en een brief van De Watteville, d.d. IJsselstein 9.4.1738, te Hhut R10Aa9(55).

⁶³) Aldus De Watteville aan Zinzendorf, d.d. Zeist 14.12.1756: „Es ist bekant wie ungeschickt diese Nation ist zu allem was Subordination und Gemein-Ordnung heist". Hhut R10Aa4(26).

hebben gehad. Vooral aan hen is het te danken, dat de broedergemeente hier een blijvende plaats wist in te nemen. Reeds in 1735 was een duitsch Lutheraan te Amsterdam, J. H. Weinberger, de tusschenpersoon, die de briefwisseling tusschen Zinzendorf en de Nederlanders verzorgde⁶⁴). Feitelijk waren ook de prinsesweduwe Maria Louise en ds. Müller te Leeuwarden van duitschen afkomst. Ja zelfs te Amsterdam waren Le Long, Deknatel en Crell geen geboren Nederlanders, evenmin Brünings, Beyer en Schutter. Ook de vrienden, die de Hernhutters te Middelburg en Utrecht verwierven, waren Duitschers. Zeist ontwikkelde zich tot een bloeiende kolonie, dank zij den voortdurenden toevloed van nieuwe leden uit het buitenland, want het nederlandsche element bleef uiterst gering. Dat de broedergemeenten te Amsterdam en te Haarlem in de tweede helft der achttiende eeuw stand hielden, was hoofdzakelijk aan de daar gevestigde buitenlanders te danken⁶⁵).

⁶⁴) Zie te Hhut R10Aa10(29—34).

⁶⁵) Tegen het einde dier eeuw bestond de kleine gemeente te Amsterdam voor de helft uit Duitschers en die te Haarlem in 't geheel uit een paar buitenlandsche families. Vgl. te Zeist PAIR9B8.

HOOFDSTUK VI.

De verwickelingen met de heerschende kerk.

In het begin der achttiende eeuw waren er verscheidene secten en richtingen, die het kerkelijk leven der Gereformeerden veront- rustten door den aanhang, dien zij zich verwierven. De secten der Labadisten en der Gichtelianen, beide omstreeks 1668 opgekomen, deden eenigen tijd van zich spreken, tot zij omstreeks 1732 weer volkomen verdwenen. Langen tijd trokken enkele andere secten, waaronder de Deurhovianen en de Hattemisten de belangrijkste waren, de aandacht der predikanten. Deze ontstonden alle na 1680 en bleven gedurende de geheele eerste helft der achttiende eeuw een ernstig gevaar voor de vaderlandsche kerk¹⁾. De gereformeerde theologen bespeurden bij deze richtingen in meerdere of mindere mate een spinozistisch mysticisme, dat aan de orthodoxe kerkleer afbreuk deed. Dit mysticisme, dat in de vele conventikels, die toentertijd zeer in zwang waren, welig werd aangekweekt, gold als de ondergrondse kiem van het enthousiasme, dat soms hier en daar opschoot. Maar omstreeks het midden der achttiende eeuw verloren al deze afzonderlijke groepen hun beteekenis. In de Nijkerksche beweging van 1751 kreeg het piëtisme met zijn typische, gevoelvolle uitingen nog een oogenblik de overhand. Sindsdien had de bestrijding van de genoemde bewegingen haar actueele beteekenis verloren. Het bleef enkel een traditioneele vorm, dat de gereformeerde synoden jaarlijks het artikel: „te waken tegen de Sociniaansche, Ariaansche en Arminiaansche dwalingen, alsmede die van Van Hattem, Leenhof, Deurhof, Hernhutters en anderen” opnieuw overnamen.

Onder de piëtistische conventikels, die de Gereformeerden bestreden hebben, behoorden dus ook de hernhuttersche bijeenkomsten. Nadat de Hernhutters in 1736 met algemeene instemming waren opgenomen, werden zij weldra als een gevaar voor het

¹⁾ Vgl. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, bewerkt door J. Lindeboom, Groningen 1933⁴, bl. 398 vgg.; 410 vgg.

kerkelijk leven ontdekt en tot de opkomst der Nijkerksche beweging nog heftiger dan de Hattemisten en de overige groepen bestreden. De eigenlijke bron, waaruit alle strijd is voortgekomen, was het philadelphisch-oecumenisch ideaal van Zinzendorf. De broedergemeente wilde als philadelphische beweging binnen het verband der gereformeerde kerk recht van bestaan hebben. Maar de Gereformeerden wenschten alleen gemeenschap met zulke gezindten, wier belijdenissen aan de hunne nauw verwant waren. De onderhandelingen liepen derhalve uit op een twist over den belijdenden grondslag der broedergemeente. De Hernhutters probeerden aan te toonen, dat zij in hoofdzaak met de gereformeerde belijdenissen overeenstemden, en de gereformeerde kerk wees hen af, omdat zij hun houding ongereformeerd achtte. Het is de broedergemeente niet gelukt in de volkskerk burgerrecht te verkrijgen, want zij werd in ons land in haar afgezonderde kolonies teruggedrongen. Tegen haar zelfstandig bestaan hadden de Gereformeerden nauwelijks bezwaar. Zij zagen echter in de broedergemeente een gevaar voor hun kerk, omdat deze als philadelphische beweging aan de belijdenissen slechts een betrekkelijke waarde toekende.

Op de Zuidhollandsche synode, die 18 Juli 1738 te 's-Gravenhage bijeen kwam, werden de Hernhutters voor het eerst ter sprake gebracht. Daar stelde de classis van 's-Gravenhage de vraag, „of men ook iets doen zou ten opzichte van de Hernhutters, van welke zoo vele en verschillende geruchten inkomen?” De commissarissen-politiek verlangden eenige opheldering over de Hernhutters en wezen erop, dat ds. Manger, die toen praeses der synode was, den gevraagden uitleg kon geven. Door de geheele vergadering hiertoe uitgenoodigd, verhaalde de praeses van zijn ontmoeting met Zinzendorf in Jan. 1737 te 's-Gravenhage. Bij die gelegenheid hadden zij een gesprek gehad, dat uitliep op een groote twist over het leerstuk der uitverkiezing, in het bijzonder der reprobacie. Zinzendorf hield aan de leer der algemeene genade vast, en geloofde, dat Christus voor alle menschen was gestorven, zoodat het van den vrijen wil des menschen afhing de zaligheid aan te nemen of te verwerpen. Ook had hij in alle kerken ware kinderen Gods gevonden, daarom konden de confessioneele scheidingen slechts uiterlijk zijn. Vervolgens werd naar aanleiding van Rom. 7 en 8 over de praedestinatatie gesproken. Zinzendorf noemde dit toen een „vervloekte leer”, waarmede hij zich „in der eeuwigheid” niet kon verzoenen. Daags daarop hadden hem evenwel zijn onbesuisde uitlatingen berouwd, en schreef hij persoonlijk aan Manger een brief, waarin hij zijn verontschuldigungen aanbood wegens de heftige uitdrukkingen des avonds te voren gebezigd, maar hij voegde er aan toe: „ik ben

zoo verre van de Praedestinations Leer (God wil niet, dat alle menschen zalig worden), als de Hemel is van de Aarde. Ik weet, dat Jesus voor de zonden van de gehele Waereld gestorven is; dat de gantsche zonde met zyn dood is verdoemd geworden" ²).

De synode wilde de zaak dadelijk laten onderzoeken en benoemde een commissie, bestaande uit de predikanten W. Schiphout (Amsterdam), A. Alberthoma (Groningen), J. Witteboll ('s-Gravenhage), en dr. J. Wilhelmius (Rotterdam). Op verzoek van de commissarissen-politiek werd ook de praeses aan de commissie toegevoegd, omdat zijn Hoogerwaarde zoo nauwkeurig „nopens de gevoelens en daden der Hernhutters onderrigt was". De commissie ging dadelijk aan het werk en leverde een uitvoerig rapport in. Het is duidelijk, dat Manger met behulp van zijn classis en de commissarissen-politiek de vervolging tegen de Hernhutters aan den gang bracht. In het rapport werden alle ketterijen, die het een of ander lid der broedergemeente had verkondigd, opgesomd met de getuigen erbij: wat Manger van Zinzendorf te zijnen huize in tegenwoordigheid van twee geloofwaardige getuigen had vernomen, wat A. Tarée, predikant te Woerden op 15 Juli 1738 had gehoord, evenals „een Candidatus en eene Godzalige Matrone in zyne Gemeente", en wat zeven personen „van bekende Godvrugtigheid en verstand, in en omtrent Leerdam wonende" van Christian David en Rosina Nitschmann wisten te vertellen. Verder waren er nog getuigenissen van een ouderling uit Rotterdam, en andere niet genoemde personen. De bezwarende gezegden, die aangevoerd werden, bleken steeds weer dezelfde te zijn en herinnerden allen sterk aan hetgeen Zinzendorf te 's-Gravenhage had betoogd. De commissie was van gedachten, dat van de broedergemeente een belijdenis moest geëischt worden en dat men daarna verder kon handelen. Aldus werd ook door de synode besloten ³).

Daar IJselstein nog tot Zuid-Holland behoorde, was het de taak der Zuidhollandsche synode zich met het onderzoek te 's-Heerendijk te belasten. Op 17 Sept. 1738 kwam de commissie, bestaande uit de predikanten E. E. Probsting (Heusden) en J. Vos (Oudewater) als gedeputeerden der synode, en J. Hooykaas

²) Vgl. A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*, in den Brgn. 1775, S. 1029 f.; [P. Hofstede], *De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche Secte en van derzelver Grondlegger N. L. Graaf van Zinzendorf*. Amst. 1802, bl. 275 vg. — Johann Philip Manger, geb. 30.3.1693 te Oberwetz in de Wetterau, studeerde te Bremen en Utrecht en was predikant te Frechen, Mülheim en sinds 1725 te 's Gravenhage, waar hij 27.4.1741 overleed. Vgl. E. v. Staveren, *De Zegevierende Uytgang van Gods Gefrouwe Knecht, of LykReden... Ter nagedachtenisse van den Eerwaarden Here Johan Philip Manger, 's Gravenhage 1741*. Zie vooral bl. 39.

³) Vgl. Hofstede, *f. a. p.*, bl. 269 vgg., en voorts verwijzen wij vooral naar de acta zelve, die in de verschillende archieven der Ned. Herv. Kerk worden bewaard.

(Ijselstein) en M. Mentis (Beusichem) als afgevaardigden van de classis Buren, naar 's-Heerendijk, waar zij den volgenden dag met De Watteville een gesprek hadden. Deze wilde aan den wensch der Gereformeerden tegemoet komen door een belijdenis-geschrift uit te geven. Uit de moeilijkheid, dat zij geen eigen belijdenis hadden, dacht hij zich te redden, door hen de twaalf artikelen des geloofs aan te bieden met een voorbericht, waarin hij verzekerde, dat zij niets nieuws leerden, maar aan de oude leer van Jezus Christus vasthielden en oprecht geloofden aan de gemeenschap der heiligen, die de boheemsche Broeders met meer ernst hadden betracht dan het latere christendom. Hij schreef een officieele „Verantwoordinge” (VI 6) in dien geest⁴⁾. Het stuk is ondertekend „op den Huyse 's Heerendyk by Ysselstein, den 1. October 1738, van wegens de Broederen buyten Ysselstein en te Amsterdam als denselver Voorstander, Frederik de Watteville” en voorzien van een approbatie van Zinzendorf („Ludouicus Fratrum Episcopus, Amsterdam 29 Oct. 1738”). Later in 1750 betreurde Zinzendorf de uitgave van deze verklaring⁵⁾. Eerst wordt een beknopt overzicht van de geschiedenis van het „kleyn Kuddcken” der moravische Broeders gegeven, dat door Zinzendorf te Herrnhut was opgenomen en door de overheid als rechtzinnig geduld (bl. 1 vgg.). Zij beleden „hetgeene in 't Symbolum der twaalf Artykelen van het Algemeen Christelyke Geloove begreepen” is en kenden „geen klaarder en vertrouwelyker Systema, dan de H. Schrift selve”. Derhalve gaven zij geen belijdenissen uit, „daar ook deze alle niet sullen doen doordringen tot het eygenlyke Weesen des Christendoms, dat een bevindelyke saake is en niet met het verstandt alleen begreepen wordt”. Zij stelden geen eigen belijdenis op, om „den naam eener nieuwe Secte” te vermijden, anders zou iemand na de lezing daarvan kunnen zeggen: „Dit Systema behaagt my, ik voege my tot de Herrnhuthers”. Daarna beantwoordde hij nog de twaalf belangrijkste beschuldigingen, die tegen hun leerstellingen waren ingebracht, ofschoon hij niet geloofde, dat deze „verklaaringe de vitteryen der Wereldt sal kunnen ontgaan” (bl. 6 vg.). Het eerste en het zevende punt zijn hier van belang. Op de vraag of Herrnhut luthersch was,

4) In het vervolg is achter de aangehaalde controversen steeds aangegeven, waar men in de Bijlage V en VI de volledige titels kan vinden. — Een duitsche vertaling van deze Verklaring in: Zinzendorf, *Kleine Schriften, gesammelt in verschiedenen Nachlesen*, Frankfurt 1740, S. 1512—1561. Ook verkort weergegeven door C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, dl. II, bl. 196 vg. — Vgl. de brieven van De Watteville te Hhut R10Aa9.

5) Vgl. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 243: „Wie gut wäre es, wenss nur wahr wäre, dass unsere Brüder gar keine Erklärung von sich gegeben hätten!” Voorts Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*, S. 1139 en *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 166, Quaestio 424.

werd geantwoord, dat de broedergemeente haar eigen leer en kerkucht had, doch zich bij het protestantisme aansloot „op die wyse, gelyk de Gereformeerde de Luthersche, en de Luthersche de Gereformeerde onderling voor Broeders erkennen”. Zij bleven zelfstandig en hadden hun eigen bisschoppen (bl. 8). Ook stemden zij volkomen in met artikel XXVII van de Nederlandsche geloofsbelijdenis, waarin de eene algemeene christelijke kerk als de eene heilige vergadering der ware christen-geloovigen werd geteekend. Ten slotte geloofden zij, dat onder alle gezindten wel menschen zalig werden, doch niet op grond van hun belijdenissen „maar enkel door het ware Geloove in Jezus Christus, en desselfs verdiensten” (bl. 16).

Toen de Zuidhollandsche synode in 1739 te Woerden bijeenkwam, moesten de deputaten melden, dat alle pogingen, die zij aangewend hadden, om een belijdenis van de broedergemeente te ontvangen, vruchteloos waren geweest. Wel had David van Heist persoonlijk twee papieren overhandigd, het eene door Zinzendorf (VI 12) en het andere door De Watteville (VI 13) onderteevend, maar beide waren niet volledig genoeg en evenmin in naam der geheele gemeente opgesteld. Deze geschriften konden dus niet als belijdenis gelden en wilden dit zelf ook zeker niet zijn, zoodat de synode tot de overtuiging kwam, „dat de Herrnhuthers niet regtzinnig zyn, en dus niet tot onze Kerk behooren, maar schadelyke, en verderffelyke drog-gronden hebben”, waarom de classes vermaand werden ernstig tegen hen te waken. Sindsdien bracht men het hernhutter gevaar telken jare weer ter tafel, en niet alleen op de synoden, in wier provincie de Broeders verblijf hielden, maar ook op de andere, omdat de correspondenten deze aangelegenheid daar bekend maakten. In 1740 kwam de synode van Zuid-Holland te IJselstein bijeen, en bezochten de predikanten, wel dertig tegelijk, de broederkolonie. De Hernhutters vonden de predikanten vrijpostig en de bezoekers zeiden tot elkander: „gy kunt niet wys worden, wat er met dat volk is”. Toch waren er wel predikanten, die openlijk verklaarden, dat zij een gunstigen indruk van de broedergemeente hadden gekregen.

Intusschen was Amsterdam het middelpunt van den strijd geworden ⁶⁾. De kerkeraad der hoofdstad was uiterst bevreesd voor sectarische bewegingen. Nu lag er weer een smet op deze gemeente, omdat er zoovelen onder haar lidmaten waren, die met de Hernhutters sympathiseerden. De kerkeraad van Utrecht scheen ten minste al ernstig te overwegen geen attestaties van Amsterdam

⁶⁾ Zie L. v. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones über allerhand Materien*, s.l. sd., S. 136 f., 240 ff.; Spangenberg, *Leben Zinzendorfs*, S. 1129 ff.; Kulenkamp, *De naakt ontdekte Enthusiastery*, bl. 3 vgg.; en R. Dijkstra, *Boek van rijke Herinnering*, Amsterdam 1928, bl. 82 vgg.

meer aan te nemen zonder de rechtzinnigheid der betrokken personen te hebben getoetst. Te Amsterdam wilde men deze blaam niet op zich laten rusten. Derhalve moest de zaak ernstig worden aangepakt. Reeds op 10 Juli 1738 was er besloten op de hernhuttersche conventikels een waakzaam oog te houden en door briefwisseling met den kerkeraad van IJselstein en met ds. Manger over de leer en het bestuur der broedergemeente meer gegevens te verzamelen. Daarna werd op 22 Aug. een commissie door den kerkeraad benoemd om het onderzoek voort te zetten. De commissie, waarin ook een vriend der Hernhutters, ds. De Bruin, zitting had, toog aan het werk. Le Long werd opgeroepen om zijn oordeel over de echtheid der vertaalde geschriften uit te spreken. Toen kon de commissie een rapport over de hernhuttersche leerstellingen opstellen, waaraan het tweede deel van Le Long's boek (VI 1), de „Verzameling van eenige Brieven” (VI 3) en de acta der Zuidhollandsche synode ten grondslag waren gelegd. De conclusie der commissie was, dat de gemeente, voornamelijk met het oog op de eenvoudigen onder haar leden, in een pastoralen brief moest gewaarschuwd worden. Op 25 Sept. werd het voorstel der commissie in den kerkeraad behandeld en aangenomen. Slechts één lid bracht nog enkele bezwaren tegen bepaalde stellingen in. In deze kerkeraadvergadering toonde echter een ander lid een duitsch gezangboek der Hernhutters, waaruit hij nog veel sterkere bewijzen hunner afwijking van de zuivere leer voorlas. Terstond werd besloten ook dit boek aan den pastoralen brief ten grondslag te leggen. Op 16 Oct. kon het manuscript in de vergadering worden voorgelezen, en op 30 Oct. besloot men tot den druk daarvan over te gaan. Tegen stemden alleen de predikanten Van Alphen, Plantinus en Schiphout, terwijl De Bruin, die wegens ongesteldheid afwezig was, schriftelijk zijn protest had ingediend. De drie aanwezige predikanten, die tegen hadden gestemd, lieten hun protest echter vallen en verklaarden alleen tegen het uitgeven van den brief te zijn, zoodat hun werd toegestaan, dat de brief niet op naam van den geheelen kerkeraad zou verschijnen. In plaats van „geschreven door de Predikanten en Ouderlingen uitmakende den KerkenRaad van Amsterdam”, werd onder den titel gezet: „geschreven van de Predikanten en Ouderlingen des KerkenRaads”. Het stuk werd door den praeses C. van den Bogaerde en den scriba J. Esgers onderteekend.

In dezen pastoralen brief (V 6) werden de Hernhutters onmaskerd als een mystiek gezelschap, dat zich door een zoogenaamde evangelische eenvoudigheid liet leiden. Juist door dezen schijn van nederigen eenvoud en zelfverloochening waren zij zoo gevaarlijk te achten, omdat zij licht simpele zielen tot hun gemeenschap overhaalden. Derhalve voelde de kerkeraad zich verplicht als waakzame wachters op Sions muren te waken tegen de kleine

vossen, die heimelijk binnen kropen om den wijngaard des Heeren te bederven, en tegen de valsche profeten, bedekt met schaapskleederen, maar innerlijk vol arglist (bl. 2). Deze brief was „niet zonder tedere aandoeninge" des harten geschreven. Aanvankelijk is hij zeer bezadigd van toon, maar de stijl wordt steeds heftiger, naarmate de dwalingen of „harzenschimmen" ernstiger worden. De wijze van bestrijden kunnen wij niet steeds waardeeren. Op bladzijde 10 lezen wij, dat de Hernhutters de leer der praedestinatie „lasteren als ene Grouwelyke Lere, daar zy met afgryzinge van spreken". Verwezen wordt hierbij naar de acta der Zuidhollandsche synode, waar het twistgesprek met Manger wordt aangehaald, maar met den brief van Zinzendorf, waarin hij deze sterke bewoordingen ten zeerste betreurde. De predikanten hadden geen oor voor de verontschuldigen van den graaf, maar schreven zoo opvallend mogelijk met kapitale en cursieve letters, dat de Hernhutters aldus zelfs van de leer der „eeuwige Verkiezinge ten leven" kwaad spraken. Zoo werd de zaak danig aangedikt, want Zinzendorf had alleen de leer der reprobatione veroordeeld. Aan den geheelen betoogtrant merkt men terstond, dat Kulenkamp hier aan het woord is⁷⁾. Zeker is hij de hoofdredacteur van dit stuk, al heeft hij zich steeds boos gemaakt, wanneer iemand den pastorale brief op zijn naam wilde zetten. Wie het aangehaalde bewijsmateriaal voor de hernhuttersche ketterijen in de bronnen onderzoekt, kan echter niet aan den indruk ontkomen, dat de bewijvoering zeer oppervlakkig is. Maar daarvoor is deze brief dan ook een strijdschrift en geen vrucht van weloverwogen studie.

Er verliep nog een geheele maand, voordat de pastorale brief werkelijk verscheen. De burgemeesters van Amsterdam, die evenals andere aanzienlijken den Hernhutters gunstig gezind waren, vreesden, dat de uitgave hiervan onrust in de stad zou verwekken. Bovendien had men hen in deze zaak te weinig gekend. Zij lieten derhalve de exemplaren, die reeds gedrukt waren, op het stadhuis brengen, en gaven pas een paar weken later de uitgave vrij met de mededeeling, dat zij liever hadden gezien, dat het ruchtbaar maken van deze zaak achterwege ware gebleven. Maar daar het geval toch niet te onderdrukken was, ook al omdat de predikanten op den kansel er over spraken, werd de kerkeraad in zijn handelen vrijgelaten, zonder echter op de hulp der overheid te mogen rekenen. Het college van burgemeesters was op dit punt evenmin eensgezind. G. van den Bempden was evenals

⁷⁾ Gerardus Kulenkamp, geb. 30.10.1700 te Bremen, studeerde te Utrecht en was pred. te Nieuw-Loosdrecht (1726), Delft (1729) en Amsterdam (1733). Een beroep naar Bremen nam hij niet meer aan. Hij overleed 9.10.1775. Zie *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek*, Leiden 1933, dl. IX, kol. 562 vg.

J. Six de broedergemeente wel genegen, maar L. Geelvinck, een zwager van Kulenkamp, was op de hand van den kerkeraad.

Zinzendorf was 27 Oct. 1738 op zijn doorreis naar West-Indië te Amsterdam aangekomen en, omdat hij tot 21 Dec. moest wachten voor het schip afvoer, had hij een goede gelegenheid zich in den strijd, die hem ook persoonlijk raakte, te mengen. Schiphout liet hem weten, welke beschuldigingen tegen hem waren ingebracht. Hierop antwoordde hij omstreeks 1 Dec. in een brief, die ook, door Le Long in het Nederlandsch vertaald, werd gedrukt (VI 7). Vervolgens schreef hij op 4 Dec. een latijnschen brief officieel aan den kerkeraad, met de vraag om hem de gevonden dwalingen mede te deelen, opdat hij die grondig kon onderzoeken. Aan de magistratuur deed hij van zijn handelingen verslag. Zoo hoopte hij, dat de uitgave van den pastoralen brief achterwege zou blijven. Doch 5 Dec. verscheen de brief al in de boekwinkels tot groote ergernis van den graaf. Vervolgens zond hij op 6 Dec. in aller haast nog een brief aan den kerkeraad, waarin hij tegen den inhoud van het pastoraal geschrift protesteerde. De scriba, F. Reytsma, antwoordde 8 Dec. in naam van den kerkeraad door hem een exemplaar van den gedrukten brief met een vriendelijk begeleidend schrijven toe te zenden. Daar het schip, waarmede Zinzendorf de reis zou maken, reeds over Pampus naar Texel was vertrokken, schreef hij 8 Dec. nog een opstel, waarin hij de geheele toedracht der zaak uiteenzette. Na deze gebeurtenissen ging hij naar Texel, waar hij 11 Dec. aankwam en nog tot 21 Dec. moest wachten op gunstigen wind⁸⁾.

Voordat de pastorale brief verscheen, was de eerste verklaring van De Watteville (VI 6), die Zinzendorf 29 Oct. had geapprobeerde, reeds van de pers gekomen. Dit kleine geschrift werd in korten tijd alomtverbreid en veel gelezen. Men had bovendien bedreigd het protest van De Bruin uit te geven, wanneer de pastorale brief toch zou verschijnen. Nauwelijks was dit het geval, of 8 Dec. kwam dit protest (VI 8) uit tot verontwaardiging van den kerkeraad. Een onbekende schreef op eigen gelegenheid terstond weer een „Antwoord op de zeven Redenen, vervat in het Protest van De Bruin" (V 7)⁹⁾. De magistraat, die dezen strijd

⁸⁾ In de *Büdingische Sammlung* zijn de volgende stukken opgenomen: s.d. (1 Dec.) in Bd. II, S. 57 ff.; d.d. 4 Dec. in II, S. 187 ff.; d.d. 6 Dec. in I, S. 450 ff.; d.d. 8 Dec. in II, S. 63 ff. en de pastorale Brief in II, S. 289 ff.; vgl. voorts nog: I, S. 173, en I, S. 403 ff. Zie ook Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 200 vgg.

⁹⁾ Zeer waarschijnlijk kunnen wij deze geheele controverse als een pennestrijd tusschen De Bruin en Kulenkamp beschouwen: d. B. gaf de *Verzameling van eenige Brieven* uit, K. schreef daartegen den *pastoralen Brief*, d. B. weer het *Protest*, K. een *Antwoord op het protest*, d. B. de *Vertaling van eenige verzen met aanmerkingen*, en K. ten slotte de *Naaktontdekte Enthusiasterij*. Vgl. den brief van De Watteville, d.d. 's Heerendijk 15.12.1738, aan de gravin van Zinzendorf: „Das protest ist bereits seit 8 oder 16 Tage über 18000 mahl ver-

had zien aankomen en de gemoederen weer tot kalmte wilde brengen, verbood toen verder elke uitgave aangaande kerkelijke zaken in een plakkaat van 11 Dec. 1738. „Op speciaal bevel van hun Ed. Groot Achtb. de Heeren Burgermeesteren en Regeerders deezer Steede, doen de Overlieden van het Boekverkoopers etc. Gilde, alle Gildebroederen aanzeggen: Dewyl 'er zedert eenigen tyd, veele Boeken en Geschriften aangaande Kerkelyke Zaaken gedrukt en uitgegeeven zyn; ordonneeren hun Ed. Groot Achtb. dat voortaan geene Boeken of Geschriften over Kerkelyke Zaaken Gedrukt of uitgegeeven zullen mogen worden, dan met kennisse van hun Edele Groot Achtbaarheden voornoemt, op poene van de hoogste ongenade". Daarmede was deze twist weer gesmoord, ten minste voor de buitenwereld.

In de kerkeraadvergadering van 1 Jan. 1739 werden de vier protesteerende ambtgenooten ondervraagd naar hun medeschuld aan het drukken van het protest van De Bruin. Alle vier, dus ook De Bruin, verklaarden, dat het geschrift niet door hun toedoen was uitgegeven, maar of het met hun medeweten was geschied, lieten zij niet duidelijk blijken. Op aandrang der burgemeesters werd de zaak gesust. In de officieele „Boekzaal" werd aangekondigd, dat het protest als schotschrift moest beschouwd worden en derhalve niet kon worden beantwoord¹⁰). Nu verscheen er in het begin van 1739 toch nog een naamloos geschrift tegen den pastoralen brief, onder den onschuldigen titel „Verstaaling van eenige Hoogduitsche Verzen uit het Hernhuts Gezangboek, met eenige aanmerkingen" (VI 9). Daarin viel echter de anonieme schrijver de pastorale uitlegging der verzen scherp aan. Hiertegen wendde zich weer ten eerste professor Voget, die juist een studie over den mystieken inhoud van het hernhutter gezangboek (V 11) naar de drukpers had gezonden, en ten tweede Kulenkamp, die in Juli 1739 het eerste deel van „De naaktontdekte Enthusiastery, Geestdryvery en bedorvene Mystikery der zo genaamde Herrnhuthers" (V 8) voltooide.

De beteekenis van den pastoralen brief is niet gering te schatten. Immers, het was geen gewoonte van den kerkeraad om door openbare geschriften de gemeente te waarschuwen. Op de vraag, waarom men het dan nu deed, volgde het antwoord: „ongewoone ziekten eisschen ongewoone geneesmiddelen". Deze brief maakte ongetwijfeld grooten indruk. Aangezien Zinzendorf dit voorzag,

käuft. Culenkamp, der den pastoralen brief fabriciert hat, gab ohne Nahmen eine Antwort in Druck auf das protest, so aber sehr unglücklich, denn es wird von jedermann als ein pasquil angesehen..." Hhut R10Aa9(76).

¹⁰) Vgl. *Boekzaal der geleerde Waerelt*, jaarg. 1739a, bl. 118. De kerkeraad verklaarde op 30.1.1739, dat hij het protest beschouwde, „als of het zelve nooit in druk ware uitgekomen."

had hij alle moeite gedaan om den kerkeraad te bewegen van de uitgave af te zien. Het smartelijkst waren evenwel de gevolgen, die het geschrift op de zendingsvelden veroorzaakte. De kerkeraad zond zijn pennevrucht zoo ver mogelijk overal heen, omdat hij ook op het gebied der Oost- en Westindische Compagnie de beweging der Hernhutters wilde stuiten¹¹⁾.

Op dezen brief antwoordde De Watteville, dat zij niemand uit zijn kerk wilde weglokken en nog minder menschen zouden verleiden, maar veeleer separatisten tot de volkskerk hoopten terug te brengen. Zij vormden nu wel een gezindheid op zich zelve, maar zij wilden desniettenstaande met allen één zijn. Een belijdenis, die van hooger hand werd opgelegd, had voor hen geen waarde. Ook de Nederlandsche geloofsbelijdenis was immers niet in staat geweest de Voetianen met de Coccejanen te vereenigen. Daarom zou het bij hen juist tot een scheiding komen, wanneer zij een belijdenis opstelden. Hij kon niet gelooven, dat zij al te evangelisch waren en den weg des geloofs te breed maakten. En of zij zonder muren en omheiningen waren, wist hij niet, want zij kenden alleen de deur, den weg, de waarheid en het leven¹²⁾.

Aan de synode van Noord-Holland, die in Juli 1739 te Edam bijeenkwam, overhandigde B. Hasselman een paar verklaringen van Zinzendorf en De Watteville (VI 13), die een der synodale leden „overrompelender wyze” in de hand werden gedrukt. Ds. Schiphout nam hen in bescherming. Maar men verwierp de hernhuttersche gevoelens even beslist als de Zuidhollandsche synode dat had gedaan. Wanneer de Hernhutters zich stil hielden en zich niet met Gereformeerden inlieten, zou men hen moeten tolereeren. Aangezien zij niet als gereformeerde lidmaten konden beschouwd worden, zou de synode te ver gaan, indien zij opnieuw een belijdenis vroeg. De predikanten moesten nauwgezet over hun kudden waken. De Broeders vestigden al hun hoop op de regeering. De Watteville ging persoonlijk naar 's-Gravenhage om de commissarissen-politiek van de synoden van Noord- en Zuid-Holland een verdediging voor te leggen. Deze heeren verklaarden evenwel, dat de aangelegenheid niet voor hun forum behoorde.

De houding der broedergemeente was aanvankelijk zuiver philadelphisch. In alle belijdenissen ontdekten zij iets goeds, maar zelf beriepen zij zich als gemeente uitsluitend op den bijbel en het apostolicum. Zulks was natuurlijk van confessioneel standpunt bezien onvoldoende, omdat deze algemeene grondslag voor een bepaalde gemeenschap niet kenmerkend was. Hun philadelphisch

¹¹⁾ Vgl. B. Glasius, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland*, Amsterdam 1842, dl. II, bl. 384.

¹²⁾ Vgl. Joh. 10 : 7 en 14 : 6. Zie „Fr. v. Wattewilles Ablehnung der im Pastoral-Brief vorkommende Beschuldigungen”, te Hhut R10Aa2.

streven werd wel beperkt door de omstandigheid, dat zij in de gedaante der oude broederuniteit optraden. Maar dit was iets uiterlijks, want voor de leer der Boheemsche Broeders hadden zij geen belangstelling, en overigens namen zij slechts zooveel van den ritus dier kerk over, als bij hun ideeën paste. Daar de gereformeerde kerk de broedergemeente in dezen vrijen vorm onvoorwaardelijk had afgewezen, overlegden de Hernhutters, op welke wijze zij de verbinding met de kerken tot stand konden brengen. Zij moesten hun geloof in een belijdenis kleeden. De Watteville en andere leiders wilden een bepaalde belijdenis aannemen of samenstellen, opdat de broedergemeente een vrije kerk naast andere zou worden. Men wist zich dan alleen innerlijk met de overige kerken verbonden. De plannen stieten bij Zinzendorf op hevig verzet, want zijn ideaal was, dat de broedergemeente zich nauw aan de volkskerk zou aansluiten. Evenals de waalsche gemeenten met de nederduitsche één kerk vormden, ofschoon beide groepen een eigen organisatie hadden, wilde Zinzendorf, dat zijn moravische afdeeling, die in den vorm der „Unitas fratrum” haar eigen karakter behield, met deze kerk in één verband zou staan. Hij achtte dit mogelijk, omdat Herrnhut in Saksen toch ook tot de luthersche landkerk behoorde, al bezat het eigen statuten. Maar hij zag niet voldoende, dat de Lutheranen zeer vrij over de uiterlijke organisatie der kerk dachten, terwijl de Gereformeerden hun kerkinrichting geheel uit Gods Woord afleidden. De Watteville drong er reeds in 1739 met klem op aan, dat zij een officieele belijdenis zouden uitgeven in plaats van persoonlijke verklaringen. Dit had hem Voltejus, de drossaard van IJselstein, die dus ook over 's-Heerendijk waakte, ernstig aangeraden. In dien geest schreef De Watteville, dat allereerst de canonieke wettigheid van de hernhuttersche bisschopswijding moest worden bewezen, bijvoorbeeld door een approbatie van Jablonski te publiceeren. Dan was er ten minste een vaste grondslag voor de broedergemeente en haar zendingswerk. Vervolgens moest hun houding ten opzichte van de Boheemsche belijdenis bepaald worden, opdat men de „verstandelyke lieden van dit land iets in de hand kon geven”¹³⁾.

Dit plan vond evenwel geen instemming bij Zinzendorf. Hoe hij een oplossing poogde te geven, blijkt uit een opstel, dat ter verdediging van het zendingswerk werd geschreven en ook in het Nederlandsch is vertaald: „Eenvoudig Opstel der Evangelisch-Moravische Kerke” (VI 15)¹⁴⁾. Daarin staat te lezen: „wie ook grondig bericht van onse Leere begeert, kan dies aangaande (be-

¹³⁾ Zie de brieven van De Watteville, d.d. 20.7; 25.8; 27.9.1739, te Hhut R10Aa9 en Zinzendorfs brief, d.d. 15.8.1739, Aa7(66).

¹⁴⁾ De duitsche tekst is afgedrukt in de *Büd. Sammlung*, I, S. 182 ff. De eigenlijke opsteller is Zinzendorf zelf geweest. Vgl. ook Bd. I, S. 255 ff.

halven in de Oude Moravische Belydenisse, welke in het Corpus Doctrinarum geplaatst is, en in den gepubliceerden Brief van den Heere Graaf van Zinzendorf, in dato Regensburg in December 1735) in onsen Catechismus, die tot dien einde in verscheide Taalen werdt overgeset¹⁵⁾, klaar bericht vinden". Deze samenstelling is hoogst merkwaardig. Hier werden een boheemsch, een luthersch georiënteerd, en een algemeen bijbelsch geschrift naast elkander geplaatst. Dat de oude Boheemsche confessie van 1535 werd aangehaald had weinig zin, want zij bezat in de hernieuwde broedergemeente geen aanhangers meer. De twee overige geschriften waren van Zinzendorf afkomstig en volgens zijn eigen zeggen geen belijdenissen, omdat zij op de Augsburgsche confessie berustten. Door het eene wilde hij zijn verknochtheid aan de luthersche leer uitdrukken, en door het andere hoopte hij de gereformeerde theologen te bevredigen.

De „Brief aan den koning van Zweden", ook Regensburgsche apologie genaamd¹⁶⁾, was in 1738 te Nijmegen zonder toedoen der Hernhutters in het Nederlandsch uitgegeven met de toevoeging: „betreffende Zyn en Zyner Gemeente Geloof en Belydenisse" (VI 5). Zinzendorf had dezen zendbrief in 1735 te Regensburg bij het internationale „Corpus evangelicorum", dat de godsdienstzaken der protestantsche landen behartigde, aan alle gezanten laten overhandigen. In deze apologie bestreed hij de kwade geruchten, die te Stockholm over hem verbreid werden, en toonde hij aan, dat hij met de Augsburgsche confessie geheel instemde. Het derde stuk, de „Proeve van een Leerboekje" (VI 19), was evenmin een belijdenis, maar een verzameling van bijbelspreuken. Want dit was geen „Systema of geleerde gedemonstreerde voorstelling", geen geloofsbelijdenis, zooals de Boheemsche confessie, ook geen catechismus om de kinderen te onderwijzen. Het waren „enkel Materien tot geloven, aanbidden, lof en prys Godts, tot Nut der Gemeente Christi". Men wilde „geene Verschillen aanraken maar alleen de Waarheyd voorstellen zoals de Heilige Schrift die zelfs uytdukt". Het boekje had derhalve geen systematische beteekenis, maar practische, wij kunnen zeggen liturgische waarde, want er werd somtijds in de gemeente zonder ver-

¹⁵⁾ In het Duitsch staat: „übersetzt wird", bedoeld is dan ook vertaald wordt. De titel van dezen catechismus luidt: *Probe Eines Lehr Büchelgens Vor Die sogenannten Brüder Gemeinen Zu Mehrerer Deutlichkeit Und Gründlichern Verstande Unsrer heiligen Wahrheit In diese Form gebracht*. Büdingen 1740, kl. 16°, 306 SS. De 2de dr. is in het Engelsch, Fransch en Nederlandsch vertaald.

¹⁶⁾ „Schreiben an Ihre Maj. den König von Schweden, zu Regensburg publ. m. Dec. 1735". Duitsch in de *Büd. Sammlung*, Bd. I, S. 72—108 en Nederlandsch bij I. Le Long, *Godts Wonderen met Syne Kerke*, Amsteldam 1738, II, bl. 129—179. Ook „Regenspurgisches Religionsschreiben" of Regensburgsche apologie genaamd. Vgl. Zinzendorf, *Naturelle Reflexiones*, S. 134. Een bespreking dezer apologie bij A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende Eeuw*, Utrecht 1808, dl. IX, bl. 373 vgg.

klaring uit voorgelezen tot aanbedding Gods¹⁷⁾. De eerste, hoogduitsche uitgave van dit leerboekje werd in 1740 zoowel aan de Staten-generaal als aan de magistratuur van Amsterdam overhandigd. Laatstgenoemde droeg den kerkeraad op een onderzoek naar de rechtzinnigheid daarvan in te stellen. Deze kon er echter geen gunstig oordeel over uitspreken, omdat het te weinig systematisch was en daardoor ernstige tegenstrijdigheden bevatte.

Toen Zinzendorf in 1741 zijn reis naar Amerika aanvaardde, zond hij nog uit Deal, even ten noorden van Dover gelegen, op 1 Oct. 1741 een manifest aan alle „Overheden der Evangelische Kerke, die men sedert 300 Jaaren de Broeders noemt”, dat ook aan de Hoogmogende Staten was gericht (VI 16)¹⁸⁾. Daarin beval hij zijn broedergemeente in de genadige bescherming der overheden aan. Tevens zette hij in een en twintig punten den kerkelijken grondslag van zijn gemeente uiteen. De moravische kerk was geen nieuwe secte, maar een gemeenschap, gedeeltelijk uit Lutherschen en voor het overige uit Gereformeerden bestaande, beide groepen betrekkelijk zelfstandig georganiseerd, zooals bijvoorbeeld de waalsche kerk met de nederduitsch-gereformeerde kerk één verband vormde. De bisschoppelijke successie werd voortgezet „als de continuatie van een goede gewoonte”. Hij had de hernieuwing der broedergemeente niet kunnen tegenhouden, al had hij wel bedenkingen daartegen gehad wegens zijn „onsectische principiën”. Maar hij was erop bedacht geweest deze hernieuwing op de allereenvoudigste wijze door te voeren, daarom was zijn gemeente „onder alle Opwekkingen, die Godt sedert verscheyde Jaaren in de Wereldt gemaakt” had, de eenvoudigste, regelmatigste, nuttigste en aan de overheid onderdanigste. In dit korte opstel liet Zinzendorf nog eens goed uitkomen, dat hij een vijand van elken vorm van sectarisme was.

De algemeene conferentie moest tijdens zijn afwezigheid in dezen geest verder werken. Zij wilde echter de voortdurend toenemende beweging in vastere banen leiden, door alles in het werk te stellen om van de overheden vrijheid van godsdienst te verkrijgen. Met dat doel was Abraham von Gersdorf in 1741 naar 's-Gravenhage gezonden om op voorzichtige en niet in het oog loopende wijze in verbinding met de vertegenwoordigers der hooge overheid te komen¹⁹⁾. In het najaar van 1742 achtte hij den tijd gekomen deze

¹⁷⁾ Vgl. Hofstede, *t. a. p.*, bl. 215 vg. De citaten zijn uit de Voorrede van Müller bij de nederlandsche vertaling, Amsterdam 1743.

¹⁸⁾ De duitsche tekst in: Zinzendorf, *Theologische Bedencken*, als „Zuschrift” bij den 2den dr., Büdingen 1742. — Alle gedrukte requesten uit 1741—1743 zijn gebundeld te Hhut NB II 132.

¹⁹⁾ Zie de brieven van Von Gersdorf, d.d. Oct.—Dec. 1742, te Hhut R10Aa13; vgl. over dit verblijf te 's-Gravenhage Hoofdstuk II.

hoogmogende heeren persoonlijk aan hun huis te bezoeken. Op die wijze kon hij vele verkeerde voorstellingen en verdachtmakingen uit den weg ruimen. Eindelijk werd in Maart 1743 een „Request van eenige Opzienders der Evangelische Moravische kerken” (VI 18) bij de Staten-generaal ingediend met het verzoek om „de openbaare Kerk vryheid, door opnaame en tollerantie in alle derzelve Provincien, op het gunstigste te verleenen”. Tegelijk vroegen zij daarin van de „loffelyke Compagnien van Oost- en West-Indien” vryheid van beweging op het zendingsveld en drongen zij bij de overheid aan op de benoeming van een commissie tot onderzoek naar hun rechtzinnigheid. De broedergemeente presenteerde zich als „een wonderbaarlyk behouden en van nieuws beleefd overschott dier Kerke, dewelke anno 1457 onder de benaminge van de Boheemsche en Moravische Uniteit gelyk als uit de assche van den bekende Bloedgetuige teegens het Pausdom Johannes Husz is verreezen en de Evangelische Leere, met een gezeegende Apostolische Kerkentugt niet alleen heeft verbonden, maar ook deeze dubbele en onafscheidelyke kleinodie, onder groote vervolging door de Goddelyke barmhertigheid behouden”. Zij vroegen dus enkel en alleen als een eigen kerk erkend te worden. De hoogmogende heeren beloofden de zaak nader te onderzoeken en stelden het request in handen van een commissie²⁰).

Zoodra Zinzendorf in April 1743 uit Amerika was teruggekeerd, werd hij door Von Gersdorf met diens werkzaamheden in kennis gesteld en gaf hij blijk met den inhoud van het request niet geheel in te stemmen. Hij liet Von Gersdorf nog een „Memoire” (VI 17) aan de commissie overhandigen, waarin hij dank uitbracht voor de welwillende houding en zich gedrongen voelde in het kort uit te leggen, wat niet en wat wel volgens zijn meening moest worden gevraagd²¹). Wat in het eerstgenoemde request juist naar voren was gebracht, behoorde volgens hem niet tot de hoofdzaak. In vijf punten was in dat request betoogd, dat zij geen secte waren en geen deel hadden aan de geschriften, die hun bestrijders veroordeelen, want die waren door hun „tegenstreevers” uitgegeven. Zij stemden met de belijdenis hunner voorvaderen uit 1535 en met de Augsburgsche confessie volkomen in, daarvan zou hun „Proeve van een leerboekje” getuigenis afleggen. Ten slotte wezen zij er op, dat zij in de baronie van IJselstein reeds vryheid genoten en dat hun doopsbediening sinds lang in andere landen voor rechtmatig werd gehouden. Hiertegenover stelde Zinzendorf in de

²⁰) Zie *Büd. Sammlung*, II, S. 711 f.: „Extract uyt het Register der Resolutien van de Hoogmogende Heeren Staaten-Generaal der Vereenigde Nederlanden”, d.d. 23.3.1743, onderteeekend door [W. G.] Fagel.

²¹) Zie *Büd. Sammlung*, II, S. 698 ff.: „Memoire”, d.d. à la Haye, 17.4.1743. Zinzendorf liet deze drukken om alle belanghebbenden een exemplaar te kunnen aanbieden. Daarmede werd vermoedelijk het eerste request teruggenomen.

„Memoire” als eenig verzoek: het ging alleen daarom („il s agit donc uniquement”), dat het zendingswerk werd getolereerd. Hij verlangde, dat men hen tegen de onverdraagzaamheid der tegenstanders zou beschermen, en hun zendelingen, die zich aanmeldden bij een gereformeerde classis om hun rechtzinnigheid te laten onderzoeken, zou dulden. Voorts vroeg hij hun zending te bevorderen op de plaatsen, waar zij reeds ontvangen waren en hen bij de Oost- en Westindische Compagnieën aan te bevelen.

Deze pogingen hebben blijkbaar weinig succes opgeleverd, want de commissie liet niets meer van zich hooren. Zoolang de heerschende gereformeerde kerk zoo sterk tegen de Hernhutters gekant bleef en daarbij zooveel invloed op de regeering oefende, kon de overheid geen gemeenschap openlijk dulden, die toch krachtens haar wezen als philadelphische beweging geen op zich zelf staande kerk wilde zijn. De synoden van 1743 ontdekten in deze verzoekschriften zulke brutale eischen, dat zij hun deputaten last gaven, zich op allerlei wijze tegen de erkenning der broedergemeente te verzetten, opdat de hernhutter pogingen werden verijdeld. In de jaren 1742—1744 namen de meeste synoden de Hernhutters in het algemeene artikel aangaande de ketters op, om dus voortaan ook tegen hen te waken, hun „allen aanwas te beneemen en het verspreiden hunner besmettelijke boeken te stremmen”.

Tot nog toe had Zinzendorf steeds gehoopt, zijn broedergemeente als een moravische afdeeling met de gereformeerde kerk te kunnen verbinden. Op deze wijze meende hij, dat zijn beweging in de volkskerk een duurzame inwerking was verzekerd. Hij had echter leeren inzien, dat al zijn bemoeiingen vruchteloos waren, zoolang zijn moravische groep geen gereformeerden grondslag had. Doch zijn zoogenaamde „tropenidee” gaf hem een nieuwe kans, omdat hij nu bereid was de zelfstandigheid van zijn gemeenten grootendeels prijs te geven, wanneer er maar met haar eigenaardig karakter rekening werd gehouden. De eerste vertegenwoordigers der broedergemeente hier te lande, De Watterville en Von Gersdorf, waren in 1743 naar Deutschland teruggekeerd. Op 26 April 1745 werd L. W. Weiss, een theoloog uit Brandenburg, die zich bij de Hernhutters had aangesloten, gevolmachtigd met de classis van Amsterdam te onderhandelen²²⁾.

Weiss schreef een brief aan de classis, waarin hij de bedoeling der hernhutter gezindten uiteenzette en verklaarde, dat er vele

²²⁾ Zie de afschriften, misschien van de hand van ds. A. W. K. Voet, te Zeist NB VIII 13, alle uit 1745: Volmacht voor Weiss, onderteekend door A. A. Vierorth, archivaris der Broederuniteit, d.d. Wezlar 22 April; brieven van Weiss, d.d. Amsterdam 14 Juni en 2 Juli; brief van de directie der broedergemeente, d.d. Lindheim 20 Juni; twee getuigschriften van Vierorth, en ten slotte de notulen der classis van Amsterdam, goedgekeurd 6 Sept. 1745.

gereformeerde theologen in den dienst der broedergemeente stonden, die een eigen organisatie moesten hebben om „indifferentismus doctrinae” en „confusio idearum” te vermijden. Daarbij werd de hulp der classis ingeroepen. 1. Zij wilden een nieuwe gereformeerde belijdenis opstellen in plaats van de vele bestaande, opdat alle gereformeerde predikanten der broedergemeente deze konden onderteekenen. Aan de classis zou verzocht worden de nieuwe belijdenis door te zien. 2. Aangezien het bisdom in de gereformeerde kerk niet paste, wilde men den administrator over deze gezindheid den titel van „vicarius” of „senior” geven, en voor dit ambt een predikant uit de classis van Amsterdam kiezen. 3. Aan de classis werd overgelaten de candidaten van de gereformeerde gezindheid te examineeren en te ordenen, uitgezonderd de theologen voor Engeland, wier ordening zou geschieden door de bisschoppen van de moravische gezindte, geassisteerd door den „senior” te Amsterdam. 4. Doch het zendingswerk zou hier buiten blijven en alleen de organisatie der broedergemeente ontvangen, „dewelke zeer eenvoudig en eygentlyk alleen maar daar in van andere onderscheyden is, dat daar in alle onnodige dingen so veel als immer mogelyk is, afgeschneeden en het Formale telkens naar het Materiale verandert en by gevolge geen formele Liturgie vastgesteldt word”. Zij waren echter bereid voornamelijk zendelingen der gereformeerde gezindheid naar de koloniën uit te zenden.

De classis benoemde een commissie, die de voorstellen verder onderzocht en van advies diende. Haar verslag was tamelijk ongunstig. 1. Men had van die nieuwe gereformeerde confessie nog niets gezien, maar men zou zich daarover grootelyks verblijden, wanneer zij met Gods Woord overeenkwam, en de oprechte belijders daarvan in liefde opnemen. 2. De classis kon geen bisschoppelijke regeering, dus ook geen „vicarius” of „senior”, toelaten, en evenmin was zij bevoegd met „het Bisdom aanklevende lieden” in kerkelijke gemeenschap te treden. 3. Wanneer de „gereformeerde senior” bij een ordening de hernhutter bisschoppen moest assisteeren, zou daaruit volgen, dat hij hun onderdaan was, wat met de gereformeerde kerkorde ten eenenmale in strijd zou zijn. Buitendien mocht de classis alleen zulke menschen examineeren, die eenigen tijd lidmaten van haar gemeenten waren geweest en dezulken alleen ordenen, wanneer zij zich aan de Dordtsche kerkorde onderwierpen. 4. Op het laatste punt, was nog meer aan te merken, want het stichtte slechts verwarring. Daarbij kon de classis niet medewerken aan de stichting van zendingsgemeenten, die niet onder haar bestuur werden geplaatst. Verder verried die eenvoudige kerkorde te zeer het hernhuttersche syncretisme, waartegen ernstig moest worden gewaakt. De classis berichtte daarop aan Weiss, dat zij op de voorstellen niet kon ingaan.

Het bestuur der broedergemeente vond dit antwoord zeer smartelijk en zond aan Weiss een uitvoerigen brief, dien hij met bijvoeging van enkele getuigschriften opnieuw bij de classis moest indienen. Hij deed dit vergezeld van een vriendelijk schrijven, waarin hij liet uitkomen, dat hij van haar goeden wil overtuigd was. In den brief der opzieners van de gereformeerde gezindheid werd onderstreept, dat er geen „Connexie” was tusschen hun gezindte en die der Hernhutters. „De twe tropi zyn toto coelo divers, ze hebben geen bekenschap met elkander, ze hebben diverse Religie en Lithurgische principia, de eene kan in 't geringste niet voor de andere staan”. Niettegenstaande dat konden zij enkel goeds van de Hernhutters vertellen en de beschuldigingen, tegen de Hernhutters ingebracht, niet goedkeuren. In de broedergemeente kenden zij geen roomschkatholieke en doopsgezinde gezindheid, de eerste niet, omdat de paus van geen „confraterniteit en collegialiteit” wilde weten, en de tweede niet, omdat het doopsgezind beginsel van den doop aan volwassenen voor Gereformeerden en Lutherschen onaanneembaar was. De classis nam van alles nota en legde het met enkele opmerkingen ad acta. Zij vond het merkwaardig, dat een doopsgezinde gezindheid niet „practicabel” zou zijn, aangezien de Mennonieten hier te lande de „hoofdparticipanten” der broedergemeente waren. Dat Weiss en de zijnen met de Hernhutters niets te maken zouden hebben en nochtans hen wilden verdedigen, achtte de classis een tegenstrijdige houding.

Ook in de volgende jaren verklaarden de Broeders in Nederland dikwijls, dat zij „met de Hernhutters niets gemeen hadden”. Dit moge zeer tegenstrijdig klinken, het kwam echter daardoor, dat Zinzendorf het begrip „Hernhutter” veel begrensder opvatte. Volgens zijn zeggen was een Hernhutter iemand, die tot Herrnhut behoorde en dus tot de gezindheid van die gemeente moest worden gerekend, dat wil zeggen luthersch was, omdat Herrnhut tot de luthersche kerk behoorde. Iemand, die tot de gemeenschap van Herrnhag werd gerekend, was volgens Zinzendorf geen Hernhutter ²³⁾. De buitenstaanders hielden echter alle leden van de broedergemeente voor Hernhutters, tot welke gezindte zij ook behoorden. In het begin was daartegen niet geprotesteerd, intengedeel, De Watteville had in 1738 zijn verklaring uitgegeven in naam der „zoogenaamde” Hernhutters van IJsselstein en Amsterdam. Later keurde Zinzendorf dit af, want dat waren geen „echte” Hernhutters. Hij weigerde hardnekkig sectarische namen zooals Hernhutters en Moraviërs als praedicaat voor zijn broedergemeente te aanvaarden, want hij kende alleen maar „Broeders” in de „Unitas fratrum”.

²³⁾ Vgl. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 56 f.

Zinzendorf was er sindsdien wel van overtuigd, dat hij bij de gereformeerde kerk niets meer kon bereiken. Trouwens ook zijn Broeders waren hem bij deze pogingen niet al te behulpzaam geweest, omdat de overgrootste meerderheid niets voelde voor de gereformeerde kerk. Op de synode, die de graaf met zijn Broeders in 1746 te Zeist hield, probeerde hij van zijn nederlandsche gemeenten de officieele instemming met de Augsburgsche confessie te verkrijgen. Doch ook daar wilden zij toen niets van weten. Aangezien de Lutheranen in Duitschland de Hernhutters in dien tijd scherp aanvielen, vonden zij het als vrije kinderen Gods beneden hun waardigheid een luthersche belijdenis aan te nemen ²⁴⁾. Vooral de Amsterdamsche broedergemeente voelde er weinig voor iets van haar onafhankelijkheid prijs te geven. Hier voerden de Collegianten en Doopsgezinden den boventoon. Zij hadden in 1740 al blijken van hun streven naar zelfstandigheid gegeven, toen zij uit eigen beweging nieuwe leden opnamen en het avondmaal op Zondag dachten te vieren. Dit laatste was buiten de eigenlijke kolonies verboden, omdat zij daardoor de kerken zouden tegenwerken. Op die manier kwamen zij in botsing met de hernhutterschgezinde predikanten De Bruin en Deknatel, die toen nog met Zinzendorf samenwerkten. De Watteville schreef hun uit 's-Heerendijk een scherp brief, waarop Schellinger en de zijnen zich spoedig onderwierpen ²⁵⁾. In 1744 kwamen zij weer wegens hun sectarische houding met Zinzendorf in botsing. In den zomer van dat jaar maakte de hernhutterschgezinde J. G. W. Forstmann, luthersch predikant te Solingen, een collectereis door Nederland en verbleef vijftien weken te Amsterdam bij een Hernhutter, die uit Solingen geboortig was. Daar hield hij hernhuttersche huisoefeningen, die hij echter op wensch van Deknatel staakte. De graaf schreef Forstmann een brief, waarin hij diens optreden in scherpe bewoordingen afkeurde ²⁶⁾.

Deze zelfde groep ging ook in 1749 veel verder dan Zinzendorf wenschelijk kon vinden. Zij wilden hun doel van volledige vrijheid bereiken en daarbij was hun tamelijk onverschillig, op grond van welke belijdenisgeschriften zij hun zin kregen. Vandaar, dat de voorstellingen, die zij in hun verzoekschriften gaven, dikwijls verward, zoo niet beginselloos waren. In een memorie, die Schellinger

²⁴⁾ Zie Zinzendorf, *Zuverlässige Nachricht wegen der... Societate evangelica Pro instilandis veritatibus Aug. Conf. Fundamentalibus*, in: *Barbysche Sammlungen*, I, S. 62; vgl. Spangenberg, *Leben Zinzendorfs*, S. 1650.

²⁵⁾ Vgl. den brief van De Watteville, d.d. 5.2.1740, te Hhut R10Aa9(114) en van Zinzendorf, d.d. 4.4.1741, ibidem 7(61): „Schellinger hat pure und simpliciter unrecht und fanatisch gehandelt. Domine De Bruin bleibt Vorsteher der Gemeine in Amsterdam und in ganz Holland”.

²⁶⁾ Zie Th. Wotschke, *Briefwechsel des Pastors Forstmann*, in: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte*, 21. Jahrg., S. 282 ff. Vele eigennamen van Amsterdamsche personen zijn daar foutief afgeschreven.

met zijn vrienden opstelde, noemden zij de Augsburgsche confessie hun grondslag, doch met deze beperking, dat velen, die van huis uit doopsgezind waren, zich niet met alles, wat daarin stond, konden vereenigen²⁷⁾). Bovendien probeerden zij hun tegenstellingen met de gereformeerde leer wat te verzachten. Daarom schreven zij in deze memorie: „Wy hadden ons alle op de Augsburgse Confessie met achterstelling van alle andere speciaale boeken en schriften pure et simpliciter vereenigt, vooral dewyl dezelve het kostelyke Articul der eeuwige Genade Verkiezing, 't welk wy den gezegenden Omgang met de gereformeerden Leeraren alhier te danken hebben, in geen en deele tegen staat, en onze Leeraren hetzelfde toegedaan zyn, indien niet in deze Apologie der eersten Confessoren het Artikel der Kinderdoop en Eedde uit der Mennoniten Party tot onze Leeraren gekoome Persoonen ten deele nog bedenkyk ten deele by dezelve te hard aanzien waare.”

Een request in dien zin werd 18 Maart 1749 bij de magistraat van Amsterdam ingediend. Daarop werd 16 April een verklaring over de strijdschriften, die tegen hen waren uitgegeven, overhandigd, waarin zij getuigden, dat zij geen „speculatieve en louter geestelyke menschen” waren, de burgerlijke zedelijkheid hoog hielden, een stil, vreedzaam en vaderlandslievend volkje waren en de openbare godsdienstoefening begeerden om te laten zien, wie zij waren. In een vijfde punt legden zij ten slotte uit, dat zij met de voormalige hernhuttersche beweging niets hadden te maken, maar behoorden tot de oude broedergemeente, die in Engeland en Duitschland algemeen getolereerd werd. De vorm dezer woorden is merkwaardig, want zij verklaarden: „Dat de Evangelische Broeder Gemeentens absolute geen Hernhutters zyn, ook met de Ao. 1738 hier te lande geweene Herrenhuttersche beweegingen niet te doen hebben, nog met alles wat daarby pro et contra vorgevallen is, ja dat wy, schoon twe of drie van ons personnellement daaronder geweest zyn evenwel de doemalige bewegingen dieser Luyden in Holland en hunne onbeaaldheid in de Leere desapproberen. Maar dat wy behooren tot de oude Uniteit der Broeder Kerke, welke in so veele Evangelische landen erkent en gestabileert is: welkers Erkenning aan het corpus Evangelicorum te Regensburg door de magtigsten Constans bekend gemaakt en haar belang aldaar gerecommendeert is.....” Men ziet hieruit, hoe zij geen „beweging”, maar „kerk” wilden zijn en het verschil, dat Zinzendorf tusschen zijn drie denkwijzen maakte, uitbuiten om zich van hun eigen verleden los te maken. Zinzendorf voegde er 25 April van Londen uit nog

²⁷⁾ Ondertekend door J. en C. Schellinger, I. en J. Graafman, C. v. Laer, J. v. d. Vliet, M. Beuning en J. Verbeek. — De brieven en requesten over deze zaak zijn te Hhut R10Aa3.

een request aan toe, waarin hij het verschil tusschen den toestand van 1738 en 1749 juister toelichtte. In dien eersten tijd was het een ongeordende beweging van eenige philadelphische vrienden, maar nu ging het om een groep menschen van allerlei richting, die volgens de gebruiken der oecumenische „Unitas fratrum” wilden leven. Deze verzoekschriften droegen er niet toe bij hun toestand eenigszins te verlichten. De magistraat nam harde maatregelen en verbood alle „clandestine byeenkomsten en conventiculen, op poene, dat alle de geenen, die dezelve voortaan zullen frequentieeren of die haar huyzen daar toe zullen leenen, naar exigentie van zaaken arbitrairlyk gecorrigeert zullen worden”²⁸⁾.

Ook de kerkeraad bleef waakzaam, daar er niet alleen lidmaten, maar ook predikanten, gelijk ds. Brünings, waren, die de Hernhutters openlijk hun broeders noemden en daardoor de kerkelijke grenzen uitwischten. Hij stelde verscheidene lidmaten onder censuur, schorste twee proponenten, en gaf verder op 19 Maart 1750 een „Nadere trouwhartige Waarschuwinge” (V 34) uit, onderteekend door alle predikanten, ouderlingen en oud-ouderlingen. Wijl Brünings intusschen was overleden, en de drie eertijds protesteerende predikanten — Schiphout was reeds in 1747 gestorven — nu ook onderteekenden, kon dit stuk door den kerkeraad als zoodanig worden uitgegeven.

De aanhef is een prachtig stuk proza en draagt een plechtig karakter: „Geliefde Christenen! De eerbied, die wy schuldig zyn aan het ontzaggelyk woord... Het diep ontzag, waarmede wy beschouwen en aanbidden den Hogen God... De eere en liefde, die wy hebben toe te dragen aan den Heere der Heerlykheit... De yver, die ons behoort te verteeren, voor Gods heilige wetten... De zorge, die wy voor uwe zielen moeten dragen... Deze en diergelyke zyn de oorzaken, die ons hebben opgewekt en aangespoort... om u... deze broederlyke en hartelyke Waarschouwinge onder het oog te brengen” (bl. 3 vg.). In twee langere en twee kortere artikelen worden vervolgens een groot aantal duitsche citaten, met de nederlandsche vertaling ernaast, afgedrukt, om de hernhuttersche opvatting aangaande de Heilige Schrift, de Drie-eenheid, Gods heilige wetten en het huwelyk te verduidelijken. Telkens wordt de lezer aan roomsche misbruiken herinnerd. „Dit is immers openbaar, dat 'er een grote menigte van Feesten, Chooren Classen-dagen, Ampts-dagen en Gedagtenis-dagen, door elk jaar heen, werden geviert... Is dat nu stichtelyk? het zyn immers lasten van menschelyke inzettingen, en een ander Pausdom”. „Dit

²⁸⁾ Zie het Plakkaat, d.d. 5.6.1749 te Hhut R10Aa3(50). De magistraat en de kerkeraad hielden beide een wakend oog op de Hernhutters, en het volk jouwde hen telkens uit; vgl. het verhaal over den volksoploop voor het huis van ds. Deknatel in Juni 1749, zie: Doopsgezind archief te Amsterdam, A 773, afgedrukt in: *Geloof en Vrijheid*, jaarg. 1887, bl. 393 vg.

is nu eene uitgemaakte zaak, dat in die Gemeente eene Anti-christische heerschappy van menschen plaats heeft, en dat den Graaf eene meer dan Pauselyke macht is opgedragen." Dat kunnen geen vrije protestanten zijn, maar „verbasterde ranken, ontaarde Kinders, over welke de Vaders zich zouden schamen, en hunne aangezichten bleek zouden worden!" (bl. 48).

Op dit tweede pastorale schrijven volgde ook een „Raisonnabel Antwoord" (VI 28) van een „protestantsch praedikant", die zijn geschrift met de letters L.V.T.P.M.D. onderteekende²⁹⁾. Omdat hij van een persoonlijke ontmoeting kon gewagen, meende hij Zinzendorf beter te kennen. „Hy, de Graaf is voor eenige jaren zelve hier aan myn huis geweest, ten present gevende een van de bekende gezangboeken der gemeente te Herrnhuth... Hy was voor het overige vriendelyk zedig, Christelyk, en het was onmogelyk te denken, dat een verbolgen hart zig onder zulke geveinstheit kon vermommen." Ondanks de weigering om zich bij de broedergemeente aan te sluiten, had „de Graaf zonder eene nieuwe aanwyzing te doen, met alle beleefdheit in de dierbaarste zeegewenschingen zyn afscheid hier uyt het huis genomen" (bl. 6). Waarschijnlijk kende hij Zinzendorf uit Halle. Hij was echter niet hernhutterschgezind en wilde hun leer en levenswijze volstrekt niet verdedigen. Daarom was dit antwoord volgens den schrijver niet te beschouwen „als krenkende u Eerwaardens agting, of als uit een bitze pen voortgevloten". De bedoeling was de werkelijke gevoelens der Hernhutters zuiverder te beoordeelen „ende hun den naloop uit andere gezindheden gelukkig te stremmen" (bl. 3). Hij vond het verkeerd de fouten alleen bij de broedergemeente te zoeken en niet in de vele conventikels van hun eigen kerk. „Hoe kooft het", vroeg hij, „dat de zogenaamde Oeffeningen zo sterk overhand neemen; en zien Uw Eerw. dan niet in, dat dit het bederf is voor onse Religie, ende de baarmoeder van zo veele Dwaalingen, en Herrnhutheryen?" De schrijver waarschuwt dan niet alleen tegen de ongeletterde oefenaars, doch ook tegen het laten studeeren van jongelingen met oefenaarsgaven uit zulke kringen. Terstond zijn er eenige „Broederen of Susteren, die een beursje t' zamenleggen, en die Jongeling laten Studeeren; hy volvoert zyn Studie, word schielyk door behulp van zyne Sociëteit Praedikant, en praekt naderhand naa de liefhebbery deezer luiden, bedienende zig van even de zelve en nog wel hoogdravender uytdrukkingen" (bl. 29). Ten slotte raadt hij den predikanten aan „die Onschriftuurmatige Piëtistery" te bestrijden, „nu maakt men [in die kringen] uyt een zekere manier van kleeding eene Religie: Die langzaam spreekt, die zyn hoofd kromt als een bieze, en bleek van

²⁹⁾ De schrijver is ongetwijfeld de uitgever van den *Zeedemeester der Kerke-lyken*, Amsterdam 1750, namelijk P. L. Stadius Müller, luthersch predikant te Leeuwarden.

Chagryn uytziet, die word versleeten voor een Christen". Ook weten zij „op een hair uyttecyfferen, wat Praedikant onder Uw Eerw. en ons altemaal Wedergebooren is, terwyl zy den Onwedergeboorenen toeroepen: Och of hem de Heere noch eens ligt en verstand gave, dat hy 't begrypen mogte!" (bl. 30).

In het vervolg werd de houding der Utrechtsche synode toonevend, omdat de Hernhutters hun middelpunt naar het Sticht hadden verlegd. Toch kregen de Gereformeerden in deze provincie weinig last van de broedergemeente, want zij verloren maar één enkele lidmaat, namelijk Albertina Enkelaar. Op de synode van 1747 werd bericht, dat „een vrouwspersoon, Aalbertje" niet meer in de kerk kwam, en in 1750, dat de Zeister kerkeraad haar onder censuur had geplaatst. Dit strenge optreden was noodig, aangezien „het gebroedzel der Hernhutters zig te Zeist zoo vast nestelt, dat te dugten is, dat dit kwaad zig door ons gehele Land zal verspreiden en voort eeten als de kanker", aldus de synode van 1748. Vandaar dat de drie Utrechtsche classes dit niet lijdelyk konden aanzien, en zich een vol jaar met het hernhutter gevaar bezig hielden ³⁰⁾. De gemeenschappelyke actie begon in Aug. 1749, toen de classis van Utrecht een verzoek van de Amersfoortsche ontving om haar „de hand te bieden tot nadere ontdekking en wering van de secte der Herrnhutters, welk verzoek als ten uitersten billyk is toegestaan, en heeft deze vergadering ten bewyze van hare hulpvaardigheid commissie gemaakt om de gewichtigste stukken rakende de Herrnhutters byeen te brengen ten eynde dus te meer beslagen op 't Synodus te komen."

De classis van Amersfoort had eveneens een commissie benoemd om te Zeist een onderzoek in te stellen. Het rapport, onderteekend door ds. J. Petraeus te Eemnes-Buiten, kwam 2 Sept. gereed. De commissie had eerst den Zeister kerkeraad gehoord. Deze vertelde, dat de Hernhutters dagelijks voor hun vergaderingen de klok luidden, dat zij al dansende en springende tot laat in den nacht hun conventikels hielden, dat zij op eigen gelegenheid hun dooden begroeven „hetwelk verder occasie konde geven om menschen en kinderen heimelyk van kant te kunnen helpen en stil onder te stoppen". Men vreesde het ergste, omdat zij huizen voor zich aankochten „'t welk eerlange tot een totale ruïne van deze plaats zal uytlopen," en allerlei ambachten uitoefenden en handel dreven ten voordeele hunner sociëteit, maar ten nadeele der bevolking. Bovendien kon de Zeister predikant nog vertellen, dat zij Gereformeerden tot hun secte probeerden over te halen, dat „voor wynig weken een gereformeerd vrouwspersoon door hen te Zeist gedoopt is, gelyk de grutter Van Os te Utrecht wonagtig alhier

³⁰⁾ Afschriften van de acta dezer vergaderingen, te Zeist NB VIII 13.

vertelt heeft", en dat zij ten slotte met de kerkelijke handelingen, die hij verrichtte, den spot dreven. Vervolgens werden nog een achtstal theologische ketterijen opgesomd, waaromtrent de overheid zou verzocht worden „dezelve rypelyk te examineeren en eer die in etende kanker voortga, na bevind van zaken te behandelen." In het laatste punt werd gesproken over de „vermenging van allerhande religien, die men in troepen verdeeld..... Om welke te faciliteren, de graaf van Zinzendorf als een Camelion alle couleuren weet aan te nemen. Welke mengelmoes van gesinthenen niet minder ten doel heeft dan..... om alle onreine wellusten te foveren; en strekken kan om alle ergerlyke en verbodene leere insonderheid de Sociniaansche en Hattemistische droggronden bedektelyk voort te planten."

Dit rapport werd 9 Sept. 1749 in de synode van Utrecht voor-gelezen en er werd besloten ook den provincialen Staten van den inhoud kennis te geven. Tevens berichtte J. H. Bachiene, toen predikant te Amersfoort, dat de citaten uit de hernhutter geschriften, zooveel als vereischt werd, nog uitgebreid zouden worden. De synode gaf dit rapport in handen der classes terug om deze aangelegenheid verder te onderzoeken. Bachiene overhandigde de classis van Amersfoort 5 Nov. het rapport „met nodige bewysen gesterkt", hetwelk aldus gehoord en goedgekeurd werd. Maar de classis van Utrecht, wier commissie ook een uitvoerig opstel had uitgewerkt, besloot op 4 Maart 1750 haar rapport „als een memorie te doen drukken, ten eynde een yder der leden van hun Ed. Mog. een exemplaar zoude kunnen gegeven worden". Daarop zag de classis van Amersfoort van haar verder onderzoek af, en sprak zij den wensch uit, dat de memorie uit naam der drie classes zou gedrukt worden. De classis van Rhenen en Wijk toonde op 17 Maart haar blijdschap over dit „heilzaam werk" door twintig exemplaren op haar rekening te bestellen. In de vergadering van 3 Juni stelde de classis van Utrecht den titel der memorie vast. Dit geschrift (V 35), onderteekend door Gysbertus Matthias Elsnerus, 12 Juni 1750, kwam 18 Juni van de drukpers. Er werden tweehonderd exemplaren in folioformaat gedrukt, waarvan de drukkosten ruim tweehonderd gulden bedroegen. Alle leden der drie classes en der provinciale staten van Utrecht ontvingen een exemplaar. Voorts gaf de synode van Utrecht aan de correspondenten der andere synoden een afdruk ten geschenke. In de vergaderingen van Aug. 1750 kon de classis van Utrecht haar taak als geëindigd beschouwen. De gecommitteerden werden „van alle de leden voor haar zeer geleerd en bondig opstel, onvermoeyden yver en opletende nauwkeurigheid in deze zaak hartgrondig bedankt". De memorie werd, wyl ze te lang was om geheel uit te schrijven, achter de notulen ingebonden. Aan de beide corresponderende classes werd verzocht de ontvangen exemplaren „als een gifte of prae-

sent" te willen aannemen, omdat het moeilijk was de juiste kosten voor hun aantal uit te rekenen. Ook was een exemplaar aan den erfstadhouder als president van de ridderschap verzonden. Deze verklaarde, dat het hem aangenaam was, „dat de attentie der christelyke synodus op deze zake gevallen was", daar het hoog tijd werd om aan die verderfelijke leeringen een eind te maken.

Het doel der memorie was de overheid te overtuigen, dat de Hernhutters een gevaarlijke secte waren. De Staten van Utrecht hadden hierbij een bijzonder belang, omdat „zich zedert eenigen tyd, in de Heerlykheid van Zeist binnen deeze Provincie, een zekere sociëteit van menschen ter neder gezet heeft, die zich..... 't regt aangemaatigd heeft om ter verbreiding van haare gevoelens en ter trekking van menschen tot haare Maatschappye, en langs dien weg ter verkryging van magt en vermogen, maar geenszins om in vryheid naar haar gevoelens in stilte te leeven, de geheele wereld met haare Zendelingen te vervullen. Welke onderneeming..... aan den Graaf van Zinzendorf als haar hoofd onderworpen" was (bl. 1). Zij hadden „door 't overhaalen van veele ryke lieden, voornaamelyk onder de Mennoniten, tot hunne belangen 't zoo verre gebragt, dat zy niet alleen de vrye Heerlykheid Zeist met alle de daartoe behoorende landeryen en boeren wooningen gekogt hebben, maar noch dagelyks meerdere daarby koopen" (bl. 5). Behalve dat „'t Huis te Zeist met alle deszelfs appartemen-ten" en particuliere woningen reeds vol menschen waren, werden ook nog „gemeintehuizen" gebouwd. Ter gelegenheid van een hunner feesten waren eens vele honderden menschen samengekomen, „en dat wel binnen 't beslooten hek van den huize Zeist. Binnen 't welk zy ook eene plaatze geschikt hebben, alwaar hunne gemeente dagelyks driemaal op 't trekken van de klok ter pleeging van zekere Godsdienstoeffening gewoon is zaamen te komen, 't geen wy niet weeten, dat in ons land iemand dan de gereformeerden toekomt". Evenzoo was het ontoelaatbaar, dat in 1746 een algemeene synode der broedergemeente te Zeist bijeen was geweest, „terwyl nochtans altoos in de Nederlanden zodanige vergaderingen met kennis en onder 't opzigt van den Souverein gehouden worden". Een commissie had alles onderzocht, ook hoe deze menschen in het buitenland zich van het goed en bloed van anderen „met eenen nasleep van de allerdroevigste gevolgen" meester hadden gemaakt (bl. 6). Aan het slot werd den provincialen Staten de noodige bekwaamheid toegewenscht „om zoodanige besluiten te neemen als ten nutte van den Staat en ter handhaving van den waaren Godsdienst zullen vereischt worden" (bl. 88).

De Staten benoemden een commissie, maar de synode wachtte tevergeefs op maatregelen. Dat was zeer begrijpelijk, want de Zeister broedergemeente had eveneens de hulp der overheid inge-

roepen tegen de aanvallen der gereformeerde kerk ³¹). In Oct. 1749 richtte Zinzendorf een verzoek aan de Staten om Von Gersdorf, Neisser en Weiss als afgevaardigden der broedergemeente te willen ontvangen. Dit request overhandigde Von Gersdorf in November met een begeleidend schrijven en afschriften van de engelsche parlamentsacten betreffende hun erkenning. Zij waren volgens hun schrijven noch luthersch, noch gereformeerd, en stonden alleen in correspondentie met de broedergemeente in Engeland, die een bisschoppelijke, zelfstandige kerk met een moravische gezindheid was ³²). Hun philadelphisch karakter was niet gevaarlijk: „Wyzyn een still en vreedzaam Volk en trachten met alle Protestantse gezintheeden vertrouwlyk en in goede harmonie te Leeven, en haaten om die Reede allen Sectische Twist over Zaaken van Religie”.

Nadat de provinciale Staten van deze stukken nota hadden genomen, stelden zij alles in handen van de commissie, die zich uit de moeilijkheden redde door te zwijgen en beide partijen gerust te stellen. Toen ten minste de synoden van Noord- en Zuid-Holland gezamenlijk een request aan de overheid zonden, met het verzoek de hernhuttersche beweging te beteugelen, zeide de raadspensionaris van Holland tot de deputaten, dat de zaak der Hernhutters begon te vervallen, en dat het derhalve verstandiger was, niet opnieuw door een plakkaat de aandacht op hen te vestigen. De synode van Utrecht vond de broedergemeente zoo gevaarlijk, dat zij in 1749 de Hernhutters niet meer onder artikel 36 bij de andere ketters wilde geplaatst hebben, maar hen voortaan, om er meer aandacht aan te besteden, in een afzonderlijk artikel (15) opnam. Ook de synoden van Gelderland en Zuid-Holland hebben het punt van bespreking „De afvalligen tot de Hernhutters” eenige jaren apart behandeld.

In de tweede helft der achttiende eeuw werd de broedergemeente bijna nergens meer bestreden. Alleen op die plaatsen, waar zij hun gemeenschapswerk begonnen, en dus in onmiddellijke aanraking met de gevestigde kerk kwamen, was er in het begin bij hun optreden eenige wrijving. Professor De Witt gaf in 1768 te 's-Hertogenbosch zijn „Herderlyken brief” (V 42) uit en preekte

³¹) De aangehaalde stukken zijn: Request van Zinzendorf, d.d. Londen 27 (O.S.16).10.1749; brief van Von Gersdorf c.s., d.d. Zeist 17.11.1749; extract uit de Resolutiën van de E.M. Heeren Staten 's Lands van Utrecht, d.d. 19.11.1749; brief van Zinzendorf, d.d. slot Hengersdorf 31.12.1750. Te Hhut R10Aa4 en te Zeist PAIIR8J2b. Vgl. ook de brieven van Von Gersdorf uit 1748—53, te Hhut R10Aa13(41—62), en uit 1753—55, ibidem 25.

³²) Eerst in 1755 werd de hernhuttersche witte toga, die sinds 1749 bij het avondmaal algemeen gebruikelijk was, te Zeist ingevoerd. De Nederlanders hadden daartegen eerst vele bedenkingen, maar Zinzendorf zeide, dat men hier met een „episcopaalsche broederkerk” te doen had. Zie de Conferentie van 24.4.1755, te Zeist PAIIR8B5.

met zijn ambtgenooten tegen de hernhutter evangelisten. Van 1775—1778 droeg de bestrijding te Gorinchem zulk een scherp karakter, dat het algemeen bekend was, hoe streng de gereformeerde kerkeraad de Hernhutterschgezinden onder censuur plaatste. Overigens werd er in kerkelijke kringen weinig meer over de broedergemeente gesproken.

Alleen de synode van Utrecht bezat nog een afzonderlijk artikel tegen de Hernhutters. In 1782 werd dit wel is waar nog behouden, maar meer achteraan bij de overige kettters ondergebracht. Men vond het blijkbaar niet zoo gewichtig meer. Het gevolg was echter, dat de Hernhutters in de classis van Utrecht op 4 Juni 1783 opnieuw ter sprake kwamen ³³). De oude ds. J. H. Bachiene, het eenige nog in leven zijnde lid der Utrechtsche commissie van 1750, verklaarde, dat hij iets had voor te dragen, waarover hij „zeer bezwaard was en waarbij de vergadering ook belang had”. Hij vertelde van de werkzaamheden dezer commissie en daarna van het zoo juist verschenen boek van Spangenberg, de „Idea fidei fratrum” (VI 36), waarvan hij volmondig dit getuigenis gaf: „ik hebbe het bevonden innig godvruchtig en zuiver in de leer, zoodat ik het wel voor myn gevoelen zou willen overneemen, uitgenoomen in drie, vier stukken, waarin zy naar 't Luthersche heen hellen”. Zijn Eerwaarde gevoelde zich nu bezwaard, want hoe moest men met het artikel in de synodale acten handelen, dat toch steeds nog luidde: „te waaken tegen de schadelijke en zielverdervelyke ketteryen, mitsgaders wellustvoedende en godonteerende gevoelens der Hernhutters”. Hij meende, dat dit nu een zaak van de classis moest worden en had daarom, eer hij stierf, dit in deze vergadering willen brengen. Het gevolg was, dat opnieuw een commissie werd benoemd om een nader onderzoek in te stellen ³⁴).

Nog voor de commissie haar verslag kon uitbrengen, werd op de Utrechtsche synode in het najaar van 1783 dit artikel over de Hernhutters uit de acten weggelaten en aan het voorafgaande over de gezamenlijke ketterijen toegevoegd: „te waken tegen de Hernhutters en de aftrekking van leden van de hervormde kerk tot de Hernhutters”. Dit geschiedde voornamelijk op aandrang van de commissarissen-politiek, die niet wilden, dat deze strijd opnieuw zou beginnen, en die tevens aan den vorm van het artikel aanstoot namen, daar zij de Hernhutters niet in de provincie mochten dulden, wanneer deze zulke schadelijke menschen waren. Daarna werd 3 Maart 1784 op de classicale vergadering te Utrecht het rapport uitgebracht. De commissie gaf toe, dat de „Idea fidei fratrum” van Spangenberg een goeden indruk maakte, maar dat

³³) Zie de brieven, die ds. Offers naar Zeist schreef in 1783—1784, te Zeist PAIR2B2d, waaraan de citaten zijn ontleend.

³⁴) De leden dezer commissie waren J. H. Bachiene, J. Hinlopen, M. Tydeman, C. P. Pronckert en C. de Kruyff.

dit boek niet „hoeveel goeds ook daarin zyn mag, in 't minste kan wegneemen 't menigvuldig kwaad in bovengemelde en andere hunner schriften voorkomende en naar waarheid aangewezen door onze Deputaten" in de memorie van 1750. Daarom was haar oordeel, dat er nu niets behoefde gedaan te worden om de eer en goede trouw der toenmalige commissie te verdedigen. Bovendien hadden de Hernhutters niets van hetgeen hun in de memorie was ten laste gelegd, ontzenuwd. Maar omdat de laatst gehouden synode dit artikel reeds had laten vallen, moesten de corresponderenden, die naar de andere synoden gingen, er aan herinnerd worden, dat zij daarnaar gevraagd zijnde zouden berichten, dat het bijzondere artikel niet was weggelaten, omdat het oordeel van de commissie van 1750 ongegrond was geweest of dat de broedergemeente zich sindsdien zooveel verbeterd had, maar dat zulks enkel en alleen was geschied „tot bekorting der synodale acten".

De meeste gecommiteerden wilden, dat dit rapport zoo in de synodale acten zou worden overgenomen. Maar professor C. Segaar, de praeses der synode van het vorig jaar, ried dit ten sterkste af, omdat het voorstel tot weglating juist van de commissarissen-politiek was gekomen en „dat hun Edel Mogende zeer tegen zulke haatlyke uitdrukkingen waren en waartoe die ook noodig waren". Er werd derhalve besloten het rapport slechts in de classicale acten te plaatsen en de beide andere classes ervan bericht te geven. Doch de zaak was daarmede nog niet afgehandeld. Op de vergadering van 3 Juni 1784 kwam Bachiene weer met het voorstel om de notulen over de Hernhutters ook in de synodale acten over te nemen en de andere classes tot dit plan over te halen. Hij bleef daar sterk op aandringen. De classis antesyodalaal van 10 en 11 Aug. besprak dit voorstel. Bachiene gaf een uitvoerig overzicht van de synodale handelingen van 1738 af en toonde aan, hoeveel moeite men zich getroost had en welke kosten men had gemaakt. „En zou dit nu alles tevergeefs zyn? en wat zou men nu van de gansche Nederlandsche hervormde Kerk denken? en van zoo veele mannen in ons Land, welke tegen de Hernhutters geschreeven hadden?" De meeste leden der classis wilden den ouden Bachiene dit genoeg wel doen. Tegen het voorstel waren slechts Segaar, J. Hinlopen, A. Offers en H. Weiland. Aldus werd het aangenomen. De Utrechtsche synode van Sept. 1784 nam ten slotte deze verklaring over.

Het afzonderlijke artikel over de Hernhutters was dus geheel weggevallen, terwijl zij alleen in het algemeene over de afwijkende secten en kettters werden genoemd. Op de synoden der andere provinciën konden de correspondenten van Utrecht berichten, dat het afzonderlijk artikel was weggevallen en wat de reden daarvoor was geweest, namelijk bekorting der acten. Het standpunt der Utrechtsche synode was overigens in beginsel onveranderd ge-

bleven. De voorstelling, als zouden Bachiene en de overige synodale leden hun houding ten opzichte van de broedergemeente in dat jaar gewijzigd hebben, is onjuist ³⁵). De bewering der synode zelf, dat de bekorting der acten vrijwillig en op eigen initiatief geschiedde, kwam reeds tijdgenooten te ongelofwaardig voor om waar te zijn ³⁶). Al deze classicale en synodale handelingen dienden alleen daartoe ook onder de veranderde omstandigheden het standpunt van 1750 „opnieuw goedgekeurd en daardoor gedekt te krygen”. Voor den ouden Bachiene was dit van groot gewicht, maar het jongere geslacht dacht er langzamerhand wel eenigszins anders over. C. Kruyff, de opsteller van het classicale rapport van 1784, zeide tot Weiland: „men moet ook wat doen om de oude heeren de hand boven 't hoofd te houden”.

Op de synode van 1792 meldde de correspondent van Gelderland, dat in hun vergadering was voorgesteld de Hernhutters uit het artikel weg te laten. Dit was voor de commissarissen-politiek van Utrecht een reden om te vragen, in hoeverre de Hernhutters nog verdienden onder dit artikel begrepen te worden. In het volgende jaar waren de afgevaardigden van meening, dat de broedergemeente niet langer bij de „dwaalgeesten” behoorden genoemd te worden, omdat zij over het geheel luthersche gevoelens aanhing, de bewindhebbers aan haar zendelingen hadden toegestaan onder de Hottentotten te gaan werken, en de verklaringen van Spangenberg een gunstigen indruk maakten. Maar de classes waren nog niet voldoende ingelicht om een andere houding ten opzichte van de Hernhutters aan te nemen. Daarom wilden de commissarissen-politiek de commissie, die de Staten in 1750 naar aanleiding van de memorie der drie classes hadden benoemd, hernieuwen om de aanhangige vragen eindelijk tot een goed einde te brengen. De commissie vroeg aan de broedergemeente, of deze zich wilde verdedigen tegen de beschuldigingen, die in de Utrechtsche memorie te berde waren gebracht. De briefwisseling werd gevoerd tusschen baron Van Lynden van Lunenburg en baron Von Ranzau te Zeist ³⁷).

³⁵) Aldus E. A. Kleinschmidt, *De Broedergemeente*, Baarn 1909, bl. 29.

³⁶) Zie Hofstede, *t. a. p.*, bl. 294 v.g.: „Waren 'er dan geene Artikelen in de Acte van meerder uitgebreidheid en minder gewigt te bekorten?” Waarom juist dit artikel, terwijl men toch ijverig tegen de Hernhutters bleef waken? „Die deze vragen... voldoende weet op te lossen, erit mihi magnus Apollo”.

³⁷) De correspondentie betreffende de erkenning der broedergemeente als orthodox kerkgenootschap, Juni 1793—Jan. 1796, te Hhut R10Aa34 (58 stukken). Zie voorts, behalve de synodale acta, ook in het archief van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht, no. 19, en bovendien de notulen van de Theologische Faculteit te Utrecht, d.d. 7.6.1794, welke door prof. dr. J. A. Cramer worden uitgegeven in diens werk: *De Theologische Faculteit te Utrecht in de 18e en het begin der 19e eeuw*, dat in den loop van 1936 zal verschijnen. Vgl. ook J. Hartog, *Een ketterjagt te Zeijst in de vorige eeuw*, in: *Geloof en Vrijheid*, jaarg. 1879, bl. 481 vgg.

Het Zeister bestuur overhandigde 22 Mei 1794 een officieel schrijven over haar leeropvattingen aan de Staten, waarbij gevoegd waren de „*Idea fidei fratrum*” (VI 36) van Spangenberg, de „*Ratio disciplinae*” (VI 41) van Loretz, en „*Die Lehre Jesu Christi und seiner Apostel*” van Lieberkühn. De Broeders verklaarden in dezen brief, dat zij „onveranderlijk der Leere des Bijbels in de Augsbursche confessie kortelijk vervat opregt toegedaan” waren en voegden er aan toe, dat zij „de bijzondere gevoelens des Heeren Graven even zo min, als die van eenen anderen Leeraar voor de haare aangenomen en erkent” hadden. De brief was ondertekend door de directie der broedergemeente te Zeist, met name door den bisschop C. D. Rothe, predikant te Zeist en den archivaris E. von Ranzau. Een weerlegging van de oude beschuldigingen was dit stuk niet. Zij achtten dit niet noodig, omdat de gevoelens van Zinzendorf voldoende besproken waren en de graaf zelf had erkend, „dat hij naar zijne buitengewoone verbeeldingskracht, niet altijd binnen de paalen van een stipte uitdrukking gebleeven is”. Terecht had Van Lynden hun gezegd, dat zij de Memorie van 1750 niet konden weerleggen met aanhalingen uit geschriften van jongeren datum.

De Staten van Utrecht zonden brief en boeken door naar de theologische faculteit van Utrecht om haar advies te vernemen. De faculteit stelde vast, dat de Memorie in geenen deele was weerlegd en dat de synoden waakzaam moesten blijven³⁸⁾. Gaarne wilde de faculteit gelooven, dat de broedergemeente haar gevoelens gezuiverd had en oprecht de Augsbursche confessie beleed. Niettegenstaande dat alles, bleven er toch nog enkele bedenkingen bestaan. Het struikelblok was hoofdzakelijk de „tropenidee”, dat namelijk „ieder dezer Gezindheden hare grondstellingen kan behouden”. In den brief van Zeist was daarover met geen enkel woord gerept, maar de faculteit stuitte op deze bezwaren in de „*Ratio disciplinae*” van Loretz, waarin een geheel hoofdstuk aan dit thema was gewijd. Zij vond hierin een tegenstrijdigheid, dat de broedergemeente verschillende gezindheden toeliet en toch luthersch wilde zijn. Voorts stelde zij de vraag, indien zij dan luthersch waren, waarom zij zich toch van de groote luthersche kerken afgescheiden hielden. De faculteit had blijkbaar geen oog voor het onderscheid, dat de Hernhutters maakten tusschen het belijden der Augsbursche confessie en het luthersch zijn. Na deze algemeene beschouwingen wilde de faculteit zich voor dit geval alleen bepalen bij de broedergemeente van Zeist en meende, dat men billijk een verklaring kon vergen, dat de „geheele” gemeente de Augsbursche confessie was toegedaan, volgens de „*Ratio*

³⁸⁾ De leden der faculteit waren: G. Bonnet, S. Rau, H. Royaards, P. J. Bachiene en J. Heringa. Vooral Bonnet en Bachiene waren zeer tegen de Hernhutters gekant, maar Heringa was op hun hand.

disciplinae" was ingericht, en beslist van alle geheime leerstellingen afkeerig was. Zou de broedergemeente te Zeist zulks verklaren en blijk geven aldus te leven, dan kon de synode na verloop van tijd de Hernhutters wel uit het artikel tegen de dwaalgeesten en ketters weglaten „ten genoeg" der Zeister gemeente, daarmede geen oordeel vellend over de verbeteringen in de broedergemeenten van het buitenland. Het advies van de faculteit, dat 2 Sept. werd gegeven, was derhalve zeer gereserveerd. Dat zij nog zoo terughoudend bleef, kwam zeker door den invloed van professor Bachiene, wiens vader eertijds van geen mildere houding wilde weten. Van Lynden zond dit advies aan Von Ranzau toe om zijn aanmerkingen daarop te maken. Dadelijk ontvingen de Staten op 3 Sept. de gewenschte verklaring, dat de geheele gemeente op dezen grondslag stond, en dat zij in liefde en vrede met de „geëerde en beminde Hervormde Kerk in dit land" wilde leven en verkeerden.

De commissarissen-politiek berichtten op de Utrechtsche synode van Sept. 1794 uitvoerig van hun werkzaamheden en legden alle stukken aan de vergadering voor, zeggende, dat zij zoowel de waarheid als de godvruchtigheid wilden bevorderen, en derhalve „aan eene maatschappy van menschen in dit gewest, dewelke zig nu reeds gedurende eene lange reeks van jaaren, althans in hun uysterlyk burgerlyk en godsdienstig gedrag als stille getrouwe, naarstige en onberispelyke Ingesetene gedraagen en daarom ook de Protectie der overigheid genoten hebben", de gelegenheid hadden moeten geven zich over een onrechtvaardige veroordeeling te beklagen. De classes moesten zich nu uitspreken, maar zij waren in 1795 nog „ongereed". Zij bleken conservatiever te zijn dan de classis van Alkmaar, die aan haar synode had voorgesteld de namen van alle ketters weg te laten, omdat het aanhouden van dat artikel in strijd was met „de algemeen aangenomen zinspreuk: „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap". Geleidelijk verdween bij alle synoden het artikel tegen de kettersche secten, waarvoor in de plaats kwam: „te waken voor de rechtzinnigheid van ons kerkgenootschap" of iets dergelyks. De Utrechtsche synode stelde in 1796 voor een afzonderlijk artikel (no. 34) aan te nemen: „acht te blijven geven op de Leer en Practijk der Broeder-Gemeente te Zeist en de aftrekking van Gereformeerde Ledematen tot dezelve". Daar er geen bezwaren inkwamen, besloot de synode van het volgende jaar dit aldus „in extenso" in de acten te plaatsen. Zoo bleef het van 1798—1810. Toen gaf de classis van Amersfoort in overweging, „of het niet wel kon worden weggelaten". Maar aangezien de provinciale synoden sindsdien niet meer vergaderden, eindigde vanzelf het toezicht op de broedergemeente. Zij was in het vervolg een algemeen gewaardeerde, vrije gemeenschap in het kerkelyk leven van Nederland.

HOOFDSTUK VII.

De polemiek inzake het philadelphisch streven.

De strijd tegen de Hernhutters heeft vele pennen in beweging gebracht. Tegen weinige richtingen, die in de achttiende eeuw voorkwamen, is zooveel geschreven als tegen de Hernhutters. Maar het is niet meer mogelijk een volledig overzicht over alle strijdschriften, die in dien tijd tegen de Hernhutters zijn verschenen, te geven. Sommige pamfletten werden terstond na hun verschijnen door de overheid in beslag genomen. In 1750 schreef Ludwig Weiss aan Zinzendorf, dat hij te Utrecht een „infame brochure”, die zoo juist tegen hen was uitgekomen, kocht en aan een magistraatspersoon had laten zien. Deze behield het geschrift, zoodat Weiss zich genoodzaakt zag een ander exemplaar aan te schaffen. Tevergeefs liep hij echter alle boekwinkels af en liet hij zich de voorraad „hernhutter controversen” toonen. Het bewuste stuk was niet meer te vinden, daarom vermoedde hij, dat het geconfisqueerd was¹). Zoo zullen vaker strijdschriften verdwenen zijn, terwijl andere in het verborgen werden verspreid. In het volgende zijn echter alle controversen, die van eenigen invloed op den gang van zaken zijn geweest en niet reeds in het vorige hoofdstuk uitvoerig ter sprake kwamen, behandeld. Daarbij is opmerkelijk het geringe aantal verdedigingen van den kant der Hernhutters. Aangezien elk ernstig streven om elkander te begrijpen ontbrak, maakte het groeiend wantrouwen den strijd steeds feller. Toch zijn de Hernhutters in Nederland niet meer of heftiger bestreden dan elders. Duitschland was zeker toonaangevend, want daar verschenen van 1740—1752 ruim zestig strijdschriften²). Ook in Engeland en Amerika, in Zweden en Denemarken werden de Hernhutters in talrijke geschriften aangevallen.

Het zijn in Nederland vooral de theologen geweest, die de

¹) Zie zijn brief aan Zinzendorf, d.d. Zeyst 27.10.1750, te Hhut R10Aa4(16).

²) Vgl. J. G. Walch, *Bibliotheca theologica selecta*, Jena 1758, tom. II, p. 868—914.

pen ter hand namen. In Duitschland hadden ook enkele afvalligen van de Hernhutters zich tegen hen gekeerd. Deze menschen, die gewoonlijk wegens ontevredenheid of oneenigheid de broedergemeente hadden verlaten, openbaarden dan „gruwelijke geheimen”, die voor de buitenstaanders verborgen waren gebleven, en brachten zodoende den strijd over op het terrein der zedelijkheid, meestal met een zeer persoonlijk accent. In Nederland was dit echter niet het geval. De bestrijders waren hier voornamelijk theologen en enkele theologisch geïnteresseerde leeken, bijna allen gereformeerd en wel van coccejaansche richting. Opmerkelijk is dan ook, dat de anonieme schrijver van het „Raisonnabel Antwoord aan de eerw. Kerken Raad van Amsterdam” (VI 28) zich tevens tegen de Coccejanen keerde. Slechts Beets en Stinstra, twee zeer gematigde tegenstanders, waren doopsgezinde predikanten. Vrijwel de eenige bestrijder, die de duitsche methode invoerde en de Hernhutters op zedelijk terrein ging bestrijden, was ds. Kulenkamp, die weldra in Nederland dezelfde houding aannam als A. Volck in Duitschland³⁾.

De eerste en belangrijkste aanleiding tot hunne bestrijding hier te lande heeft Zinzendorf zelf geschreven, toen hij in de jaren 1736 en 1737 Nederland bezocht en bij deze gelegenheid met verschillende geleerden disputeerde. Toen hij zich in 1736 op zijn reis naar Leeuwarden enkele dagen te Groningen ophield, kwam hij daar met eenige geleerden in een theologisch gesprek. Het feit, dat hij een vurig temperament had en „zeer vlot en vloeyende van redenen” was, had ernstige gevolgen. Er ontstond een heftig dispuut, waarbij men vergat elkander rustig aan te hooren. Zinzendorf beweerde, dat iemand, die bij de algemeene beschouwing van Christus en de apostelen bleef, „met alle gezindten goed overweg kon,” wat zijn tegenpartij uitlegde als „met allen tot overeenstemming kon komen”. Voorts betoogde hij naar aanleiding van 1 Joh. 5:18, dat een kind Gods niet meer zondigt, een stand-

³⁾ Zinzendorf beoordeelde G. Kulenkamp's prediking zeer positief, zie de *Naturelle Reflexiones über allerhand Materien*, S. 236: „Er ist ein blinder Eiferer gegen den Namen von Zinzendorf und Herrn huth, aber ein treuer und standhafter Bekenner der vollgültigen Gerechtigkeit Jesu Christi, ein Zerstörer der eigenen Gerechtigkeit, ein Feind der Mystique, und also preferablement vor unsern eigenen tapfern und lieben Freunden, die sich für unsere Sache redlich gewaget, m e i n M a n n. Sollte ich einen solchen Lehrer vor seinem Volke verunehren? Ich war so weit davon entfernt, dass ich ihn alle Stunden zum Administratore typi reformati vorgeschlagen, wenn ich die geringste Möglichkeit gesehen hätte, dass ers annähme”. Daarop antwoordde K. in de *Anatomie der Herrnhutsche secte*, bl. 105: „Het verkwikt my, dat hy, die my lastert, my een getuigenisse myner rechtzinnigheid geeft”. Dit stemde hem echter niet milder, *t. a. p.*, bl. 59: „Doch dit zyn Graaflyke caressen, waar mede hy my meermaals getracht heeft te pluimstryken, zelfs dan, wanneer hy my voor den grootsten lasteraar wil doen door gaan”.

punt, waarmede de geleerden zich evenmin konden verzoenen⁴⁾. Bij zijn bezoek in het volgende jaar aan Nederland, ontmoette hij te IJselstein de beide predikanten 's Graeuwen en Hooykaas, die hem aanvankelijk gunstig gezind waren. Maar weldra waarschuwden zij voor den graaf, wyl hij gezegd zou hebben, dat zijn zendelingen onder de Wilden, die nog naakt liepen, rechte Abrahamieten hadden gevonden, en dat de cabbalistische Joden zijn geliefde broeders waren. In Jan. 1737 kwam hij te 's-Gravenhage met den hoogduitschen predikant Manger in een gesprek, dat eindigde in een twist over het leerstuk der reprobacie.

Gaven de verschillende gesprekken op zich zelf al stof genoeg tot een pennestrijd, door de talrijke hernhuttersche geschriften, die de vrienden en begunstigers der broedergemeente uitgaven, werd de bezorgdheid der Gereformeerden nog grooter. In 1738 verscheen de tweede druk van de hernhutter documenten, die Le Long reeds in 1735 onder den titel „Godts Wonderen met Zyne Kerke” (VI 1) had uitgegeven⁵⁾. Tevens zag een bundel „Evan-gelische Liederen” (VI 4) het licht, waarvan de uitgever zich niet noemde, ofschoon het algemeen bekend was, dat Deknatel die liederen uit het duitsche gezangboek had vertaald. Eveneens verscheen de „Verzameling van eenige Brieven” (VI 3), waarvoor vermoedelijk Franco de Bruin een inleiding schreef. In datzelfde jaar kwamen nog meer geschriften over de Hernhutters van de drukpers, zooals Zinzendorfs „Brief aan den Koning van Zwen-den” of zoogenaamde Regensburgsche apologie (VI 5). Het gevolg was, dat zij wel de algemeene aandacht moesten trekken. Ook de tegenstanders kwamen in beweging. In Juni 1738 schreef een zekere N.N. (V 1) het eerst tegen de secte, die „veel gerucht maakt, en overal en bij een ieder zoekt in te kruipen, onder voor-given als waaren zy blinkende Christenen” (bl. 1): Hij richtte zich vooral tegen Deknatel, dien de Hernhutters tot vriend en heraut hadden. Zoo toonden zij zich meteen als de ware broeders der Socinianen; sociniaansgezinde Mennonieten en Remonstranten, en dus als vijanden van de gereformeerde leer (bl. 105). De inhoud van dezen „Openhertigen Brief” bestaat geheel uit een bestrijding van Francke's tractaat „Heilige en Veilige Weg des geloofs”, dat echter voor een pennevrucht van Deknatel werd gehouden⁶⁾. Er volgde in November nog een „Tweeden Open-

⁴⁾ Vgl. A. G. Spangenberg, *Leben des Herrn N. L. Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf*, In den Brüdergemeinen 1775, S. 954 ff.; en A. Voget, *Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit*, Utrecht 1739, bl. 51.

⁵⁾ Voor de volledige titels van alle hernhutter controversen verwijzen wij naar de Bijlagen V—VII.

⁶⁾ Zie I. Le Long, *Godts Wonderen met Syne Kerke*, dl. II, voorbericht; en G. Kulenkamp, *De naakt ontdekte Enthusiastery*, Amsteldam 1739, bl. 8. Dit

hertigen Brief" (V 2), waarin de Regensburgsche apologie en het bijvoegsel achter de „Verzameling van eenige Brieven" over de zalving der geloovigen werden besproken. Deze hernhutter brieven werden in het algemeen voor zeer onschuldig gehouden, maar juist dit korte, laatste bijvoegsel werd hevig aangevallen. Dit kleine opstel was ongetwijfeld door Zinzendorf geïnspireerd, al werd Martin Dober als de schrijver ervan genoemd.

Professor Gerdes van Groningen vertaalde zijn academische rede over de zalving der geloovigen, die hij in 1736 bij de aanvaarding van zijn ambt als hoogleeraar had uitgesproken, in het Nederlandsch, waarbij als „toegift" een „waarschouwend Vertoog" tegen het bewuste hernhutter bijvoegsel werd uitgegeven (V 3). Hij vreesde, dat de Hernhutters in plaats van het licht des Woords hun eigen inwendig licht volgden en daardoor gevaar liepen wegens hun mystieke gevoelens in enthousiasme te vervallen. „En het staat te vrezen, dat ook hier deze nederige en eenvoudige Herrnhutters, aan haar eigen (Hab. 1:16) garen offeren en aan haar eigen net rooken, en dat daardoor, en niet door de ware Zalf-oly des Geestes, haar deel vet word en hare spyze smoutig" (bl. 61). Zinzendorf beantwoordde deze academische oratie door erop te wijzen, dat ook Gerdes zich van onschriftuurlijke, d.w.z. niet in de Schrift voorkomende, uitdrukkingen bediende, en hij stelde vervolgens de professorale rede tegenover het opstel van den eenvoudigen pottenbakker Dober⁷⁾.

Het aantal tegenstanders nam snel toe. „En nademaal de Godvrucht en het Geloove van deeze Menschen, zoo veel Gerucht in de Waereldt heeft gemaakt, zelfs in Couranten en Nieuwmaaren, zoo moesten wy hen ontmoeten", schreef een hunner⁸⁾. Weldra waren zij in het geheele land bekend, en vele „zwarigheden" wist men tegen hen in te brengen. Vooral de „Herderlyke en Vaderlyke Brief" (V 6) van den kerkeraad van Amsterdam heeft den pennestrijd aangewakkerd. Kulenkamp (V 8) en Voget (V 11) verdedigden den kerkeraad tegenover De Bruin (VI 8) en De

geschriftje is dus niet van Deknatel, al verscheen het ook achter diens bundel *Evangelische Lieder*. P. Bakker, 2 *Ontdekkingen der Herrnhutters*, bl. 5, schreef het wel aan Deknatel toe. C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1866, dl. II, bl. 188, nam dit over, evenals het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, dl. II, bl. 423. In 1710 was te Halle verschenen: *Der heilige und sichere Glaubensweg eines evangelischen Christen in Form eines Bekenntnisses*, voorgesteld von August Hermann Francken, S. Theol. Profess. zu Halle, 23 S., 16°.

⁷⁾ De inhoud van Dober's opstel is verkort weergegeven door O. Uttendörfer, *Zinzendorfs Weltbetrachtung*, Berlin 1929, S. 213 f. Zinzendorfs antwoord aan Gerdes in de *Büdingische Sammlung*, Leipzig 1742, Bd. II, S. 189 ff.

⁸⁾ Vgl. de voorrede voor D. Whitby, *Verhandeling van het Gelbove*, Amsterdam 1738, p. II.

Watteville (VI 13), die de zaak der Hernhutters in bescherming namen.

Op 28 Jan. 1739 had professor Van den Honert te Leiden zijn inaugurale rede over de boheemsche en moravische kerk (V 9) gehouden naar aanleiding van de Hernhutters, die hij niet met name noemde, maar slechts aanduidde als menschen, die zich uit Moravië „naar elders, in eene zeer bekende plaats van Duitsland begeeven hebben” (bl. 6). Deze rede werd met nog een historische verhandeling uit het Latijn vertaald en uitgegeven. Hij richtte zich hoofdzakelijk tegen de „Verklaaringe” van De Watteville (VI 6). B. Ojers, predikant in 't Waal bij Vreeswijk, bezocht op 30 Juni 1739 's-Heerendijk. Hier kwam hij in gesprek met De Watteville, die hem verzekerde, dat er wel vijf en twintig leugens in het werk van Van den Honert stonden. Derhalve verzocht Ojers hem dan slechts zes zulke leugens aan te toonen. De Watteville voldeed 2 Juli per brief aan dien wensch, maar Ojers vond dit geen bewijzen en stelde Van den Honert met de zaak op de hoogte. Laatstgenoemde publiceerde de briefwisseling tusschen De Watteville en Ojers, voorzien van welgestaafde „Aanmerkingen” (V 10, bl. 6 vg.). Eveneens gaf De Watteville op 7 Juli 1739 zijn tweede verklaring uit, getiteld „De ware Gevoelens der Moravische Broederen” (VI 13), waarin hij zich in zestien stellingen verdedigde.

Tegen deze zeer kleine geschriften van De Watteville trok ten slotte François Kuypers, predikant te Woudrichem, ten strijde met twee lijvige boeken, die in 1739 en 1740 verschenen (V 14; 15). Reeds de titelbladen getuigen van zijn breedsprakigheid, daar deze ruim tweehonderd en tweehonderd en vijftig woorden tellen. Tot in het jaar 1737 was hij den Hernhutters wel genegen geweest, ofschoon hij hen niet persoonlijk kende. Hij gaf nu deze boeken vermoedelijk op eigen kosten uit en zijn zoon, die later in verband met de Nijkerksche beweging algemeen genoemd zou worden, doch in 1739 nog op het gymnasium te Dordrecht was, schreef daarbij een latijnsche ode op zijn geleerden vader. Het eerste deel is bij wijze van open brief aan De Watteville geschreven. De schrijver was verontwaardigd, dat de Hernhutters zich nog op de gereformeerde belijdenis durfden beroepen en hekelde vooral hun leugenachtigheden en „kinderagtigheden”. De toon is in het tweede deel nog heftiger. Kuypers citeerde de woorden van Elihu: „Ik ben der woorden vol, de Geest mynes buyks benauwt my”, en verklaarde: „Eer had ik kunnen sterven als in dezen stil te zitten en te zwygen” (bl. VIII).

Een enkel gezegde was soms de aanleiding tot een uitgebreide controverse. Ook het feit, dat Zinzendorf zou gezegd hebben, dat de cabbalistische Joden zijn geliefde broeders waren, ontketende op zich zelf reeds een heelen pennestrijd. In de zuid-

hollandsche synode van Juli 1738, waar dit geval ook werd aangevoerd, waren de namen der getuigen niet openlijk genoemd. Maar Van den Honert nam in zijn „Aanmerkingen” achter zijn academische redevoering (V 9, bl. 150) een verklaring op, waarin de beide predikanten van IJselstein S. C. 's Graeuwen en J. Hooykaas d.d. 28 Jan. 1739 verzekerden dit gezegde zelf uit den mond van Zinzendorf gehoord te hebben. Daartegen kwam de schepen van IJselstein J. F. Beyen op, door te zeggen, dat deze predikanten een paar maal met den graaf hadden gesproken, doch steeds in zijn aanwezigheid. Omdat hij zich geen enkelen keer in het gesprek had gemengd, wist hij nauwkeurig, wat er van beide kanten gezegd was. Beyen schreef 4 Juni 1739 een „Verklaring” (VI 14), waarin hij de onwaarschijnlijkheid van het getuigenis der beide predikanten aantoonde. Dit geschrift, dat eerst 14 Mei 1740 te Utrecht publiek ten verkoop werd aangeboden, had Beyen reeds voor dien tijd in het verborgen onder zijn vrienden uitgedeeld. Met moeite gelukte het den predikanten een exemplaar in handen te krijgen, waarop zij terstond 21 April 1740 weer hun „Aanmerkingen” (V 16) als vlugschrift op de boekenmarkt brachten. Zij waren zeer verontwaardigd, dat Beyen het waagde predikanten van onwaarheid te verdenken. Het gevolg was, dat hij op 17 Juni 1740 onder censuur werd gezet wegens ergerlijke afwijking van de gezonde leer der gereformeerde kerk. Beyen meende, dat hem onrecht werd aangedaan, en wendde zich 5 Juli tot de synode met een verzoekschrift om van de censuur ontheven te worden. Toen hij na tien jaren nog niets bereikt had, trok hij zich uit de kerk terug⁹⁾.

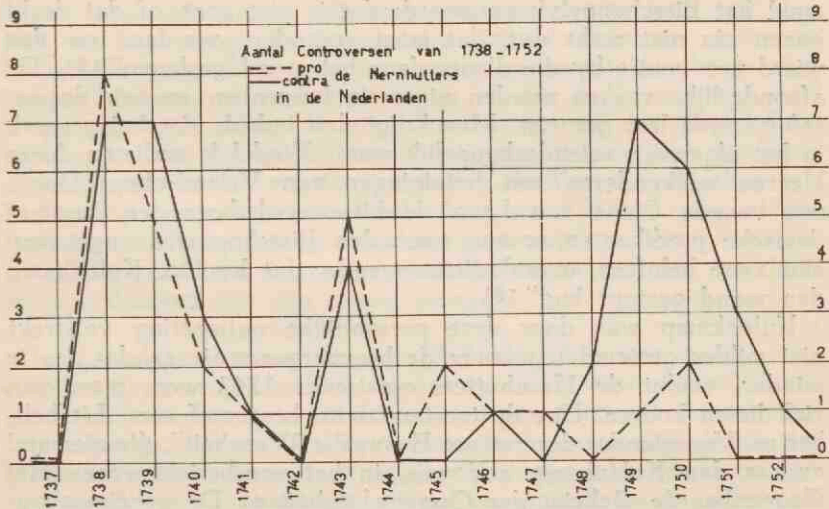
Na deze eerste controversen trad een tijd van betrekkelijke rust in. „De zaak van de Herrnhuthers is in ons land eene geheel afgedaane en gedecideerde zaak. Daar is overgenoeg tegen hun Lieden geschreeven, waar uit alle, die lust hebben tot onderzoek, kunnen zien wat 'er zy van de grond-regelen dier Maatschappij en van hunne Leere”, schreef Kulenkamp in 1743, toen hij feitelijk den pennestrijd tegen de Herrnhutters opnieuw begon¹⁰⁾. De aanleiding daartoe was de uitgave van het herrnhutter „Leerboekje”. Reeds in 1739 had Zinzendorf aangekondigd, dat zij spoedig een „Moravische Catechismus” in het „Nederduyts” zouden uitgeven¹¹⁾. In het volgende jaar verscheen te Büdingen

⁹⁾ De verklaring van Beyen in het Nederlandsch in de *Büd. Sammlung*, I, S. 239 ff. Vgl. verder A. G. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, Leipzig und Görlitz 1752, S. 447.

¹⁰⁾ Het citaat staat op het eerste vel van het Voorbericht voor *Het geopenbaarde geheim der Ongerechtigheit* (V 20). Over de briefwisseling tusschen Zinzendorf en Kulenkamp in 1740—1741, vgl. diens *Anatomie der Herrnhuthische Secte*, Amsteldam 1750, bl. 48 vg.

¹¹⁾ Vgl. Zinzendorff, *Verklaringe*, Utrecht 1739, bl. 4.

de „Probe eines Lehrbüchleins”, voorzien van vele opdrachten. Als uitgevers noemden zich de „bisschoppen en opzieners der oude Evangelische Broeder Gemeenten”. Het droeg dus een zeer officieel karakter. Zoowel de magistraat van Amsterdam als de Statengeneraal ontvingen een exemplaar om zich van het zuivere geloof der broedergemeente te overtuigen. De Amsterdamsche magistraat verzocht den kerkeraad advies uit te brengen. Deze belastte ds. Kulenkamp en ds. Snethlage met het onderzoek ¹²⁾.

Maar de verwachtingen der Nederlanders werden zeer teleurgesteld, want het leerboekje bevatte eigenlijk niets anders dan een verzameling bijbelteksten met daarbij passende vragen. Zinzendorf had dit werkje in 1739 op zijn reis naar West-Indië samengesteld. Er verscheen van dezen eersten druk geen nederlandsche vertaling meer. Door brieven van Spangenberg vernemen wij wel, dat Franco de Bruin het boekje wilde vertalen en van aantekeningen voorzien, maar later hooren wij er niets meer van ¹³⁾. In 1742 kwam in Duitschland een tweede, veel verbeterde druk uit, doch zonder de opdrachten.

Nog vóór de nederlandsche vertaling (VI 19) in het jaar daarop met een inleiding van Polycarpus Müller verscheen, was Kulenkamp in de gelegenheid dezen bisschop der broedergemeente

¹²⁾ Vgl. Kulenkamp, *Anatomie*, bl. 61 vgg. en daarnaast den brief van Spangenberg, d.d. Amsterdam 4.10.1740, te Hhut R10Aa6. — Daar het boekje zijn doel volkomen miste, werd het sinds 1743 niet meer genoemd; vgl. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 62.

¹³⁾ Zie de brieven van Spangenberg, d.d. Amsterdam 30.8; 13.9.1740.

persoonlijk te ontmoeten ¹⁴). Müller reisde Zinzendorf, die in dat voorjaar uit Amerika terugkeerde, tot Amsterdam tegemoet, zoodat hij zeer geschikt op 7 en 15 Maart 1743 een bespreking met Kulenkamp kon hebben. Hij had vele talen bestudeerd en was ook het Nederlandsch machtig. Het bleek bij deze besprekingen al ras, dat de Hernhutters evenmin als Kulenkamp hun geschriften voor onfeilbaar hielden. Want wanneer Kulenkamp ook in dezen tweeden druk van het leerboekje nog verschillende „andere zwaarigheden” aantoonde, „was verscheide maal het Bisschoppelyk antwoord: dat is niet goet, of dat drukt onzen zin niet recht uyt, dat moet verandert worden, en dan wierd een voutje by die plaats daar het stond geslagen” ¹⁵). De afzonderlijke vragen werden uitvoerig besproken en aan de gereformeerde leer getoetst. Men krijgt den indruk, dat het gesprek in het algemeen vriendschappelyk was. „Eindelyk verlieten deeze Heeren malkanderen met betuigingen van Vriendschap: Dog”, zoo voegde Claus van Laer, de bitse verdediger der Amsterdamsche predikanten er aan toe, „den Bisschop was ongetrouw aan zyne beloften, overal uitstrooyende, dat hy Do. Kulenkamp den mond gestopt had” ¹⁶).

Kulenkamp was door deze persoonlijke ontmoeting volstrekt niet milder gestemd tegenover de broedergemeente en dat des te minder, omdat de Hernhutters omstreeks 1743 weer meer van zich lieten hooren. Hoe de toestand was, beschreef een „Liefhebber en Voorstander der zuivere Evangelie Waarheit”, die niemand anders dan Kulenkamp zelf was, in het voorbericht voor „Het Geopenbaarde Geheim der Ongerechtigheit of De geheimgehoudene en listiglyk bedekte toeleg des Hr Graafs van Zinzendorf en de Herrnhuthers” (V 20). „Men heeft 't zedert omtrent drie jaaren weinig opentlyk in ons Land van de Herrnhuthers vernooomen, hoewel hunne sluyppvergaderingen en bedekte woelingen voor het oog van opmerkende niet verborgen konde blyven” ¹⁷). Doch daarbij was het niet gebleven, want vervolgens drongen zij er bij de overheid op aan hun verzoek om vrijheid van godsdienst in te willigen. Zij dienden zich als de oude boheemsche Broederuniteit aan en vroegen zelfs de benoeming van een onzijdige com-

¹⁴) Gottfried Polycarp Müller (1684—1747) promoveerde in 1703 te Leipzig, bezocht in 1706 o.a. Rijnsburg, waar hij P. Poirer ontmoette, werd in 1708 lector te Leipzig en in 1716 aldaar buitengewoon hoogleeraar in de rhetorica. Sinds 1723 was hij rector aan het gymnasium te Zittau, vanwaar hij in 1738 naar het nabijgelegen Herrnhut vertrok. In 1740 werd hij tot bisschop gewijd. Hij was een bekend paedagoog.

¹⁵) Zie Kulenkamp, *Het geopenbaard geheim*, Voorbericht. Vgl. voorts Müller's verslag dezer besprekingen, te Hhut R10Aa2(40).

¹⁶) Zie J. W. Claus van Laer, *Pieter Bakker ontmaskerd*, Harderwijk 1746, bl. 62.

¹⁷) De citaten staan op het derde en vierde vel van het Voorbericht.

missie, die hun zaak zou onderzoeken, omdat de predikanten hen niet wilden hooren en zonder meer veroordeelden. „Van de particuliere Theologanten vallen zy op de openbaare Synodens en plechtige Kerk-vergaderingen, waar in doch t'elkens twee Ed. Moog. Heeren Commissarii Politici, als daar toe expresselyk Ge-committeert zynde, den Souverain repraesenteeren". Hun optreden achtte Kulenkamp dus een belediging voor kerk en staat, derhalve moest men hen krachtiger aanpakken. Aangezien de Hernhutters hier te lande hun ware gedaante niet wilden openbaren, noch een eigen belijdenis uitgaven, moest men zelf den weg tot hun oorsprong banen, die niet in Bohemen maar in Duitschland lag. Dáár „zal men ze in het naakte hembd te zien krygen". Immers „geen beeter weg is 'er, dan in Duytschland raad te pleegen met zulke, die de Herrnhuthers in de wieg gekent hebben, en die dat Herrnhuthsche kindje hebben zien baakeren en koesteren, en die weeten hoe het in de kleeren gestookten is". Kulenkamp gaf zelf het voorbeeld door van 1743 af verscheidene duitsche strijdschriften te vertalen, of meestal te laten vertalen, terwijl hij zelf door uitvoerige aanteekeningen aan den voet zijn eigen gedachten aan zijn lezers doorgaf.

In de volgende jaren tot aan 1749 bleef het zeer rustig, daar er bijna geen strijdschriften werden gedrukt. Maar verschillende gebeurtenissen brachten in dezen vredigen toestand verandering. Voornamelijk de afwijkende trekken in het geestelijk leven der broedergemeente, die zich in die jaren openbaarden, de hernieuwde actie der Hernhutters om vrijheid van godsdienst te verkrijgen, en de invloed van den hoogduitschen predikant Brünings te Amsterdam ten gunste der broedergemeente, moeten in dit verband worden genoemd. In 1749 verschenen in het Nederlandsch de „Gedachten over de veele Twistschriften" (VI 26), die Zinzendorf onder den schuilnaam van Aletophilus Tacitus had uitgegeven. J. F. Beyen had zich „door de sterke aanhoudinge van den Boekhandelaar" eindelijk laten overhalen een „voorreden" te schrijven, omdat de inhoud van dit geschrift zeer toepasselijk was voor de nederlandsche strijdschriften, die „uit een gants bitteren haat en zeer partydigen gront geschreven" waren. Hij verklaarde zelf tallooze hernhuttersche vergaderingen te hebben bijgewoond, maar nooit had hij daar iets vernomen, „dat tegen de fundamenteele Leerstukken van beide de Protestantze Gezintheden strydig was". Want ook bij gereformeerde dichters gelijk Willem Sluiter vond hij liederen, die de wonden des Zaligmakers als eenige bron der zaligheid bezongen.

Terstond was Kulenkamp bereid daarop te antwoorden, want al noemde hij den naam van Beyen niet, dit geschrift was het, dat hem moet „bewogen hebben de penne op te vatten tegen ene

verleidende secte". Zijn beweegreden was echter „geen bittere haat of partydige grond”, maar oprechte liefde tot de waarheid. Aan zijn boek „Anatomie der Herrnhuthsche secte” (V 32), dat een verklaring van den amerikaanschen predikant Lischy bevat, liet hij een uitgebreid voorbericht voorafgaan, dat op zich zelf al een volledig strijdschrift had kunnen zijn. Hierin toonde hij aan, hoe men de hernhuttersche gevoelens moest ontleden. Men moest de deutsche geschriften der broedergemeente bestudeeren. „Van alle deze boeken in het gemeen, en van elk in het byzonder, is het openbaar, dat zy voor rekeninge van de genaamde Broeder-Gemeente gedrukt, en al daar te koop zyn, dat ze ook zeer aangeprezen, en gevonden worden in de handen van alle de Leden, die men denkt dat er gebruik van kunnen maken. Die boeken derhalven mag men veilig tot enen grond leggen om er het Systema der Herrnhuthsche Leerstellingen uit na te speuren”. Zij zullen dan wel bij voorbaat „allerlei uitvluchten gebruiken, om, ware het hen mogelyk, dien slag te ontwyken. Doch die zyn lichter dan kaf, en kunnen gemakkelyk weggeblazen worden” (bl. XI). De Hernhutters zullen deze methode van de hand wijzen door te zeggen, dat zij in Nederland met die deutsche boeken niets te maken hebben, want zij wenschen alleen een persoonlijke kennismaking om in broederlijke liefde de twistpunten te bespreken. Ook verzoeken zij hun bestrijders eens in de broedergemeente op bezoek te komen, men zal zich dan moeten overtuigen, dat zij werkelijk eenvoudige en onschuldige menschen zijn. Hoe vele simpele zielen laten zich aldus misleiden, roept Kulenkamp dan uit, want „dit schynt een aannemelyk en teffens een gereed middel te zyn. De deur staat open en de Herrnhuthers hebben duizendmaal uitgeroepen: Komt en Ziet, en hunne vrienden doen het noch”. Maar het bedriegelijke is, dat zij in werkelijkheid niet zoo zijn, als zij zich voordoen. Zij hebben mysteriën en geheimen, zoowel wat de leer als wat het leven betreft. Een vreemdeling bemerkt daar niets van en deze dingen worden „zelfs voor de mindere Leden verborgen gehouden”. Men moet met de „gewichtige Broeders” intiemer zijn omgegaan en in het „geheime Cabinet der stryder-gemeente” geweest zijn om hun ware gedaante te leeren kennen (bl. XV). In Duitschland hebben enkele afvalligen van de broedergemeente belangrijke geheimen aan het licht gebracht. Daarom is het van het grootste belang, dat die geschriften vertaald worden, opdat ook hier te lande de oogen van het volk worden geopend. Kulenkamp begon in deze „Anatomie” een stuk uit te geven en wilde „öndertusschen afwachten, wat indruk dit Eerste Stuk zal geven op redelyke en Godvruchtige gemoederen, en wat uitwerkzelen het by de Herrnhuthers, en die hen toegedaan zyn, zal veroorzaken” (bl. XXXI).

Het voorbeeld van Kulenkamp vond navolging. In de jaren

van 1749—1751 verschenen verscheidene vertalingen van duitsche strijdschriften. De „Boekzaal der geleerde Waerelt” stelde zich in dienst der bestrijding door elke nieuwe uitgave bijzonder aan te bevelen en uitvoerig te bespreken. Zelfs schimpdichten op Zinzendorf persoonlijk ontbraken niet¹⁸⁾. Verreweg het belangrijkste van de vertaalde geschriften was het groote werk van Alexander Volck, „De Verborgenschap der Ongerechtigheid van de Secte der Hernhutters ontdekt” (V 38). De eerste twee stukken of „Entrevuen” verschenen in 1749 en de volgende in 1750. Elk stuk werd aan een bekend duitsch theoloog, die zich op dit gebied verdienstelijk had gemaakt, opgedragen. Het zesde tevens laatste stuk van 1751 werd van een opdracht aan den kerkeraad van Amsterdam voorzien, terwijl Volck aan Kulenkamp verzocht enkele exemplaren aan dit bestuur te overhandigen. Toen het werk volledig in twee deelen werd uitgegeven, liet Volck zijn naam onder den titel zetten en droeg hij het geheel aan Zinzendorf op. De vertaler plaatste voor het tweede deel nog een afzonderlijke opdracht aan Adrianus Buurt, die in 1748 als predikant van Hanau naar Amsterdam was gekomen, en dus de Hernhutters in Duitschland van nabij kende. Volck was geen theoloog, maar stadssecretaris van Büdingen. Zijn bestrijding gold daarom ook niet de theologie der broedergemeente, doch haar maatschappelijk leven.

Johannes Petsch, „Bedienaar des Evangeliums der Geëtableerde Gemeente van de Broeder Uniteit tot Zeist”, schreef tegen hem zijn „Onpartydig Onderzoek wegens de Geloofwaardigheid der Entrevuen” (VI 27), dat eerst in het Duitsch uitgegeven, spoedig vertaald werd. Hij gevoelde zich gedrongen iets tegen de vele beschuldigingen te zeggen, omdat het mode scheen te worden de broedergemeente te belasteren. Want er werd zelfs het volgende rond verteld: „De Heer Gr[aaf] had niet alleen zynen vertrouwsten Broederen communem foeminarum usum toegestaan, maar hy had ook een zeker ryk Koopman om deszelfs geld te krygen, of heimelyk laten vermoorden, of hem ten minsten in zulke desperate omstandigheden gebragt, dat hy op een jammerlyke wyze uit de wereld was geraakt” (voorrede). Uit deze aanhaling blijkt duidelijk op welk niveau de bestrijding was gekomen. Van een waardige theologische uiteenzetting dreigde men af te zakken in persoonlijke hatelijkheden. Dat Petsch zich tegen Volck verweerde, was ongetwijfeld evenzeer uit een persoonlijk feit te verklaren. Hij begon met een zinsnede uit Volck aan te halen: „dat zeker jong mensch, genaamt Petsch (dat ben ik) [voegde Petsch er tusschen haakjes bij] zig in het Hernhutsche Semina-

¹⁸⁾ Zie Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 207 vgg., en J. Loosjes, *De ontvangst der Herrnhutters in de Nederlanden in de 18e eeuw*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, jaarg. 1922, bl. 890 vgg.

rium in de Wetterau bevond. Dezen was van de Zynen uyt het Deense, of Noorwegen, een taamelyke Erffenis te beurt gevallen, doch die hy volgens het boven gemelde Edict moest missen: Echter om dezelve magtig te worden wierd de zaak zeer konstig belegt en wel in dezer voegen: dien Deen werd een attestatie bezorgt, als of hy te Nieuusalts in Silesien, alwaer zig ook een zeker getal van Moravise Broeders nedergezet had als ordinaris Evangelisch [gewoon luthersch] Predikant den dienst verrichtede, en door dit bedrog en die attestatie werd de Erffenis verkregen¹⁹⁾. Hieruit blijkt, — daarom vermelden wij dit geval — dat het hier om een geldzaak ging. De Hernhutters hadden den naam gekregen, dat zij onder vrome woorden hun vrienden veel geld afhandig maakten. Inderdaad had Zinzendorf aanzienlijke sommen van zijn vrienden geleend voor de inrichting der broedergemeente en wat daarmede in verband stond. Zoo zeide men: „De Heer Graaf koopt met dit Heilands Geld goederen aan, en laat groote Paleisen en Huisen bouwen” (bl. 107). Petsch ontleedde de bewijzen van Volck en probeerde aan te toonen, dat die „geheel en al ongeloofwaardig” waren. Hij voegde er aan toe: „Wie voor 't ovrige een Woorde-boek van enkel scheldwoorden wilde opstellen, zou uit deze Entrevuen een talryke Verzaameling kunnen maaken, Bengels, Nicolaiten, Adamiten, Bedriegers, Schelmen, Epicuristen, Duivels-Apostelen, Dag-dieven, Lediggangers, Luijaarts, Landloopers, Kikvorsgeesten, Zwyn-Apostelen” en dergelijke benamingen meer (bl. 110). Wij geven deze opsomming weer om te laten zien, hoe de geestelijke houding der broedergemeente niet meer naar haar religieuze waarde werd beoordeeld, maar hoe een caricatuur van haar antinomiansche leefwijze werd gegeven door hen te teekenen als genotzuchtige en feestvierende menschen, die op andermans kosten leefden.

Kulenkamp voelde zich wederom gedrongen tegen den „voorgevonden Hernhuthschen Leraar te Zeist” op te treden, door de „Bonedige Verdediginge der Geloofwaardigheit van het ontdekt geheim der Boosheit der Herrnhuthsche Secte” (V 37) van Volck te vertalen. Hij was feitelijk ook uitgedaagd, doordat het boek van Petsch in de „Boekzaal” openlijk werd aangekondigd met de opmerking, dat er menschen waren, die hunne beschuldigingen aan Volck's werk hadden ontleend, terwijl zij toch beter hadden moeten weten²⁰⁾. Kulenkamp „bemerkte zeer wel, op wien die pyl geschoten wierd”, maar liet het erbij. Toen hem in Mei 1750 het geschrift van Petsch met een brief van iemand, die zich bij de Hernhutters te Zeist had aangesloten, werd toegezonden, kwam

¹⁹⁾ Zie Volck, *t. a. p.*, II, bl. 39, en Petsch, *t. a. p.*, bl. 3. Het boven bedoelde edict was de koninklijke deensehe ordonnantie van 29.1.1745.

²⁰⁾ Zie de *Boekzaal der geleerde Waerelt* van April 1750.

hij in een heele briefwisseling met dien persoon, die, zooals Kulenkamp zich uitdrukte, „noch wat hoger toon ophefte met den Heer Volck te verachten, den Heer Petsch te verheffen en my op goed Herrnhuthsch te behandelen”. Dit bracht hem er toe niet langer te talmen en zelf voor een vertaling te zorgen. Hij schreef daarover in het voorbericht: „Ik hebbe het Hoogduitsch Geschrift van den Heer Volck ter goeder trouwe vertaalt, my, zo veel het de woorden schikkinge, en de aart der Nederduitsche taal toe liet, aan zyne woorden bindende, doch niet op ene slaafachtige wyze, nochte met die preciesheit, alsof ik een gedeelte van de Bybel vertaalde, ik hebbe wel eens ene uitdrukkinge hier en daar verzagt, en 'er een andere swaay aan gegeven”. Bovendien voegde hij er weer zijn eigen aantekeningen aan toe. „Daar in straalt niet door ene diepe studie, waar over ik myne nagels stomp gebeten hebbe”. Hij was gebelgd over de benaming „geëtableerde gemeente van de Broederuniteit te Zeist”. „Het is al voor enen geruimen tyd niets ongewoons geweest, dat de Herrnhuthsche Secte zich allerlei namen geeft, na zy denkt dat het best in haren Kraam dient: Ik late het hen gaerne toe zich met zulke speel-poppen te vermaken”. Maar dat deze menschen openbare vergaderingen houden en „zich ook aanmatigen een klokje te luiden”, was hem toch te kras in een land, waar alleen de bevoorrechte kerken deze vrijheid genoten. Dat een concessie aan de broedergemeente in Pruisen zooveel vrijheid verleende, had hier niets te beteekenen. „En dus is die titul van ene Geëtableerde Gemeente te Zeist als noch wat te voorbarig, en kan by vele andere ongegronde en ydele Herrnhuthsche swetzeryen geplaatst worden” (bl. 1 vgg.). Ten slotte verdedigde hij in een „aanzegzel” nog eens den „Herderlyken en Vaderlyken Brief” van 1738²¹⁾ om eindelijk „het lange gewenscht Einde” te bereiken. Voortaan liet hij de broedergemeente met rust.

Aan strijdschriften met een meer theologisch karakter ontbrak het evenmin in deze jaren. Het onderwerp, dat in hoofdzaak behandeld werd, was de zoogenaamde „wondentheologie”, die toen in de broedergemeente sterk op den voorgrond trad. Een onbekend gebleven Simplicius kwam het eerst daartegen op in een opstel „De Leere der Hernhutters” (V 23), dat te Rotterdam was gedrukt. Dit kleine geschrift muntte uit door zijn degelijken theologischen betoogtrant en waardige, zakelijke beoordeeling. De schrijver hekelde de „al te gemeenzame en oneerbiedige ideën, imaginatien en spreekwyzen” der Hernhutters (bl. 8). Toch konden zij velen tot een voorbeeld zijn. „De Herrenhutters hebben dit,

²¹⁾ T. a. p., bl. 269 vgg., waar hij zich weerde tegen de aanmerkingen van Zinzendorf in de *Büd. Sammlung*, II, S. 294 ff.

dat zy zich des gekruisten Jezus niet schaamen; in alle gezelschappen, die zy of onderling, of met anderen buiten hunne broederschap houden, komen zy vry uit, sprekende van het Lam dat geslagt is, van zyn bloed en wonden". Hun fout was, dat zij zulks deden „uit loutere schynheiligheid". Evenwel, „waar hoord men in onze dagelykse gezelschappen van een gekruisten Jezus spreken? daar wel ruime stoffen verhandeld worden van de bezigheden, en nieuwigheden, en ydelheden dezer wereld, maar niets van den armen Christus, men schaamd zich den mond daarvan open te doen, als te gering, om 'er in aanzienelyke gezelschappen en andere huislyke byeenkomsten van te reppen, men laat dat, op zyn best genomen, aan de Kerk en den Predikstoel verblyven" (bl. 41).

Een ander anoniem geschrift, dat terzelfder tijd uitkwam, was veel heftiger van toon. Het verscheen eerst in het Latijn en werd kort daarop in de volkstaal aangeboden. Deze „Proeve van enthusiastische, antinomiaansche, paapsche, vuile en godloze dwaalingen" (V 27) vond zulk een aftrek, dat er in 1749 vier drukken noodig waren. Waarom dit pamflet eerst in het Latijn was uitgegeven, vertelt de schrijver in zijn voorbericht: „dog myne grote vreze, dat ik door het openbaren van zulke gruwelen, aan den eenen kant voor onreine spotters voedzel, aan den anderen kant voor zwakke zielen eenen aanstoot mogte verschaffen hield my te rugge" om het ook in het Nederlandsch te vertalen (bl. 3). Misschien zou menigeen wel zeggen, „de aanmerkingen zyn te hard en te scharp. Maar gedenkt, dat het gruwelen zyn, daar de Heer een geheel landt om straffen zoude" (bl. 5). De schrijver verwijst zijn lezers naar de redenen van Zinzendorf over de „wondenlitanie" en naar het hernhutter gezangboek, maar haalt de plaatsen niet aan. Na verschillende dingen opgesomd te hebben, onder anderen „eene ysselyke Predikatie, gehouden den 30 January 1746", gaat hij voort: „zie hier een Enthusiasmus, zo onvernunftig als ooit de Zon aanschoude; een Antichristendom, 't welk zo het al niet is het Apokalyptische Beest, nochtans zeker een Beest is!" (bl. 10). Iemand kan de ware leer des kruises nog zoo zuiver preeken, „indien hy alle hunne meer dan Paapsche grollen, en Kruisverydelend gezwets niet goedkeurt, en navolgt, hy is een wetprediker" in hunne oogen. Eindelijk roept hij uit: „O in eeuwigheit vervloekte lastertaal, O helsche krygslisten van de Oude slange! Ondertusschen heeft men toe te zien, dat men van deze meer dan Jesuïtische Bedriegers niet verschalkt werde" (bl. 20). Uit de aankondiging van een nieuw werk in de „Boekzaal" blijkt, wie de schrijver is, namelijk W. Peiffers, predikant te Amsterdam ²²⁾.

²²⁾ Zie de *Boekzaal* van 1750 a, bl. 622 vgg. — Wilhelmus Peiffers, geb.

Van zijn hand volgden in 1749 nog „Agt korte t'Zamenspraken" (V 28), waarvan eveneens in hetzelfde jaar een tweede druk verscheen. Het zijn gesprekken tusschen Herrnhutto-Reformatus, Zelotes en Moderatus. Dit grootere geschrift is veel bezadiger van toon. De reden van zijn schrijven was, „dat ik", zoo betuigt hij in het voorbericht, „het Lam Gods, met zyn Kruis, Bloed en Wonden, liefhebbe en het even daarom niet kan dragen, dat men die Hoogwaardige Perzoon en Dierbare Zaken tot Bygelovigheid en Afgodery misbruikt, ja tot een Fabel en een Spot maakt". „Elk redelyk mensch" moet maar eens oordeelen „aan welke zyde de waarheit zy". De keuze van deze drie gefingeerde personen is zeer gelukkig te achten. Hier staan twee vrienden nog al scherp tegenover elkander: een vurige Gereformeerde en een, die meer hernhutterschgezind is. Tusschen beiden komt Moderatus, die de tegenstellingen wat matigt. De andere werken van Peiffers worden hierin ook besproken en aanbevolen. Zelotes noemt terloops de „Proeve van Enthusiastische Dwalingen", waarop Herrnhutto-Reformatus antwoordt: „maar die Proeve staat in geen goed blaadje by de Broeders; de een zegt, dat men 'er valschelyk aanhaalt; een ander, dat zy die gevoelens ook verwerpen; ja zommige ontzien zig niet te zeggen, dat de Opsteller geen Gereformeerd mensch kan wezen, maar eer een Atheïst". Zelotes weerlegt deze beweringen en besluit dan smalend: „Maar zeggen dat die Lamlieden, die liebe hertzel?" Ten slotte verdedigt Moderatus den schrijver daarvan, en dus Peiffers zichzelf, als een eerlijk man (bl. 9 vg.). Deze bestrijder stelde de redelyke religie van het calvinisme tegenover de magische, roomsche vroomheid der Hernhutters. „Beschouw eens hunne genade-middelen en openbaren Godsdienst; het is al gerigt, niet om op eene redelyke wyze het verstand te verligten, de conscientie te overreden, maar alleen om de verbeeldingskracht te raken. Daartoe die Predikwyze, van niet als bebloed, gewond, geopend in de zyde, etc. Daartoe het Musicq. Daartoe die Maaltyden" (bl. 20). Ook het bestuur der broedergemeente was in menig opzicht het pausdom gelijk. Peiffers had ongetwijfeld een belangrijk aandeel aan het opstellen van de „Nadere trouwhartige Waarschouwinge" (V 34), die de Amsterdamsche kerkeraad in 1750 uitgaf, want daarin kwamen dezelfde bezwaren sterk op den voorgrond.

Een gereformeerd tegenstander, die het persoonlijk onderzoek hooger stelde dan een vooringenomen standpunt, was A. van Hardeveldt, predikant te Wijk. Hij had reeds in 1741 over de Hernhutters geschreven (V 17), en kwam tien jaar later nog eens op dat thema terug in de voorrede voor „De zuivere Genadeweg van

5.12.1705 te Brücken in het Guliksche, was hulpprediker te Ijselstein (1728) en pred. te Delft (1733) en Amsterdam (1742), waar hij 17.5.1779 overleed. Zie *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek*, Leiden 1921, dl. V, kol. 461 vg.

Godt in Zyn Heiligdom" (V 39). In 1739 had hij als lid van de synode te IJselstein aan 's-Heerendijk een bezoek gebracht. De volgende gelegenheid deed zich in 1750 voor, toen hij als correspondent van Zuid-Holland op de Utrechtsche synode verscheen en vandaar uit 14 Sept. naar Zeist ging. Hij kon aan een bijeenkomst, die door Petsch werd geleid, deelnemen. Na de godsdienstoefening kwam hij met dezen begaafden man in een gesprek, dat gedeeltelijk in het Latijn werd gevoerd. Wanneer de strijdschriften de waarheid aan hun kant hadden, verzekerde Petsch, dat dan de Hernhutters „de grootste deugnieten der wereld zyn zouden, waardig met tak en wortel van de aarde uitgeroeit te worden, en dat hy voor zynen persoon om de zaligheid van zyne eige ziele geen eenen dag by die Societeit zoude blyven" (bl. 7). Persoonlijk geloofde hij het „meest met de Gereformeerden eenstemmig" te zijn. Maar volgens Van Hardeveldt waren de Gereformeerden particularisten en de Hernhutters universalisten in het stuk der genade, zoodat deze beide groepen nooit samen konden gaan²³⁾. Omdat Petsch hem „als een verstandig, geleert en welspreekend man voorkwam", kon hij niet nalaten hem „byzonder te beklagen, dat hy hebbe konnen goedvinden zich tot deze Herrnhutsche societeit te begeven" (bl. 13). Zijn wensch, dat deze man tot beter inzicht zou komen en zich van de Hernhutters zou afkeeren, is inderdaad kort daarop in vervulling gegaan, toen de broedergemeente te Zeist wegens algemeene ontevredenheid een kritieken tijd doormaakte.

Zeer gematigd was ook de houding van de doopsgezinde tegenstanders. In 1749 schreef de voorganger te Hoorn, Jan Beets, die gelijk Deknatel tot de oude hernhutter vrienden had behoord, een „Brief tot vermaaning en waarschouwing" (V 29) vooral voor zijn geloofsgenooten in Friesland, bij wie de Hernhutters eenigen ingang hadden gevonden. Hij schreef in het bijzonder „tegen het misbruik van de Leere der Genade". Beets wilde door deze uitgave, die binnen twee maanden een nieuwen druk beleefde, niet „de Leere der Verzoeninge in het Bloed des Lams" verkleinen, niet de gemeenschap der geloovigen afbreuk doen, evenmin „eenige wettische Heiligheid" verdedigen. Maar hij wilde de prediking van „eenen Ongedeelden Jesus, zo als hy ons van den Vader is geworden tot Wysheid, Rechtveerdigheid, Heiligmakinge en Verlossing" tot haar recht zien komen. Voorts vond hij „alle Opperhoofdigheid, Afhankelykheid, Menschelyke Geboden en Instellingen, Geheime Handelingen" in strijd met „de Nederigheid en tedere Indrukselen des H. Geestes". Doel van zijn schrijven was, zijn „geliefde Doopsgezinde, en alle andere Broederen en Zus-

²³⁾ Aldus betoogde Van Hardeveldt in zijn eerste werk: *Een kort bericht van den Kerkform der zogenaamde Herrnhutheren*, Dordrecht 1741.

teren in den Heere, die onder de doodigheid van hunne Gemeente en Leeraaren zuchten, en daar door naa de Hernhuthsche Gemeente hellen, onder het oog te brengen, dat het daar in andere opzichten niet veel beter is", aldus het voorbericht. Zijn doopsgezind gemoed ergerde zich er aan, dat in de broedergemeente de heiliging te zeer werd verwaarloosd, zoodat het gevaar voor lichtzinnigheid steeds grooter werd. De reden tot zijn schrijven was, dat hij in Friesland door velen werd beschouwd „als onder de Maatschappij der zogenaamde Hernhutthers behoorende en het met hen eens zynde..... Schon ik dit nu al langen tyd geweeten heb en zo heb laten gaan om de liefde en achtinge, welke ik aan die gemeente, of wel aan verscheidenen onder dezelve behoorende, toedroeg, uit hoofde van de Leere wegens de Verzoeninge en Vrye Rechtveerdigmaakinge zonder de werken der wet naar Rom. 3 v. 28, als ook om de Liefde en Navolginge van het Lam Gods, waarvan zy spraken en die ik meende, dat in eenige opzichten zuiver naar het woord Gods onder hen geleerd en gepractiseerd wierd" (bl. 20). Maar de bedenkingen wogen nu zwaarder. De argumenten hiervoor ontleende hij aan de „Agt korte t'Zamenspraken" van Peiffers.

Evenzoo maakte J. Stinstra, doopsgezind predikant te Harlingen, zich bezorgd over de hernhutthersche beweging. In zijn „Waarschuwing tegen de Geestdryver" (V 40) noemde hij wel is waar den naam van Zinzendorf niet, maar hij doelde toch op hem, toen hij sprak van een „voornaam Geestdryver", die zich „een onweder-sprekelyk gezag", een vrij protestant onwaardig, aanmatigde om meer aanhang te winnen. Doch hierover sprak hij meer terloops, omdat hij zich hoofdzakelijk tegen de Nijkerksche beweging keerde. J. F. Boissy vertaalde deze Waarschuwing in het Fransch en liet er een „Preface" aan vooraf gaan, waarin hij openlijk de Hernhutthers bestreed en aan het slot een uittreksel uit hun geschriften toevoegde. Hiernaar werd de duitsche vertaling gemaakt, die natuurlijk uitsluitend tegen de broedergemeente was gericht, omdat men daar de Nijkerksche beweging niet kende²⁴⁾.

In 1751 hield trouwens de bestrijding van de Hernhutthers vrijwel plotseling op. Slechts sporadisch werd later hier en daar nog eens in geschrifte tegen de broedergemeente gewaarschuwd. De oorzaken voor deze verandering moeten zoowel binnen als buiten de broedergemeente worden gezocht. Het krachtige, alles trotseerende optreden der Hernhutthers ging plaats maken voor een stille, afwachtende houding. Daarbij wezen innerlijke ontevredenheid en verdeeldheid binnen de grenzen der broedergemeente op een zeker verval, wat de tegenstanders met voldoening vaststelden. De theologen hadden voornamelijk de werken van Zinzendorf aange-

²⁴⁾ Zie Sepp, *t. a. p.*, II, bl. 213 vgg.

vallen en daar deze na 1750 langzamerhand een defensief standpunt ging innemen en geen nieuwe gedachten, die tot bestrijding konden verlokken, meer uitte, had men weldra alle mogelijke bezwaren uitvoerig besproken. Immers zoowel professoren als kerkelijke commissies hadden alles zorgvuldig uitgeplozen.

Een der voornaamste redenen voor de geringere belangstelling lag echter geheel buiten den invloed der broedergemeente. Het gevaar voor enthousiasme, dat men steeds bij de Hernhutters had opgemerkt en aangetoond, bleek plotseling veel meer in de vaderlandsche kerk zelf aanwezig te zijn, namelijk in de Nijkerksche beweging. Gerardus Kuypers, toen predikant te Nijkerk, had dit gevoelschristendom door zijn manier van preeken opgewekt en sterk bevorderd. Het gevolg was, dat in 1750 daar en op vele andere plaatsen deze „beroeringen” zich openbaarden in een juichen en zingen, in een gillen en weenen, dat alle grenzen der redelijkheid te buiten ging. Hiertegen was de waarschuwing van Stinstra in de eerste plaats gericht en professor Van den Honert had zijn pen voor meer dan een tegenschrift gescherpt. Gelijk voorheen de Hernhutters kon nu Kuypers klagen: „Wat hebben Neerlands Tempelboogen niet weergalmt van de nieuw opstaande Geestdryvery der Gelderse Dweepers? Wat hebben de Predikstoelen niet gedavert van het doldriftig geroep teegen dien nieuwen tuimel Geest, die uit den afgront opgekoomen, den grouwel der verwoesting drygde te stellen in de heilige plaatse?” Maar „men veroordeelt onverhoort. Men schreeuwt van Hernhuthery, Geestdryvery, Dweepery, Quietistery, met een woord, een nieuwe schadelijke Leere. Dog waar zyn de blyken? Welke zyn de bewyzen? Wat heb ik, wat hebben die geen, die God in deeze dagen tot bekeering bewrogt, met dat gespuis gemeen?”²⁵⁾

Te Kampen verscheen nog in 1764 een strijdschrift van A. H. Stompwijk, getiteld „Licht uit Duysternis” (V 41). De schrijver, geen theoloog, had zich omstreeks 1750 in zijn „academische jaaren” met de zaak der Hernhutters bezig gehouden. En had God hem niet „uyt de duysternis tot zyn wonderbaarlyk licht” getrokken, dan zou hij zijn goederen verkocht hebben en zich onder de Hernhutters begeven hebben om „hunne gevoelens aan te kleven” en zich „geheel en al van hun afhankelijk te maken (zo verre zoude de bedorven smaak in de natuurstaat gegaan zyn)”. Maar door „eene zonderlinge bestieringe van God” werd hij ervan afgehouden. Daar hij nu gelegenheid had zijn kennis over de broedergemeente te boek te stellen, bepaalde hij zich tot Zinzendorf, „die als een fakkel en trompet van deeze eeuw wel mag aangemerkt worden, dewyl hy zo groote brand in Gods Kerke veroorzaakt

²⁵⁾ Vgl. G. Kuypers, *Gamaliels Raat, voorgesteld in een Leerrede over Handel. V : 33—39, Toegest op het berugte Bekeeringswerk te Nieuwkerk op de Veluwe, Amsterdam 1752, bl. 42* vq.

heeft, dat zy nu naauwlyks uytgeblust is" (bl. 9). In het eerste gedeelte van zijn boek weerlegde hij de Regensburgsche apologie, hoofdzakelijk met aanhalingen uit de brieven van N.N. aan N.N. uit het jaar 1738 (V 1; 2). Het tweede gedeelte, waarin hij de opvatting van Zinzendorf over het huwelijk breedvoerig en bezadigd bestreed, getuigde van meer persoonlijke studie. Dit alles had echter weinig zin, want Zinzendorf leefde niet meer, en zijn volgelingen hadden deze gedachten niet overgenomen. De gereformeerde kerk had blijkbaar voor dergelijke bestrijding ook geen belangstelling meer, want achter het titelblad stond te lezen: „Gevisiteerd, en niet geimprobeert door de Eerwaarde Classis van Campen, zullende de Auteur, wanneer 't vereyst wordt aan 't Publiek van alles verslag doen”.

De strijd, dien de Rotterdamsche predikant Petrus Hofstede ten slotte in 1802 tegen de broedergemeente aanbond, was eigenlijk een protest tegen den geest van het Nederlandsch Zendinggenootschap. Daar de vooraanstaande leden van dit genootschap met de broedergemeente, wier zendingssijver zij voorbeeldig vonden, vriendschappelijk samenwerkten, trachtte Hofstede het N. Z. G. in een bedenkelijk licht te plaatsen door de Hernhutters zoo zwart mogelijk te maken. De broedergemeente telde onder haar vrienden bekende personen van dien tijd. Mr. H. van Alphen getuigde: „ik heb menigmaal het voorbeeldige in het gedrag der Hernhutters, met stille bewondering, aanschouwd, — en dikwijls gezegd, — ach was Nederland hun gelijk!"²⁶⁾ En professor Krom vroeg, of de hernieuwing en bewaring der broedergemeente niet „waarlijk een werk van God" was, vooral in aanmerking genomen „tot welke groote onderneemingen voor Jesus rijk onder de Heidenen" de Hernhutters geschikt waren. Het waren zulke zegenrijke ondernemingen, dat zij „elk, die 'er acht op geeft, in verwondering, en verbaazing wegrukken!"²⁷⁾ Zulk een critieklooze vereering ging menig predikant van den ouden stempel te ver.

Petrus Hofstede, wiens vader in 1736 kort voor zijn dood Zinzendorf nog had ontmoet, rekende met dezen nieuwen geest af in zijn boek „De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche Secte en van derzelver Grondlegger" (V 43)²⁸⁾. Hij was al vaker met

²⁶⁾ Zie diens *Mengelingen in Proze en Poezij*, 2de dr., Utrecht 1793, bl. 244; ook aangehaald door H. J. Krom als motto voor zijn inleiding op de *Ratio Disciplinae Unitatis Fratrum*, Dordrecht 1793.

²⁷⁾ Vgl. Krom, *t. a. p.*, bl. LXXXIX.

²⁸⁾ Vgl. J. P. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, Rotterdam 1899, bl. 496 vgg. — Aan een recensie van dit werk in de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, Amsterdam 1805, dl. III, bl. 603 vgg., voegde de Redacteur toe: „Men houdt er, met veel grond, voor den overleden Hoogleeraar P. Hofstede te Rotterdam, bekend genoeg door zijnen ijvergeest.”

den hernhutterschen invloed in aanraking gekomen, eerst toen Petsch in 1776 David Kleman tegenover hem en professor J. J. van Drunen verdedigde bij een geschil over het leerstuk van de orde des heils. Daarna had hij te Rotterdam in Verster een ambtgenoot gekregen, die een hernhutterschen kring om zich verzamelde en het N.Z.G. mede oprichtte. De schrijver had opgemerkt, dat de broedergemeente bij velen „eene achting, liefde, toejuicing en bijval [had] weten te verkrijgen, die de smaad, hoon en verguizing, aan welke zij voormaals onderworpen was, te boven gaat” (bl. II) en daarbij doelde hij in het bijzonder op Krom, die zelfs een voorrede voor een hernhutter boek durfde te schrijven en zijn redevoering, gehouden op de algemeene vergadering van het N.Z.G. in 1799, „ongeapprobeerd” liet drukken (bl. 307). Terwijl Bachiene er nog alleen maar tegen op kwam, dat men de broedergemeente met de gereformeerde kerk op één lijn wilde stellen, had Hofstede nu te strijden tegen gereformeerde voorgangers, die de broedergemeente zelfs „een model van Euangelische denk- en handelwijze” noemden (bl. 315). Voorts werd de „Theodicee” van dr. Van der Kemp bestreden, terwijl de geschriften van Spangenberg wegens hun onvolledigheid en onzuiverheid evenmin voldeden, hoewel er weinig op viel aan te merken (bl. 334 vlgg.). Deze uitvoerige „Historie” getuigde van een fanatisme, dat den anoniemen schrijver, die echter terstond werd herkend, weinig eer aandeed.

Een protest tegen dit boek bleef niet uit. In briefvorm werden door een „liefhebber van waarheid en vrede” „eenige aanmerkingen” (VI 46) gemaakt. Men was er volkomen van overtuigd, dat deze „Historie” niet te Amsterdam, zooals het titelblad vermeldde, maar te Rotterdam was gedrukt en uitgegeven (bl. 20), en dat een oud-predikant der gereformeerde kerk aldaar de schrijver was (bl. 36). De eigenlijke drukker had het werk niet op zijn eigen naam willen uitgeven, omdat hij met het N.Z.G., waartegen de „Historie” ook was gericht, in verbinding stond. Niet slechts de Hernhutters werden daarin van vermenging der verschillende gezindten beschuldigd, ook het N.Z.G. beging deze fout door van de Remonstranten geld aan te nemen en hun uit dank daarvoor van de handelingen van het genootschap geregeld kennis te geven (bl. 25). Met een voorbeeld verduidelijkte de briefschrijver daarentegen, dat samenwerken met andere gezindten geen verzaken van eigen beginselen beteekende. „Wie tog verdacht ooit den Heer Hofstede, Professor Honorarius te Rotterdam, van ketterij, of van eenige zucht, om de Gereformeerden te willen verbroederen of amalgameren met andere Christen-gezindheden, en vooral met die der Remonstranten?” (bl. 29). En deze Hofstede had indertijd in zijn antwoord op de prijsvraag, uitgeschreven door de Haarlemsche Maatschappij, over de „voortplanting van het Evangelie in de Coloniën”, Remonstranten, Lutherschen en Doopsgezinden opgewekt

met de Gereformeerden mede te werken tot den opbouw van het koninkrijk Gods onder de heidenen ²⁹). Aldus werd de oude Hofstede nog kort voor zijn dood niet zonder humor met zijn eigen woorden weerlegd.

De eerste geschiedschrijvers, die de broedergemeente behandelden, lieten zich geheel door de gangbare bestrijding leiden. Maar naarmate deze afnam, werd ook hun beoordeeling gunstiger. De duitsche hoogleeraar J. L. Mosheim had in zijn omvangrijk werk over de kerkgeschiedenis slechts kort en zakelijk enkele opmerkingen over de Hernhutters gemaakt. A. Maclaine, predikant bij de engelsche gemeente te 's-Gravenhage, vertaalde in 1765 die kerkhistorie uit het Latijn in het Engelsch en voegde er vele aantekeningen aan toe. In 1768 verscheen te Londen een tweede, vermeerderde druk. Drie jaren later begon P. Loosjes, doopsgezind leeraar te Haarlem, dit werk in het Nederlandsch uit te geven (VII 1). Daarvoor ontving hij van Maclaine nog meer aantekeningen. Hierin sprak laatstgenoemde zijn verwondering uit, dat Mosheim „zulke onbepaalde en algemeene bewoordingen” over „dit haatlyk Genootschap” bezigde. Verder verwees hij naar enkele strijdschriften, „hiermede het Gordyn van dit Tooneel van Onkuischheid toehaalende” (bl. 37). In het vervolg op Mosheim's kerkelijke geschiedenissen (VII 2), door J. A. C. van Einem geschreven en in 1781 in het Nederlandsch uitgegeven, werd de broedergemeente zeer waardeerd beoordeeld. Bij vroeger vergeleken vond men nu „in veele stukken eene verandering en waare verbetering”, en dat zij „over menige dezer beschuldigingen zig zo verklaard hebben, dat men met hen te vreden zyn kan, is buiten kyf” (bl. 634). Geen wonder, dat zij erkend werden als „getrouwe en gehoorzaame onderdaanen en werkzaame en nutte leden der maatschappye” (bl. 656).

Nog uitvoeriger schreef S. van Emdre, predikant te Hoornaar, in zijn „Historisch Bericht van alle de Gezintheden” (VII 3) in 1784 over de Hernhutters. Het laatste hoofdstuk is geheel aan de broedergemeente gewijd, en bevat talrijke bijzonderheden over hernhutter opvattingen en gewoonten. De schrijver had de werken van Spangenberg gelezen en bovendien waren hem „eenige nauwkeurige berigten in schrift toegezonden” (bl. 344). Hij had zich dus door de Hernhutters zelve laten onderrichten. Dat deed ook A. Ypeij, toen hij voor zijn „Geschiedenis van de Kristelijke Kerk” (VII 4) in het eerste deel (1797) over de broedergemeente breedvoerig schreef. Ypeij nam een objectief beschouwend standpunt in. Daarom behield zijn studie ondanks vele onjuistheden langen tijd haar waarde.

²⁹⁾ Vgl. P. Hofstede, *Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen*, te Haarlem 1776, dl. XVII, bl. 126 vg.

In de literatuur van die dagen werden de Hernhutters gewoonlijk zeer ongunstig beoordeeld. De spectatoriale geschriften, waarin alle actueele onderwerpen aan de kaak werden gesteld, brachten hen, zooals licht te begrijpen is, verscheidene keeren ter sprake ³⁰). De „Algemeene Spectator” van 18 Febr. 1743 beschreef hun optreden te Haarlem, en de „Nederlandsche Criticus” (V 47) van 1750 wijdde drie „Vertoogen” aan hun „Schynheiligheit”, „Zeldzaamheden ende Manieren”. In het oog van het gewone volk waren zij buitenlandsche zonderlingen; vandaar dat hun naam een prachtig opschrift kon geven voor leutige drink- en minneliederenbundels. In 1757 verscheen zulk een boekje met minder fraaie inhoud onder den titel „Het hernhutsche Nachtegaaltje”, versierd met een kopergravure van de Zeister broedergemeente en op den voorgrond een aantal musiceerende broeders en zusters ³¹).

De schrijfsters Wolff-Bekker en Deken hebben in verschillende van hun werken de Hernhutters aangehaald. Zij waren blijkbaar goed bekend met de broedergemeente te Amsterdam, want een der leden (Jordaan) wordt zelfs met name genoemd. Maar als voorstanders van den „Redelijken Godsdienst” hadden zij ernstig bezwaar tegen de hernhuttersche spreekwijzen, die „eene verhitte inbeelding” bevorderden ³²). Loosjes beschreef ook uitvoerig hun zeden en eigenaardigheden. Hij wilde de broedergemeente niet in een ongunstig daglicht stellen, maar vond toch, dat zij veel aanleiding gaf „om ligt aandoenlijke harten te stemmen tot eene overdrevene overgegevenheid aan Godsdienstige bespiegelingen, zoo strijdig met de werkzaamheden, tot welke, volgens mijne gedachten, de wijze Voorzienigheid den mensch hier op aarde geroepen heeft” ³³). Door het jongere geslacht, dat de denkbeelden der Aufklärung huldigde, werd tamelijk schamper over de hernhuttersche vroomheid gesproken. Het nieuwe was hier, dat de

³⁰) Vgl. J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741—1800*, Utrecht 1890 ², bl. 234 vgg.

³¹) *Het Hernhutsche Nachtegaaltje, in eene vrolyke luim, zingende honderd nieuwe en nooit te voren gedrukte Airtjes, zoo Menuëtten, Contredansen, Marsen etc. etc.* Gedrukt voor den Auteur, te Amsterdam 1757, 200 blz., kl. 8°. Voorts: *De Zeister Leeuwerk, Zingende en Kweelende, met Vrouwendag, enz.* Nooit bevoorens Gedrukt. Tot Amsterdam, Gedrukt by de Erve de Wed. Jacobus van Egmond, s.d., 96 blz., kl. 8°.

³²) Vgl. E. Wolff-Bekker en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut; of De gevolgen der opvoeding*, 's Gravenhage 1796, dl. VI, blz. 26 vgg., waar in twee brieven de hernhuttersche vroomheid schril belicht wordt. Er is sprake van „een wellustig hipocriet of een raazend zot Geestdrijver” (bl. 43); „deeze dolligheden” (44); een „zoet grienende Broeder” (59); „dien sniksnak” en „dat malle gegons van dat bloed” (61); en een „Hernhutsche fijnbaart, of phariseeuw” (64).

³³) Zie A. Loosjes Pz., *Zedelijke Verhaalen*, Haarlem 1815 ² (eerste druk 1804—05), bl. 142 vgg., in het verhaal over „Wilhelmina en Clara van Vroomenstein”. Citaat op bl. 153.

hernhuttersche richting niet meer door de dogmatiseerende orthodoxie, maar door een moralistisch rationalisme werd veroordeeld. De tijd der bestrijding was echter geheel voorbij.

Wij hebben een volledig overzicht over den strijd tegen de hernhuttersche beweging gegeven, zonder bij de afzonderlijke twistpunten nader stil te staan. Het heeft inderdaad weinig zin meer den inhoud van de afzonderlijke strijdschriften uitvoerig weer te geven. Men zou in een eindeloos herhalen van dezelfde bezwaren vervallen. Ook gelukte het den bestrijders zelden de eigenaardige opvattingen, die werkelijk voor de Hernhutters kenmerkend waren, juist te treffen. Toch heeft deze pennestrijd in één opzicht voor ons beteekenis, omdat daaruit is gebleken, dat de klove tusschen Gereformeerden en Lutheranen toentertijd zeer diep was, ook al wilde men vreedzaam met elkander verkeerden.

Het oecumenisch streven van Zinzendorf om deze klove te overbruggen werd voor een gevaarlijk vervagend syncretisme gehouden. De dogmatische verschillen wogen zwaarder dan het gemeenschappelijk bezit, omdat men niet wilde onderscheiden tusschen hoofd- en bijzaak. Zinzendorfs begrip „harte-theologie” werd derhalve verworpen. Omdat men hetgeen hij bijzaak noemde, in het middelpunt der bestrijding plaatste, had hij weinig belangstelling voor de aanmerkingen van zijn tegenstanders. Slechts enkele verdedigingen heeft hij uitgegeven en die waren heelemaal geen weerleggingen van de twistpunten; omdat hij op de afzonderlijke vragen nooit inging. Daarbij was voor de meeste zijner bestrijders een zakelijke critiek onmogelijk, wijl hij van hun standpunt uit voor geen rede vatbaar scheen te zijn. Overigens beoordeelde hij de bestrijding zeer positief, omdat zij voor de gemeente opvoedend werkte en haar alle gevaren voor oogen hield ³⁴⁾. Zinzendorf heeft wel persoonlijk tot de bestrijding van zijn gemeente het meest aanleiding gegeven. Vooral in de jaren van zijn grootste werkkraft, liet hij allerlei pennevruchten drukken, zonder zich af te vragen, wien ze in handen zouden vallen. Terwijl de inhoud vaak weinig was overwogen en de stijl slecht was verzorgd, overlegde hij niet, of de buitenwereld hem zou kunnen begrijpen. Bovendien kwam hij er niet toe zijn theologie duidelijk te formuleeren, maar sprak hij zich liever in bijbelsche en dichterlijke bewoordingen uit. Daarbij nam hij de realistische zegswijze van vele bijbelboeken te hulp en ontwikkelde hij een eigen hernhuttersche taal, waarin alle dogmatische begrippen werden overgezet. Zinzendorf ging hierin inderdaad zeer ver en ontleende ook vele uitdrukkingen aan de mystiek, die in de luthersche kerk van dien tijd grooten invloed oefende.

³⁴⁾ Vgl. Zinzendorf, *Der Oeffentlichen Gemein Reden im Jahr 1747 Zweyter Theil*, in den Brgn. 1749, S. 173.

Op het eerste gezicht zijn het zeer uiteenloopende gevoelens, die door de bestrijders als onzuivere leerstellingen werden gebrandmerkt. Maar bij nadere beschouwing blijkt toch zeer duidelijk, dat alle ontdekte ketterijen ten slotte tot een gemeenschappelijke oorsprong konden herleid worden. De tegenstanders zagen achter alles een gevaarlijk mysticisme. Slechts één ketterij, het Socinianisme, waarvan zij voornamelijk in het begin werden verdacht, valt hier buiten. Trouwens op dit punt was de beschuldiging ook beslist onjuist. De aanleiding tot deze verdenking was gelegen in het feit, dat de Hernhutters in Nederland zeer vriendschappelijk met Crell en de Collegianten, evenals met Deknatel en de Doopsgezinden omgingen. In waarheid was de inwerking omgekeerd, want deze sociniaanschgezinde menschen kwamen onder den invloed van de hernhuttersche opvattingen³⁵⁾. Maar de tegenstanders hoopten aldus de hernhuttersche beweging op gevoelige wijze te kunnen treffen, omdat het socinianisme als een gevaar voor den openbaren eeredienst en de christelijke zeden door de overheid in dien tijd nog krachtig werd bestreden. De bestrijders meenden stof voor deze beschuldiging te vinden in die woorden van Zinzendorf, waarin hij de menschheid van Jezus zóó realistisch voorstelde, dat Zijn Godheid in gevaar kwam. Doch tegenover de Socinianen leerde hij zeer nadrukkelijk de praeëxistentie van Jezus, door Hem als den Schepper der wereld te aanbidden.

Meer grond had de beschuldiging van „bedorvene mystiek”, waarover dan ook de eigenlijke strijd werd gevoerd. Maar de bestrijders hebben zich niet afgevraagd, in hoeverre deze mystieke denkbeelden typisch hernhuttersch waren. Door de Hernhutters op grond van liederen, die gemeengoed van de luthersche kerk waren, tot geestverwanten van Jakob Böhme te bestempelen, tasten zij feitelijk zonder het voldoende te beseffen die „zusterkerk” aan. Aan de hand van den „Herderlyken en Vaderlyken Brief” (V 6) van Amsterdam kunnen wij dit duidelijk maken. De belangrijkste bron, waaruit de pastorale brief zijn stof putte, was het „Gesangbuch der Gemeine in HerrnHuth”, dat in 1735 voor het eerst verscheen. In den pastoralen brief zijn vijf en twintig liederen daaruit aangehaald als bewijs van ergerlijk hernhuttersch mysticisme. Maar dit gezangboek bevatte nog zeer weinig liederen van hernhutter oorsprong, aangezien het hoofdzakelijk een verzameling van algemeen gebruikelijke verzen was, zooals het gezangboek van J. A. Freylinghausen, dat te Halle was uitgegeven. Van de vijf en twintig aangehaalde liederen waren er tien, die Zinzendorf aan het gezangboek van Freylinghausen had

³⁵⁾ Vgl. Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 38, waar Zinzendorf beslist ontkent overtuigde Socinianen in de broedergemeente te hebben opgenomen.

ontleend en slechts zes, die van hem zelf, dus uit de broedergemeente, afkomstig waren. De overige negen had Zinzendorf ook wel van elders overgenomen.

Een enkel voorbeeld verduidelijkt voldoende, hoe de bestrijders te werk gingen. De pastorale brief wilde bewijzen, dat de Herrnhutters, wier bedrijvige en blijde geloofshouding men kende, „dat lydelyke, werkeloze stille wagten” zeer prezen, om „een ganschelyk keren tot de vernietiginge” te bereiken³⁶). Het bewijs hiervoor was lied 412, vers 3. In dit lied spreekt de dichter zijn liefde uit voor het Lam Gods, dat hij bereid is tot aan het kruis na te volgen. Tegelijk beseft hij zijn zondige onreinheid en smeekt hij God hem sneeuw wit te wasschen, gedwee als een lam te maken en zoo tot een rein offer te slachten, ja gelijk Izaak tot volledige vernietiging te binden, opdat den ouden Adam geen rust meer overblijft. Dan zal hij het Lam navolgen, zij het ook in dit leven nog slechts in het geloof. In dit lied, dat waarschijnlijk van Gottfried Arnold afkomstig is — in het gezangboek van Freylinghausen is het no. 946 — zijn allerlei bijbelsche beelden op wonderlijke wijze doorengemengd³⁷). Ook zal wel niemand ontkennen, dat hierin mystieke klanken voorkomen. Maar wanneer wij het gedicht in zijn geheel beschouwen, kunnen wij er even goed uit bewijzen, dat de dichter toch geen echt mysticus was. Professor Voget vroeg echter terecht: „Maar is dan de oude mensch Godskind, die zig ganschelyk tot vernietiging zal wenden?” Deze mystieke uitdrukking toch liet geen plaats open voor de christelijke leer der rechtvaardiging. Kulenkamp wilde hier „bedorven mystiek” in vinden, omdat hier naar zijn overtuiging met het afsterven van den ouden mensch „de gehele menschelyke natuur, met alle deszelfs delen en vermogens, zelfs de redelyke niet uitgesloten”, was bedoeld³⁸). Zinzendorf had zich zeker niet met zulke dogmatische overwegingen bezig gehouden, toen hij dit gezang uit de luthersche liederbundels overnam.

Dat van lutherschen kant tegen de werkwijze van de gereformeerde theologen geprotesteerd zou worden, kon men verwacht-

³⁶) Zie den *Herderlyken en Vaderlyken Brief*, bl. 16 vg.

³⁷) Vgl. J. T. Müller, *Hymnologisches Handbuch zum Gesangbuch der Brüdergemeine*, Herrnhut 1916, S. 203. Lied „O stilles Gotteslamm”. Overigens schreef Zinzendorf over Arnold „Der seel. Arnold war zwar sehr in der Mystic (die ich nicht leyden kan) verliebt, und verdarb damit oft die schönsten Gedanken, die er hatte; aber er war ein grund-ehrlicher Mann”. Cf. *Theologische Bedencken*, Büdingen 1742, S. 145.

³⁸) Zie A. Voget, *Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit*, bl. 72 vg., en G. Kulenkamp, *De naakt ontdekte Enthusiastery*, bl. 185. Vgl. voorts over Zinzendorfs houding ten opzichte van de mystiek: B. Becker, *Zinzendorf und sein Christentum im Verhältnis zum kirchlichen und religiösen Leben seiner Zeit*, Leipzig 1900², S. 249 ff., en W. Betterman, *Theologie und Sprache bei Zinzendorf*, Gotha 1935, S. 25 ff.; 179 ff.

ten. De schrijver van het *Raisonnabel Antwoord*" (VI 28), wien het niet in de eerste plaats te doen was om de Herrnhutters te verdedigen, schreef zeer behartenswaardige woorden: „en ik zoude my sterk durven maken uyt een gedeelte Coccejaansche en Voetiaansche spreekwyzen zo in gemaakte Liederen, als Praedikaatsien ende Commentarien ruim zo gemakkelyk eene naakt ontdekte Enthusiastery op te stellen, als uyt de Herrnhuthsche, wanneer het maar alleen daar op aankomt, om uyt zulke uytdrukkingen terstond het quaadste te verstaan. En ik betuig tot op dit uur niet te begrypen, hoe de Lutherschen zo stil zitten, terwyl hunne al voor lang geachte, en door geheel Duitschland gebruikte Liederen, als bewyzen van de Enthusiastery zyn opgegeven om dat ze in het Herrnhuthsche Gezangboek staan". Als voorbeeld noemde hij enkele bekende verzen, die Kulenkamp had aangevallen en ook in de gezangboeken van Halle en Hannover voorkwamen. Daarna vervolgde hij: „Om meer plaatsen niet aan te haalen, kan ik nog als een waaragtige Waarheit opgeven verscheide Gezangen, in het Herrnhuthsche Gezangboek te vinden, die van een Man hier in Nederland, een voorbeeld van Deugd en Godzaligheid gemaakt zyn, een Man die niets minders als een Herrnhuther was, en waar van ik de origineele Geschriften onder my berustende hebbe, dewelke nog op zyn tyd zullen dienen, tot verdediging van de Eer dier brave Mannen, wier Gezangen in het Herrnhuthsche Gezangboek door zeker geval, of by wege van Uyttrekzel uyt andere Boeken zig bevinden, en welke gebruikt zyn, om 'er eene naakt ontdekte Enthusiastery uyt te trekken. Dit moet ik ondertusschen nu ondervinden, wat de Gevolg-trekkers niet al vermogen, om een onschuldige zegswyse in de gedaante van Kettertaal te doen vertoonen: Maar het gaat gelyk als 't gemene Spreekwoord luid: Eenes anderen gebreeken hebben wy voor de oogen, maar onse eige dragen wy op de rug. Zoude men eens beginnen te examineeren verscheide zegswysen in onse Kerken, daar zoude zekerlyk eene groote Reformatie moeten geschieden" (bl. 26 v.g.).

Een belangrijk twistpunt was in dit verband de zalving der geloovigen. Hierop was de aandacht gevallen door het laatste bijvoegsel achter de „Verzameling van eenige Brieven" (VI 3), waarin een „Korte Verklaringe van de Zalvinge der Gelovigen" (bl. 188 vgg.) werd gegeven. Op grond hiervan werd den Herrnhutters nu verweten, dat zij de zalving boven den bijbel stelden, zoodat hun opvatting feitelyk niets anders was dan een bijbelsche vermomming van het inwendige licht der mystieken. Ongetwijfeld herinnerde dit opstel op vele plaatsen sterk aan de mystiek. Wij lezen daar, dat de zalving is „het Inwendig Evangelie-Ligt", dat in de ziel ontstoken is. Ze is een „Genade", die God alleen aan de waarachtige geloovigen gegeven heeft; ze is „des Geestes"

en leert in het bijzonder den wil van God kennen. Ze geeft niet alleen zooals het geweten aan, of iets goed of kwaad is, maar leert in zeer bijzondere omstandigheden of „dit of dat goed of quaad is”. „Ze geeft den Uitslag in dingen, waartoe men zo geen Grond, of Schriftspreuk weet by te brengen”. Voorts handelt zij vriendelijk en zacht, men moet er nauwkeurig acht op slaan. Ze is geen verstandelijk redeneeren, maar „een innig Dicteeren”. Ze kan soms ook opwekken tot profeteeren en voor dreigende gevaren waarschuwen. Ze schenkt vertrouwen in God en is „de Kenner van ware en valsche Lere”. „Ze is, 't geen de Woorden, Redenen, Liederen, en het Gebed kragt byzet. Die zig van haar trekken en leiden laten, worden een Levendige Bybel, een Levendige Verklaringe der Waarheid.”

Zinzendorf legde in deze uiteenzetting veel meer in het begrip der zalving, dan hij met de korte opmerkingen in 1 Joh. 2 : 20 en 27 zou kunnen verdedigen. Ook bij de Gereformeerden was de zalving een veel enger begrip. Zij verstonden daaronder de verzekerdheid des geloofs, dat de geloovige daardoor alle dingen, die tot zijn zaligheid noodig zijn, weet. In een openbaar bericht heeft Zinzendorf professor Gerdes, die hem het eerst hierover had aangevallen, geantwoord ³⁹⁾. Daarin kwam hij allereerst tegen diens intellectualistische opvatting op. Hij laakte het, dat Gerdes de woorden: „gij weet alle dingen” verklaarde als „alwetendheid”, de zalving „de wortel der kennis” noemde, en den geloovige daardoor „inzicht in den ganschen raad Gods” toeschreef. Overigens verklaarde Zinzendorf nadrukkelijk dat hij de zalving niet boven de Schrift wilde stellen, maar daarnaast. Dat de zalving ons tot een „levende bijbel” kon maken, beteekende „dat haar geheele werking in haar hoogste volkomenheid daarop uitloopt, dat wij zoo denken, spreken en zijn als het geschreven Woord Gods dat medebrengt”. Voor Zinzendorf was de inwendige stem wel degelijk afhankelijk van het uitwendige evangelie. De zalving was een buitengewoon belangrijke zaak in zijn geloofsleven ⁴⁰⁾. Naast het geweten als waarschuwende macht, was zij de volstrekt leidende functie in het leven van den bekeerde. God had den christen in plaats van de uiterlijke wet van Mozes een innerlijken leidraad gegeven. Zinzendorf wilde de zalving niet met „gevoel” weergeven, beter scheen hem „overtuiging” toe. Zij werkte intuïtief. Voor overleggingen en twijfel mocht geen plaats gelaten worden. Op lateren leeftijd vond Zinzendorf alleen de uitdrukking: „es ist mir so” passend als grondslag en verantwoording voor zijn handelen.

³⁹⁾ Het antwoord aan Gerdes in de *Theologische Bedencken*, S. 163 ff., en in de *Büd. Sammlung*, II, S. 189 ff.

⁴⁰⁾ Vgl. Becker, a. a. O., S. 66 ff.; Uttendörfer, a. a. O., S. 203 ff., en *Büd. Sammlung*, I, S. 154 f.

Ten slotte liep deze controverse uit op een strijd over de be- teekenis van den bijbel als Gods woord. Voor de „Dwepers” en Quakers of „Beverers” was de Geest niet aan het woord der Heilige Schrift gebonden, omdat de onmiddellijke inspiratie, het inwendige woord, grootere waardeering genoot. De bestrijders van Zinzendorf beoordeelden hem onjuist, wanneer zij hem tot de „Geestdrijvers” rekenden. Hij vond den norm voor zijn geloof niet in den mystieken „Christus-in-ons”, maar in den historischen Christus, die men alleen uit den bijbel leerde kennen. Tegenover de oude gereformeerde schriftbeschouwing stond hij echter afwijzend. Het bezwaar van gereformeerde zijde was, dat hij het O.T. niet beschouwde als een profetie op den Christus, maar voor zoover bruikbaar als een directe openbaring van Hem. Dit bracht zijn christocentrische opvatting mede.

Maar groote ergernis verwekte hij vooral door de leer der verbale inspiratie volkomen te negeeren. De kerkeraad van Amsterdam beschreef in 1750 (V 34) met verontwaardiging, hoe de Hernhutters „dat heilig woord onteeren en mishandelen” door „de Voortreffelykheit en Kragt van de Spreek- en Schryf-styl” afbreuk te doen (bl. 6). Ofschoon voor Zinzendorf de bijbel zoo dierbaar was, dat hij er geen woord van zou willen missen, sprak hij toch over de taal, de stijl en de historische feiten zeer ongedwongen en natuurlijk. De bijbel verloor bij hem niet in aanzien, al ontdekte hij er tegenstrijdigheden, onstichtelijke gedeelten, „slegt Grieks” en „Boerenspreekwyzen” in. De schrijver van het „Raisonnabel antwoord” (VI 28) verdedigde den graaf tegenover den kerkeraad, wat „den schonen Goddelyken styl” aanging. Hij schreef: „Wat de Boeren spreekwyzen belangt, Ik zeg wederom het woord klinkt hart in onze ooren, maar, bewyst Eerwaarde Heeren, dat wy in het nieuwe Test. puik van Koninklyke taal of menschelyke hoogdravenheit vinden, wanneer wy slegts op den styl willen letten: Ik hebbe het diepste ontzach voor de Goddelyke Waarheden, maar ik beweew, dat onze grote Zalig-maker zig in zyne uitdrukkingen bedient heeft niet van hoogdravende en overvliegende woorden, zo als tegenswoordig vele Heeren Predikanten doen, maar van eenvoudige en nogtans krachtige, die geschikt waaren na de bevattinge van gemeene Luiden, ende de Landswyze der Jooden, waar onder hy wandelde” (bl. 7).

De strijd betrof vooral de leerstukken van de uitverkiezing en de rechtvaardiging, waarbij het oude verschil tusschen de Gereformeerden en de Lutheranen van zelf naar voren kwam. Het was waar, dat de beschuldiging „van seer verre te gaan in het stuk van de Algemeene Genaade”, zooals De Watteville zich uitdrukte, zeer gegrond was, want Zinzendorf deed zich kennen als een vurig tegenstander van de harde formuleering: God wil niet, dat

alle menschen zalig worden. De vraag, waarom ook gestreden werd, was, of dit hernhuttersch standpunt voor luthersch kon doorgaan of berustte op de mystieke opvatting van de herstelling aller dingen, „dat ten laatste alles zalig zal wederkeeren in en tot Godt, zynen oorsprong“⁴¹⁾. De reden, waarom Zinzendorf de leer der algemeene genade zoo sterk naar voren bracht, was allerminst een mystieke levensbeschouwing, maar het evangelische getuigenis, dat Christus voor de zonde der geheele wereld is gestorven, en dat voor de gansche zondenlast door diens kruisdood verzoening is verkregen.

Het gelukte trouwens Van den Honert niet een duidelijke scheiding te trekken tusschen Gereformeerden en Lutherschen aan den eenen kant en Hernhutters en Mystieken aan den anderen kant⁴²⁾. Zijn betoog werd zelfs verkeerd begrepen, zoodat het bij Lutherschen ergernis opwekte. Jonas Taüson schreef „Eenvoudige, dog Duydelike Herinneringen, aan de Lievehebbers der waarheid voorgesteld“, waarin hij Van den Honert van vijandschap tegen de luthersche kerk beschuldigde. Laatstgenoemde verzekerde evenwel: „Nergens heb ik, in die Verhandeling, een onvrundelik woord tegen de Luthersche Kerk gesproken... daar sy, in tegendeel, enkel en alleen tegen den Heer Graav van Zinzendorff geschreven is“. Zinzendorfs universalisme sloot zich geheel aan de luthersche theologie aan. Dat het tegen Gods wil zou zijn, dat alle menschen zalig worden, durfde een Lutheraan niet te zeggen. Zoo ver wilde hij zich niet in Gods raadsbesluiten verdiepen. Voor hem was het verworpen-worden der goddeloozen een feit, dat God van te voren wist en zag, alleen door „bloote beschouwing“ op grond van Zijn alwetendheid. De Gereformeerden gingen nog verder. Zij leerden, dat het verworpen-zijn evenals het uitverkoren-zijn op een „voorverordineering“ Gods berustte. Het was daartegen, dat het protest van Zinzendorf zich richtte. De positieve waarde van de leer der uitverkiezing leerde de graaf door ds. De Bruin kennen en als steunpunt voor de verzekerdheid des heils waardeeren, maar als volbloed Lutheraan bleef hij zijn levenlang een tegenstander van de leer der reprobation⁴³⁾. Hij predikte uitsluitend de „Gnadenwahl“.

In zijn „Verklaringen“ sprak De Watteville niet over de praedestinatatie, maar duidelijk blijkt daar, hoe de „Rechtverdiging“ het kernpunt van hun geloof was⁴⁴⁾. Hij schreef in zijn tweede ver-

⁴¹⁾ Vgl. Voget, *t. a. p.*, bl. 51.

⁴²⁾ Zie J. v. d. Honert, *Verhandeling van Gods eeuwige en onveranderlike Praedestinatatie of Voorverordineering*, achter diens *Academische Redenvoering*, Leiden 1739, bl. 149 vgg.; en diens *Bekendmaking tegen Taüson in de Boekzaal*, 1739 b, bl. 318 vgg., d.d. Leiden, 26.9.1739.

⁴³⁾ Zie Becker, *a. a. O.*, S. 307 ff.

⁴⁴⁾ Zie diens beide *Verklaringen* uit 1738 en 1739 (VI 6; 13), I, bl. 8 en II, bl. 3.

klaring „De waare Gevoelens”: „§ VIII De versoeninge van Jezus, door syn Lyden en sterven, en uytgestort Kruys-Bloedt, gelooven de Broeders in den Volstreksten Sin, en is by haar de geheele en eenige Grondt van Zaaligheid, waarin al haar bouwen en vertrouwen is; § XI. De Rechtveerdiginge van den Godtloosen, Rom. IV : 5, is by de Broeders een aller gewichtigste stuk; en niets is by haar hinderlyker om Vergevinge van Sonden te ontfangen, dan niet recht Sondaar te worden, § XII. Daarom zyn ook de Broeders soo verre, van de Ontdekkinge aan zich selven, in den diep vervallenen en verdorvenen Sonden-staat, wech te nemen, dat, om zaalig te worden, de groote Hooft-saak by haar is, te komen in den Sondaar-standt of Sondaars-Orden, waarvan men in verscheyde Liederen gewag vindt. § XIII. Eygene Gerechtigheit, en Werk-Heyligheit, is by onse Broeder-Gemeente, ter neder geworpen. De Broeders gelooven: Dat schoon iemandt hadt al de Heyligheit en Vroomheit van de geheele Wereldt, alleen, Hy egter niet kan zaalig worden, dan Vergevinge van Sonden verkrygende, door het Bloedt des Heylandts”.

De twist liep verder over de verhouding tusschen rechtvaardiging en heiliging. Voor Zinzendorf vloeyde de heiliging eenvoudig uit de rechtvaardiging voort. Wanneer een mensch gerechtvaardigd is, zet de heiliging vanzelf in, omdat de gerechtvaardigde in de zonde geen lust meer heeft. Zonde en verzoening waren voor Zinzendorf geen subjectieve aangelegenheden maar objectieve zaken⁴⁵). Vandaar dat hij kon zeggen, dat een Hernhutter de verzoening in Jezus' bloed voor oogen had en slechts ter verootmoediging een blik op zijn ellende moest slaan. Maar bij de piëtisten zag hij het omgekeerde: die hielden hun ellende steeds voor oogen en blikten slechts ter opbeuring naar Jezus' wonden⁴⁶). De hernhuttersche opvatting werd natuurlijk van gereformeerden kant bestreden. Simplicius (V 23) schreef: „Niet door ideën, niet door imagnatiën van Jezus bloed en wonden, met voorby gaan der Wet, kan iemand deel krygen aan Christus; maar teld eerst uwe zonden, en begint dan de wonden van Jezus te tellen, en de volwichtigheid van zyn dierbaar bloed te schatten” (bl. 14 vg.). Men moest de Wet als een juk op den schouder dragen tot men waarlijk van het torsen vermoeid was en dan werd de lastige mozaïsche wet in een zacht juk en een lichte last veranderd. Maar de wet als zoodanig bleef, al werd zij als een innerlijke wet in het hart geschreven. Dat Zinzendorf „geen verderen wasdom” (bl. 37) in de heiliging aannam, was zijn ernstige grief.

⁴⁵) Vgl. Becker, a. a. O., S. 359 ff., en Bettermann, a. a. O., S. 55 ff.

⁴⁶) Zie Zinzendorf, *Reden über die Litaney des Lebens, Leidens und der Wunden unsers Herrn Jesu Christi*, Barby 1759², S. 57, en *Naturelle Reflexiones*, S. 265.

De realistische vereering der wonden deed den Gereformeerden zeer vreemd aan; vooral Peiffers zag daarin iets roomsch en vergeleek het met de ouwelveereering. De Amsterdamsche „Waar-schouwing” van 1750 (V34) vond, dat men in de broedergemeente een „zekere magnetische en zuurdeesseemde Kracht aan Jezus bloed en wonden” toeschreef en er „eene bloedige tinctuur” van maakte, waarmede alles doortrokken moest worden (bl. 45). Toch was ook hier Zinzendorfs opvatting niet magisch, maar een uitvloeisel van de luthersche avondmaalsleer, waar geleerd wordt, dat Zijn vleesch en bloed reëel aanwezig zijn in de elementen van brood en wijn. Dit realisme, of beter nog sensualisme, was de luthersche voorstelling van God verwant. De luthersche kerk had de mozaïsche wet onveranderd uit het Rooms-katholicisme overgenomen, dus zonder het tweede gebod. Volgens Zinzendorf gold dit verbod alleen den Joden, immers toen Christus vleesch werd, nam Hij een gestalte aan, en daarom mocht de christen zich wel een beeld of gelijkenis van God maken, gelijk Hij zich in Christus heeft geopenbaard⁴⁷⁾. Het crucifix werd in de broedergemeente niet gezien, maar het Godsbegrip moest bevattelijk zijn. Daarom werd God uitsluitend in Christus als den God-voor-ons vereerd en wel in Zijn verheerlijkt-menschelijke gestalte. Dit christocentrische Godsbegrip was dus concreet het verheerlijkt-menschelijke. Voor de Hernhutters kwam daardoor het alledaagsche, aardsche, in een geheiligd licht te staan, terwijl hun tegenstanders de zaak omkeerden en vonden dat het heilige tot het aardsche werd neergehaald.

Zinzendorf maakte het leerstuk der Drieëenheid tot een levenden grondslag van zijn gemeente door de drie onderscheiden personen als Vader, Moeder en Zoon op te vatten⁴⁸⁾. God was een eenheid als gezin en ook als gemeente. De Drieëenheid was volgens hem het oerbeeld van het gezin en van de kerk. Gods wezen was liefde, daarom waren zoowel het gezin als de kerk op het fundament der liefde gegrondvest. De Triniteit was een goddelijke Uniteit en als zoodanig het model voor de *Unitas fratrum*⁴⁹⁾. De verbintenis tusschen Christus en de Kerk was het

⁴⁷⁾ Zie vooral: Zinzendorf, *Neun Oeffentliche Reden..... gehalten zu London anno 1746*, S. 146: „im Neuen Testament hat das Verbot ein Ende, wir haben gesehen..... Es ist ein Stück der Christlichen Religion, sich ein Bild von dem Gott zu formiren, der einen Körper hat angenommen.”

⁴⁸⁾ Vgl. Becker, *a. a. O.*, S. 392 ff., en Bettermann, *a. a. O.*, S. 92 ff.

⁴⁹⁾ Zie vooral Zinzendorf, *Der Oeffentlichen Gemein Reden im Jahr 1747 Erster Theil*, in den *Brüder Gemeinen 1748*, III—VII Rede; S. 77: „Die Vierte Rede, von der Original- und Ur-Gemeine im Himmel, und deren modell auf erden.” „Die einige wahre Gemeine, die einige Grund Gemeine, die einige eigentliche original-Kirche ist die heilige Dreyeinigkeit. Ihr Gottesdienst besteht darinnen, dass sie sich unter einander ehren.” S. 80: „Und wenn ich von der Ersten Kirche rede, so meyne ich nicht des apostels Pauli seine, nicht die zu Ephesus oder zu Jerusalem, sondern ich meyne die heilige Dreyeinigkeit.”

oerbeeld van het huwelijk. Het echtelijk leven was dus een afschaduwing van een goddelijke verhouding en daarom heilig ⁵⁰). Op grond van deze beschouwing en in verband met Ephese 5 ontwikkelde Zinzendorf zonder schroom een geheele theologie van het huwelijk met practische regels voor het leven in de broedergemeente. Daar voor hem feitelijk het geheele leven een groote liturgie was, beschouwde hij ook het huwelijksleven als een liturgische handeling. Als zielzorger bereikte hij daardoor iets, dat voor zijn tijd van buitengewoon belang was. De vrouw die vaak nog geringschattend werd beoordeeld, genoot door deze opvattingen een waardigheid haar man gelijk, want zij bekleedde eveneens een heilig ambt. En het geslachtelijk leven, dat door de piëtisten als zondig slechts oogluikend kon geduld worden en door de Gichteliano's en andere secten als minderwaardig werd veracht, kon hier naar rechte waarde worden geschat.

De Hernhutters beleden een oecumenisch christendom en legden daarbij grooten nadruk op de broederliefde. Hier konden de Gereformeerden op zichzelf geen bezwaar tegen hebben, integendeel ook bij hen leefde het verlangen naar eenheid. Maar zij wilden aantonen, dat Zinzendorfs ideaal een verkeerd grondslag had en uit een mystiek enthousiasme voortspoot. Daarom rangschikten zij de Hernhutters onder de philadelphische „dweepers”. Deze hadden zich „ingedrongen, om in verscheide huizen, en byzonder ook in die van onze Ledematen, openbare vergaderingen, en oeffeningen te houden, onder voorwendzel dat zy het eenvoudige Euangelium aan eenvoudigen predikten, vloeyende in zulke vergaderingen te samen menschen van verscheide gezinthen, zonder onderscheit ⁵¹). Dit „eenvoudige evangelie”, Zinzendorfs „hartetheologie”, waar alle gezindten zich mede konden verzoenen, was voor hen te ondogmatisch, te vaag, en niet in staat ketterijen te weren. Daar zij de oecumenische kern in de verschillende belijdenissen niet wilden onderscheiden van het verdere systeem, zagen zij in het oecumenisch streven van Zinzendorf slechts syncretisme, vermenging van godsdiensten, en meenden zij, dat deze houding uit indifferentisme, dogmatische onverschilligheid, voortkwam. Dit was bij de meeste philadelphische stroomingen wel het geval en aanvankelijk ook in zekere mate bij de Hernhutters.

⁵⁰) Vgl. in het bijzonder de redevoeringen, die Zinzendorf ter gelegenheid van een huwelijksinzegening hield, zooals: *Eine Sammlung öffentlicher Reden..... in dem Jahr 1742 mehrentheils in dem Nordlichen Theil von America gehalten*, Leipzig 1744, II, S. 121 ff., en *Die an den Synodum der Brüder in Zeyst gehaltene Reden*, in den Brjn. 1747, S. 202 ff. Vgl. ook de *Naturelle Reflexiones*, S. 111 f.; Spangenberg, *Apologetische Schluss-Schrift*, S. 158 ff.; G. Reichel, *Zinzendorfs Frömmigkeit im Licht der Psychoanalyse*, Tübingen 1911, S. 171 ff.

⁵¹) Vgl. *Herderlyke en Vaderlyke Brief*, Amsteldam 1738, bl. 5.

Maar toen Zinzendorf aan de belijdenissen in haar geheel een zeer positieve waarde toekende, zoodat van indifferentisme geen sprake meer mocht zijn, en daarbij zijn „hartetheologie" zeer scherp formuleerde, zoodat syncretisme evenmin meer mogelijk was, vonden zijn bestrijders weer een geheel ander gevaar, zijn realisme. Om niet abstract tot het verstand, maar rechtstreeks tot het hart te kunnen spreken, predikte hij de verzoening in Christus uitsluitend door plastische uitdrukkingen, zooals bloed en wonden, te bezigen. Deze eigenaardige verkondiging van het evangelie des kruises heeft velen afgestooten, en ging trouwens lijnrecht in tegen het deïsme, dat in dien tijd veel veld won. Maar menig gemeenschapsbroeder heeft betuigd, dat hij in de hernhuttersche prediking het merg van zijn eigen luthersche of gereformeerde belijdenis vond.

BESLUIT.

Wij hebben den omvang en het karakter der hernhuttersch-philadelphische beweging in de verschillende perioden van haar ontwikkeling in Nederland breedvoerig geteekend en van uit het standpunt van voor- en tegenstanders belicht. Thans rest ons nog, alles samenvattend, een antwoord te geven op de vraag, welke rol deze beweging speciaal in de kerkgeschiedenis van Nederland heeft gespeeld. Het gaat hierbij om drieërlei, waar zij bij haar komst aanknoopingspunten vond, in welke richting zij invloed uitoefende, en welke nieuwe stroomingen zij voorbereidde of inleidde.

Het vermoeden van Sepp ¹⁾, dat de philadelphische kring, die zich te Amsterdam en elders uit volgelingen van Leade, Pordage, Gichtel en anderen had gevormd, een voorbereiding voor de hernhuttersche beweging is geweest, mag stellig juist heeten. Deze philadelphische beweging had zich over Engeland, Nederland en Duitschland zeer wijd uitgebreid. Vooral in de Wetterau was Zinzendorf omstreeks 1730 met menschen, die zich hiertoe rekenden, in nauwe aanraking gekomen. Geen wonder dan ook, dat zijn naam spoedig bij de geheele beweging bekend was. Zoo zag men ook te Londen en Amsterdam naar zijn komst uit. Reeds in 1731 schreef W. Bierman uit naam der Amsterdamsche vrienden naar Zinzendorf om nadere inlichtingen. Hoe men daar den graaf verwachtte, bleek uit de bonte groep van menschen, die hij te Amsterdam bij zijn eerste bezoek in 1736 ontmoette. Zinzendorf vertoefde hier werkelijk in de philadelphische gemeenschap, waar alle kerkelijke scheidsmuren hun beteekenis hadden verloren.

In de verdere ontwikkeling van de hernhuttersche beweging traden deze philadelphische kringen geheel op den achtergrond, ten minste voor het oog van den buitenstaander. Dit kon trouwens ook niet anders, want vorm en organisatie ontbraken grootendeels aan dien bonten kring van gelijkgezinden, die wegens hun eenzijdig streven echte „geestdrijvers” waren. Toch konden wij aantoonen, hoe te Haarlem, en ongetwijfeld ook elders, de Collegianten zich

¹⁾ Zie C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1866, II, bl. 185 vq.

den hernhutterschen invloed moesten laten welgevallen, zoodat hun beweging daarvan nauwelijks meer kon worden onderscheiden. Dit was niet zonder beteekenis, Zinzendorf wilde bij hen weer het kerkelijk besef aankweeken, wat hem beter kon gelukken dan de verschillende kerken, die zij toch als het zondige „Babel” verwierpen. In de plaats van het inwendige licht stelde hij de prediking des kruises. Wel gebruikte hij daarbij mystieke uitdrukkingen om zich bij deze menschen verstaanbaar te maken, doch dit was slechts iets uiterlijks. Hij verkondigde, dat de zondaar volkomen verloren was. Hierdoor werd de mensch afhankelijk gesteld van de sacramenten, de genademiddelen, die God het menschdom in zijn barmhartigheid had geschonken. Aldus wekte Zinzendorf bij de separatisten weer belangstelling voor geordend kerkelijk leven op. Werkelijk, het gevaar voor enthousiasme was zuiver denkbeeldig. En toch blijft het zeer goed te begrijpen, dat de gereformeerde theologen dit gevaar duchtten, omdat de Hernhutters onder die verdachte kringen zulk een opvallenden ingang vonden.

Ofschoon de hernhuttersche beweging in het begin hoofdzakelijk onder de Doopsgezinden invloed oefende, heeft zij ten slotte toch voor de volkskerk de meeste waarde gehad. Terecht heeft Reitsma in zijn handboek over de hervormde kerk aan de Hernhutters een plaats ingeruimd²⁾. Wel kon men aanvankelijk nauwelijks van een beweging onder de Gereformeerden spreken, want op een welwillende ontvangst volgde terstond een volkomen afwijzen. Maar de heftige reactie op het hernhutter streven blijft toch een duidelijk bewijs, welk een machtige invloed door de gereformeerde theologen aan deze beweging werd toegekend. De lange lijst van strijdschriften getuigt ervan, hoe zij de Hernhutters alles behalve hebben doodgezwegen. Vijftien jaren waren noodig om de broedergemeente tot in haar eigen kolonies en sociëteiten terug te dringen.

Opmerkelijk is daarbij de felle afkeer der predikanten tegenover de geïnteresseerde houding veler leeken. Een buitengewoon karakteristiek voorbeeld is, wat er bij het bezoek van J. Deknatel met zijn hernhutter huisonderwijzer O. Barkhausen aan Tienhoven in Mei 1738 voorviel. Zij ontmoetten eerst ds. G. Schuilenberg, die nog voor hij wist, wie zij waren, tegen de hernhuttersche dwalingen uitvoer. Toen zij hem juist wilden inlichten, zeide hij zulks niet noodig te hebben, daar hij voldoende onderricht was. Hij zou niet dulden, dat een Hernhutter in zijn dorp overnachtte. Daarna kochten zij brood bij een bakker, die ouderling was. Met dezen man hadden zij een aangenaam gesprek en, toen hij vernam, dat een Menisten leeraar en een Hernhutter voor hem

²⁾ Zie J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Groningen 1933⁴, bl. 416 vg.

stonden, was zijn verbazing groot ³⁾. Maar Schuilenberg wist den kerkeraad van Amsterdam zeven bedenkelijke gevoelens op te sommen, die hij uit hun mond had opgevangen ⁴⁾.

Vele dingen schenen er op te wijzen, dat in het midden der achttiende eeuw de beweging haar einde had bereikt. Toch kwam zij over het doode punt weer heen, toen zij in de kleine gemeenschapskringen een beteren en hechteren grondslag kreeg, dan zij in de hervormde kerk ooit tevoren had gehad. Zinzendorfs ideaal was de gemeenten door middel van hare predikanten te bereiken, omdat zijn beweging niet sectarisch mocht worden. Deze manier van werken had in de hervormde kerk volkomen gefaald, omdat hij de predikanten niet direct voor zijn zaak kon winnen. Maar later bereikte men toch de predikanten door de zendings- en gemeenschapskringen. En al is ook het aantal predikanten, dat den invloed der hernhuttersche beweging heeft ondergaan, betrekkelijk gering gebleven, het is toch wel degelijk de moeite waard om van dezen invloed melding te maken. Hoe de bodem voor het Nederlandsch Zendelinggenootschap werd voorbereid, is reeds uitvoerig aangetoond ⁵⁾. Hiermede stonden in nauw verband de evangelische opwekkingen hier te lande en de evangelisatiearbeid in het aangrenzende Vlaanderen.

Bekend is de evangelische opwekking op de Veluwe omstreeks 1800, waarvan ds. A. Wanders te Scherpenzeel de geestelijke vader was ⁶⁾. Deze was op zijn vorige standplaats Veere met de hernhuttersche beweging in aanraking gekomen en werkte te Scherpenzeel sinds 1797 in dienzelfden geest. Hij vermaande zijn gemeente met allen ernst om een nieuw leven te beginnen en hield in de week bidstonden, waar de hernhutter zendingsberichten werden voorgelezen. Voor deze bijeenkomsten liet hij nog afzonderlijke liederblaadjes uitgeven, want de behoefte aan gezangen werd zeer gevoeld. In 1801 schreef Wanders aan de predikantenconferentie te Herrnhut, dat ongeveer zeventig menschen in zijn gemeente door de opwekking waren gegrepen en dat zijn ringcollega's met hem in dien geest samen werkten, zoodat deze beweging zich ook naar Barneveld en omstreken voortplante. In 1802

³⁾ Zie den brief van De Watteville, d.d. 20.5.1738, te Hhut R10Aa9(58). — Schuilenberg was van 1716—1765 predikant te Tienhoven en stond alom bekend als een piëtistisch zielzorger, die zijn geheele dorp had bekeerd en vele gewoonten had ingesteld, die naar hernhuttersch oordeel „zeer wettisch en ganschelyk niet evangelisch“ waren.

⁴⁾ Vgl. G. Kulenkamp, *De naakt ontdekte Enthusiastery*, Amsteldam 1739, bl. 13.

⁵⁾ Zie Hoofdstuk IV.

⁶⁾ Vgl. A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda 1827, IV, bl. 233 vgg. Zie de protocollen van de algemeene vergadering der zendingssociëteit te Zeist PAIR5D1, en den brief van Wanders aan de predikantenconferentie, d.d. 27.1.1801, te Zeist PAIR2B2n.

sloeg deze opwekking van de blijdschap des geloofs echter over in een schuchter gevoel van eigen zonde en verdorvenheid. Daarmede raakte zij weer verzeild in het piëtistisch vaarwater.

Van blijvende waarde was het werk van ds. Albert Goedkoop, den reorganisator van de hervormde kerk in België en den medeoprichter van de latere zendingskerk aldaar ⁷⁾). Zijn geestelijke raadsman was professor Krom, die hem ook met het werk der broedergemeente bekend maakte. Reeds in zijn Utrechtschen studententijd las hij de jaarlijksche verslagen van de predikantenconferentie te Herrnhut. Hij schreef daarover: „de zegen en stichting welke het lezen en hooren lezen derzelve mij verschaftte, deden in mij het verlangen en de neiging ontstaan om ook op deze wijze in nadere verbintenis met Ulieden en uwe gezegende bijeenkomst te treden”. Daar leerde hij „de ware eensgezindheid tusschen alle ware christenen” kennen en de groote verdeeldheid betreuren, „vooral als men let op de wijze hoe en op de bronnen, waaruit die verdeeldheden voortvloeiden en staande gehouden werden”. Sinds 1815 arbeidde hij als een pionier in de vlaamsche gewesten. Voor dat vaak ontmoedigende en soms zelfs afschrikkende werk was een vaardige zendingsgeest noodig. Daarom was hem de verbinding met Herrnhut „zoo vertroostend, bemoedigend en leerzaam”.

Wij kunnen dus de Hernhutters op goede gronden de voorloopers noemen van de evangelischgezinde richting, die zich omstreeks 1800 in verbinding met het Nederlandsch Zendinggenootschap doorzette. Met de oudere piëtistische stroomingen, met Schortinghuis en de Nijkerksche beroering, hebben zij geen verbinding gehad. Evenmin hadden zij eenig contact met de latere „verlichte” kringen. Daarom zijn de overeenkomstige trekken tusschen de broedergemeente en bijvoorbeeld de gemeenschap „Christo sacrum” te Delft schijnbaar en betreffen alleen het uitwendige ⁸⁾). De Hernhutters waren immers heelemaal geen „Nieuwlichters” en nog meer tegen het rationalisme dan tegen het piëtisme gekant.

Chronologisch is de duur van de hernhuttersche beweging in hoofdzaak gemakkelijk te bepalen. Zij begon in 1736, toen Zinzendorf zijn eerste dienstreis door Nederland maakte, nadat Le Long door zijn boek het jaar tevoren deze ontvangst had voorbereid. Als eindpunt nemen wij het jaar 1800 aan, hoewel er feitelijk geen afzonderlijke datum is aan te geven, omdat de beweging langzaam vervloede. De gemeenschapskringen waren omstreeks 1800 alle verdwenen, en de zelfstandige broedergemeenten deelden op

⁷⁾ Vgl. zijn levensbeschrijving door J. D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VIII, kol. 613 vgg. Zijn brieven naar Herrnhut zijn te Zeist PAIR9A23; aangehaald zijn de brieven, d.d. Zonnemaire 22.3.1813 en Gent 7.3.1826.

⁸⁾ Vgl. Ypeij en Dermout, *t. a. p.*, IV, bl. 248 vgg.

Zeist na hetzelfde lot, want Blokzijl werd in 1796, Akkrum in 1797, Haarlem in 1798 en Amsterdam in 1806 opgeheven⁹⁾).

De belangrijkste datum in dit verband is echter de oprichting van het Nederlandsch Zendinggenootschap in 1797. Men kan zeggen, dat in dat jaar de rijpe vrucht van den boom afviel, omdat de Hernhutterschgezinden zich toen zelfstandig organiseerden. Het Zeister Zendinggenootschap bleef een aangelegenheid van de kleine broedergemeente en het aantal vrienden naar buiten, dat werkelijk nog van Zeist uit geestelijk beïnvloed werd, nam voortdurend af. De vrienden van het nieuwe genootschap, dat zijn middelpunt te Rotterdam had, werkten gaarne met de broedergemeente samen, wyl zij zich als gelijkwaardige beweging verwant gevoelde en in het begin op het zelfde terrein werkte. Wat de zending onder de heidenen betreft, gingen de wegen uiteen, toen Zeist zich uitsluitend tot West-Indië en Rotterdam zich tot de Oost bepaalde.

Een laatste poging der Hernhutters om in Nederland nog iets te doen, was de oprichting van een „Genootschap ter verspreiding van godsdienstige Tractaatjes” op 15 Dec. 1816 te Zeist¹⁰⁾. Het initiatief hiertoe was van den hernhutterschgezinden predikant K. F. A. Steinkopf, buitenlandsch secretaris van het bijbel- en tractaatgenootschap te Londen, uitgegaan. Hij gaf tevens om te beginnen een aantal nederlandsche tractaatjes en een geldelijke bijdrage. Hoewel er verscheidene geschriftjes werden uitgegeven, kon de vereeniging niet tot bloei komen, en na 1823 leidde zij nog tien jaren een kwijnend bestaan. Maar het „Amsterdamsche Godsdienstige Tractaatgenootschap”, dat 15 Aug. 1820 met steun van hetzelfde Londensche genootschap werd opgericht, bleek wel levensvatbaarheid te bezitten.

Toen de achttiende eeuw ten einde liep, had de hernhuttersche beweging haar taak vervuld. De krachten, die zij opgewekt had, ontwikkelden zich nu in zelfstandige nederlandsche vormen: een zendeling-, een tractaat- en een bijbelgenootschap, allen op denzelfden, ruim evangelischen grondslag opgericht, zonder aan een bepaalde kerk gebonden te zijn, maar ook zonder eenige sectarische neiging. Zeker, tot de oprichting van de drie zooeven genoemde evangelischgezinde genootschappen gaven gelijksoortige vereenigingen in Engeland den stoot. Maar dat hier menschen

⁹⁾ Terwijl de kleine gemeente te Amsterdam geheel werd opgeheven en alles werd verkocht, bleef Haarlem als een filiaal van Zeist bestaan. Sinds 1859 is er weer een voorganger, gewoonlijk een oud-zending, die reeds in Suriname of Zuid-Afrika het Nederlandsch heeft geleerd. De gemeente bleef klein en droeg ook voortaan een gemengd duitsch-hollandsch karakter. In 1877 werd de nieuwe kerk in de Parklaan ingewijd. Zie *Kirchensaal-Jubiläum der Brüdergemeine zu Haarlem*, 1927, S. 9 ff.

¹⁰⁾ Zie te Zeist PAIR14.

werden gevonden, die voor dit oecumenisch werk ontvankelijk waren, was allereerst aan den invloed der broedergemeente te danken. Dit was niet alleen in Nederland het geval, want wij kunnen in de naburige landen eveneens opmerken, hoe deze zendingsgaest door de gemeenschappelijke inwerking van Hernhutters en Methodisten, zelf twee verwante groepen, was voorbereid ¹¹⁾. De hernhuttersche beweging is derhalve ook in Nederland te beschouwen als een voorbode der in- en uitwendige zending, dat wil zeggen, van een der belangrijkste uitingen van het christelijk leven in de negentiende eeuw.

De broedergemeente is in Nederland haar philadelphisch-oecumenisch ideaal trouw gebleven. Zij heeft zich hier niet als een nederlandsche kerk een eigen plaats veroverd. Deze bewering kunnen wij ten volle handhaven, al bleef de kleine gemeente te Zeist met haar filiaal te Haarlem als een afzonderlijke gemeenschap bestaan. Het Duitsch is hier nog steeds de officieele taal. De Hernhutters hebben Nederland niet met een nieuwe kerk verrijkt. Hadden zij daarnaar gestreefd, dan zouden zij ongetwijfeld meer ingang hebben gevonden. Zij knoopten bij philadelphische, sectarische kringen aan, die hen tot kerkelijke zelfstandigheid noodzaakten. Toch wisten zij dit separatisme te overwinnen en werden zij de voorloopers der oecumenischgezinde richting hier te lande. Zoo is ook in ons vaderland de broedergemeente nog een plaats, waar leden van allerlei kerken en richtingen elkander als broeders ontmoeten.

¹¹⁾ Vgl. Th. C. Bechler, *Vor hundert Jahren und heut. Die Mission der Brüdergemeine am Anfang und Schluss des 19. Jahrhunderts, mit Berücksichtigung ihres Einflusses auf die Entstehung anderer Missions-Gesellschaften*, Herrnhut 1900, S. 38 ff.

BIJLAGE I.

De schrijfwijze van „Hernhutter” en de daarvan afgeleide woorden.

Over de schrijfwijze van *Herrnhut* en alle daarvan afgeleide woorden, is er van den aanvang af weinig eenstemmigheid geweest. Derhalve is een overzicht over alle mogelijke spellingen van dit woord hier op zijn plaats, om daarna onze schrijfwijze te bepalen. De oudste, deutsche schrijfwijze van dit woord is *Herrnhuth*. Le Long ¹⁾, die de broedergemeente het eerst in Nederland bekend maakte, nam dit woord zoo over en schreef derhalve ook *Herrnhuthsche Broeders* en *Herrnhuthers*. Dit voorbeeld volgden de meesten, zooals Kulenkamp, Kuypers, v. Hardeveldt e.a., enkelen gelijk Gerdes, lieten de *h* vallen, terwijl Voget *Herrnhutther* schreef. Het nu nog gebruikelijke *Herrnhutter* schreven Driessen, Peiffers e.a., terwijl *Hernhutter* door Bakker, Beets en Simplicius werd gespeld. Uit deze opsomming blijkt, dat omstreeks 1750 de beide laatste schrijfwijzen (met een enkele of dubbele *r*, maar steeds met een dubbele *t* zonder *h*) door de Nederlanders bij voorkeur werden gebruikt. De *Hernhutters* zelf gebruikten deze benaming nooit, omdat zij zich uitsluitend „*Broeders*” noemden.

Op het einde der achttiende eeuw was alleen *Herrnhut* en *Herrnhutter* gebruikelijk. Aldus schreven de kerkelijke geschiedschrijvers: Van Emdre, Von Ranzau (een lid der broedergemeente), Hofstede en Ypeij. In de literatuur gebruikten de dames Wolff—Bekker en Deken ook deze spelling. Op grond van deze schrijvers koos het toonaangevende „*Woordenboek der Nederlandsche Taal*” ²⁾ *Herrnhutter* als de officieele spelling. Hierin volgden kerkhistorici als Witkop, Hartog, Reitsma, Knappert, Dijkstra e.a. Maar de spelling *Herrnhutter* gebruikten de leden der broedergemeente zelf, zooals Kleinschmidt, Müller en Steinberg, die zich uit den aard der zaak nauwer bij het Duitsch aansloten. Hun voorbeeld volgden Sepp, Van Nes, Loosjes, Lindeboom e.a.

Ons standpunt is aldus: *Herrnhut* is een deutsche plaatsnaam en wordt dus met een dubbele *r* geschreven. Het bijvoegelijk naamwoord hierbij hebben wij steeds door „*van*” of „*uit Herrnhut*” omschreven. Het zelfstandig naamwoord *Herrnhutter* hebben wij als een echt nederlandsch woord opgevat en dus met een enkele *r* en een dubbele *t* geschreven, omdat het geen geographische, maar een kerkhistorische benaming is. Hield men consequent aan de deutsche spelling vast, dan moest men ook *Herrnhuter* schrijven. Hoe moeilijker de schrijfwijze *Herrnhutter* voor den Nederlander is, blijkt uit de foutieve spelling *Herrnhutter*, die men zeer dikwijls in dagbladen kan aantreffen. *Hernutter*, ook door het „*Woordenboek der Nederlandsche Taal*” opgegeven, schijnt ons Zuidafrikaansch te zijn. Het bijvoeglijk naamwoord bij *Herrnhutter* is *hernhutter* en *hernhuttersch*. *Hern-*

¹⁾ Voor de werken der genoemde auteurs vergelijkte men de Bijlagen V—VII.

²⁾ Bewerkt door A. Beets en J. A. N. Knuttel, 's-Gravenhage en Leiden 1912, dl. VI, kol. 632—633.

hutsch is verouderd. „Hetgeen van de Hernhutters is, door hen bestuurd wordt, van hun handwerk afkomstig is, enz., wordt aangeduid door Hernhutter, eigenlijk de 2de nv. mv., doch met de kracht van een bv.n.“, aldus het „Woordenboek der Ned. Taal“. Derhalve *hernhutter* zending, kostschool, winkel, papier, enz. Een 2de nv. enk. vindt men in: *Hernhutters Avondlied* ³⁾. Daarentegen duidt *hernhuttersch* aan, hetgeen tot het geestelijk bezit der Hernhutters behoort of in hun geest is. Dus *hernhuttersch* geloof, lied, boek, kerk, kring, gemeenschap, beweging, enz. Het Zeister Zendingsgenootschap en de Evangelische Broedergemeente in Suriname schrijven gewoonlijk *Hernhutter*. Een *Hernhutterschgezinde* (Sepp schrijft minder juist *Hernhuttersgezinde* ⁴⁾) is een geestverwant der broedergemeente.

³⁾ Vgl. *Lofzangen en geestelyke Liederen der vereenigde evangelische Broedergemeente*, Amsterdam 1773, no. 754: „Laat mij slapend op u wachten“, één strophe, op de melodie van psalm 42, vrij vertaald naar J. Franck († 1677).

⁴⁾ Zie C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amsterdam 1866, dl. II, bl. 188.

BIJLAGE II.

De statuten voor den hernhutterschen kring te Amsterdam uit het jaar 1736.

Het plan van Amsterdam is deeze geweest ¹⁾.

1.

Amsterdam zal eene *συναγωγή εἰς Χριστόν*. Eene Verzameling van zo veele in de Secten verstrooide kinderen Gods zyn; daar wel diegene, welke zich in geene Sectenform bevreedigen kunnen, in klein getal op den voet der Moravise kerke haare forme zeer heymelyk oeffenen en exerceren, maar dog alle, die ook maar ten naasten by kunnen overgehaalt worden zich haarer voorige Religie meede te bedienen, tot deze hare religie gewezen blyven, dog dien van de dominante of gereformeerde kerke geheel niet toegelaten zal worden tot ons over te gaan; en die by zyne Luthersche Religie blyven wil, eenvoudig daarby gelaten, ja kinderlyk en hertelyk daartoe geanimeert worden zal.

2.

Ondertusschen zal een yder Leeraar derzelve Religie in welke door zynen Dienst zielen bedient kunnen worden, wyl zy door zynen Dienst verwekt zyn, diezelve bediening voortvoeren, en of de Gezelschappen privative, dat is zonder vermenging met andere gezindheden inrichten en voortvoeren, of dog van alle Leeden zyner gezindheit door de gezelschapshouders grondelyk en weekelyks

¹⁾ Er zijn te Hhut R10Aa18(1) zes afschriften, waarvan de laatste, een nederlandsche vertaling uit de pen van Le Long, hier is afgedrukt. Het oudste ms. heeft tot opschrift: „Independement von denen particulier-handeln, welche mit etlichen Geschwistern als der Anna de Geus, den Graafmannischen und Allmondischen vorgekommen — ist der Plan von Amsterdam der gewesen,“ en tot onderschrift: „Joh. Deknatel“. Een ander afschrift (1b) is onderteekend door: „de Bruin, Deknatel, die Beuningin v. alle arbeiter.“ De overige afschriften zijn niet onderteekend.

Bericht krygen: opdat in specie Hy, wanneer d' een of d' ander van zyne Religie af te gaan lust kreeg, dit Evenient (opkomen) van 't begin af te zien, en zulks zo veel mogelyk wyslyk en gelukkig verhinderen konne.

3.

Dog opdat men by zo veele praecautien niet weeder in de oude ongelukkige secten-verdeelingen vervallen moge: zo zullen de Arbeiders, die uit alle Stammen aan de Stad, dat is, aan de onzichtbaare Kerke Jesu, arbeiden, te zaamen in een Liefde-band ingericht naar het moedel van Jesus by Joh. 17, staan, Eén lichaam en één Geest zyn, gelyk wy ook geroepen zyn tot eenerley Hoope onzer Roepinge.

4.

De Dominante Protestantse Kerke zal in alle Leer- en formen- en inrichtings-zaaken de directie voeren en de andere gezindheden zich darin naar haar rigten; En daar het zo swaar gaat, de lieve gereformeerde zielen in eene waare vertrouwlykheid teegens ymand te brengen, die niet juist zo spreekt en denkt als zy: zoo zal men dat zo veronderstellen, daaruit geen liefdeloosheit maaken, maar met aanhoudende geduld en voorzigtigheid tot het beoogde einde leiden, inzonderheit zich van dien bedienen, om alle Leeden tot een standvast geloof te brengen en op eenen grond, dien men ook verder geeven kan, als het geëyscht word.

5.

Wat zo niet in de naauwste precisie zich houden kan, dat moet zyne Vryheit hier eevenwel den Heilande opofferen, en met zyne begeerte om eene Apostolische form te genieten, wagten, tot dat de Broeders in 's Heerendyk ruimte bekomen hem in haare kerke aldaar op te neemen; alsdan is hy eeven een Moravische Broeder en Suster, 't welk in Amsterdam als eene andere Secte getraceert en der dominante Vervattinge ondergeordent (gesubordineert) word.

6.

De gansche arbeid te Amsterdam is geestelyk en zo weinig uiterlyk als mogelyk, doch strekt zich uit in de gansche natie, door den openbaaren en byzonderen Dienst der Getuigen, die zich aldaar bevinden.

7.

Een openbaar Avondmaal, nog zo als het in de kerken, nog zo als het te Rynsburg, gehouden word, kan te Amsterdam niet zyn; en in 't algemeen geen Exercitium Religionis (openbaare Godsdienstoeffening), tot dat het voor de Moravise Broeders in specie van de Magistraat toegestaan word, en als dan blyft het eeven dat, wat het in andere Secten is, en word niet generaal. Maar Beede- en Gemeente-dagen, die ons met de kerke Gods in 't gansche verbinden, kunnen en moeten zyn.

8.

De grond, waarop alles staat, is de vrye Genaade Gods, die door Christus bloed en dood, den zielen der Gemeinte eigen geworden is, en daartoe noodigt men byzonderlyk alle Vryloopers in Holland als ook Schaapjes Jesu Christi.

Dat dit boovenstaande de oude en eerste Plan deezer verwekkinge geweest zy, betuigen.....

BIJLAGE III.

Banvloek, inhoudende de zes uitzonderingen van de absolutie op 13 November 1752 ¹⁾.

A.

In Namen unsers Herrn Jesu, des treuen Zeugen, und seiner Jünger, wird allen die sich zu den Mährisch genannten, oder Evangelischen, oder Reformirten Brr-Gemeinen Kurz, von nahen oder fernen zur Unitaet rechnen oder angeben, hiemit gemeldet, dass folgende Sünden den Bann ipso facto, d. i. auf der Stelle, und ohne einige weitere Anzeige, die folgen einer Tod Sünde auf sich haben werden a dato der Wissenschaft:

1. Wer sich untersteht einige Lehren neben oder gegen die, so von uns öffentlich bekennt wird, heimlich unter die Seelen zu bringen, mündlich, schriftlich, reim wise oder wie das ist;
2. Wer sich ohne dazu von der ganzen Gemeine verpflichtet zu seyn in Ehe Sachen einlassen, und wenn es auch von Ehe-Leuten begehrt wird, sich einer äusserlichen einmischung in ihre leibliche Umstände anmassen wird, die zum Ehebedte gehören;
3. Wer seine Kinder, die schon geschmeckt haben das güttige Wort Gottes, gegen ihren Willen nöthigen wird zu verlassen, was Vater und Mutter selbst für Wahr erkennt haben, und nun nur aus privat-Ursachen verwerfen, und weil sie die Seelen der Arbeiter quälen wollen; sie quälen aber Seelen, die der Heyland erlöset hat und klemmen sie zwischen Mosis und Christi Geboth, da sich doch Moses deutlich erklärt hat;
4. Wer ohne oder gegen den willen und wissen eines jeden Orts-Aeltesten-Collegii einigen Umgang mit Ledgen Chor-Geschwistern hat, it: alle einzele Mans-Personen, die mit Wittwen oder Weibern privatim zu conversiren suchen und die Weiber und Wittwen, die Männer und Weiber, die dergleichen selbst thun, oder andere dazu behelflich sind;
5. Wer gegen seine geistliche oder Weltliche Superioren wiedersezlich gesinnt ist, und also wer das Wort Obrigkeit und Lehrer, aus was Ursachen das sey, onder einige der gleichen Personen blos darum verächtlich ansieht oder tractirt, und einigen Ungehorsam entschuldiget oder, behauptet, der den Obern qua talibus und in ihrem Berufs-theile wieder fährt;

¹⁾ Deze banspreuken had Zinzendorf op 16 Sept. 1752 gereed gemaakt en naar alle gemeenten verzonden om ter gelegenheid van het „Aeltestenfest“, waarbij Christus als Oudste der broedergemeente werd herdacht, op 13 Nov. voor te lezen. Zinzendorf las ze zelf te Londen voor en gaf er nog een zeer uitvoerige verklaring bij, ofschoon hij vooruit zeide, „wem dergleichen Sachen nicht klar sind der gehört ipso facto nicht zur Gemeine“. De verklaring van punt 1 is hier gedeeltelijk opgenomen onder B. In 3 doelde Zinzendorf op Deut. 33, 9 en voegde er aan toe: „Das Ehre Wort der Leviten ist eine ziemlich derbe Explication des 4. Gebots“. Men denke hier aan den strijd tusschen Zinzendorf en Deknatel. In 6 is „vertuschen“ = door laten gaan, en „portieren“ = dulden. Zinzendorf achtte dit noodig, ofschoon hij er aan toevoegde: „Ich hör 's nicht gern, wenn ein Mensch was nachtheiliges auf den ändern redt, wenn's gleich wahr ist.“ Zie het „Jüngerhausdiarium“ (dagboek van de directie der broedergemeente tijdens Zinzendorfs leven) van 1752, 51. Beilage zur 46. Woche.

6. Wer einige Unordnungen, Leichtsinn, Aergerniss, oder einiges Verhalten, das gegen den Grund-Plan der Brn-Kirche, das ist den Grund-Plan der Gemeine, angeht, vertuschet, und so lange portirt bis daraus schade entsteht, und thut das mit gesunden Verstande und Wohlbewust:

Wer den Heiligen Geist und uns durch diese Dinge betrübt, den wird der Herr betrüben!

B.

Wir sind überhaupt sehr behütsam und schüchtern, und wenn uns der Heilige Geist nicht selbst lehrt, so kommen wir keinen Schritt weiter in der Erkenntnis. Wenn aber der anfängt uns zu lehren, so regirt die materie, die Er unter uns bringt, Jahr und Tag, und wenn man nur nicht Händel mit uns anfängt, dass wir aus liebe müssen schweigen, oder was anders reden, so währt eine Wahrheit manchmal 3, 4 Jahr bey uns der Gestalt, dass wer zu uns kommt, denkt, wir wüsten nichts, als die eine Wahrheit. Daher kommt die Einwendung der Theologen, man muss alle göttliche Wahrheiten treiben. Antwort: wir sind einfältige Gemeine-Leute, Layen, Schul-Kinder, wir lernen sehr langsam an einer Wahrheit, darum haben wir nur eine, vielleicht werden wir in 30 Jahren alle Wahrheiten gelernt haben, aber ihr müsst uns die 30 Jahr Zeit lassen. So wenig man uns das gelten lässt, so wahr ist es. Da wir die Lehre vom Heiligen Geist nicht verstünden, da redten wir in 20 Jahren nichts vom Heiligen Geist. Da wir nichts wüsten, wer Gott der Vater ist, da redten wir nicht von Ihm. Da wir den Todt des Herrn nicht kanten, da sagten wir auch nicht so viel davon, aber auch nicht dagegen. Wir haben allemal geredt, was wir erkennen haben. Das ist der Character unsrer Gemeine. Aber wenn auch eine Gottes Wahrheit kommen ist, so haben wir uns derselben nicht opponirt aus supper-Klugheit, als wenns ein Schimpf wäre, dass wir erst eine Catechismus-Wahrheit lernen solten, sondern haben unsre Ohren auf gethan, und gedacht: Wie soll ich dich empfangen? Haben uns darum delectirt, es ist die Mode-Wahrheit gewesen wir haben nicht gewust, ob eine andre Wahrheit auch der Mühe werth ist. Das hat sich denn wol anders gewiesen. Denn es ist nur eine Wahrheit, der Todt des Herrn, der die Haupt-materie bleibt, bis dass er kommt, wo mit alle andre Wahrheiten gewürzt werden müssen. Aber die andere Modificationen der Wahrheiten; haben ihre Zeiten, dan kommt eine andre Wahrheit dazu, und die vorige bleibt auch. Wer nun in der Zeit, da der Heilige Geist bey ficationen der Wahrheiten haben ihre Zeiten, dan kommt eine andre Wahrheit bringt, dazu wir vom Heiligen Geist nicht praeparirt sind, der weiss, dass er gegen eine 30-jährige Gemein-Regel handelt, und eine böse Arbeit macht. Und wenn er nicht das in Specie erkennt, ablegt, und den Schaden, den er selbst gemacht hat, wieder gut zu machen sucht, so können wir ihm am 13 Nov. nicht absolviren. Er gehört unter die falschen Engel-Sachen, die in den Gemeinen nicht müssen geduldet werden. Denn bey uns lehren nicht Menschen, sondern der Heilige Geist, der ist unser Theologus. Wenn der will, so will die ganze Gemeine. Aber wenn gleich 50 Geschwister wollen, so ist 's keine Folge, dass der Heilige Geist und die Gemeine auch will.

BIJLAGE IV.

Raadgeving van A. G. Spangenberg aan de Hernhutterschgezinden te Gorinchem in 1778 ¹⁾.

Onze gedachten over het voorgevallene te Gorinchem, daar ons onze geliefde Vriend en Broeder Wm de Looy van geschreven heeft, zyn deze:

1. Wy bidden onze lieve Vrienden te Gorinchem zich niet te bemoeien met het Verdeedigen van de Leer en de inrichtingen der Broeder-Gemeente. Zy zyn 'er niet genoegzaam van geïnformeert, en 'er kan eerder Naadeel dan Voordeel uit komen, als iemand eene zaak voorstaat, die hem niet genoeg bekend is.

2. De Broeder-Gemeente acht zich verplicht met alle kinderen Gods, die aan haar bekend worden, in Liefde en Vrede, zo veel in haar is, te leven. Het hooge priesterlyk Gebed, Joannes XVII geeft haar alleen 'er genoegzaamen grond toe.

3. Dan 't is geenszins haare Meening, om die Kinderen Gods, welke tot de Broeder-Gemeente niet behooren, maar onder eene van dezelve verschillende kerke, Religie of Gezintheid sorteeren, door met hen in Vrede en Liefde te leven, van hunne Kerk, Religie of Gezinte te willen aftrekken.

4. Onze Zin dierhalven, wat Gorinchem in 't byzonder betreft, is eenvoudig deze. Onze lieve Vriend en Broeder Willem de Looy en andere tot de Gereformeerde kerk behorende Persoonen met dewelken wy in Vriendschap en Liefde staan, zullen zeer wél doen met zich door niets, zo veel in hun is, van de gereformeerde Kerk te separeren. Want waarom zouden zy niet in die kerk gaan, als het hen niet verboden is, om 'er te gaan?

5. Maar als 'er dingen van hun begeert zouden worden, die tegen hun beter weten en geweeten zyn, dan kunnen zy zeker niet anders doen dan 't geen zy voor God gedenken te kunnen verantwoorden. Want als men b.v. van hun verlangde, ze zouden Liederen, door hen voor Kinderen Gods gehouden, voor Ketteren (: Dwaalgeesten:) en booze Menschen verklaaren of anders van de Gemeenschap der hervormde Kerk uitgestooten zyn: zo zouden zy in zodanigen geval niet anders als naar hunne Conscientie kunnen handelen. Want eenen Mensche te verwerpen en te veroordeelen, dien men voor onschuldig of wel zelfs voor een Kind Gods houdt, is een boos bedrijf, 't welk onbestaanbaar is met den Zin van Jesus Christus.

6. Wat voor 't overige aanbelangt de Kerkelyke Verordeningen in Holland tegens de Broederen gemaakt, zo moeten die Liederen zelve best weten hoe 'er mede te bestaan ten eenigen dage voor Jesus Christus, den rechtvaardigen Rechter. Hem zy de zaak bevolen en geheellyk overgelaaten.

Barby, d... November 1778.

JOSEPH.

¹⁾ Zie te Zeist PAIR6(6a). Copie van J. W. Schulz, predikant te Zeist.

BIJLAGE V.

Lijst van Nederlandsche strijdschriften tegen de Hernhutters uitgegeven (1738—1802).

Het begrip „hernhutter controverse” is zeer rekbaar, omdat vele geschriften niet uitsluitend of voornamelijk tegen de Hernhutters zijn geschreven, maar meer terloops zich tegen hen richten of enkel „ter gelegenheid van het hernhuttersch gevaar” zijn uitgegeven. Enkele van deze soort hebben wij hier opgenomen, zooals no. 12, 39 en 40. Echter b.v. niet: D. v. d. Keessel, *De vastgestelde Leere en praktyk van Neerlands Kerk, omtrent Gods bysondere, algoegezame en kragtadige Genade in Christus, gezuivert van het misbruik derzelve*, Deventer 1749, waarin de Hernhutters meer „volledigheidshalve” voorkomen, cf. J. C. Kromsig, *Wilhelmus Schortinghuis*, Groningen 1904, bl. 240.

De vindplaatsen zijn slechts bij uitzondering achter de werken vermeld, omdat zij bijna alle in het Unitätsarchiv te Herrnhut voorkomen, ook voor een belangrijk deel in de bibliotheek van het Theologisch Seminarium te Herrnhut en van de Broedergemeente te Zeist. Vele nederlandsche geschriften zijn voorts in de archieven der Broedergemeente in Amerika, te Bethlehem en Nazareth (Penn.), cf. Wm. Gunn Malin, *Catalogue of Books, Relating to, or illustrating the History of the Unitas fratrum*, Philadelphia 1881, 178 pp. Voorts verwijzen wij naar J. G. Walch, *Bibliotheca theologica selecta*, Jena 1758, II, p. 868—914: controversia herrnhuthiana, en naar het tijdschrift *Boekzaal der geleerde waerelt*, jaarg. 1738—1751. In hoeverre deze lijst volledig is, kan nooit met zekerheid worden gezegd, maar vast staat, dat zeer weinig ontbreekt, want het meeste en belangrijkste is hier bijeengebracht. Alleen bij de tijdschriften, die van 1738—1750 de Hernhutters zeer vaak ter sprake brachten, kon niet naar volledigheid worden gestreefd. Uit het Duitsch vertaald zijn: no. 5, 18—21, 24—26, 30, 32, 33, 37 en 38. In het Duitsch werden vertaald: no. 6, 7, 11, 27, 34 en 40.

Bij de vermelding van het boekformaat hielden wij ons aan de achttiende-eeuwsche opgaven; daarbij is kl. 8° ($16 \times 10\frac{1}{2}$), thans ongeveer = 12°, de gangbare grootte in de eerste helft der 18e eeuw en gr. 8° ($22 \times 13\frac{1}{2}$) de gebruikelijke vorm sinds de tweede helft dier eeuw.

1738.

1. *Openhertigen Brief van N.N. aan de Heer N.N. Waar in overwogen word de genaamde Heilige en Veilige Weg des Geloofs van een Evangelisch Christen, zoo als de zelve word voorgedragen by de Herrnhuthers. Nevens eenige algemene Aanmerkingen wegens hen, als de welke, onder anderen te Amsterdam, zeer verdacht gehouden worden. Achter welken Brief gevoegd is, het Waarheit en Godtvrucht Lievend Antwoord van N.N. Streckende deeze beide Brieven, niet alleen tot overtuiging van afgedwaalde, tot onderrichting der wankelmoedige, en tot versterkinge der sterke; maar ook ter Trouwhertige Waarschouwinge In onze yverloze dagen. Te Amsterdam, By Anthony Waldorp, Boekverkoper op 't Rokkin, tusschen de Gaper- en Duyfjes-steegen 1738.* [10], 226 blz. kl. 8°; 2de dr. 1738.

2. *Tweeden Openhertigen Brief van N.N. Aan N.N. Waar in overwogen word de Belydenisse van den Heer Grave L. V. Zinzendorff etc. etc. de Zalvinge der Gelovigen, by de Herrnhuthers voorgedragen, en eenige nadere aanmerkingen wegens hen, de welke hoe langer hoe meer met grond Verdacht*

gehouden worden van met veele Dwalingen besmet te zyn. Achter welken Brief gevoegd is het Openhertig Antwoord van N.N. ... strekkende deze beide Brieven, ... ter Trouwhertige Waarschouwinge tegen de Herrnhuthers In onze dwaalzuchtige dagen. Te Zwolle, By Dirk Rampen Boekdrukker en Papierverkoper in de Diezerstraat 1738. [12], 219, 152 blz. kl. 8°. De briefschrijvers noemen zich Hendrik van Beerendrecht en Jan Bitter.

3. [D. Gerdes,] *Akademische Redevoering over de Zalvinge der Gelovigen, die hen alle dingen leert. Gehouden te Groningen den 11. van Loumaand des jaars 1736. Door Daniel Gerdes, Hoog Leraar in de H. Godgeleertheit in 's Lands Hoge Schole te Groningen. Nu door hem zelven uit het Latyn in 't Nederduits overgezet, en verrykt met een Aanhangsel, of Waarschouwend Vertoog; aangaande het vierde Byvoegsel der Herrnhutsche Brieven Nopens de Zalvinge der Gelovigen. Te Amsterdam, By Hendrik Vieroot, Boekverkooper op den Dam.* [8], 95 blz. kl. 8°, s.d. doch het voorbericht d.d. 25. 10. 1738.

4. [D. Whitby,] *Verhandeling van het Geloove en de Rechtvaardigmaking door het Geloove door Daniel Whitby S.S. Theol. Doctor. Met een Voorreden, behelzende Zwaarigheden van eenige Eenvoudige en Zoekende Christenen, over de Spreekwyzen en Stellingen der Herrnhuttersche Broeders. 't Amsterdam, By d' Erven van J. Ratelband en Compagnie M.DCC.XXXVIII. XXXVI, 88 blz. kl. 8°. De verhandeling is uit het Engelsch vertaald, maar de Voorrede is van een nederlandschen anonymus.*

5. *Verhaal van de Bisschoppelyke Inweyng van den Heere Graaf van Zinzendorff enz. enz. Den XXIV Juny MDCCXXXVII. Uit het Hoogduitsch vertaalt. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve G. onder de Linden, 1738. 32 blz. kl. 8°. Met aanmerkingen.*

6. *Herderlyke en Vaderlyke Brief, Houdende aan de Bloeyende Hervormde Gemeente, Binnen deze Stad vergadert, tot Ontdekkinge van, en Waarschouwinge tegen de Gevaarlyke Dwalingen Van die Liedén, dewelke onder den Naam van Hernhuthers Bekend zyn. Geschreven van De Predikanten en Ouderlingen des Kerken-Raads. van Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve G. onder de Linden. MDCCXXXVIII. 30 blz. 4°. De 2e dr. onderscheidt zich daardoor, dat het titelblad ook is medegeteld, dus 32 blz. in 't geheel. In het Duitsch: „Treu-Väterlicher Hirten-Brief“, Amsterdam 1739, kl. 8° en „Priesterlicher und Väterlicher Brief“, Franckfurt und Leipzig 1739, 4°.*

7. *Antwoord op de zeven Redenen, vervat in het Protest van den Eerw. Heere F. De Bruin, tegen den Pastoraalen Brief van den Eerw. Kerkenraad te Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve Onder de Linden, MDCCXXXVIII. 8 blz. 4°. Cf. VI, 8.*

1739.

8. [G. Kulenkamp,] *De naakt ontdekte Enthusiastery. Geest-Dryvery, en bedorvene Mystikery der zo genaemde Herrnhuthers, uit hun Hoogduitsch Gezangboek, en andere van hunne schriften ten klaarsten ten toon gestelt, en hunne Overeenstemminge Met de bedorvene Mystiken en Geestdryvers, in Duitschland, en de Bevers in Engeland, op 't duidelykste aangewezen. Streckende tot herhaalde Gefrouwe Waarschouwinge tegen die Liedén, en ter volkomene verdediginge van den Herderlyken en Vaderlyken Brief, de's Eerw. Amsteldamschen Kerken-Raads, Tegen de trouwloze beschuldigingen van zeker Naamloos Geschrift, hier achter by gevoegt. Op ernstelyk verzoek en uit last*

des Eerw. Kerkenraats, en uit liefde tot de waarheit, die naar de Godtzaligkeit is, In 't Licht Gegeven Door Gerardus Kulenkamp. Predikant te Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve G. onder de Linden, MDCCXXXIX. [6½ vel], 565 blz. 4°. Het „Vervolg“, bl. 201—565, is van 1740. In 1750 een nieuwe uitgave bij Loveringh en Borstius te Amsterdam.

9. [J. v. d. Honert,] *Academische Redenvoering van Joan van den Honert, T. H. zoon, over de Boheemsche en Moravische Kerk, gehouden in de grote gehoorplaats der Hollandsche Universiteit te Leiden, den XXVIIIsten van Louwmaand MDCCXXXIX, toen hy de post, om de Kerkelike Geschiedenissen te onderwyzen, en openlik te verhandelen, door openbaar Gezag, en met de gewone Plegtigheden, aanvaardde. Hier by komt desselvs Geschiedkundige en Godgeleerde Verhandeling, waar in het gevoelen van de Oude Waldensen, Bohemers en Moraviërs, over de zaken des Geloovs, niet alloen verhaalt, maar ook met de gevoelens der geenen, die thans in Duytsland, in Nederland, en in byna alle de Volkplantigen van ons Gemeene best, zig onder den voortreffeliken naam van de Boheemsche en Moravische Kerk uitgeven, vergeleken wordt. Deze Twee Geschriften zyn uit het Latyn vertaalt door Henrik Stochius, Ant. Zoon, Bedienaar des Heiligen Evangeliums te Grotenbroek. Ook zyn by deze Vertaling, door den Schryver, gevoegt Twee Nederduytsche Verhandelingen, Betrekkelik op deselve Saken. Te Leyden, by Samuel Luchtmans. 1739. 189 blz. 4°. Toegevoegd een verhandeling over de praedestinatie van 186 blz. In 1739 een „Twede Druk, oversien, verbeterd en eenigsints vermeerderd.“*

10. [J. v. d. Honert,] *Aanmerkingen van Joan van den Honert, T. H. zoon, op sekeren Brev, door den Hoogedelen Heer Frederik Baron de Watteville, Voorstander der Herrnhutsche Broederen, buyten Ysselstein, en te Amsterdam, geschreeven aan den eerwaarden Heer Bartholdus Ojers, Waerdig Predikant in het Waal en Honswyk, over de Redenvoering en andere Verhandelingen, die onlangs door denselven Joan van den Honert, T. H. Zoon, soo wegens de Boheemsche en Moravische Kerk, als wegens de Herrnhutsche Broederschap zyn uitgegeven. Te Leyden, By Samuel Luchtmans, Ordinaris Stads Drukker, MDCCXXXIX. 44 blz. 4°. Ook in den 2den dr. van no. 9, achter de laatste verhandeling, bl. 187—228.*

11. [A. Voget,] *Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit, zeer onderscheiden van de waare, By gelegenheid der grove dwaalingen van De secte der Herrnhutters Ontdekt en aangewesen. Nevens derzelve Statuten aangaande den Doorlugtigen Orden van 't Mostaard-Zaad; Met nog een Aanhangsel, ter wederlegging van de onlangs uitgekomenen vertaling van eenige Hoogduitsche Versen uyt het Herrnhuttsch Gesangboek, met Aanmerkingen: Door Albertus Voget, Doctor en Professor der Heilige Godtgeleertheit te Utrecht. Te Utrecht, By Johannes Evelt, Boekverkoper, 1739. [6], 78 blz. 4°; 2de dr. in 1739. In het Duitsch: „Unterscheid der wahren und falschen Gottesgelahrtheit“, Zürich 1741. 8°.*

12. [A. Driessen,] *De Ketterye van de Apostolische Eeuw in 't ware ligt gezet uit de Apostolische Brieven. Alle ten dien einde kortelyk toegeligt, Ter Gelegenheid van de tegenwoordige bewegingen wegens de Herrnhutters en Anderen. Ook Nuttige en nodige Opheldering van enige Waarheden, ter gelegenheid van 't Boekje Eenzame Ziels-meditatien enz. Tot handhaving van de Waarheid, en herstelling van Liefde en Vrede. (Zie bladz. omgekeert een uitvoeriger Titel). Door Antonius Driessen, D. Th. en Prof. Ord. ook Akademi Prediker. Te Groningen, By Benedictus Greydanus, En Christiaan Gardineer, Boekverkopers, 1739. 561 blz. kl. 8°.*

13. *Onzydige Aanmerkingen Over de Boheemsche en Moravische Broeders, Bekend onder de Naam van Herrnhuthers. Waarin, uit vaste en ontegenzegge-lyke bewyzen, de voornaamste dwaalingen van deeze Menschen worden ten toon gesteld, en wel voornamelyk zodanige dwaalingen, die tot noch toe onaange-roert, en onbeantwoordt zyn gebleeven Door Een liefhebber der Waarheid. Te Haarlem. By J. van Lee, Boekverkoper op de Markt, MDCCXXXIX. [14], 242 blz. 8°; 2de dr. in 1739.*

14. [F. Kuypers,] *Godtgeleerde Verhandeling, Opgesteld by wyze van een Brief aan den Heer Fredrik de Watteville, Voorstander van de zogenoemde Herrnhuthers, thans op den huize 's Heerendyk, by Ysselstyn. Waar in de menigte en verfoeyelykheit van de Zielverderfelyke dwaalingen der Herrnhuthers, zo wel als de bedrieglykheit van hunne verantwoording, inzonderheit in het aanhaalen van onze Nederlandsche Geloofs Belydenis, en de ongegront-heit van hun voorwendsel, dat zy die Oude en zo zeer geroemde Boheemsche Broeder-Gemeynte souden zyn, onderscheydentlyk wordt aangetoont Met twee Aanhangsels, Behelzende het eerste, eenige byzonderheden die tot den Brief aan den Heer Fred. de Watteville behooren. En Het tweede de Conclusie of het besluit van de Christelyke Zuyd-Hollandsche Synodus van Woerden, in de zaake der Herrnhuthers genomen, met eenige aanmerkingen, ter betoo-ging van den nadruk, betaamelykheit en welgegrondtheit van dat besluit. Alles door François Kuypers, Predikant te Woudrichem. Te Gorinchem. By Nicolaas Goetsee, 1739. VIII, 214, 26 blz. 4°.*

1740.

15. [F. Kuypers,] *Tweede Godtgeleerde Verhandeling, behelzende Eene Getrouwe waarschouwing en Vriendelyke Raadgeving aan alle, die onzen Gereformeerden Godtsdienst zyn toegedaan: Om zich voor allen gemeenzaamen omgang met de Herrnhuthers zorgvuldig te wagten, en door hunne schadelyke en Zielverderfelyke dwaalingen niet besmet, en eyndelyk geheel verdorven te worden. Ter beantwoording aan het Godtvruchtig oogmerk van het besluit der Christelyke Synodus van Zuyd-Holland. Strekkende tot een vervolg op den Brief aan den Heer Frederik Baron de Watteville, Voorstander van de zo-genoemde Herrnhuthers Door François Kuypers, Predikant te Woudri-chem. Te Gorinchem, By Nicolaas Goetsee. Boekverkoper op den Langendyk, 1740. CXLIV, 82, 107 blz. 4°.*

Het laatste gedeelte bevat een predicatie over Joh. VII, 31—32 tegen de Herrnhuthers: „Het waare Discipelschap van Jesus en het Vrygemaakt worden door de Waarheit." In 1749 een nieuwe uitgave zonder de voorredenen, onder den titel: *Getrouwe Waarschouwing en vriendelyke raadgeving aan alle die 't heyl hunner ziele ter harte neemen, inzonderheit, die de Hervormde Leere zyn toegedaan; tegen het vreeslyke Monsterdier der Herrnhutsche Godloosheit.* Cf. Sepp, *Stinstra*, II, bl. 239.

16. [S. C. 's Graeuwen en J. Hooykaas,] *Aanmerkingen van de Predikan-ten van Ysselstein; Op zeker Geschrift, genaamd Verklaring, behelzende reden-en van de Onwaarschynlykheid, van zeker gezegde, gesteld op rekening van den Here Grave van Zinzendorff en Pottendorff, Bisschop der Moravische Broederen, en ten laste van Zyn Hoog Eerw. getuigd: Uit Liefde voor de Waarheid gegeven, door J. F. Beyen; Schepen der Stad Ysselstein; Waarin De gegevene Verklaring der Predikanten nader bevestigd, de onbetamelykheid van den handel van den Here Beyen getoond, en de losheid en nietigheid zyner genaamde redenen, duidelyk aangewezen wordt. Ter nodige verdediging van*

hunnen goeden name, handhavinge der waarheid, en onderrechtinge van elk, in 't licht gegeven, door hen zelve. *Te Utrecht, By Jan Servaas Bosch, Boekverkooper MDCCXL.* 30 blz. 4°. Cf. VI, 14.

1741.

17. [A. v. Hardeveldt,] *Een Kort bericht van den Kerkform der zo genaamde Herrnhutheren. Als mede een Beknopt Verhaal van het Berucht Herrnhuthsch Werk in Hollandt. Waar by zo het oogmerk des Graven van Zinzendorff beschouwt, als het Wezen der Herrnhuthsche Zaak in haar gansch beloop getoont en beredeneert wordt, tot voortplanting van Waarheid en Godtzaligheidt. Behorende tot het Werk van den zelve Schryver, genaamt De Kerk Gereformeert in Zeden. Door Antoni Van Hardeveldt, Predikant te Wyk. Te Dordrecht By Fredrik Oudman, Boekverkooper op de Tolbrug, in Cicero. 1741.* [4], 61 blz. 4°.

1743.

18. *Zamenspraak In het Ryk der Levendigen, Tusschen den Heere Graaf van Zinsendorff En eenen Vry-Metzelaar, Waar in Hun beider Leven, Leer en heilige Geheimen uit de zekerste en zuiverste Bronnen gehaalt, verhaalt en getoetst werd, Zo dat men hier alles by elkander vint, 't geen van deeze twee en derzelver Aanhangeren, Gedenk en Leezenswaardig kan gezegt worden. Te Utrecht, By M. L. Charlois, Boekverkooper, MDCCXLIII.* 128 blz. kl. 8°. Deel II: "... Waar in niet alleen hun beider Leven, Leer en heilige Geheimen uit de zekerste en zuiverste Bronnen verhaalt en gefoetst, maar ook derzelver voornaamste Geloofs-Artykelen, in een korte zamenhang beschreven en voorgesteld werd. Tweede Deel..." ook 1743, 114 blz. Vertaald uit het „Monatliches Gespräch von einer fruchtbringenden Gesellschaft," Jahrg. 1741, S. 113 ff.

19. [J. C. Seiz,] *Christelyke Op de H. Schrift en gezonde Reden gegrondveste Bedenkingen Aangaande den Graaf van Zinzendorff en zyne dus genaamde Herrnhuters, Ten dienst van het Gemeen opgesteld. Door Johann Christiaan Seiz. Te Haerlem, Gedrukt by Izaak en Johannes Enschedé, Ordinaris Stads-Drukkers. 1743.* 120 blz. kl. 8°. De schrijver was een duitsch separatist.

20. [G. Kulenkamp,] *Het Geopenbaarde Geheim der Ongerechtigheit. Of De geheim gehoudene en listiglyk bedekte toeleg Des Hr. Graafs van Zinzendorff en der Herrnhuthers, Door plechtige Verbintenissen met de Beevers en andere Separatisten en Dwaalgeesten in Duitschland, Door hunne eigene Vertrouwste Vrienden open gedekt, in drie Gewichtige Gedenk-Stukken. Uit de Hoogduitsche Taal getrouwelyk Overgezet, en Vermeedert met verscheide Aanmerkingen, en een Uitvoerige in deeze tydsomstandigheit hoog nodige Voorrede door eenen Liefhebber en Voorstander der zuivere Evangelie-Waarheit. Te Amsterdam, By Jacobus Loveringh, Boekverkooper op den Nieuwendyk, in de Waarheit. 1743.* [4 vel], 252 blz. gr. 8°. Het bevat vertaalde stukken van A. Struensee, A. Gross en J. F. Rock. In 1749 werd een 2de dr. aangekondigd, die echter niet verscheen. Cf. no. 32 dezer bijlage, t. a. p., bl. V, 64 en 103. De lezing 1748 van Sepp, *Stinstra*, II, bl. 206, berust op een vervalschten tekst.

1745.

21. [E. Molin,] *Het geestelyke Schibboleth, ofte het Waare en Leevendig Geloof, ende desselvs Wesentlyk Leeven en Gerechtigheit, in Jesus Christus. Zoo daanig als het de heilige Schriftuur verkondigt, en het, als het waare*

Kennteecken van Sich zelvs, en het Zeegel Gods, aan alle Godvruchtige Zielen zich openbaart; Van de valsche en oneigene beschreivinge daervan, waardoor het selve ten eenen maale bedeckt en verduisterd word, Onderscheiden; In een Sendbrief Aan den Heer Graaf van Sintzendorff, Noopende eenige misslagen hierin, met vermaninge om nog verder in de Kennisse van het rechtschapen Wesen in Christus voort te gaan; neffens bygevoegde Reden voeringe, Opgesteld door Erik Molin, Amsterdam, Gedrukt by M. D. N. Bidstrup Boekverkooper. 1745. 96 blz. kl. 8°. Molin was een zweedsch balling. De origineele briefwisseling in het Duitsch is te Hhut R 20 C 35 (60—62).

1746.

22. [P. Bakker,] *Twee Ontdekkingen der Hernhutters Op 't Huis 's Herendyk by Ysselstein, den 13 July en 3 Augustus 1738, volbragt, en beschreven door Pieter Bakker, Met des Drukkers Naberigt. Te Middelburg By Cornelis Jakobsz. 48 blz. 4°. Door zijn vijanden in 1746 uitgegeven in „De Doornige Roozenkrans, Gevlogten van Pieter Bakkers Schriften.“*

1748.

23. *De Leere der Hernhutters, en Zyner Excelentie des Heeren Nicolaes Lodewyk, Graave van Zinzendorff, enz. enz. By het Licht in 't Heiligdom Gods beschouwd, door Simplicius. Te Rotterdam, By Hendrik Maronier, Boekverkooper op 't Westnieuwland. 45 blz. 4°. s.d., doch blijkens den inhoud kort na 1747 geschreven.*

24. *Hernhuts Choor-liedt ofte Litanyen tot de Wonden Jesu. Te Amsterdam, By Cornelis de Wit, 1748. 8 blz. 4°. Gevonden bij Gunn Malin, l.c., p. 86, no. 176. — Vgl. no. 25.*

1749.

25. *Vierendertig Homilien over de Wondenlitaney [Der Hernhutsche] Broederen, gehouden te Hernhage in den Zoomer maanden 1747 door den Ordinarius Fratrum. Uit het Hoogduits vertaalt, en met Aanmerkingen vermeerderd. Te Amsterdam, By Cornelis de Wit, Boekverkooper op de Nieuwendyk, tusschen de twee Haarlemmer-sluizen. 1749. 22 blz. 4°. Dit is alleen de eerste predikatie voorzien van 63 aanmerkingen. Nagevolgd is: J. G. Schütze, „Herrnhutianismus in tumore“, en wel het eerste stuk: „Des Herrn Ordinarii Fratrum Herrnhutianorum I sogenannte Homilie über die Wunden-Litaneey, geprüft von einem Lutherischen Ordinato, Frankfurt und Leipzig 1748.“*

26. *Verzameling van eenige Edicten en Placaten, zo Keizerlyke Koninklyke, Keurvorstelyke en Vorstelyke als ook der Ryksteden en anderen. Tegen de Herrnhutters, Gestatueert en Gepubliceert. Uit het Hoogduits vertaalt en in 't Ligt gegeven, Door VIBHV. Te Amsterdam, By Hendrik Vicroot, 1749. [2], 44 blz. 4°. Bevat XVIII stukken.*

27. [W. Peiffers,] *Proeve van Enthusiastische, Antinomiaansche, Paapsche, Vuile en Godloze Dwalingen, Zeer getrouwelyk uitgetrokken, uit zulke boeken, die hedendaags by de Herrnhutters in dagelyks gebruik en het hoogste aanzien zyn, en, zo veel de bekortinge en onderscheid van de tale toeliet, met de eige woorden van de Herrnhutters doorgaans voorgesteld. Door G. A. Te Amsteldam, By, Adriaan Wor, en de Erve G. Onder de Linden, MDCCXLIX. 21 blz. 4°. In 1749 vier drukken. In den 2den dr. stond: „getrokken uit de voornaamste schriften der Herrnhutteren, en, zo veel mogelyk, met hunne eigene woorden voorgesteld“. De 4de dr. was „Van Drukfouten gezuivert; en met twee P.S.*

vermeedert, een op het Voorberigt, en een op het Werkje zelf." Oorspronkelijk in 1749 uitgegeven in het Latijn: *Specimen errorum Enthusiasticorum, Antinomianorum, Papisticorum, impurorum et inpiorum, fidelissime, ex istis Libris, qui hodie apud Herrnhutters in quotidiano usu et maximo honore sunt, excerptorum, et, quantum per brevitatem et Latinam Linguam licuit, ipsissimis Herrnhutorum verbis, propositorum.* Ook in 't Duitsch vertaald. Vgl. „Boekzaal der geleerde Waerelt", 1749a, bl. 329 vgg. en 1750a, bl. 622 vgg.

28. [W. Peiffers,] *Agt Korte t' Zamenspraken; Ingerigt tot Onpartydig Onderzoek en Genoegzame Wederlegginge, van de Herrnhuttery, Inzonderheit in hare grondbeginzelen, en tot Ernstige Afradinge van Hare Gemeenschap; opgedragen, met eene Trouwhartige Aanspraak, Aan alle de Ledematen van de Christelyke Gereformeerde Gemeente, byzonder te Amsterdam, die tot de Herrnhuttery min of meer vervallen, of in verzoeking daartoe, zyn.* Door Wilhelmus Peiffers, Predikant te Amsterdam. Te Amsterdam, By Gerardus Borstius, Boekverkoper op den Nieuwendyk, het vyfde huis van den Dam, 1749. [8], 102 blz. 4°. In 1749 een 2de dr.

29. [J. Beets,] *Brief tot Vermaaning en Waarschouwing, aan eenige Broederen en Zusteren, zo in de Provincie van Vriestand, als elders, by gelegenheid van de bekende Aanmerkingen betreffende de Herrnhutsche Gemeente. Uit liefde tot de Waarheid, diē in Christus Jesus is, opgesteld en uitgegeven door Jan Beets, Dienaar des Woords, onder de Doopsgezinden te Hoorn.* Gedrukt by Kornelis Kloek, Boekverkoper te Hoorn; 1749. 35 blz. gr. 8°. In 1749 een 2de dr. met Byvoegsel, bl. 37—52.

30. [J. G. Walch,] *Joh. Georg Walchs, Doct. en Prof. der H. Godtgeleerdheit in de Hoge School te Jena, Theologisch Bedunken, Nopens de gesteltheit der Herrnhutsche Secte, en hoedanig ene Hoge Overheit, ten opzichte van dezelve, zich te gedragen hebbe. Op Hoogvorstelyk bevel opgesteld, en benevens een Aenhangzel, waer in onder anderen een merkwaerdige Brief van den Heer Graef van Zinzendorf aen Paus Benediktus XIII, gevonden wordt.* Uitgegeven door Philip Fresenius, Predikant te Francfort aen den Mayn. Te Utrecht, By Willem en Willem Hendrik Kroon, Boekverkopers. 1749. [8], 163 blz., met weinig gelijkend portret van Zinzendorf, gr. 8°. Vgl. „Boekzaal der geleerde Waerelt", 1749b, bl. 214. Exemplaren hiervan zijn niet meer bekend, maar het restant werd van een frisch titelblad in nieuwere spelling voorzien: *Theologisch Bedunken, van Joh. Georg. Walchs, Doctor en Professor, op de Hooge Schoole te Jena, Nopens de gesteltheit der Herrnhutsche Secte, enz.* en uitgegeven: Te Utrecht, By A. Stubbe, Boekverkoper in de Gortsteeg over de Hamborgerbrug, 1774. In het Duitsch verschenen te Frankfort 1747.

31. *Korte dog nodige Aanmerkingen, voor bereits verleide, en tot afschrik van andere noch niet verleide vrome en Godtvrezende Zielen, om noch in tydts uittegaan, of zich te wachten voor de schadelijke Secte der Herrnhutteren. Door enen Liefhebber van waarheid en Godtvrucht. Te Utrecht, By J. H. Vonk van Lynden, Boekverkoper op het Oude Kerk-hof. 1749. 94 blz. 4°. Vgl. „Boekzaal der geleerde Waerelt", 1749b, bl. 342, en Gunn Malin, l.c., p. 86, no. 176. Ons onbekend gebleven.*

1750.

32. [G. Kulenkamp,] *Anatomie der Herrnhutsche Secte, Of Gewigtige Gedenk Stukken Meest van Gewezene Vrienden, en Voorname Leden dier Gezinte uitgegeven, Ontdekkende Hare Grouwelyke Geheimen Der Godloosheit zo wel in de Lere, als voornamelyk in de Praktyk. Uit het Hoogduitsch vertaalt, Met*

nodige en uitvoerige Aanmerkingen voorzien, en met een Voorbericht, Waar in, onder anderen, een Boekje, onlangs van den Heer J. F. Beyen uitgegeven, onderzocht word van Gerardus Kulenkamp, Bedienaar des H. Euangeliums te Amsteldam. Te Amsteldam, By Jacobus Loveringh. Boekverkoper op den Nieuwendyk, by den Dam. MDCCL. XCII, 190 blz. gr. 8°. Het voorbericht d.d. 26.2.1749, maar bedoeld is 1750, cf. het voorbericht van no. 37 dezer bijlage. De „Verklaringe van Jacob Lischy” (diens 2de, want de eerste was ten gunste der Herrnhutters geschreven) is door J. C. Büsing, prop. te Amst., uit het Duitsch vertaald. Deel II, inhoudend de verklaring van A. Frey, vertaald en met aanmerkingen voorzien door G. Kulenkamp en J. Klencke, pred. te Asperen, zou „zo haast mogelyk is volgen”, volgens de bekendmaking in de „Boekzaal” van 1750a, bl. 214, doch is blijkbaar nooit verschenen.

33. [A. Frey en J. Lischy,] *II Declaratien of Verklaaringen van Andreas Frey en Jacob Lischy, Op welke wyze zy onder de zo genaamde Herrnhuter Gemeente gekomen, en waarom zy weder daar van afgegaan zyn; Nevens de beweegoorzaaken waarom zy 't zelve in 't Licht geeven. Uit het Hoogduits vertaald. Te Haerlem, Gedrukt by Izaak en Joh. Enschedé, Stads-Drukkers. 1750. [6], 168 blz. 12°. Een Schwenkfeldiaan, A. Beer, had deze tractaten uit Pennsylvanië naar Haarlem meegebracht. Het zijn dezelfde stukken, die Kulenkamp uitgaf, cf. no. 32.*

34. *Nadere trouwhartige Waarschouwinge, Tegen de Verleidingen der Herrnhuthers; Door den Kerkenraad van Amsterdam voorgesteld, Aan de Gemeente in die Stad, En aan allen, die hunne zaligheid, naar Gods Woord, met vreezen en beven, in den Heere Jesus Christus, zoeken. Te Amsteldam, By Jacobus Loveringh en Gerardus Borstius, Boekverkopers op den Nieuwendyk, by den Dam. MDCCL. 54 blz. 4°. In 1750 een 2de dr. In 1759 door de magistraat van Chur in het Duitsch uitgegeven: „Wohlmeinende Warnung vor der Verführung der Herrnhuter.”*

35. *Memorie wegens de Herrnhuthers, en hunne Leere, zoo in 't gemeen, als in 't byzonder te Zeist, Opgesteld door de Gecommitteerden van de E. Classis van Utrecht, Omme door de Depp. Synodi, Uyt naam der drie Classen, gebragt te worden op de tafel van Hun Ed. Mog. De Heeren Staten 's Lands van Utrecht. Gedrukt naar de Copy van Utrecht. Te Amsterdam, by Kornelis van Tongerlo, Boekverkoper in de St. Luciesteeg. 1750. 134 blz. 4°. Gedrukt voor rekening der classis bij W. Kroon te Utrecht, 88 blz. folio, niet in den handel.*

36. *Bedenkingen over de Middelen om den Aanwas der Gezinte, onder den naam van Herrenhuthers bekend, Tegen te gaan en te vernietigen, ter gelegenheid der Memorie Door Gecommitteerden van de E. E. Klassissen van Utrecht opgesteld, om door de Depp. Sinodi, uit name de drie Classen, ter Tafel van de Ed. Mog. H.H. Staten 's Land van Utrecht over te geven, ten Papiere gebragt Door Christianus Parrhasius van Alethopolis... Tot Gouda, By Jacobus Staal, Boekverkoper op de Markt. 1750. 24 blz. 4°.*

37. [A. Volck—G. Kulenkamp,] *Bondige Verdediginge der Geloofwaardigheid van het ontdekt Geheim der Boosheit der Herrnhuthsche Secte, Met bygevoegde grondige beantwoordinge der Vrage, waarom deze Secte, op die haar in de Entrevuen te laste gelegde Beschuldigungen, niet Antwoordt? Gestelt tegen het van Johannes Petsch, Voorgewenden Herrnhuthschen Leraar te Zeist, onlangs in de Hoog- en Nederduitsche Taal uitgegeven Laster-Schrift, onder den Titul van Onpartydig Onderzoek, enz: Door Alexander Volck, Stads-Schryver, en Advoc: Regim: Ordin: te Budingen. Uit het Hoogduitsch Vertaalt, Met ene Voorrede, uitvoerige Aanmerkingen en een Aanhangel verrykt*

van Gerardus Kulenkamp. Predikant te Amsteldam. Te Amsteldam, By Jacobus Loveringh, Boekverkoper op den Nieuwendyk, by den Dam. MDCCL. [18], 308 blz. gr. 8°.

1751.

38. [A. Volck,] *De Verborgenheid der Ongerechtigheid van de Secte der Hernhutters ontdekt. Ter redding van vele onnozele Zielen: Ter waarschouwing van door voor oordeel ingenomen welmenende: En ter ontdekking van de verdwaalde en verbysterde Verleiders voor het aangezicht der gantsche Christenheid. In Zes Zamenspraken vervat. Met een Opdracht aan den Hooggeboren Grave en Here, den Here Nicolaas Lodewyk, Grave van Zinzendorff en Pottendorff, Bisschop der zogenaamde Moravische Broeders enz. enz. Door Alexander Volck, Stads-Secretaris en Regerings-Raad te Budingen. Uit het Hoogduitsch vertaalt. t' Amsterdam By Gerrit de Groot, Boekverkoper op de Heilige Weg, 1751. [12], 127, 140, 148, 160, 156, 150 blz. 2 dln. met portret van Zinzendorf. gr. 8°. De stukken, *Entrevuen* genaamd, verschenen eerst afzonderlijk zonder den naam des schrijvers. I (1749) met opdracht aan J. P. Fresenius, II (1749) aan S. J. Baumgarten, III (1750) aan J. G. Walch, IV (1750) aan J. H. Benner, terwijl de vertaler dit stuk bovendien opdroeg aan A. Buurt, pred. te Amst., V (1750) aan E. G. Hofmann en VI (1751) aan den Kerkeraad van Amst. Volck droeg het geheel in 1751 aan Zinzendorf zelf op.*

39. [A. v. Hardeveldt,] *De Zuivere Genadeweg van Godt in Zyn Heiligdom, . . . by gelegenheid van het beruchte Bekeeringswerk, in eenige Gemeentens van Nederland vernomen . . . Waarby komt eene Voorrede, vervattende zekere Reize naar Zeist, by de zogenaamde Herrnhuthers en eene Zamenspraak aldaar met den Heer Johannes Petsch na de Oeffening gehouden. Door Antoni van Hardeveldt, Predikant te Wyk, in den Lande van Heusden. Te Utrecht, By J. H. Vonk van Lynden, Boekverkoper op het Oude Kerk-hof. 1751. [8], 46 blz. 4°. Tegen de Nijkerksche beweging geschreven.*

1752.

40. [J. Stinstra—J. F. Boissy,] *Lettre Pastorale contre Le Fanatisme, Adressée aux Mennonites de Frise, par Mr Jean Stinstra, Pasteur de l'Eglise Mennonite de Harlingen: Traduite du Hollandois. Avec quelques Remarques et une Préface du Traducteur où l'on fait connoitre le Herrhutisme et une nouvelle sorte de Convulsianisme, à l'occasion desquels cette Lettre à été écrite. à Leide. De l'Imp. d'Elie Luzac, Fils. MDCCLII. VI, CXLIII, 218 blz. 12°. Met deze toevoegingen tegen de Hernhutters ook in 't Duitsch te Berlijn 1752 uitgegeven, doch zonder deze in 't Engelsch te Londen 1753. Zie voorts Sepp, *Stinstra*, II, bl. 213 vgg.*

1764.

41. [A. H. Stompwijk,] *Licht uit Duysternis Of de Gangen Gods in Zyn Heiligdom; Tot eer en heerlykheid van zynen Naam, tot uitbreiding van zyn Hemelsch Koninkryk, tot de vaste hope van de vereeniging der Algemeene Christelyke Kerke. Nagespeurt, geopenbaart en bewezen door de dwaalingen van den Hooggebooren Heere Nicolaas Lodewyk Graaf van Zinzendorff enz., Stichter en voortplanter der Herrnhutsche Secte. Door Adriaan Hendrik Stompwijk, Lidmaad der Gereformeerde Gemeenten te Campen. Te Hoorn, By T. Tjallingius Boekverkoper; 1764. [10], 116 blz. 4°.*

1768.

42. [C. de Witt.] *Herderlyke Brief aan de Gemeente van 's Hertogen Bosch, ter waarschouwinge tegen de arglistige verleidinge der Hernhutters, door den Heer Corn. de Witt, rustend Leeraar van de gemeente, en Hoogleeraar der O.O. taalen, te 's Bosch, gedrukt te Amsterdam 1768. 8°.* Ons onbekend gebleven.

1802.

43. [P. Hofstede.] *De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche Secte en van derzelve Grondlegger N. L. Graaf van Zinzendorf enz. Geschetst en beoordeeld Te Amsterdam, bij W. Brave. 1802 XVIII, XLVI, 347 blz., met portret van Zinzendorf, gr. 8°.* Cf. J. P. de Bie, *Leven en werken van Petrus Hofstede (1706—1803)*, Rotterdam 1899, bl. 496 vgg.

TIJDSCHRIFTEN.

44. *Maandelyke Uittreksels, of Boekzaal der geleerde Waerelt. T'Amsterdam By Adriaan Wor, en de Erve Gerard onder de Linden 1738[—1751]. Met Privilegie.* kl. 8°. Cf. de registers bij Broedergemeente, Hernhutters en Zinzendorf op de jaargangen van 1738a—1740a; 1746a; 1749a—1751b. Voornamelijk boekaankondigingen en besprekingen.

45. *De algemeene godgeleerde, zedekundige, staatkundige, historische en oordeelkundige Schatkamer Onder de zinspreuk: E pluribus unum. Te Amsterdam, By Arendt van Huyssteen en Steeve van Esveldt. Boekverkoopers 1738. 2de dl., 2de—4de stuk, bl. 131 vgg.; 259 vgg.; 387 vgg. Boeste Vertoog D'Informator No. 21, 24 en 27. [J. W. Claus van Laer,] Aanmerkingen Over de Boheemsche en Moravische Broederen, bekend onder de naam van Herrnhuthers. Waarvoor men deeze Menschen te houden heeft.* kl. 8°.

46. *Republyk der Geleerden, Of Boekzaal van Europa, voor de Kunst- en Letter-minnaren, geopend door verscheide Liefhebbers, in de Maanden July en Augustus 1739. Te Amsterdam, By Gerrit de Groot 1739. Met Privilegie.* kl. 8°. Bevat enkele boekaankondigingen in de jaargangen van 1739—1751.

47. *De Nederlandsche Criticus, Bestaande in LXXXVI zoo Critique, Sata-rique als Ernstige Vertoogen. Eerste Deel. Te Amsterdam, By F. de Kruyf, op de Fluweele Burgwal, op de Hoek van de Armsteeg. En By A. van der Kroe, in de Korte Gasthuys-Moolensteeg, 1761. No. XIV, bl. 113 vgg., XVI, bl. 129 vgg. en XIX, bl. 153 vgg. De eerste dr. in 1750 te Leeuwarden bij A. Ferwerda. 8°. De genoemde stukken zijn door „Argus” ondertekend, misschien een schuilnaam van J. A. Courtonne. Vgl. J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741—1800*, Utrecht 1890, bl. 37 en 234 vgg.*

48. *Miscellanea Groningana in Miscellaneorum Duisbergensium continuatiōnem publicata*, tom. II, p. 355 sqq. et tom. III, p. 456 sqq. Gron. 1739 et 1742.

49. [J. T. Elsner,] *Scrinium Antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad Historiam Reformationis Ecclesiasticam praecipue spectantia*, tom. VI p. 381 sqq. et tom. VII, p. 64 sqq. Gron. 1762.

BIJLAGE VI.

Lijst van alle Nederlandsche geschriften, ter verbreiding en ter verdediging van de hernhuttersche gevoelens uitgegeven (1735—1818).

De begrippen „verbreiding” en „verdediging” zijn zoo ruim gedacht, dat hier alle hernhuttersche geschriften, gezangboeken en zendingsliteratuur inclus, konden worden opgenomen. Onze beperking tot de 18e eeuw is niet willekeurig, omdat de nederlandsche uitgaven der broedergemeente in de 19e eeuw uitsluitend ten behoeve van haar zendingswerk verschenen.

Voor de opmerkingen over de vindplaatsen en het boekformaat verwijzen wij naar hetgeen voor Bijlage V is gezegd.

1735.

1. [I. Le Long,] *Godts Wonderen Met Zyne Kerke. Vertoont in een Genckwaardig Verhaal, van meest Boheemsche en Moravische Broeders, Die het Pausdom ontweken zynde, nieuwelyks een Euangelische Broeder-Gemeente Gesticht hebben, in Opper-Lausnitz, te Herrnhuth, In 't Gebiedt, en onder 't Opzigt van den Heere Graaf Lodewyk van Zinzendorff en Pottendorff, enz. enz. Uyt Echte Berichten opgesteld, door Isaac Le Long. Verciert met de Afbeeldinge van Herrnhuth. Te Amsteldam. By Adriaan Wor, en de Erve G. Onder de Linden, MDCXXXV. [2 vel], 724 blz. kl. 8°. Blijkens het voorbericht is 1735 bedoeld. In 1738 een 2de dr. „veel verbeetert”, en een „Tweede Deels Eerste Stuk”: *Godts Wonderen Met Syne Kerke*, 344 blz. kl. 8°.*

1738.

2. [N. L. v. Zinzendorf,] *Confirmatie Vraagen Voor de geenen die haar in de Gemeente Te Herrnhuth Ten Heiligen Avondmaal begeeven. Met de nodige Schriftuurplaatsen, Zoo als dezelve in den Jaare 1727, gebruikelijk zyn geweest. En in den Jaare 1738. door J. Le Long vertaalt. Te Amsterdam, By Jan Kamers, Boekverkoper in de Stilsteeg. s.d. 10 blz. 4°. Ook in het voorafgaande werk, dl. I, bl. 119 vgg., volgens den 2den veranderden dr.*

3. [F. de Bruin,] *Verzameling Van eenige Brieven, Geschreven van Leden der Herrnhuttsche Gemeente, Met nog eenige Byvoegselen. T'Amsterdam, Gedrukt voor de Uytgevers, 1738. (16), 200 blz. In een 2den dr. heeft de inleiding 14 blz., omdat het titelblad niet is meegeteld. De uitgever, die zich J. C. A. H. P. F. noemt, is volgens P. Bakker, t.a.p., bl. 5, (cf. V, 22) ds. F. de Bruin.*

4a. [J. Deknatel,] *Evangelische Liederen. Uit het Hoogduits vertaalt. Behelzende inzonderheit, de Genaade des Evangeliums, In de Verzoeninge van het bloed des Lams; en hoe men daaraan deel verkryge. Benevens De daaruit vloeijende Hertelyke Verklaaringen des Heilands tegens ons, en des Hertens tegens den Heiland. Gedrukt t'Amsterdam, MDCCXXXVIII. [4], 101 blz. 8°. Er bestaat nog een uitgave van 136 blz. met een ander voorbericht en een aanhangsel, eveneens een geheel andere druk: *Evangelische Liederen*, s.l. s.d., 108, 131 blz., 2dln. 8°. De 2de dr. met melodieën in 1740.*

b. [Begin gelijk a:] *En hoe men Dezelve in waarheit aan zyn herte onderwinde en deelagtig worde. Derde Druk. Verbetert en vermeerderd, als meede op Nooten gebracht. t'Amsterdam, By Jacob ter Beek, Boekverkoper byzyden de Beurs. 1742. [10], 272, [20] blz., 2 dln., met kopergravure „de aanbidding”, kl. 8°. In 1743 een 4de dr. In 1744 een „Aanhang tot de Evangelische Liederen. Uit het Hoogduits vertaalt”, bl. 273—370; vervolgens nog een „Aanhang”, s.l. s.d., bl. 371—398.*

c. [Titel gelijk b;] *Vyfde Druk met breedér Voorreden en tweede Aanhang vermeerderd. t' Amsterdam, By Jacob ter Beek, Boekverkoper byzyden de Beurs. 1749. 482 blz. 2 dln. met 2 aanhangsels, kl. 8°. Daarbij een „Toegave tot de Evangelische Liederen”, bl. 483—542, s.l. s.d., ongeveer uit 1756. Cf. J. Th. Müller, *Hymnologisches Handbuch zum Gesangbuch der Brüdergemeine, Herrnhut* 1916, S. 62 f.*

5a. [N. L. v. Zinzendorf,] *De Egte en Regte Geloofs Belydenisse van den HooghWelgeboren Graaf en Heer, Lodewyk van Zinzendorff En van de Gemeente te 's Heerenhuth. Of Een Brief aan Zyn Koninglyke Majesteit van Zweden, Geschreven door Lodewyk, Graaf en Heer van Zinzendorff, Behelzende Zyn en Zyner Gemeente Geloof en Belydenisse, Uyt het Hoogduyts vertaalt. Te Nymegen, Gedrukt by Hendrik Heymans, Boekverkoper, 1738. 47 blz. kl. 8°. De z.g. Regensburgsche apologie van 1735.*

b. *Brief van den Hoogwelgeboren Graaf en Heer Lodewyk van Zinzendorff Aan Zyne Kon. Maj. van Sweden betreffende Zyn en Zyner Gemeente Geloof en Belydenisse, waarby gevoegt is de heilige en veilige Weg des Geloofs Van een Evangelisch Christen; Door August Herman Franke Prof. te Halle. Uyt het Hoogduyts vertaalt. De Tweede Druk. Te Nymegen, By Hendrik Heymans, en te Amsterdam, By Barend te Nuys, Boekverkoper in de St. Luciusteeq. 1738. 55 blz. kl. 8°.*

c. [Begin gelijk a], *Zynde door hem geschreeven aan Zyn Koninglyke Majesteit van Zweeden, Waar agter gevoegd is de Heilige en Veilige Weg des Geloofs, van een Evangelisch Christen, van en voor de Herrnhuthers opgesteld. Te Amsterdam, By Alexander Kemmer, Boekverkoper over 't Oude Heere Logement. 1738. 55 blz. kl. 8°.*

6. [F. de Watteville,] *Verklaaringe der Herrnhuthsche Broeders, Soo buyten Ysselstein, als te Amsterdam, zich onthoudende; Ter Verandtwoordinge van haar selven, en ronde openlegginge van haare Meeninge, aangaande eenige Stukken der Leere, welke thans van haar verbreydt worden. In 't Hoogduytsch by haar selve opgesteld, en in 't Nederduytsch overgeset, door Isaac Le Long. Met bygevoegde Approbatie van den Heere Graaf van Zinzendorff en Pottendorff, der Boheemsche en Moravische Broeders, Hoogwaardige Bisschop. t' Amsterdam, By Jacob ter Beek, Boekverkooper achter de Beurs, 1738. 28 blz. 4°. Ook met no. 7 in 't Duitsch, s.l. (Büdingen?) 1739.*

7. [N. L. v. Zinzendorf,] *Brief Van den Heere Graaf Lodewyk van Zinzendorff, Der Boh. en Mor. Broeders Hoogw. Bisschop. Waarby gevoegt is: Het Rapport van de Gedeputeerden van Georgien, aan den Aardts-Bisschop van Canterbury, aangaande de Kerke der Moravische Broeders. Als Meede, Congratulatie van derselven Aardts-Bisschop, over de aanstellinge van syn Genaade tot Bisschop der selver Broeder-Gemeente. T' Amsterdam, By Jacob ter Beek, Boekverkooper achter de Beurs. 1738. 12 blz. 4°. Brief aan ds. W. Schiphout te Amsterdam.*

8. [F. de Bruin,] *Geschrift van den eerw. Heere F. de Bruin, Een der Vier Predikanten, die in den Kerken-Raadt den 30 Octob. 1738 te Amsterdam tegens den Pastoraalen-Brief geprotesteert hebben: 't Welk van syn Eerw. (alsoo Hy wegens siekte in den Kerken-Raadt niet konde tegenwoordig zyn;) een Collega is in handen gegeven, en door desen op versoek in den Kerken-Raadt voorgelesen; Behelsende de Reedenen tegens het uytgeven van den Pastoraalen-Brief, en syn Protest uyt hoofde van deselve. 4 blz. 4°. Ook in 't Duitsch in 4° en 8° achter de vertalingen van V, 6. Bij W. P. C. Knuttel, *Catalogus van**

de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage 1902, dl. IV, no. 17086 nog een afwijkende afdruk.

1739.

9. *Vertaaling van eenige Hoogduitsche Versen uit het Herrnhuts Gezangboek, met eenige aanmerkingen.* 1739. s.l. 39 blz. 4°.

10. [N. L. v. Zinzendorf,] *Nicolaas-Lodewyks Graaf en Heere van Zinzendorf en Pottendorf, Ridders van Danneborgs, Opstel en Verhandelinge van de Christelyke Zamensprekingen of de zogenoemde oeffeningen: met verscheide Bylagen Van Getuygenissen der oude en latere Godgeleerden. Dienende tot ene grondige Kennisse van de Gevoelens der Herrnhuthers. Na den Druk van Zullichau 1735 uyt het Hoogduyts vertaakt. Te Nymegen, Gedrukt by Henrik Heymans, Boekverkoper. MDCCXXIX. 180 blz. kl. 8°. Zooals op bl. 180 blijkt, is dit boek in 1739 gedrukt.*

11. [G. P. Müller,] *Onpartydig Naricht van de Herrnhuthsche Gemeente in Opper-Lausznits. Uit het Hoogduits in 't Nederduits vertaakt. t' Amsterdam, By Zacharias Romberg, Boekverkooper op 't Spuy, in de Weymarsche Bybel. 1739. 37 blz. kl. 8°.*

12. [N. L. v. Zinzendorf,] *Verklaringe Van den Heer Grave van Zinzendorff en Pottendorff, Der Boheemsche en Moravische Broederen Hoogwaardige Bisschop; In dato Amsterdam, 24 May 1739. Te Utrecht, By Willem Kroon, Boekverkoper. A°. 1739. [4] blz. 4°. In 1739 een 2de dr. „Verbeterde Copia der Verklaringe . . . , Nader bekrachtigt Te Marienborn, 28 Augusty 1739.”*

13. [F. de Watteville,] *Tweede Verklaaringe; Behelsende verscheyde Stukken, Ter Verdediginge der Rechtsinnigheit omtrent Leere en Leven van de Moravische Broeders; Overgegeven Aan de Hoog Eerw. Gereformeerde Synodens van Zuydt- en Noordt-Hollandt, geopent binnen Woerden en Edam, in de Maandt July, 1739. Door Frederik de Watteville. [6], 6, 15 blz. 4°. Bevat: I. het voorafgaande no. 12, II: De Waare Gevoelens der Moravische Broederen, omtrent verscheyde Hooftsaakelyke Artykelen, opgesteld door Frederik de Watteville, [den 7 July, 1739.], III: Verklaaringe van den Heere Joh. Laurenz Carstens, Heer van Sundrop, Directeur der Deensche West-Indische Compagnie, van St. Thomas, Ten voordeele van de Moravische Broeders, zich op het gemelde Eylandt bevindende: [in dato Amsterdam, 23 July, 1739.] Dienende ook ten deele, tot [IV] Beantwoordinge van twee Brieven, van St. Thomas, met den Druk gemeen gemaakt; welker ongegrondheit wederlegt wordt, Door Frederik de Watteville, [in dato 's Heerendyk, 30 July, 1739].*

1740.

14. [J. F. Beyen,] *Verklaringe Behelzende Redenen van de Onwaarschynlykheyd van zeker Gezegde; gestelt op rekening van den Heere Grave van Zinzendorf en Pottendorf Bisschop der Moravische Broederen; En ten laste van zyn Hoog Eerw. getuigt. Uit liefde voor de Waerheid gegeven Door J. F. Beyen, Schepen der Stad Ysselstein. Te Utrecht, By Willem Kroon, Boekverkoper, 1740. 7 blz. 4°.*

15. [J. L. Dober,] *Eenvoudig Opstel der Evangelisch-Moravische Kerke, aangaande derselver Arbeit, tot hier toe, en vervolgens, onder de Wilden, Slaaven en andere Heydenen. 1740. s.l., 3 blz. gr. 4°.*

1741.

16. [N. L. v. Zinzendorf,] *Allerdoorluchtigste Koningen, Grootmachtige Keurvorsten, Doorluchtigste Vorsten, Hoogmogende Voortreffelyke, Hoog- en*

Wel-, ook Edele-Geboorene Staaten, Graven, Heeren, en andere Overheden, Der Evangelischen Kerke, Die men sedert 300 Jaaren de Broeders noemt, Gesaamentlyke Genaadige Heeren... Deal 1741, [14 vel], f°. Bevat een request met 6 bijlagen, o.a. het Tübingsch responsum en de Regensburgsche apologie. Uit het Duitsch vertaald.

1743.

17. [N. L. v. Zinzendorf,] *Memoire de Louis de Zinzendorff, Ancien Evêque des Freres, Syndic et Modérateur des Missions Pour servir d'Information (In Facto et Materiali.) Aux Seigneurs Deputes de Leurs Hautes Puissances les Etats Généraux pour les placards et reglemens et Leurs Excellences Les Seigneurs Commissaires De leurs Grandes Puissances Les États de Hollande et de Westfrise Concernant Les Eglises Vaudoises, Bohemiennes et Moraves, Reunies depuis trois Siècles In Episcopis et Presbyteris Sic dictae Unitatis Fratrum Et leur Travail parmi les Sauvages.* 6 blz. f° d.d. à la Haye ce 17. Avril 1743. In 2 andere uitgaven in f° en 4°, ieder 4 blz., ontbreken de 3 bijlagen.

18. [G. P. Müller,] *Rec. 19 April 1743. Requeste van eenige Opzienders der Evangelische Moravische Kerken om openbaare Kerkvryheid by tolerantie in deezen Staat, etc. Commiss.* 18 blz. kl. 8°. Volgens Gunn Malin, l.c. p. 106, no. 31, ook 10 pp. f°. — Alle bovengenoemde requesten waren niet in den handel.

19. [N. L. v. Zinzendorf,] *Proeve Van een Leer-boekje, Vervattende zò wel de Grond-leeren der Evangelische Gemeentens, die men zedert 300 Jaaren de Broeders noemt. Als mede Haar verder Verstand, van de Heilige Schrift. In Vraagen en Antwoorden gestelt. Uyt het Hoogduyts vertaalt door Fr. De Watteville. Gedrukt voor de Broeders hier te Lande. T' Amsterdam, te bekomen by Jacob ter Beek, Boekverkoper bezijden de Beurs. Anno 1743. [20], 248 blz. kl. 8°. Naar den 2den duitschen dr. „Die andere Probe”, Büdingen 1742.*

20. [J. F. Beyen,] *Bundeltje van eenige Brieven geschreeven door verscheidene Leden der Broeder-Gemeente, bekend onder den naam van Hernhutsche Broeders, Waar uit het bestaan dezer Gemeente klaar en duidelyk kan op gemaakt worden, Benevens een Voorreden tot dat zelve einde dienende Door J..... F..... B..... T' Utrecht, Gedrukt by Pieter Muntendam. MDCCXLIII. [16], 208 blz. kl. 8°.*

21. [N. L. v. Zinzendorf,] *Inhoud van acht en twintig Redenen, over het Gebed des Heeren en de verklaring van het Tweede Artikel des Christelyken Geloofs; in het openbaar te Berlyn gehouden, Door den Heere Graaf L. van Zinzendorff, In den Jaare 1738, Uit het Hoogduytsch vertaalt. Te Haerlem, By Jan Nieuwenhuyzen, Boek- en Papierverkooper op 't Verwulft, 1743. [4], 356 blz. kl. 8°.*

1745.

22. [J. de Watteville,] *Zout voor de Schaapjes en Lammetjes uit de Rots gehouwen. Het zout is goed. s.l. s.d. 31 blz. 32°. Een gezang voor kinderen; in de „XII. Anhang”, no. 1917 van het gezangboek te Herrnhut.*

23. [N. L. v. Zinzendorf,] *Vraagen van een Leerbegeerige aan een Geloovige met desselfs Antwoorden. Uit het Hoogduytsch Vertaald. Gedrukt t' Amsterdam, by de Erven van Herman Aaltsz. 1745. 38 blz. 12°. Naar: „Kurzer Catechismus vor etliche Gemeinen Jesu aus der Reformirten Religion in Pennsylvania, Die sich zum alten Berner Synodo halten”, Philadelphia 1742.*

1746.

24. [N. L. v. Zinzendorf,] *Beschryving Gods des Lams voor de Gemeente, welker Herder Hy is: Uit de Heilige Schrift genomen, ten bewys Dat Hy niet alleen God is, (De God der gandsche weereld) Maar ook ons Vleesch en Bloed. Unius positio etc. God is geopenbaart in het Vleesch 1 Tim. 3 : 16. s.l. s.d. 256 blz. met een kopergravure „de aanbidding”. 16°. Naar een duitsch dagtekstboekje van 1745. Ook in 't Engelsch, Londen 1746.*

25. [D. Brünings,] *Troostryke Lams Liederen, Behelsende de Heerlykheit Jesu Christi, In de Kracht Van zyn Dierbaar Bloed. s.l. s.d. 70 blz. gr. 8°. Cf. Sepp, Stinsstra, II, bl. 211.*

1749.

26. [N. L. v. Zinzendorf—J. F. Beyen,] *Aletoophili Taciti Gedachten over de veele Twist Schriften, Betreffende de Herrnhutsche, of eigentlyk Euangelisch-Moravische Broeder-Gemeente. Waar in uit eige Bevinding op een gants onpartydige wyze over die Gemeente, en de gemelde Twist-Schriften geoordeelt wordt. Uit het Hoogduits vertaalt Uitgegeven en met een Voorreden voorzien van Joh. Franco Beyen. Te Bekomen t' Amsterdam By Johannes Eetsjen, Boekverkoper, in de Jonge Roelofsteeg by de Kalverstraat 1749. [16], 59 blz. gr. 8°.*

1750.

27. [J. Petsch,] *Onpartydig Onderzoek wegens de Geloofwaardigheid der Entrevuen van de vermomde Timotheus Verinus en Alethophilus, Uitgekomen onder den Titel, De Verborgtheit der Ongerechtigheid van de Secte der Herrnhutters Ontdekt; waarby gevoegt is eene Oplossing der Vraag: wat Redelyk en Christelyker wyze daaruit te besluiten is, dat de Gemeinte op de Beschuldigingen, die Haar in de Entrevuen te last gelegd worden, geen Omstandig Antwoord geeft? Door Johannes Petsch, Bedienaar der Euangeliums der Geëtableerde Gemeinte van de Broeder-Uniteit tot Zeist. Uit het Hoogduits Vertaalt. Te Amsterdam. By Johannes Eetsjen, Boekverkoper in de Jonge Roelofsteeg by de Kalverstraat. MDCCL. [12], 145 blz. gr. 8°. Cf. V, 37—38.*

28. [P. L. Stadius Müller?] *Raisonnabel Antwoord aan de Eerw. Kerken-Raad van Amsterdam op de Nadere trouwhartige Waarschouwinge Tegen de Verleidingen der Herrnhuthers. Door een Protestantsch Praedikant. s.l. s.d. 31 blz. 4°. Cf. V, 34.*

1758.

29. [N. L. v. Zinzendorf,] *Predicatie gedaan in Pensylvanien door den Ordinarius Fratrum. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam, By Jacobus Wilhelmus Pruys. s.d. 174 blz. gr. 8°. Volgens een aantekening: „durch br. Dirk van Gammern übersezt und in Druck gegeben 1758.” Dit is dl. I der zogenaaemde „Pennsylvanische Reden”, in 't Duitsch te Büdingen 1744. De eerste 2 predikaties zijn ook onder denzelfden titel apart uitgegeven.*

1767.

30. [D. Cranz,] *Historie van Groenland Behelzende Eene nauwkeurige Beschryvinge van 's Lands ligging, gesteldheid, en natuurljke Zeldzaamheden; den Aart, Zeden en Gewoonten Der Inwooneren aan de West-zijde bij de Straate Davis; 's Lands aloude en nieuwe Geschiedenisse; en in 't bijzonder de Ver-richtingen der Missionarissen van de Broeder-Kerk, door welken Twee Ge-*

meenten van bekeerde Heidenen aldaar gesticht zijn. Alles in eigen Perzoon onderzocht en opgesteld Door David Cranz. Met Plaatën versierd, in III. Deelen uit het Hoogduitsch vertaald. Te Haarlem bij C. H. Bohn, Amsterdam bij H. de Wit, Boekverkoopers. 1767. 356, 282, 382 blz. met 14 gravures, gr. 8°.

31. [N. L. v. Zinzendorf,] *De Geschiednisse der Dagen des Menschen-Zoons van de Lijdensweeke af tot op deszelven Hemelvaart, Overeenstemmende in-een-getrokken uit de vier Evangelisten, en doormengd Met overdenkingen en verzuchtingen eener Ziele, die in 's Heeren Dood het leeven vindt. Ten Gebruike Der Evangelische Broeder-Gemeenten. Te Utrecht Gedrukt voor den uitgeever, en te vinden bij Daniel Weber te Zeist. MDCCLXVII. 154 blz. gr. 8°.* Naar den 2den deutschen dr. van 1759.

1771.

32. *Het Kerken-Gebed der Evangelische Broeder-Gemeente. Uit het hoogduitsch vertaald. Voor Rekening van den Vertaaler gedrukt; te Haarlem bij C. H. Bohn. Boekverkooper, MDCCLXXI. 31 blz. gr. 8°.* Vertaald door G. H. Loskiel en H. v. Bruiningk. De 2de dr. „Na de laatste verbeterde Hoogduitsche uitgaave vertaald. Te Gouda, bij M. van Loopik et Comp. MDCCXCI.”

1773.

33. [G. H. Loskiel,] *Lofzangen en geestelyke Liederën der vereenigde evangelische Broeder-Gemeente. Laus Agno Dei Mactato. Te Amsterdam gedrukt En te bekomen by Cesar Noel Guerin, Boekverkooper op de Heeregragt. 1773. XII, 602 blz. 3 dln. 8°.* De 2de dr. „Te Amsterdam, bij J. Weppelman, Boekverkooper, aan de Oostzijde van het Rokkin. 1787.” 655 blz. met melodieën. 8°. De 3de dr. „Nieuwe Uitgave,” Zeist s.d., XII, 515 blz. 8°, werd in 1817 voor Zuid-Afrika gedrukt.

1775.

34. [C. Ziegerer,] *Aanmerkelijk Voorstel van den Heer Christiaan Ziguerer, Gereformeerd Predikant te Grösch in Zwitserland, Aan de Synode, in 1768 te Savia gehouden, ter Beantwoording der Vraag: Waarvandaan komt het, dat het tegenwoordig Christendom in Leer en Leeven zoo zeer verdorven is? Uit het Hoogduitsch. Te Haarlem, bij C. H. Bohn. MDCCLXXV. 41 blz. gr. 8°.* In het zelfde jaar ook te Utrecht een andere vertaling onder den titel: „Theologisch Bedenken van den Heer . . .” Cf. P. Wernle, *Der Schweizerische Protestantismus im XVIII Jahrhundert*, III, Tübingen 1925, S. 65 u. 160.

1777.

35. [A. G. Spangenberg,] *Kort en Beknopt Historisch Berigt van den tegenwoordigen Staat der Evangelische Broeder-Uniteit, toegedaan de Augsburgse Confessie. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te bekomen bij Daniel Weber te Zeist. MDCCLXXVII. 75 blz. gr. 8°.*

1782.

36. [A. G. Spangenberg,] *Idea fidei fratrum of Kort Begrip der Christelijke Leer in de Euangelische Broedergemeenten voorgedraagen door August Gottlieb Spangenberg. Uit het Hoogduitsch vertaalt en met kennis en goedkeuringe der Broedergemeenten uit gegeven. Te Utrecht. Bij Henricus van Otterloo, Boekverkooper op de Oude Gragt tusschen de Bakker en Besembrug 1782. 667 blz. gr. 8°.*

1790.

37. *De Daaglijksche Woorden der Evangelische Broeder-Gemeente voor het jaar 1790. Laus Agno Dei Mactato. Te Zeist, Bij Daniel Weber, en Te Amsterdam, In het Huis Hinloopen in de Haarlemmer Houttuinen.* [4 vel], kl. 8°. De eerste nederlandsche „Losung”.

38. [A. G. Spangenberg,] *Arbeid der Evangelische Broederen onder de Heidenen, door Aug. Gottl. Spangenberg. Uit het Hoogduitsch vertaald. Uitgegeeven met Goedkeuring der Euangelische Broeder-Gemeenten. Te Gouda, Bij M. van Loopik, 1790, 17, 153 blz. gr. 8°.*

1791.

39. [A. G. Spangenberg,] *Geloofs-volle Belydenis eenes Ouden Dienaars van Jesus, aangaande De Hoope des eeuwigen Leevens. Te Gouda, Bij M. van Loopik, 1791. 35 blz. gr. 8°.*

1793.

40. [E. v. Ranzau,] *Vastgestelde Regelen der Broeder Societeit in de Vereenigde Nederlanden, ter Uitbreiding van het Euangelie onder de Heidenen. Opgericht te Zeist, den 28 Mei 1793. 15 blz. 8°.*

41. [J. Loretz,] *Ratio Disciplinae Unitatis Fratrum A. C. of Grondschets van de Inrichtingen der Euangelische Broeder-Gemeenten, uit het Hoogduitsch vertaald en uitgegeeven met Goedkeuring der Directie van de Broeder Uniteit. Vooraf gaat eene Voorrede van Herm. Jo. Krom, Hoogleeraar en Predikant te Middelburg. Te Dordrecht, Bij A. Blussé en Zoon, MDCCXCIII. CXX, 314 blz. gr. 8°.*

1796.

42. [E. v. Ranzau,] *Het Leven van Nicolaus Lodewyk Graaf en Heer van Zinzendorf en Pottendorf, Uit het Hoogduitsch vertaald en In het licht gegeven door E. Baron van Ranzau, Archivarius der Broeder-Uniteit. Zijnde hier bijgevoegd een Aanhangel van J. G. Muller, Een zeer geleerd Man in Zwitserland. Te Dordrecht, Bij A. Blussé en Zoon, MDCCXCVI. [6], 346 blz. gr. 8°.*

43. [A. G. Spangenberg,] *Eenige Berichten, Nopens de Euangelische Broederkerk, Of de Zoogenaamde Hernhutters. Getrokken uit een klein geschrift Van A. G. Spangenberg. Te Dordrecht, Bij A. Blussé en Zoon, MDCCXCVI. X, 107 blz. gr. 8°. Dit is een vertaling van „Anmerkungen zu Herrn Prior Sexstetters Schrift”, Prag 1781.*

44. *Feest Psalm, Den 25 November 1796: ter gedagtenisse der Stigting der vereenigde Evangelische Broedergemeente te Amsterdam, nu 58 Jaaren geleeden. 4 blz. kl. 8°.*

1798.

45. *Berichten van de Zendingen der Evangelische Broedergemeente onder de Heidenen. Uitgegeeven door de Missioens Societeit te Zeist, en gedrukt te Amsterdam, bij Johannes Weppelman, Boekverkoper, op de Bloemmarkt bij de Stilsteeg No 233. 1798. No. I 1798 („Uitgegeeven door de Broeder-Societeit te Zeist”), II 1798, III 1798, IV 1799, tezamen 315 blz.; V 1801, 40 blz.; VI 1803, 30 blz. gr. 8°. No. V en VI niet in den handel.*

1803.

46. [J. Weppelman,] *Eenige Aanmerkingen Op de zoogenaamde Historie der Oude en Nieuwe Hernhutsche Secte; Voorgedragen In Eenen Brief Aan Eusebius*

Philadelphus: Door eenen Liefhebber Van Waarheid en Vrede. Benevens Het Andwoord Daar op. Te Amsterdam, Bij Joh: Weppelman, 1803. 56 blz. gr. 8°. Cf. V, 43.

1809.

47. *Gesprekken over de Inrichting der Evangelische Broeder-Gemeente tus-schen eenen Reiziger, zijn' Voerman en den Nachtwachter te N... In druk uitgegeven door eenen Evangelischen Predikant in Duitschland. Uit het Hoogduitsch. Te Arnhem, Bij J. H. Moeleman Jun. 1809. 60 blz. gr. 8°.*

1818.

48. [C. A. Schlegel,] *Levensbeschrijving van Christiaan August Schlegel. Lid der Evangelische Broedergemeente, Overleden te Zeyst, den 21 van herfstmaand 1818, in den ouderdom van 69 jaren. 65 blz. gr. 8°.*

BIJLAGE VII.

Lijst van alle Nederlandsche literatuur over de Hernhutters.

Alleen die boeken en artikelen in tijdschriften en encyclopedieën zijn vermeld, die de geschiedenis der broedergemeente, hetzij in een algemeen overzicht of door een bepaald onderzoek, om haars zelfs wil behandelen. Buiten beschouwing bleven derhalve: artikelen in dagbladen, opmerkingen in leerboeken, vertalingen van hernhutter romans, als ook alle geschriften, die uitsluitend de hernhutter zending beschrijven. Voor laatstgenoemde groep verwijzen wij naar de handleiding bij: H. G. Steinberg, *Ons Suriname, 's-Gravenhage 1933*. Vgl. ook P. H. Muller, *Bibliografie betreffende den Bijbel, den Godsdienst, het christelijk Ge-loof, de Kerkgeschiedenis, enz. 1882—1933, Lochem 1935, bl. 626.*

1. J. L. Mosheim—A. Maclaine, *Oude en Hedendaagsche Kerklijke Geschiedenissen, van de geboorte van Christus tot den aanvang der tegenwoordige eeuw*, Amst. 1773, dl. X, bl. 33—37.

2. J. A. C. van Einem, *De oude en hedendaagsche Kerkelijke Geschiedenissen, van wijlen den hooggeleerden J. L. Mosheim Kanselier der Hooge School te Göttingen, van den aanvang der tegenwoordige eeuw tot aan het zes en zeventigste jaar derzelve, vervolgd. Of Proeve eener volledige Kerk Historie der Achttiende eeuw*, Utrecht en Amst. 1779, dl. I, bl. 281—295; *Zendingen der Hernhutters*: 1781, dl. III, bl. 622—656; 3de hoofdstuk: *De Geschiedenis der Euangelische Broedergemeente, of Hernhutters.*

3. S. van Emdre, *Historisch Bericht van alle de Gezintheden, die, buiten onze Gereformeerde Kerk, in ons Vaderland vrijheid van openbaare Godsdienst-oeffening hebben, waar in kortelijk derzelven Leerstukken en kerkelijke Plegtigheden worden opgegeven*, Utrecht 1784, bl. 319—366; Het agtste of laatste Gesprek over de Euangelische Broeder Uniteit, bij ons meest bekend onder den naam van Hernhutters.

4a. A. Ypeij, *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende Eeuw*, Utrecht 1797, dl. I, bl. 68—121; *Historisch Verslag van de Onderneemingen der*

Evangelische Broederen ter uitbreiding van den Kristelijken Godsdienst onder de Heidenen.

b. A. Ypeij, *t. a. p.*, Utrecht 1808, dl. IX, bl. 306—473: Historisch Verslag van het Kerkgenootschap der Evangelische Broederen.

5. J. Witkop, *De Evangelische Broeder-Gemeente der Hernhutters in oorsprong, aard en werking beschouwd*, Groningen 1841, 192 blz.

6. B. Glasius, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van Koning Willem I, als leesboek voor den beschaafden stand*, Amst. 1842, dl. II, bl. 382—391; dl. III, bl. 374—376.

7. P. Hofstede de Groot e.a. *Geschiedenis der Christelijke kerk in tafereelen*, Amst. 1859, dl. V, bl. 264—277: F. J. Domela Nieuwenhuis, *De Hernhutters of Broedergemeente*.

8. Ph. H. A. Roentgen, *Kort Overzicht van de geschiedenis en inrichting der Evangelische Broederkerk*, Nijkerk 1863, 100 blz.

— 9. F. Bovet, *De Graaf van Zinzendorf, Uit het Fransch vertaald door M. W. D. Middelhoven*, Amst. 1863—1864, 2 dln., 250 en 259 blz.

10. [K. F. Ledderhose], *Het Leven van August Gottlieb Spangenberg, Bisschop der Evangelische Broederkerk, Uit het Hoogduitsch vertaald*, Zeist 1864, 174 blz. Met portret.

11. C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amst. 1866, dl. II, bl. 184—217.

12. J. Hartog, *Een ketterjagt te Zeijst in de vorige eeuw*, in: *Geloof en Vrijheid*, jaarg. 1879, bl. 474—487.

13. J. Dirks, *De Hernhuttersche Gemeente te Akkrum in 1797*, in: *De vrije Fries*, dl. XV (1882), bl. 265—274.

14. G. ten Cate, *De Herrenhuttersche Gemeente te Akkrum*, in: *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1885, bl. 68—90.

15. W. J. Leendertz, *Joannes Deknatel, een Piëtist onder de Doopsgezinden*, in: *Geloof en Vrijheid*, jaarg. 1887, bl. 393—445.

16. J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741—1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18de eeuw*, 2de dr., Utrecht 1890, bl. 234—237.

17. H. B. Lummel, *Voortgedreven. Nicolaus Ludwig, graaf van Zinzendorf en zijn werk*, in: *Bredée's Bibliotheek voor School en Huis*, dl. V, Rotterdam 1890, 118 blz., geïllustreerd.

18. [E. A. Kleinschmidt], *Geschiedenis van het Zeister Zendingsgenootschap*, in: *Berichten uit de Heidenwereld*, jaarg. 1893, 52 blz. eigen paginatuur, en in: jaarg. 1918, bl. 129—166.

19. J. H. Maronier, *Geschiedenis van het Protestantisme van den Munsterschen vrede tot de Fransche Revolutie, 1640—1789*, Leiden 1897, dl. I, bl. 187—203: Zinzendorf en de Hernhutters.

20. L. Hijmans, *Graaf Zinzendorf en de Zending*, in: *Lichtstralen op den Akker der Wereld*, Rotterdam 1900, 6e jaarg., afl. III—IV, 60 blz., geïllustreerd.

21. J. Kuiper, *Geschiedenis van het godsdienstig en kerkelijk leven van het Nederlandsche Volk. (100 j. v. Chr.—1903)*, 2de vermeerdeerde dr., Nijkerk 1903, bl. 280; 302 vg.
 22. H. M. van Nes, *De Graaf van Zinzendorf*, Nijkerk [1903], 222 blz. Met portret.
 23. E. A. Kleinschmidt, *De Broedergemeente (Herrnhutters)*, in: *Kerk en Secte*, Serie III, No. 10, Baarn 1909, 48 blz.
 24. L. Knappert, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Amst. 1912, dl. II, bl. 53—62.
 25. Winkler Prins' *Geïllustreerde Encyclopaedie*, 4de dr., Amst. 1915, dl. 4, bl. 260—262.
 26. W. [S.] Reichel, *De Broedergemeente te Zeist*, in: *Verslag van de 6de zomerconferentie voor zendingsstudie, gehouden te Zeist van 31 Juni tot 5 Augustus 1916*, bl. 1—7.
 27. H. A. Munnik jr., *De Evangelische Broedergemeente (Herrnhutters)*, in: *Ons Arsenaal*, Serie I, No. 11, Zutphen [1918], 23 blz.
 28. J. Loosjes, *De ontvangst der Herrnhutters in de Nederlanden in de 18e eeuw*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, jaarg. 1922, bl. 880—899.
 29. Th. Müller, *Een Blik in de Geschiedenis der Evangelische Broedergemeente*, Zeist 1925, 231 blz. geïllustreerd.
 30. *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk*, Kampen [1925], dl. I, bl. 379—384; [1929], dl. V, bl. 807—808.
 31. R. Dijkstra, *Boek van Rijke Herinnering aan de Reformatie der Kerk te Amsterdam, 1578—1928*, Amst. 1928, bl. 82—111.
 32. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's Gravenhage 1929, bl. 375—378.
 33. R. B. Evenhuis, *De Biblicistisch-eschatologische Theologie van Johann Albrecht Bengel*, Wageningen, 1931, passim.
 34. *Wat weet gij van de Evangelische Broedergemeente en hare Zending?* Uitgegeven door het Herrnhutter Zendings-Jubileum-Comité, Zeist 1932, 16 blz. geïllustreerd.
 35. J. Reitsma—J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 4de dr., Groningen 1933, bl. 416—418.
 36. *Oosthoek's geïllustreerde Encyclopaedie*, 3de dr., Utrecht 1934, dl. VI, bl. 891.
-

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

- Aalders, I., 81.
 Aar de Sterke, T. v. d., 121.
 Abels, M., 83.
 Abraham, P., 63.
 Aigler, J. J., 75—78, 85, 87 vgg.
 Alberthoma, A., 151.
 Almonde, E. v., 135.
 Almonde, S. v., 143.
 Alphen, H. v., 47, 49, 55, 100—105,
 128 vg., 154.
 Alphen, mr. H. v., 197.
 Alstein, J. G. E., 130.
 Amersfoort, J., 121.
 Ameshoff, P., 91.
 Anken, H., 137.
 Arjes, M., 63, 135.
 Arndt, J., 8, 10.
 Arnoe, P., 131.
 Arnold, G., 5 vg., 203.
 Augustini, A. L., 115.
 Aukes, W., 83.
- Baars, W., 131.
 Babelingk, B. J., 71 vg., 112, 131.
 Bachiene, J. H., 171, 174 vgg., 198.
 Bachiene, P. J., 177 vg.
 Bakker, P., 133, 230.
 Barkhausen, O., 54 vg., 213.
 Beer, A., 232.
 Beets, J., 56, 78, 81, 135, 180, 194,
 231.
 Beets, P., 77.
 Bempden, G. v. d., 49, 155.
 Bengel, J. A., 27.
 Berends, H., 84.
 Berg, G. v. d., 121.
 Berwig, G., 102.
 Beuning, C., 55, 67, 141 vg.
 Beuning, M., 143.
 Beuning, M., 47, 50, 54 vg., 58 vg.,
 67, 109, 118, 142, 167.
 Beyen, H., 87 vg., 119.
 Beyen, J. F., 50, 109, 131 vg., 184,
 187, 237 vgg.
- Beyer, C. J., 71 vg., 112, 130, 148.
 Bez(a), J., 58, 128.
 Bezold, G., 140.
 Bierman, W., 126, 212.
 Blauw, A., 59.
 Blauw, M., 59, 94.
 Bleeker, J., 78.
 Boendermaker, A., 136.
 Boendermaker, 78.
 Bogaerde, C. v. d., 154.
 Böhme, J., 202.
 Böhmer, J. G. E., 101.
 Bohn, C. H., 68.
 Bohn, H. J., 100.
 Boissy, J. F., 195, 233.
 Bonebakker, A., 120 vg.
 Bönicke, J., 102.
 Bonnet, G., 177.
 Boogaard, G. v. d., 142.
 Boogaard, I. v. d., 58, 142.
 Boogaard, M. v. d., 142 vg.
 Boon, P., 56.
 Borm, J., 106.
 Bosch, J. d., 136.
 Bosch, v. d., 125.
 Bosch, G. v. d., 142.
 Bosch, S. v. d., 142.
 Bosman, C., 132.
 Boudaen, G. P., 101.
 Brakel, W. a., 77.
 Brand, C., 56.
 Breda, A. v., 90.
 Breda, G. v., 92.
 Breda, T. v., 60, 90.
 Breda, W. v., 90, 92, 119.
 Bredenburg, M., 142.
 Bremer, J., 135.
 Brisky, G., 56.
 Broecks, J., 65, 135.
 Brouwer, C. M., 118.
 Bruin, F. d., 55, 60, 102, 125, 128
 vgg., 154, 156 vg., 166, 181
 vg., 185, 207, 220, 235 vg.
 Bruin, F. A. d., 129.

- Bruin, J. G. d., 121.
 Bruiningk, H. v., 46, 240.
 Brünings, C., 130.
 Brünings, D., 112, 128 vgg., 148,
 168, 187, 239.
 Buddeus, J. F., 18.
 Burman, P. C., 121.
 Büsing, J. C., 232.
 Buttlar, E. v., 6.
 Buurt, A., 189, 233.
 Byllaardt, G. v. d., 115.
- Calis, P., 93.
 Calker, B. C. v., 118.
 Calker, J. v., 88.
 Calker, J. v., 30, 49, 62 vg., 137.
 Callenfels, A. J., 91.
 Capito, W., 32.
 Carl, J. S., 6.
 Carstens, J. L., 106 vg.
 Castell, L. v., 125.
 Centen, S., 143.
 Chichi, T., 100.
 Claases, S., 81, 83.
 Claases, S., 65, 83.
 Claus van Laer, J. W., 186, 234.
 Cochius, C. J., 34 vg.
 Comenius, J. A., 18 vg., 42.
 Conradi, G. J., 35.
 Coolaart, H., 60, 129.
 Coppenol, L., 143.
 Costa, D. N. da, 110.
 Courtonne, J. A., 234.
 Cranz, D., 113, 239.
 Crell, D., 145.
 Crell, S., 125, 145 vg., 148, 202.
 Cremer, J., 114.
 Cremer, J. B., 63.
- Daams, J., 56, 135, 143.
 Dam, J. v., 60, 89 vg.
 Danck, J. H., 74, 76—79, 85, 87, 89.
 David, C., 51 vg., 65, 151.
 Deknatel, J., 68.
 Deknatel, J., 46 vg., 54 vgg., 62—
 65, 68, 81 vg., 84, 102, 104,
 109, 125, 127, 129 vg., 134
 vgg., 138, 141 vgg., 148, 166,
 181, 194, 198, 213, 220, 235.
 Deknatel, J., jr., 68, 121.
 Deknatel, S., 136.
 Denzel, J. M., 121.
 Dermout, I. J., 121.
 Diehl, P., 63.
 Dietrich, J. F., 62.
 Dijn, J., 78.
 Dippel, J. K., 13 vg.
- Dober, J. L., 23, 55, 63, 78, 104 vg.,
 110, 135, 237.
 Dober, M., 182.
 Dohna, M. v., 143.
 Dooden, J. D., 95.
 Dorié, J. H. A., 58.
 Douwes, J., 83.
 Driesprong, P., 119.
 Driessen, A., 227.
 Drijfhout, A., 114.
 Drunen, J. J. v., 198.
- Ebbing, H., 137.
 Ebbing, W., 49, 63, 83, 137.
 Ebbing, W., jr., 142.
 Egen, J. v. 93.
 Einem, J. A. C. v., 199, 242.
 Elerts, G., 64 vg.
 Eller, A. C. F., 102.
 Eller, E., 6.
 Elsner, J. T., 234.
 Elsnerus, G. M., 171.
 Elsnerus, T. B. W., 53.
 Emdre, S. v., 199, 242.
 Enderes, J. J., 18.
 Engelen, A. G., 55.
 Enkelaar, A., 131, 170.
 Erskine, J., 100.
 Eschenbach, A., 55.
 Esgers, J., 154.
 Everts, J., 81.
 Everts, S., 60, 62.
 Eykmans, H. J., 115.
- Fénelon, de, 51.
 Forstmann, J. G. W., 166.
 Francke, A. H., 14, 181.
 Frederik de Grootte, 19.
 Fremery, J. d., 114.
 Frey, A., 232.
 Freylinghausen, J. A., 202 vg.
 Fridlezius, J., 118.
 Fuller, J., 143.
 Fundam, B., 89 vg.
- Gammern, A. v., 59, 134.
 Gammern, D. v., 239.
 Geelvinck, L., 156.
 Gerdes, D., 182, 205, 226.
 Gerrits, E., 84.
 Gersdorf, A. v., 24, 56—59, 161
 vgg., 173.
 Geus, A. d., 55, 220.
 Gichtel, J. G., 212.
 Goede, J. d., 125.
 Goedkoop, A., 115, 215.
 Goets, J. M., 59.

- Graaf, V. d., 62, 82, 84, 103, 135.
 Graafman, A., 143.
 Graafman, I., 108 vgg., 142, 167.
 Graafman, J., 143, 167.
 Graeuwen, S. C. 's, 129, 181, 184,
 228.
 Grasmann, A., 103.
 Gravesande, A. 's, 120.
 Gravesande, M. 's, 121.
 Green, C., 83.
 Groenenberg, W., 89 vg.
 Grothaus, T., 102.
 Grube, A., 64.
 Guyon, J. M. d., 8.

 Haan, A. d., 143.
 Haan, G. A. d., 138.
 Habbema, J., 95.
 Hardeveldt, A. v., 193 vg., 229, 233.
 Hartig, J., 46.
 Hartman, J. J., 136.
 Hasse, O. W., 110.
 Hasselman, B., 125, 158.
 Hasselman, W., 131.
 Haug, J. H., 6.
 Helder, H., 84.
 Helder, J., 84.
 Hendel, J. A., 61 vg., 88.
 Henkels, J., 125.
 Henry, J., 114, 121.
 Heringa, J., 114 vg., 118, 120 vg.,
 177.
 Herrmann, J. G., 35.
 Hess, J., 92 vgg., 116, 119.
 Heyden, C. v. d., 136.
 Heyden, J. v. d., 135.
 Heyst, D. v., 142.
 Heyst, D. v., 153.
 Hinlopen, J., 174 vg.
 Hocker, F. W., 75.
 Hoek, J., 114.
 Hofstede, P., 95, 197 vg., 234.
 Honert, J. v. d., 106, 183 vg., 196,
 207, 227.
 Hooykaas, J., 129, 151, 181, 184,
 228.
 Hopkes, C., 63.
 Houttuyn, M., 78.
 Höver, H., 87.
 Husz, J., 162.
 Hutton, J., 104.
 Huurkamp v. d. Vinne, P., 144.

 Jablonski, D. E., 18, 35, 100, 159.
 Jacobsen, J., 56.
 Jagt, J. v. d., 90.
 Jagt, M. v. d., 92 vg.

 Jansen, J., 136.
 Jentjes, P., 83.
 Jordaen, J., 133, 200.
 Jorissen, M., 115.

 Kaas, 59, 94.
 Kalkoen, W. J., 91.
 Kam, J., 87, 122.
 Kam, J., jr., 122.
 Kam, S., 123.
 Kampen, N. v., 68.
 Kanter, J. d., 120.
 Kappelhoff, E., 91.
 Karsseboom, C. F., 119.
 Keessel, D. v. d., 225.
 Kemp, J. T. v. d., 119, 121 vg., 198.
 Klawe, J. F., 89.
 Kleman, D., 198.
 Kléncke, J., 232.
 Knoll, J. L., 88, 90 vg., 93.
 Kock, W., 119.
 Köhler, J. H., 95.
 Koker, J. d., 59, 125, 139, 144.
 Koning, G., 91.
 Kool, C., 142.
 Krom H. J., 114 vg., 121, 197 vg.,
 215.
 Kruyff, C. d., 174, 176.
 Kruymel, E. A., 130.
 Kühnel, J. C., 116.
 Kulenkamp, G., 133, 155 vgg., 180,
 182, 184—191, 203 vg., 226,
 229, 231 vg.
 Kuypers, F., 183, 228.
 Kuypers, G., 196.

 Labadie, J. d., 132.
 Laer, C. v., 143.
 Laer, K. v., 109, 111, 143, 167.
 Laer, M. v., 143.
 Laer, R. v., 117.
 Laer, W. v., 143.
 Landskron, H. S. v., 57.
 Lange, C., 50, 68.
 Lange, J. C., 6.
 Langguth, J. M. (cf. J. d. Wattervil-
 le), 53.
 Larisch, H. C. v., 102.
 Last, D. v. d., 68.
 Leade, J., 5, 212.
 Leddin, T., 145.
 Leeuw, A., 47.
 Leibniz, G. W., 67.
 Lestefanen, 125.
 Lieberkühn, S., 39 v., 58, 110, 128,
 177.
 Lier, H. R. v., 116.

- Lintrup, S., 52.
 Lischy, J., 188, 232.
 Ljungberg, C., 118.
 Londen, J. v., 60—63, 131.
 Long, I. Le, 45—48, 55, 100—104,
 108, 131, 135, 148, 154, 156,
 181, 215, 220, 235.
 Loo, W. v., 121.
 Loosjes, A., 200.
 Loosjes, P., 199.
 Looy, W. d., 60 vgg., 89—92, 119,
 224.
 Lorenz, J., 61 vgg., 64 vgg., 82, 84.
 Loretz, J., 41, 114, 177, 241.
 Loskiel, G. H., 86, 116, 240.
 Lugt, J., 136.
 Luiken, C., 142.
 Lynden van Lunenburg, 176 vgg.

 Maclaine, A., 199, 242.
 Manger, J. P., 150 vgg., 154 vgg.,
 181.
 Maria Louise, 47, 148.
 Marsveld, H., 94, 116.
 Martin, F., 102, 106.
 Masman, G., 120 vgg.
 Meeckeren, G. v., 69, 136.
 Menno Simons, 136.
 Menten, M., 152.
 Messchaert, D., 56.
 Messchaert, N., 78.
 Messchaert, P., 68.
 Michaelis, J. H., 6.
 Mobach, J., 87.
 Molin, E., 229.
 Molter, L., 89, 119.
 Moor, J. d., 90 vgg.
 Mos, C. W., 131.
 Mosheim, J. L., 199, 242.
 Müller, C., 78.
 Müller, C. A., 92 vgg., 128, 148.
 Müller, G. P., 34, 185 vgg., 237 vgg.
 Müller, J., 88 vgg.
 Müller, P. L. Statius, 169, 239.
 Münster, P., 59.

 Nassau, W. A. v., 53.
 Neisser, F. W., 47, 173.
 Niederstädter, J., 79.
 Nieuwenhuisen, 56.
 Nitschmann, D., 18, 47.
 Nitschmann, D., 47, 64, 102.
 Nitschmann, R., 151.
 Noailles, L. A. d., 9 vgg.
 Noorden, C. J. v., 121.

 Oever, H. H. ten, 119.

 Oever, J. v. d., 87.
 Offers, A., 39, 89, 113 vgg., 119,
 121, 130, 175.
 Oglethorpe, J. E., 100.
 Ohl, J. L., 79.
 Ojers, B., 183.
 Oordt, G. v., 115, 121.
 Oosten, J. v., 131.
 Orville, d', 126.
 Otten, J., 131.
 Oudaen, A., 94.
 Oudaen, C., 142, 144.
 Oudaen, F., 142.

 Pad, v., 125.
 Paul, J. E., 86 vgg., 92 vgg.
 Peereboom, 78.
 Peiffers, W., 192 vgg., 195, 209,
 230 vgg.
 Peistel, C. H. v., 24, 102.
 Peter, F., 63.
 Petersen, J. W., 6.
 Petersen, 77.
 Petraeus, J., 170.
 Petsch, J., 39, 66 vgg., 189 vgg.,
 194, 198, 239.
 Piesch, G., 102.
 Pieters, W., 83 vgg.
 Plantinus, J., 129, 154.
 Pluym, W., 120 vgg.
 Poirer, P., 6, 8, 126, 186.
 Pommel, C. v., 60, 90.
 Pordage, J., 5, 212.
 Potter, J., 100.
 Probsting, E. E., 151.
 Pronckert, C. P., 174.

 Quack, J. C. W., 115.

 Raat, A. v., 143.
 Radermacher, S., 100 vgg.
 Ran(t)zau, E. v., 87, 94, 115 vgg.,
 119 vgg., 176 vgg., 241.
 Rau, S., 177.
 Reichel, J. F., 36, 72, 74, 116.
 Reichenbach, v., 100.
 Reimann, J. G., 83.
 Reuss, H., 13, 99.
 Reynier, J. F., 87.
 Reytsma, F., 114.
 Reytsma, T., 156.
 Richter, A. E., 103.
 Rijgerbos, F., 120.
 Rijnbach, C., 121.
 Ris, C., 78.
 Ris, P., 115, 121.
 Ritter, J. R., 93.
 Rock, J. F., 6, 8.

- Romswinkel, A., 100 vg.
 Rooyestein, J. v., 140.
 Rothe, C. D. B., 116 vgg., 177.
 Rover, A. d., 88.
 Rover, J. d., 87 vgg. 113.
 Roy, J. d., 114, 121.
 Royaards, H., 177.
 Saalwächter, C. H., 112.
 Sage ten Broek, J. J. le, 95.
 Saltes, P. R. A., 115.
 Schaap, M., 136.
 Schaapharder, A., 142.
 Scharp, J., 121.
 Schellinger, C., 53, 66, 141, 143, 167.
 Schellinger, J., 24, 47, 49—52, 55, 104, 126, 138, 141, 143, 166 vg.
 Schellinger, R., 143.
 Scherenbergh, A., 102 vg.
 Schiphout, W., 129, 151, 154, 156, 158, 168, 236.
 Schlegel, C. A., 118, 242.
 Schmidt, G., 61, 102, 107.
 Schmidt, J., 118.
 Schmidt, J. A., 121.
 Schneevogt, J. H., 59, 143.
 Schneider, G. M., 118, 120.
 Schortinghuis, W., 215.
 Schouten, C., 93.
 Schouten, P., 90, 93.
 Schrader, J. H., 126.
 Schrijver, C. D., 57, 100 vgg., 103.
 Schröder, C., 82, 84, 134.
 Schuilenberg, G., 213 vg.
 Schultens, A., 58.
 Schulzer, C. F., 72 vg.
 Schutter, E., 130, 148.
 Schwinn, D., 116.
 Segaar, C., 175.
 Seitz, J. C., 6, 229.
 Serra, J. G., 67.
 Sitkovius, C., 18.
 Six, J., 156.
 Sluiter, W., 187.
 Sneathage, M., 185.
 Snoek, J., 60 vg., 90 vg.
 Spangenberg, A. G., 35 vgg., 39—42, 45—49, 94, 98, 116 vgg., 130, 134, 142 vgg., 174, 176 vgg., 185, 198 vgg., 224, 240 vg.
 Spener, P. J., 6, 10.
 Spilman, 93.
 Steinhofner, F. C., 12 vg., 138.
 Steinkopf, K. F. A., 216.
 Stinstra, J., 81, 135, 180, 195 vgg., 233.
 Stompwijk, A. H., 196, 233.
 Stuurman, A., 84.
 Sundström, H., 93.
 Suter, C., 118.
 Swertner, G. P., 69, 80, 109.
 Sybrands, L., 81.
 Symons, J., 84.
 Synes, G., 82 vg.
 Syrts (Sierst), A., 63, 126.
 Tarée, A., 151.
 Täuson, J., 207.
 Temminck, M., 116.
 Tersteegen, G., 94, 126 vg.
 Teuling, M., 90, 92.
 Till, M., 54 vg. 60, 62 vg., 65, 82.
 Tjommies, P., 65.
 Töltschig, J., 47, 65.
 Treschow, P., 85.
 Tydeman, M., 174.
 Valk, J., 90.
 Valk, 120.
 Veer, D. ter, 115.
 Verbeek, J., 74, 143, 167.
 Verbeek, P., 143.
 Verster, J. L., 94 vg. 119, 121, 130, 198.
 Vierorth, A. A., 163.
 Vliet, C. v. d., 143.
 Vliet, J. v. d., 143, 167.
 Vloten, W. v., 115.
 Voet, A. W. K., 163.
 Voget, A., 101, 157, 182, 203, 227.
 Volck, A., 180, 189 vgg., 232 vg.
 Vollenhoven, C. v., 59, 94.
 Vollenhoven, M. v., 142.
 Voorhelm, M., 143.
 Voort, A. J. v. d., 121.
 Vos, J., 151.
 Vos, M. C., 116.
 Vultejus, J., 51, 159.
 Vygh, G., 142.
 Waasbergen, J. v., 10.
 Walch, J. G., 231.
 Wanders, A., 114 vg., 121, 214.
 Watteville, F. d., 24, 34, 51 vgg., 58, 60 vgg., 78, 82, 99, 104 vgg., 107, 129, 132, 140, 146, 152 vgg., 156, 158 vgg., 163, 165 vgg., 183, 206 vgg., 236 vg.
 Watteville, J. d., 24, 111, 145, 238.
 Wees, G. v., 131.
 Weiland, H., 175 vg.
 Weinberger, J. H., 125, 148.
 Weiss, L. W., 163—165, 173, 179.

- Weiss, S., 75—78, 85, 88 vg.
Weller, C., 95.
Wellmann, A., 95.
Weppelman, J., 121, 241.
Wetstein, J. J., 125.
Whitby, D., 226.
Wieringen, J. v., 119, 133.
Wilhelmus, J., 151.
Wilson, T., 35, 100.
Witt, C. d., 87, 173, 234.
Witt, J. d., 56.
Witteboll, J., 151.
Witteveen, H. W., 115.
Wolff, C., 67.
Wolff, E., 200.
- Wycherts, W., 84.
Ypeij, A., 39, 199, 242 vg.
Yppes, B., 83.
- Zaeslein, H., 118.
Zander, J. W., 72, 83 vgg.
Zeisberger, M., 51.
Zeldenrijk, F., 76.
Zeldenrijk, M., 76.
Ziegerer, C., 240.
Zinzendorf, B. H. J. v., 53.
Zinzendorf, C. R. v., 24, 37.
Zinzendorf, E. D. v., 61.
Zinzendorf, N. L. v., passim.
-

CORRIGENDA.

- Op bl. 13, regel 9 v. b., leze men i. pl. v. von Reuss: Reuss:
„ bl. 46, noot 4, leze men: H. von Bruiningk.
„ bl. 99, regel 20 v. b., leze men: graaf Reuss.
„ bl. 114, regel 6 v. b., leze men: gaarne in de Jernhuttersche.
„ bl. 125, regel 3 en 5 v. o., is met Weinberg: J. H. Weinberger, en met Lestefanen zeer waarschijnlijk een lid van de toen in Amsterdam zeer bekende familie Lestevenon bedoeld.
„ bl. 132, noot 26, regel 6, leze men: jaarg. 1935, bl. 13 vgg.
„ bl. 142, regel 4 v. o., leze men: Maria van Vollenhoven.
„ bl. 156, regel 19 v. b., leze men: Tiberijs Reytsma.
„ bl. 159, regel 16 v. o., leze men: Vultejus.
„ bl. 176, regel 11 v. b., leze men: C. de Kruyff.
„ bl. 176, noot 35, leze men: Kleinschmidt.

STELLINGEN

I

De Broedergemeente kan noch in haar leer, noch in haar kerkvorm als een secte worden beschouwd.

II

Wanneer H. A. Munnik, *De Evangelische Broedergemeente*, Zutphen 1918, blz. 4 en 21, het karakter der Broedergemeente „gevaarlijk” noemt, sluit dit oordeel een afwijzende houding ten opzichte van de oecumenische beweging in.

III

Ten onrechte stemt dr. R. B. Evenhuis, *De Biblicistisch-eschatologische Theologie van J. A. Bengel*, Wageningen 1931, blz. 37, met Bengel in, wanneer deze beweert, dat Zinzendorf's invloed antikerkelijk zou hebben gewerkt.

IV

Ondanks het veelvuldig gebruik van aan de mystiek ontleende uitdrukkingen was de prediking van Zinzendorf echt luthersch.

V

Het kerkelijk program der Evangelische Richting verschilt niet wezenlijk van dat der hernhuttersche beweging.

VI

Ezechiël 18 is geen nutteloos in herhaling vallende, theoretische uiteenzetting (Hölscher, Rothstein e.a.), maar een psychologisch voorbeeldig uitgewerkte toespraak van een „openluchtprediker” en als zoodanig een goed gesloten geheel.

VII

In den Brief aan de Hebreërs staat het begrip *τελειῶν* in direct verband met de levitische priesterwijding uit Exodus 29.

VIII

In 1 Johannes 2 : 20 geve men de voorkeur aan de lezing *πάντα* boven *πάντες*.

IX

Het Piëtisme heeft dogmatisch niets nieuws gebracht; zijn beteekenis ligt op het terrein der „praxis pietatis”.

X

Het begrip Onsterfelijkheid behoort in de christelijke dogmatiek niet thuis.

XI

Het is alleen dan mogelijk verschillende richtingen in éénzelfde kerkgemeenschap te vereenigen, wanneer zij elkander volkomen kunnen waardeeren.

XII

Een goede en gezonde basis voor het zendingswerk is alleen bij kerkelijke zending te verwachten.

XIII

Het is aan te bevelen, dat in gecultiveerde gebieden de verantwoordelijke directie op het terrein der wordende zendingkerk gevestigd is.

XIV

Het feit, dat de groote massa zich aan den invloed der kerk heeft onttrokken, bewijst niet, dat „Religion niemals bei der grössten Anzahl der Menschen tief sitzt” (vgl. M. Wieser, *Peter Poiret*, München 1932, S. 2).

Rijksasylis voor Psychopathen
te Avereest.

